Тарас Чухліб

ГЕТЬМАНИ І МОНАРХИ

Світлій пам'яті
мого батька,
Василя Васильовича,
присвячується...

SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY IN THE U. S.
NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
INSTITUTE OF HISTORY OF UKRAINE
INSTITUTE OF RESEARCHE OF COSSAKS

TARAS CHUKHLIB

HETMANS and MONARCHS

The Ukranian State in international relations 1648 - 1714

NEW-YORK 2003 KYIV

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ім. ШЕВЧЕНКА в США
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ КОЗАЦТВА

ТАРАС ЧУХЛІБ

ГЕТЬМАНИ і МОНАРХИ

Українська держава в міжнародних відносинах 1648 – 1714 рр.

КИЇВ 2003 НЬЮ-ЙОРК

Затверджено до друку
Вченою радою Інституту історії України НАН України

Видруковано за фінансової допомоги
**ФОНДУ НАТАЛІЇ ДАНИЛЬЧЕНКО
при НАУКОВОМУ ТОВАРИСТВІ ім. ШЕВЧЕНКА в США**

У монографії на основі багатого джерельного матеріалу із залученням досягнень вітчизняної та зарубіжної історичної науки розкривається міжнародно-політичний статус Української держави у другій половині XVII – на початку XVIII ст. Зокрема, досліджується проблема українсько-російських міждержавних домовленостей 1654 р. та їхній вплив на історичний поступ України у ранньомодерну добу світової історії.

Через призму відносин Українського гетьманату з володарями Речі Посполитої, Московської держави, Османської імперії, Кримського ханату, Шведського королівства, Молдавського князівства та інших країн висвітлюються головні напрями тогочасної вітчизняної зовнішньої політики. Доводиться, що основною тенденцією дипломатії гетьманських урядів з 1648 до 1714 рр. була полівасалітетна політика козацької держави щодо монархічних дворів Центрально-Східної, Південно-Східної та Північної Європи

Видання розраховане на науковців, дипломатів, викладачів, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться історією України та міжнародних відносин.

Відповідальний редактор
доктор історичних наук, академік НАН України, професор
ВАЛЕРІЙ СМОЛІЙ

Рецензенти:
доктор історичних наук, професор ***ІВАН БІЛАС***
доктор історичних наук, професор ***СЕРГІЙ ЛЕП'ЯВКО***
доктор історичних наук, професор ***ВІТАЛІЙ ЩЕРБАК***

Друкується в авторській редакції

ISBN 966-02-2431-1

ЗМІСТ

Від автора

Сім років тому в одній із бібліотек Львова довелося натрапити на одну із книг відомого польського історика Людвіка Кубалі. Грунтовне знання ним революційної доби Хмельниччини, що базувалося на опрацюванні багатющого джерельного матеріалу, підштовхнуло до ознайомлення із значним доробком непересічного вченого. Велике зацікавлення викликало цитування автором влучного висловлювання одного з провідних урядовців Речі Посполитої 50-х – 60-х років 17 ст. Анджея Потоцького. Той, оцінюючи дипломатію гетьманського уряду Івана Виговського, в листі до польського короля Яна II Казимира зазначав, що бунтівливі українці не хочуть бути "*...ні під Вашою Королівською Милістю, а ні під царем* (російським – *Т.Ч.); сподіваються вони цього досягнути, обманюючи і лякаючи Вашу Королівську Милість царем, а царя – Вашою Королівською Милістю**"[1]. Саме ці слова річпосполитського політика та інтелектуала й стали поштовхом до довгих роздумів над сутністю взаємовідносин гетьманів (як самопроголошених володарів нової України) і тогочасних європейських й азіатських монархів – австрійських імператорів і турецьких султанів, польських і шведських королів, московських царів і кримських ханів, та, зрештою, спричинили до написання цієї книги.

На кого орієнтуватися, в якому напрямі рухатися – на Захід чи Схід, а, можливо, йти своїм шляхом? Це питання, на нашу думку, є чи не найголовнішим з тих, які кожного дня мають задавати собі більшість свідомих своєї ролі представників сучасного українського політикуму. Однак, як кажуть, все нове є добре забутим старим. Подібна проблема хвилювала і

---

* Звертаємо увагу читача, що тут і далі по тексту всієї книги цитати, які мають певне смислове навантаження, а також іноземні слова виокремлюються *курсивом*.

провідників ранньомодерної національної держави з такою незвичною і войовничою назвою "Військо Запорозьке" більш ніж три століття тому – у другій половині 17 – на початку 18 ст. Усвідомлення місця і ролі Українського гетьманату (а саме таку історіографічну назву* пропонуємо вживати щодо козацької держави названого вище періоду насамперед для того, щоб відрізняти її від Війська Запорозького кінця 16 – першої половини 17 ст.), в його взаємовідносинах з сусідніми країнами Європи дає можливість осмислити не лише події далекої історії, але й сьогоденні проблеми становлення Української держави як складової частини світової цивілізації.

Метою нашого дослідження стало висвітлення процесу міжнародного утвердження Українського гетьманату, що розкривається через призму тогочасної специфіки відносин між різними державами Центрально-Східної, Південно-Східної (до яких політично належали Османська імперія і Кримський ханат) й Північної Європи й був персоніфікований особами своїх правителів та лише в окремих проявах набував модерного політико-правового змісту. Адже з історичної точки зору міждержавно-правові взаємини ранньомодерної доби уособлювалися, головним чином, через династичні зв'язки та сюзеренно-васальні відносини між володарями окремих країн. Вони характеризувалися боротьбою між монархічними правителями та регіональною знаттю, яка намагалася не допустити поступового обмеження власних *privilegia et libertates* на користь абсолютистської влади[2].

Окремо слід наголосити на тому, що автор прагнув дослідити не лише політичні проблеми історії, але й звернутися до її антропологічного змісту через розкриття різних мотивацій та ідей, які рухали творцями зовнішньої політики козацької України. Хронологічні межі висвітлених у книзі подій і явищ обмежуються часовим проміжком кінця 1640-х – початку 1710-х років, що характеризується як цілісний період національної минувшини.

У 2001 р. побачили світ "Нариси з історії дипломатії України", де сучасні історики В. Смолій та В. Степанков на широкому міжнародному тлі дослідили основні напрямки дипломатії та зовнішньої політики гетьманських урядів[3]. Разом з тим, оцінку процесам міжнародного утвердження Українського гетьманату, починаючи від 19 ст., давало багато вчених, серед яких, зокрема, проблеми залежності козацької

---

* За аналогією – "Кримський ханат", "Сербський деспотат", "Молдавське господарство", "Бранденбурзьке курфюрство" тощо.

держави від європейських та азіатських володарів висвітлювали М. Костомаров, М. Грушевський, Ф. Уманець, М. Кордуба, В. Дубровський, А.Яковлів, Л. Окиншевич, Д. Дорошенко, М. Петровський, І. Крип'якевич, О. Пріцак, З. Когут, О. Субтельний та інші історики.

Окрім вищеназваних, над багатьма питаннями зовнішньої політики та міжнародного становища гетьманату в різний час працювали такі науковці, як Д. Бантиш-Каменський, В. Антонович, В. Липинський, О. Терлецький, С. Томашівський, С. Рудницький, Д. Олянчин, Б. Крупницький, В. Гарасимчук, М. Андрусяк, І. Лисяк-Рудницький, О. Оглоблин, М. Марченко, І. Бутич, В. Голобуцький, Ф. Шевченко, Д. Наливайко, Л. Винар, Л. Мельник, Я. Дашкевич, В. Сергійчук, Ю. Мицик, В. Щербак, Ф. Сисин, О. Гуржій, П. Сас, С. Плохій, С. Величенко, С. Леп'явко, Я. Федорук, В. Брехуненко, О. Галенко, В. Горобець, В. Станіславський. Саме їм та іншим вченим, які не ввійшли до цього переліку, щиро завдячуємо використанням окремих ідей, певного теоретичного й фактологічного матеріалу*.

Науковим доробком більшості з названих достойників ми керувалися і з методологічної точки зору. Разом з тим, підтримуючи теорію впливу "рівнозначних" факторів (духовного, антропологічного, політичного, соціального, економічного, географічного, біологічного, геополітичного та інш.) на загальноісторичний поступ і звертаючись до висвітлення саме політичної історії, автор намагався вивчити всю сукупність багаточисельних чинників, що позначалися на ній у досліджуваний період. При цьому відсилаємо зацікавленого читача до спостережень відомого французького вченого Жоржа Дюбі, який наприкінці минулого століття відзначав, що європейська історична наука, починаючи вже з 70-х років 20 ст., поступово повертається до висвітлення саме політичної історії. Це стало реакцією на знищення сюжету в працях сучасних послідовників М. Блока та Л. Февра. "*Відмова від події зруйнувала хронологію, історична плоть була позбавлена скелету. Постійне розширення поля дослідження, природньо, спричинило його подрібнення і в кінцевому випадку надання переваги вивченню мікросюжета, історичного анекдота*"[4], – зауважував Ж. Дюбі, констатуючи, що великі серйозні проблеми разом з Подією і видатною Особистістю знову зайняли своє попереднє місце в історії, а в

* З огляду на багатоаспектність досліджуваної теми, історіографія окремих наукових проблем, які пов'язані з питанням міжнародного становища ранньомодерної України, розкривається у відповідних розділах книги

історичній проблематиці на перший план вийшли питання, пов'язані з вивченням Влади та її сутності.

Поряд з дослідженням складних механізмів зовнішньої політики владних інституцій козацької України, творцями яких виступали ті чи інші історичні особистості, хотілося б також (наслідуючи приклад видатного російського історика Бориса Поршнєва, який так вдало "возз'єднав Європу" з історією своєї країни)[5] спробувати бодай трохи наблизити, або ж "вписати" вітчизняну минувшину до загальносвітових процесів ранньомодерного часу.

У результаті багаторічної пошукової роботи в книзі репрезентовано опрацьований автором великий масив матеріалу, що зберігається у фондах архівосховищ України, Польщі та Росії. Серед них – Центральний державний історичний архів України у Києві, Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, Архів Інституту історії України НАН України, Львівський обласний державний архів, Архів головний актів давніх у Варшаві, Відділ мікрофільмів Національної бібліотеки Польщі, Відділ рукописів Варшавського університету, Відділ рукописів Ягелонського університету в Кракові, Російський державний архів давніх актів у Москві, Відділ рукописів Державної наукової бібліотеки ім. Салтикова-Щедріна у Санкт-Петербурзі та інш. У зв'язку з об'єктивною неможливістю дослідницької праці в архівосховищах Туреччини і Швеції, використано наративні джерела численних вітчизняних і зарубіжних археографічних збірників, що також допомогло розкриттю тогочасної міжнародної ситуації.

Усвідомлюємо, що тема, яка висвітлюється у книзі, є, по суті, невичерпною для довготривалих і різнобічних досліджень, а тому наші студії не можуть бути позбавлені критичних зауважень. Сподіваємося також на те, що дана праця не буде марною й слугуватиме певним підгрунтям для наступних наукових пошуків.

* * *

Написання цієї монографії стало можливим завдяки стипендіям і грантам:

– Канадського інституту українських студій ім П.Яцика Альбертського університету в Едмонтоні (Peter Jacyk Centre for Ukrainian Historical Research of the Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta);

– Каси підтримки науки ім. Юзефа Мяновського у Польщі (Kasa im. Józefa Mianowskiego, Fundacja Popierania Nauki);

– Центру досліджень античної традиції у Центрально-Східній Європі при Варшавському університеті (Ośrodek Badań nad Tradycją Antyczną w Europie Srodkowo-Wschodniej),

– Міжнародної академії наук у м. Москві, Російська Федерація (Международной акдемии наук в г. Москва, Российская Федерация);

– Державного комітету у справах науки і технологій України;

– Відкритого акціонерного товариства "Мотор – Січ",

а також сприянню – *Інституту історії Польської Академії Наук у Варшаві* й особисто доктора габілітованого Терези Хинчевської-Геннель; *Інституту історії Варшавського університету* й особисто доктора Хєроніма Гралі. Велику подяку складаю *Міжнародній громадській організації "Українське козацтво"* й особисто її керівникові – доктору історичних наук Івану Біласу, а також колективам *Науково-дослідного інституту Козацтва та Відділу історії України середніх віків Інституту історії України Національної Академії наук України.*

Науковими консультаціями та цінними порадами щиро завдячую Валерію Смолію, Валерію Степанкову, Валентині Крижанівській, Олександру Гуржію, Віталію Щербаку, Петру Сасу, Сергію Леп'явку, Віктору Брехуненку, Віктору Горобцю, Валентині Матях, Андрію Гурбику, Ярославу Федоруку, В'ячеславу Stationіславському, Олексію Струкевичу та Наталії Старченко.

Особлива вдячність любій і дорогій родині – мамі Вірі Федорівні, дружині Оксані, дітям Настуні, Олексі й Максиму, а також сестрі Тані за моральну (й не тільки!) підтримку, довге терпіння і, що найголовніше, розуміння моєї нелегкої праці.

Міжнародна ситуація у Європі на переломі середньовіччя та ранньомодерного часу: держави-"сюзерени" і держави-"васали"
(замість вступу)

"Тут усі складали присягу. І ті, хто буде їй глибоко вірний, І ті хто й не думав її берегти"

(з поеми "Коронація Людовіка". XIII ст.)

У середньовічну добу всесвітньої історії на території Західної Європи між різними представниками вищої знаті встановлюються т.зв. сюзеренно-васальні або ленні стосунки, які стали чи не найголовнішою ознакою феодальної доби. Серед землевласників чи просто володарів замків виокремлювався верховний ("*suzerain*") князь, який визнавався старшим або "сеньйором" ("*senior*") і був найбільшим землевласником. Від нього одержували особисту чи васальну залежність менші князі – "васали" (*"vasallus", "valvassor", "vavassar", "fidelis"*)*. Поступово ці приватно-правні відносини переплітаються з державно-правними, адже кожен із сюзеренів чи його васалів володів більшим чи меншим маєтком-"державою", на які розповсюджувалася їхня влада[1]. Визнаючи себе

---

* Васалітет (*фр. "Vassalite" від лат. "vasus" - слуга*) – у середні віки система відносин особистої залежності одних феодалів (васалів) від інших (сеньйорів). Сформувався у Західній Європі у VIII–IX ст., найбільшого розвитку набув у X–XII ст. Матеріальним підгрунтям васалітету були поземельні відносини. За службу в сеньйора васал одержував від нього земельний наділ (спочатку довічний бенефіцій, а пізніше спадковий феод, лен). Васальна залежність оформлялася особливим обрядом, за яким васал присягав сеньйорові на вірність. Сеньйор, крім земельного наділу, мав надавати васалові покровительство й захист. (*Історична наука: термінологічний і понятійний довідник. – К., 2002. – С. 45*).

людиною сюзерена (*"homme de bouche et de mains"*), васал присягав йому на вірність (*"jurare in ducis nomen"*) Божим іменем і закріплював це процедурою вкладання своїх рук в руки сеньйора (*"hommage"*). За це він одержував від нього у володіння землю (*"beneficium"*, *"fief"*) за умови виконання певних обов'язків.

Сюзерен також присягався своєму підданому у виконанні взятих на себе зобов'язань. Це обумовлювалося спеціальним договором між ними, що передбачав військову службу васала на користь свого зверхника, участь в управлінні його маєтком та право здійснювати суд від імені сюзерена тощо. Окрім того, в окремих випадках васал брав на себе грошові зобов'язання – викупляв сеньйора, коли той потрапляв до полону; виділяв йому певну суму у випадку виходу заміж доньки або посвячення в лицарі сина. У свою чергу сюзерен гарантував підлеглому захист і недоторканість тієї землі, яку васал отримував від нього. Договір скріплювався наданням васальнозалежному від імені його зверхника спеціального документа – "привілею", який окреслював його "права і вольності" (*"privilegia et libertates"*). Окрім того, підданому вручалися певні атрибути-інсигнії або символічні предмети, що засвідчували його належність до окремого сюзерена – хоругва або штандарт з гербом господаря, жезл, кільце, ніж, рукавичка, залізний чи дерев'яний прут, жмут соломи та інш[2]. У тому випадку, коли сюзерен чи васал не дотримувалися обопільних зобов'язань, договір між ними розпадався. Причому при порушенні верховним князем своїх обіцянок його підлеглий міг першим оголошувати про "денонсацію" присяги.

Проблема васальних (ленних) стосунків у середні віки всебічно досліджена у світовій історіографії[3]. Останнім часом науковці все більше схиляються до того щоб висвітлювати їх через призму відносин "патрон – клієнт"[4]. Генеза та причини одного з багатьох аспектів цього питання, а саме – визнання одним васалом підлеглості від декількох патронів були грунтовно досліджені французькими історикам Марком Блоком та Жаком Ле Гоффом. Вони говорять про те, що в епоху класичного середньовіччя майже кожен васал був людиною одночасно двох, а то й кількох сеньйорів[5]. Один з найперших випадків такої підлеглості датується 895 роком, а вже в 11 ст. це перетворилося на звичне явище[6]. Отже, вже з цього часу можна говорити про зародження своєрідних полівасалітетних*

---

* Саме такий термін, на нашу думку, є найбільш прийнятним для означення даного процесу

відносин, які, правда, на той період мали ще приватно-політичний характер.

Слід звернути увагу на вітчизняну традицію формування владних структур у середньовічній Русі-Україні, що, як правило, базувалися на принципах "родового сюзеренітету". Як відзначає О. Толочко, державне тіло Русі, крім всього іншого, було об'єднане васально-сюзеренними зв'язками[7]. Разом з тим, зсилаючись на доробок А. Гуревича, Є. Мельникової, Е. Гудавічюса, дослідник зробив висновок про те, що міжкнязівські відносини того часу були типово васальними, а політичні й правові інститути, засновані на "родовому сюзеренітеті", стали притаманними майже всім ранньофеодальним державам Європи – Франції, Британії, Скандинавії, Угорщині, Чехії, Польщі, Литві[8]. Втративши на початку 14 ст. свого природного сюзерена (легітимного носія верховної влади) феодальна еліта Південної Русі, згідно спостережень Ф. Шабульда, відразу ж опинилися у нерівноправному становищі відносно правителів сусідніх держав – Корони Польської, Угорського королівства й Великого князівства Литовського[9]. Очевидно саме тому київські князі протягом 14–15 ст. неодноразово були змушені визнавати себе залежними не лише від литовського князя та польського короля, але й кримського хана.

Середньовічні сюзеренно-васальні стосунки між різними феодалами позначилися і на процесах формування держав та політичних структур вже в новий час європейської історії. Адже вони, як правило, творилися на основі територіальних феодальних князівств[10]. Система феодально-васальних відносин сприяла збереженню елементів патримоніального права та переплетенню феодально-династичних принципів з основами творення ранньомодерних держав у Європі. Протягом 15–17 ст. політика персональних уній, династичні й спадкові проблеми викликають перерозподіли держав, відчуження територій, змінюють державні кордони й стають причиною виникнення об'єднаних королівств та імперій[11]. У цей час, згідно з висловлюванням відомої російської дослідниці А. Люблінської, європейський континент являє собою картатий конгломерат монархій – абсолютних, обмежених, номінальних (імперія), національних, багатонаціональних – і республік – олігархічних (Венеція, Генуя), федеративних (Голландія, Швейцарія), шляхетських ("уявна монархія" в Польщі й частково Угорщині) і т.п.[12] Характеризуючи західноєвропейський Ренесанс щодо творення державних структур і доповнюючи вищенаведене визначення, інший історик М. Петров продовжив попередню типологію, вказавши на існування держав-комун, сеньйорій, регіонально-абсолютистських, територіальних держав, різних напівва-

сальних і напівзалежних утворень тощо[13]. Очевидно, цей перелік можна доповнити за рахунок виникнення й інших державно-політичних систем Центрально-Східної Європи*, зокрема, й такого специфічного державного організму, як "Український гетьманат" ("Військо Запорозьке"), що виник у результаті революційних подій 1648–1676 рр. на теренах "руських" воєводств Речі Посполитої.

Як наслідок розвитку багатоваріантних політичних структур і державних інститутів, розпочався процес складання європейської моделі держави, яка лягла в основу принципів побудови сучасних держав[14]. Цей процес розтягувався на довгі століття, включно до 19 ст., й був складним та нерівномірним, зважаючи на різні причини. Однією з них стала проблема перетворення старих "приватних" сюзеренно-васальних феодальних відносин, заміна персональних зв'язків між главою держави, сюзеренами та васальними володарями на модерні інституційні відносини між урядами й усією масою підданих тієї чи іншої держави. "*Це був вільний, нерівномірний, переповнений можливостями перехідний стан багатоваріантного процесу місцевої регіональної динаміки: від конгломератних феодальних політичних структур до національних, краще окреслених державних об'єднань*", - відзначали дослідники зазначеної проблеми[15].

Аналізуючи це важливе питання, історики зауважували, що шлях до нового не проходив по прямій висхідній лінії, а навпаки, при збереженні загальної схоластичної орієнтації, в ньому перепліталися елементи старого й нового способів мислення, старі й нові ментальні установки. При цьому нове мислення вимагало свого прояву насамперед у питанні влади – що таке "влада" в новому світосприйнятті й реальне місце володаря в цьому новому суспільстві[16].

З огляду на тематику книги, більш детально зупинимося на розгляді правових стосунків між володарями-монархами (колишніми сюзеренами-землевласниками) та залежними від них володарями-васалами інших

---

* Підтримуючи думку тих вчених, які впровадили у науковий обіг термін "Центрально-Східна Європа" (див., наприклад: *Wandych P.* The Price of Freedom. A History of East Central Europe from the Middle Ages to the Present. – London; New-York, 1992; *Bardach J.* Dla czego Europa Srodkowo-Wscodnia?// Nauka Polska. – Nr.5-6. – Warszawa, 1992. – S.65 – 72; *Сюч Е.* Три исторических региона Европы // Центральная Европа как исторический регион. – Москва,1996. – С.156 - 250; *Миллер А.И.* Об истории концепции "Центральная Європа" // Там же. – С.4-25; *Kłoczowski J.* L'Europe de Centre-Est dans l'historiografie des pays de la region. – Lublin,1995; Historia Europy Srodkowo-Wschodniej / Red. J.Kłoczowski. – T.1. – Lublin,2000), переконані, що історично до цього регіону належить й Україна

держав. Середньовічні сюзеренно-васальні угоди, котрі, як вже зазначалося, мали більше приватний, ніж політичний відтінок, з часом поступово трансформуються в міждержавні політичні договори. Адже більшість тогочасних держав різного типу уособлювалися у своїх правителях. Державно-правовий договір складався із системи взаємних прав і обов'язків. В обмін на "захист і пошанування правителів" з боку протекторів-сюзеренів, васальнозалежні правителі обіцяли тим "покору, службу і вірність". Таку домовленість можна назвати актом взаємного добровільного зобов'язання, а її основними елементами з боку підданих були: повага до своїх старовинних прав і привілеїв, вільний вибір протекції, необхідність військового захисту тощо[17].

З правової точки зору "класична" васальна залежність передбачала, що між монархом і населенням васальної держави не існувало безпосереднього зв'язку – між ними стояла особа правителя цієї держави[18]. Той, як і в давнину, іменем Бога складав присягу на вірність своєму зверхнику. У свою чергу, останній також "на вічні часи" присягався в дотриманні зобов'язань перед підданим. Між ними укладався обопільний договір, у разі порушення якого однією стороною інша могла відмовитися від своїх зобов'язань. Успадковуючи середньовічні традиції, це супроводжувалося спеціальними процедурами, серед яких найголовнішою було вручення "привілею" та атрибутів монаршої влади. Хоча, згідно з твердженнями окремих учених, "пережитки феодальної вірності сюзерену (що нині став сувереном) і рицарської честі вже не служили стримуючим чинником"[19]. Тверезий політичний розрахунок, а, отже, і можлива та "безболісна" відмова-зрада від складеної присяги васальнозалежного правителя на користь іншого протектора все більше утверджувалися в міждержавних стосунках 16–17 ст.

Звернімося до окремих прикладів розвитку державних моделей у Центрально-Східній, Південно-Східній та Північній Європі, які б проілюстрували вищевикладений матеріал і стали вихідним пунктом для їхнього (моделей) порівняння. Близько трьохсот світських і духовних князівств та півтори тисячі самостійних рицарських володінь на середину 17 ст. існували в межах т.зв. "Священної Римської імперії німецької нації" (інші назви – Австрійський дім, Австрійська імперія, Австрійське цісарство, Габсбургська монархія, Імперія Габсбургів тощо), яка була мультинаціональним державним утворенням. Більшість з цих князівських і рицарських володінь довгий час перебували в різній стадії васальної залежності від імператорського дому Габсбургів, і лише Вестфальський мир 1648 р. встановлював територіальний суверенітет

("*Landeshoheit*") німецьких князів з правами складати союзи між собою та іноземними державами[20]. Єдиним обмеженням була умова не укладати такі союзи проти імператора. По суті, "Священна імперія" була конфедерацією великої кількості середніх і дрібних земельних володінь, королівств, князівств, курфюрств, герцогств, ландграфств, володінь імперських лицарів-васалів та вільних міст, які були справжніми державами в складі Імперії[21]. Хоча імператори й намагалися укрупнювати свої володіння. Так, наприкінці 15 ст. Максиміліан I, об'єднавши нижньоавстрійські та верхньоавстрійські землі в єдину адміністративну одиницю, додав до неї Тироль і Передню Австрію. Незабаром для управління цими територіальними складовими було започатковано таку центральну урядову установу як Регімент ("*Regiment*")[22]. Через деякий час ця назва перенеслася на українські землі, де в останній чверті 17 – на початку 18 ст. означала управління ("регіментарство") гетьманами над лівобережною частиною України від імені російського монарха.

Хоча австрійський імператор-цісар і вважався суверенним володарем, однак його влада була досить обмеженою й полягала у виконанні представницьких функцій, а також скликанні законодавчих зборів – Рейхстагу. Імператор лише санкціонував прийняті цим загальнодержавним органом закони та був сюзереном для васальнозалежних князів і лицарів імперії. Однак гасло "Австрія має володіти всесвітом" *("Austriae est imperare orbi universo")*, яке імператор Фрідрих III (1437–1493) у вигляді абревіатури *AEIOU* додавав до свого підпису, було актуальним для августійших володарів імперії і протягом наступних століть. Володар імперії уособлював у собі дві різні владні функції: з одного боку, він був німецьким (австрійським) королем, а з іншого потенційним володарем всього західного християнського світу[23]. На обгрунтування останньої тези (про вічність Римської імперії та влади її цісарів) і насадження її в суспільній свідомості була направлена майже вся тогочасна західноєвропейська політична думка.

Надмогутньою "Священна імперія" стала за панування Карла V Габсбурга (1519–1556), коли об'єднала під своєю владою Німеччину, Іспанію, Нідерланди, Італію й стала наднаціональним державним утворенням. Від часу зречення цього імператора дім Габсбургів поділився на дві самостійні гілки – іспанську та австрійську. З огляду на геополітичний чинник та розташування України, під час розгляду різних міжнародних проблем Центрально-Східної та Південно-Східної Європи, в основному, будемо звертатися до висвітлення політики саме австрійських, а не іспанських цісарів.

З 1526 р. під владою династії Габсбургів перебувала також Чехія, яка, незважаючи на це, залишалася окремою державою. Обрання чеським королем Фердинанда І Габсбурга відбулося за умови підписання ним т. зв. "Виборчих капітуляцій". Вони передбачали право станів Чеського королівства на вільний вибір короля, повагу до їхніх релігійних прав, розміщення королівської резиденції в Празі тощо[24]. Однак австрійська влада не дотримувалася своїх зобов'язань і поступово обмежувала державні права Чехії. У результаті національно-визвольного повстання всіх чеських станів імператор Рудольф II у липні 1609 р. видав знаменитий маєстат-грамоту, який надавав чеським панам, рицарям, міщанам та селянам, окрім політичних прав ще й свободу віросповідання згідно Чеської конфесії 1575 р.[25]. У 1627 р. новий імператор Фердинанд II підписав земельний статут за яким зберігалася Чеська держава й політичний зв'язок Чехії, Моравії і Сілезії. Однак процеси укріплення абсолютистської влади віденського двору спричиняли до значного обмеження чеської державності й перетворення цієї країни на одну з провінцій "клаптикової" монархії австрійських Габсбургів.

Саме Чехія на початку 17 ст., слідом за Нідерландами й Швейцарією, стала чинити опір традиційній монаршій владі й відмовилася від неї на користь національного короля. Певний час апологети законних "боговибраних" володарів називали його не інакше, як "узурпатором". Через декілька десятиліть типологічно наближеною до проблеми державно-політичного самовизначення вищеназваних країн була ситуація в одній з найбільших "провінцій" Речі Посполитої – Україні.

За всієї могутності, всередині "Священної імперії", як дослідив Б. Поршнєв, існувало ряд серйозних протиріч: державних – між імператорами і князями; конфесійних – між релігійними угрупованнями; національних – між німцями, слов'янами, угорцями та інш.; соціальних – між суспільними верствами й групами[26]. Одним з протиріч, на думку науковців, є те, що політична еволюція Австрійської імперії відбувалася в напрямку все більшої територіалізації, тобто зростаючого повновладдя місцевих князів. Це, проте, зміцнювало владу імператора як космополітичного "володаря всіх володарів" ("*augustissimus*")[27].

На Віденському з'їзді в 1515 р. польський король Сигізмунд І домовився з австрійським імператором та чесько-угорським королем стосовно підтвердження Другого Торунського Трактату (1466) про васальну залежність від Польщі Тевтонського ордену[28]. Ця держава-орден знаходилася в залежності від польських королів до 1618 р. Протягом багатьох десятиліть під сюзеренною владою Корони Польської перебували Бранден-

Австрійський імператор *Максиміліан II*

бургське курфюрство, Молдавське та Волоське князівства (про що буде сказано нижче). Зважаючи на те, що від часу Люблінської унії 1569 р. більша частина українських земель перейшла до складу федеративної Речі Посполитої, більш детально зупинимося на характеристиці васально-сюзеренних відносин всередині Польсько-Литовської держави.

У результаті виборів на елекційному сеймі 1573 р. новим королем Польщі став брат французського короля Карла IX, молодий та енергійний Генріх Валуа. Він видав спеціальний привілей, який увійшов до історіографії під назвою "Генріхові артикули" й містив ряд пунктів зобов'язання монарха-сюзерена перед польськими станами. Зокрема, йшлося про дотримання принципу вільної елекції, скликання раз у два роки вального сейму, скликання посполитого рушення лише за згодою сейму тощо. Лише за погодженням з депутатами сейму король мав вирішувати питання про запровадження нових податків і мит, ведення війни та миру, зовнішньої політики. Окрім того, при королю мала діяти спеціальна наглядова рада, яка складалася з 16 сенаторів. Новообраний монарх повинен був утримувати кварцяне військо та забезпечувати участь шляхти у посполитому рушенні за межами країни. У разі невиконання королем цих зобов'язань шляхта мала право відмовити Генріхові Валуа в покорі йому як своєму сюзерену ("*de non praestanda oboedientia*"). Більше того, останній артикул договірних статей дозволяв шляхетському загалу скликати проти нього військову опозицію (т. зв. рокош). Королівська влада також обмежувалася іншим документом під назвою "*Pacta conventa*", що містив додаткові пункти, на яких польський монарх присягав польській і литовській шляхті[29]. Представники останньої також присягалися королеві у своїй покорі, але за умови гарантування ним

виконання вищеназваних "прав і привілеїв".

Одним з перших шляхетських виступів проти королівської влади став Сандомирський рокош-конфедерація проти Сигізмунда III Вази на початку 17 ст. У 1606 р. невдоволена своїм становищем шляхта подала на розгляд королеві 64 пункти-артикули, які повинні були не лише гарантувати, але й значно розширити їхні васальні права. Після відхилення цих вимог між шляхетськими й королівськими військами розпочалися довготривалі бойові дії, які завершилися у 1607 р. перемогою центрального уряду та укладенням компромісної угоди. На варшавських сеймах 1607 і 1609 рр. традиція взаємної домовленості між королем і шляхтою набула законодавчого підгрунтя. Безумовно, відносини між королівським урядом і шляхетським станом подіяли й на стосунки між королем Речі Посполитої та Військом Запорозьким (як корпоративної військово-політичної структури) наприкінці 16 – першій половині 17 ст.

Події загальноєвропейської Тридцятилітньої війни 1618–1648 рр. значно вплинули і на політичний розвиток бранденбургських земель, частина яких з 1525 р. під назвою Пруського герцогства перебувала у васально-ленній залежності від Корони Польської, що було підтверджено варшавським сеймом 1611 р. Депутати законодавчого зібрання Прусії – Ландагу у випадку незгоди з рішеннями герцога-курфюрста мали право апелювати до польського сейму[30]. До речі, це могла зробити навіть меншість Ландагу. Невдовзі, у 1618 р., вони перейшли під владу курфюрста Бранденбурґського. Згодом курфюрст і електор Фрідрих I Вільгельм (1640–1688) об'єднав ряд місцевих володарів і заклав основи для утворення в 1701 р. Королівства Пруського. Однак задовго до того Прусія звільнилася від зверхності польського короля – в січні 1656 р. Фрідрих I Вільгельм домовився про антипольський союз з шведським королем Карлом X Густавом, а у вересні наступного року підписав угоду з Яном II Казимиром про своє звільнення з-під його опіки. Це стало можливим в результаті проведення ним гнучкої зовнішньої політики, яка отримала назву *Fuchspolitik* і в конкретному випадку полягала в тому, що під час другої Північної війни 1655–1660 рр. курфюрст спочатку надав допомогу Швеції, а потім перейшов на бік польсько-австрійського табору за ціну відмови Речі Посполитої від леннозалежної Прусії[31]. Однією з причин здобуття незалежності герцогства від Польщі була активна зовнішня політика Українського гетьманату на чолі з шляхтичем і козацьким старшиною Богданом Хмельницьким[32].

Міждержавні сюзеренно-васальні стосунки на Півночі Європи в період пізнього середньовіччя та ранньомодерного часу розвивалися

наступним чином. Визначальною проблемою залишалася Кальмарська унія 1397 р., згідно з якою Данія, Швеція (у складі з Фінляндією) та Норвегія (разом з Ісландією) знаходилися під владою данського короля. На початку 16 ст. шведи виплачували до скарбниці короля Ханса 13 000 марок в обмін на певну автономію[33]. Лише в результаті повстання шведських станів проти зверхності Данського королівства у 1523 р. було скасовано попередні унійні положення. Керівник національно-визвольного руху шведський шляхтич Густав Еріксон Ваза, був проголошений монархом новоутвореного королівства, а від 1544 р. (шведський Рикстаг визнав королівську владу спадковою) династія Вазів стала однією з провідних у цій частині Європи.

Починаючи з останньої чверті 14 ст. на європейську модель сюзеренно-васальних міждержавних стосунків почала значно впливати азіатська традиція відносин між монархами-сюзеренами та залежними від них правителями. *Ex Oriente Lux* ("світло йде зі Сходу") – у цьому вислові концентрувався величезний вплив Османської імперії на політичний розвиток багатьох країн Європи, в тому числі й на їхні міжнародні відносини. Захоплення Османами колишніх територій Візантійської імперії на Балканах, де вже йшов процес зародження національних державних утворень, спричинило виникнення тут особливої "буферної зони" між Османською імперією та центрально-європейськими країнами, яка складалася з васальнозалежних від султана держав ("дар ал-сульх" – країн миру). Хоча в даному випадку треба відзначити, що таке поняття, як "міждержавний васалітет", було відсутнє в політико-правовій практиці середньовічної та ранньомодерної Османської імперії. Адже до виникнення поняття "дар ал-сульх" в уявленні мусульман християнські країни були тільки "світом війни", в якому "невірні" могли лише покірністю (прийняттям мусульманства) й сплатою данини "купити" мир з мусульманами. Разом з тим, традиція вживати термінологію, притаманну "сюзеренно-васальним відносинам", стосовно Османської імперії та залежних від неї країн є загальноприйнятою у світовій історіографії*.

Під турецьким сюзеренітетом з 1389 р. перебував Сербський деспотат, а в 1459 р. він був остаточно інкорпорований Мегмедом II.

---

* Див.наприклад: *Іналджик Г.* Османська імперія. Класична доба 1300-1600. - К., 1998. - С. 116-118; Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XV-XVI вв. Главные тенденции политических взаимоотношений. - Москва, 1984. - С. 38-39.

Наприкінці 14 ст. султаном були підкорені два Болгарські царства і деспотат Добруджа[34]. У першій половині 15 ст. османськими васалами стали правителі Боснії. У цих залежних державах султани іноді надавали автономію місцевим володарям, змушуючи їх сплачувати щорічну данину (гарадж або "*tributum*") та поставляти допоміжні військові підрозділи для походів османської армії[35]. 1526 року в підданство до Порти потрапила Дубровницька республіка, що почала надсилати данину до Стамбула. Вона, як і ряд державних утворень Греції, користувалася більшою самостійністю у внутрішній та зовнішній політиці. Турецька влада була зацікавлена в ширшій автономії грецьких територій – області Судіотів в Епірі, округу Мані на Пелепонесі, островах Тосос та Інтра, що було спричинене провідною роллю греків у тогочасній міжнародній торгівлі в цьому регіоні[36]. Певними автономними правами володіли правителі Албанії, які під впливом Туреччини прийняли іслам. Лише наприкінці 16 ст. Османській імперії вдалося підкорити собі Чорногорію, яка, однак, протягом наступних десятиліть насильного турецького протекторату опиралася сплаті данини.

Поступово протягом другої половини 15–17 ст. балканські васальнозалежні держави були перетворені на провінції Османської імперії, які підлягали султанському намісникові. Ці провінції називалися еялетами (з тур. "влада", "верховенство"), а турецький урядовець, який управляв ними – бейлербеєм ("беєм беїв" – старшим над старшими)[37]. У 1527 р. на систему еялетів була поділена вся територія Боснії[38]. Невдовзі такої ж долі зазнали й інші балканські держави.

Треба зазначити, що процес поширення османської зверхності над балканськими правителями не був простим і відбувався не лише у військовому протистоянні з місцевими володарями, але й у гострій політичній та військовій суперечці між турецькими султанами й Габсбургами за право сюзеренітету. Адже й болгарський цар Іван Страцимир з 1369 р., і боснійський король Стефан Дабіше з 1394 р., і сербські деспоти Лазар, Стефан Лазар, династія Бранковичів наприкінці 14 – на початку 15 ст. визнавали себе васалами королів Угорщини[39]. Крім того, з кінця 16 ст. між Османською імперією та Угорським королівством розгорнулася боротьба за підпорядкування Трансільванського (Семиградського), Волоського та Молдавського князівств. Активніше від часу завоювання турками Угорщини (1521–1526) в суперечку за придунайські князівства вступають польські королі.

Власне, у цій довголітній боротьбі сюзеренів і зародилася традиція одночасної подвійної (а то й потрійної!) підлеглості правителів-васалів

Турецький султан *Сулейман I*

більш сильним монархам, що ворогували між собою. Водночас досить частою, зважаючи на міжнародну ситуацію, стала і політика заміни слабшими правителями своїх протекторів. Одним з перших таку гнучкість у зовнішній політиці продемонстрував сербський деспот Джурдже Бранкович (1427–1456), який навесні 1428 р., залишаючись васалом угорського короля Жигмонта (1387–1437), визнав васальну залежність від турецького султана Мегмеда II. При цьому він зобов'язався виплачувати Порті щорічну данину й надавати двотисячне кінне військо до османської армії[40].

Особливо цінними для нас є політичні відносини між господарями Волощини та Молдавії, з одного боку, й монархами Османської імперії, Польського й Угорського королівств – з іншого. Адже історія цих міждержавних стосунків у площині еволюції політики полівасалітетної підлеглості й частої заміни протекторів є чи не найбільш аналогічною ситуації, в якій перебувала Україна з постанням козацької держави в другій половині 17 ст. А тому зупинимося на їхньому висвітленні детальніше, зосередивши увагу на ключових моментах, що виникали у зовнішній політиці Молдавського князівства у зв'язку з його міжнародно-правовим статусом.

У 1372 р. молдавський господар Лацку визнав васальну залежність від угорського короля Лайоша I. Однак через півтора десятиліття, інший правитель Молдавії Петро Мушат як васал склав присягу вже польському королеві. Згідно з даними джерел і твердженнями істориків, під дію цієї присяги підпадав не лише тогочасний і майбутній "воєвода молдавський", але також "народ і земля" країни ("*gentem atque terram*"), фортеці й інші володіння ("*ceteraque dominia*")[41]. Бояри, які перед тим обирали П. Мушата, також присягали й поручалися перед королем Польщі за свого

правителя не лише від свого імені, але й "усіх других землян" ("*et aliorat omnium terrigenarym terrae*") Молдавії[42]. Однією з головних причин такого кроку молдавського воєводи, як стверджує Л. Семенова, було його прагнення забезпечити північні та північно-східні кордони князівства від можливого ворожого нападу колишнього протектора[43]. У 1393 р. польському королеві Владиславу Ягайлу присягнув черговий господар Роман І, а в 1404 р. королівським васалом визнав себе Олександр Добрий. Вони також присягали Короні Польській від імені усіх жителів Молдавії. У 1433 р. Владислав Ягайло видав універсал, який підтверджував його сюзеренітет над тогочасним молдавським господарем, а також всі сюзеренно-васальні договори, укладені між Польщею і Молдавією, починаючи з 1387 р.[44] З 1456 р. господар П. Арон став васалом польського короля Казимира, проте одночасно сплачував данину султану Мегмеду II. Гарадж Молдавії цього року становив 2 000 дукатів, але за неповні два століття він збільшується і в 1593 р. становить 65 000 дукатів[45]. Таким чином, з цього часу можна говорити про започаткування польсько-турецького кондомінімума над Молдавським князівством[46].

Продовжувачем політики молдавського полівасалітету став наступник П. Арона господар Штефан III, який правив з 1457 до 1504 р. Вибираючи між угорською і польською зверхністю, він у 1459 р. надав перевагу останній, що було спричинене більшою свободою політичного маневру для правителя Молдавії. Адже польський король у той час був зайнятий суперництвом з Московською державою[47]. Водночас цей молдавський господар сплачував данину турецькому султану, а, отже, був його ленним васалом. Лише у 1473 р. Молдавське князівство припинило посилати гроші до Стамбула. Через два роки, 12 липня 1475 р., господар Штефан III оголосив себе підданим угорського короля Матвія, а 8 вересня того ж року признав сюзеренітет польського короля Казимира. Такі дії молдавського правителя були спричинені нічим іншим, як загрозою окупації князівства турецькими військами. Окрім того, згідно з дослідженнями російського історика І. Грекова, Штефан III свідомо здійснював тактику лавірування між Туреччиною, Угорщиною і Польщею і тим самим забезпечував "збереження самостійності свого князівства"[48].

1485 р. молдавський господар підтвердив свій васалітет перед польським королем, а 1489 р. склав присягу новому угорському королю Матяшу Корвіну. Однак це так і не убезпечило Молдавське князівство від загрози турецької експансії – у 1495 р. за спиною Штефана III Османська імперія уклала договір з Угорським королівством про визнання її сюзеренітету над усіма дунайськими князівствами. З огляду на це,

частина молдавських бояр схиляється на бік Порти і визнає зверхність турецького султана. Відповіддю господаря Молдавії стало укладення в 1499 р. антитурецького союзу з Короною Польською та Великим князівством Литовським, а також Угорським королівством, яке відмовилося від своїх попередніх зобов'язань перед Портою[49].

Протягом 16 ст. Молдавське князівство продовжувало бути державою, де перехрещувалися інтереси багатьох країн – Османської імперії, Корони Польської, Угорського королівства, Священної Римської імперії, Апостольської столиці, Великого князівства Литовського. З середини цього століття свою політику щодо Молдавії почало формувати й українське козацтво[50].

Господарі, які досить часто змінювалися, продовжували політику полівасалітетної підлеглості й часто змінювали своїх зверхників, зважаючи на конкретну військово-політичну ситуацію в регіоні. Але з часом це придунайське князівство все більше й більше втягувалося у сферу впливу могутньої на той час Порти. З 1520-х рр. султани вже починають затверджувати господарів Молдавського князівства, які вибиралися місцевими боярами. Господарі були зобов'язані посилати до Стамбула своїх синів чи рідних як заручників. У другій половині 16 ст. право затвердження чергового господаря перетворюється в систему їхнього прямого призначення султаном без ради з молдавським боярством[51]. Щоб зайняти господарський престол, претендентові необхідно було сплатити велику грошову суму до скарбниці султана. Також щорічно він мав сплачувати данину, яка, наприклад, у 1524 р. становила 14 тис. дукатів. Окрім щорічного гараджу, Молдавія (так само, як і Волощина) мала відправляти до Туреччини ще і надзвичайну грошову данину ("*tributum extraordinarium*"). Однією з найбільших повинностей молдавських і волоських господарів були офіційні й неофіційні подарунки ("пешкеш"), які в грошовому чи натуральному вигляді підносилися султану й багатьом турецьким урядовцям. Разом з тим, султанами допускалася певна самостійність князівства в його зовнішній політиці. Рівень цієї самостійності визначався міжнародними планами Османської імперії того чи іншого періоду. Як відзначають фахівці з цієї проблеми, дозволена Портою свобода зовнішньополітичної діяльності спричиняла в самому князівстві прагнення спочатку до збереження незалежності, а потім до її відновлення[52]. "Підкорені християнські народи не прийняли іслам і не асимілювалися з турками... Ці народи почали домагатися відокремлення від турок"[53], – писав з огляду на це турецький історик А. Ніязі.

Очевидно, саме тому в 17 ст. васальні права молдавських господарів

значно обмежуються, а їхні обов'язки щодо свого, вже майже постійного сюзерена – турецького султана – збільшуються. Історик-літописець початку 18 ст. Д. Кантемір зазначав, що, починаючи з 30-х рр. 17 ст., у правителів Молдавського князівства відібрали право "оголошення війни та миру" й укладення договорів з іноземними державами[54]. На знак вдячності за своє призначення (султан віддавав господарю Молдавію в управління "як винагороду" за його вірність і відданість імперії) новий правитель князівства був зобов'язаний: 1) вірно й правдиво служити султану; 2) підкорятися його наказам; 3) захищати підданих султана; 4) спостерігати за тим, що відбувається в таборі ворогів і присилати відомості про них; 5) мати з султаном спільних ворогів і друзів; 6) бути задоволеним тими прибутками, які одержує; 7) нічого насильно не вимагати у своїх підданих; 8) посилати султану данину й подарунки у визначений термін[55]. Призначений господар отримував з рук султана ознаки князівської влади (бунчук, санджак, кафтан, булаву, тощо) і відправлявся до Молдавії, куди його супроводжував султанський урядовець. Після прибуття останній зачитував перед місцевими боярами фірман падишаха, в якому говорилося: "…Вам же повеліваємо бути у всьому помірними і послушними йому (господарю – *Т.Ч.)*, виконувати належно і без затримки все, що від вас вимагатиметься, згідно з нашими наказами"[56]. Таким чином, зважаючи на вищевикладене, Д. Кантемір дійшов висновку, що у цей час найвище право верховної влади перейшло від господарів до султана[57]. Хоча в турецькому фірмані, який був захоплений і спалений Яном III Собеським під час молдавського походу польської армії у 1686 р., зазначалося: "Молдавія добровільно, ніким не силувана, запропонувала свою покірність османському імператору і за це… нічого іншого від князя (молдавського – *Т.Ч.*) не вимагається, окрім як щоденної присилки через вірних бояр до Високої Порти чотирьох тисяч золотих"[58]. А, отже, категорично говорити про передачу суверенних прав від господаря до султана в цьому випадку не можна.

Однак такий стан взаємовідносин між Османською імперією та Молдавським господарством не означав, що серед боярської еліти не виникало інших планів щодо зовнішньополітичної орієнтації своєї країни. У середовищі правлячої верхівки в цей період виникає два угруповання – "протурецьке" і "прохристиянське". Представники першого продовжували підтримувати вже "традиційне" османське зверхництво. Друге – виношувало проекти повернення до польського сюзеренітету або ж планувало для себе інших протекторів – Московську державу чи Габсбургську монархію.

Проекти договорів васального підданства московському царю та польському королеві виникали серед молдавського боярства у 1654, 1656, 1673 та 1684 рр. Австрійському імператору молдавани хотіли піддатися у 1690 р. Оцінюючи їхню правову основу, П. Совєтов стверджував, що проекти, надані Росії в 1656 р. та Польщі в 1684 р., "вирішували питання на користь сеньйоріально-вотчинних відносин власності", а проект договору 1673 р., наданий господарем Ш. Петричейку королю Речі Посполитої Михайлу Корибуту, "зберігав перевагу феодально-державних приватних відносин"[59]. Отже, молдавсько-російський і молдавсько-польський договори, так само як молдавсько-австрійський договір, передбачали сюзеренно-васальні стосунки між монаршою владою та правителями Молдавського князівства.

Крім того, під час походів польської армії до Молдавії у 1686 та 1691 рр. король Речі Посполитої також намагався привести місцеве населення до визнання його протекції. Але після завершення військової операції 1686 р. Ян III Собеський відзначив "непостійну вірність" молдаван, які "всі свої обіти і на святому Євангелії вчинені присяги скоро відкинули..."[60]. В універсалі, зверненому до господаря і всіх станів князівства під час походу 1691 р., польський король нагадував молдаванам про те, що він є їхнім законним сюзереном ("*panom didycznym*") і обіцяв звільнити їх від турецького рабства й зберегти всі старовинні "права та вольності"[61]. Проте, як засвідчував очевидець тих подій венеціанський резидент Альберт (жовтень, 1691 р.), поляки так і не знайшли спільної мови з молдавськими боярами[62]. Очевидно, що однією з причин цього була відмова Речі Посполитої у військовій допомозі князівству в 1689-1690 рр., коли Молдавії загрожувало вторгнення габсбургських військ.

Не чекаючи на допомогу від Польщі й Туреччини, лідери "прохристиянського" (К. Кантемір) і "протурецького" (М. Костін) боярських угруповань таємно один від одного розпочали переговори з представниками австрійського командування. Невдовзі вони об'єднуються перед загрозою окупації своєї країни і підписують невигідний для себе (австрійці встановили більшу, ніж турки, данину) договір про васальну підлеглість Габсбургській династії[63]. Однак щойно, у зв'язку із зміною міжнародної ситуації, проблема вторгнення імперських військ відпала, господар М. Костін відмовився визнавати умови укладеного раніше договору. Ще два десятиліття Молдавське князівство перебувало під турецьким протекторатом, але як тільки виникла змога відмовитися від нього, господарі скористалися цим шансом. 13 квітня 1711 р. правитель Молдавії Д. Кантемір укладає васальнозалежний договір з російським

царем Петром І, який також не був довговічним[64].

Таким чином, більш ніж три століття правителі Молдавського князівства, зважаючи на суперництво сильніших держав (Османської імперії, Угорського королівства, Корони Польської та Московської держави), були вимушені переходити з одного боку на інший, відмовлятися від одного сюзерена на користь іншого. Інколи господарі визнавали васальну залежність від кількох монархів одночасно, але це робилося лише заради того, щоб зберегти свою державу від поглинення іншими державними утвореннями.

Крім балканських країн, Волоського і Молдавського князівств, існувала низка держав, які так чи інакше перебували у васальній залежності від Османської імперії. Відомий турецький історик Г. Іналджик відзначав, що протягом 16 ст. були ще такі "християнські васальні (від султана – *Т.Ч.*) князівства… Трансільванія, Дубровник, Грузія, Черкасія та у 17 ст. козацький гетьман. Нарешті, існували піддані мусульманські князівства – Кримський ханат…"[65]. Про зародження та еволюцію полівасалітетної політики Українського гетьманату розповімо в наступних розділах книги, а зараз окреслимо основні моменти, які висвітлюють державну залежність ще одного придунайського князівства –Трансільванії, а також Кримського ханату (що так само, як і частину Османської імперії, зараховуємо до країн Південно-Східної Європи).

Близько півстоліття, починаючи з останньої чверті 15 ст., Трансільванія (угор. "*Erdely*" – Ердей, інша назва князівства – Семиградця) у статусі воєводства перебувала в складі Угорського королівства. У 1526 р. трансільванський воєвода Я. Заполья програв боротьбу за угорську корону і, закликавши на допомогу турецькі війська, проголосив себе князем Трансільванії. Таким чином Угорщина була поділена між Османами і Габсбургами. Відтоді виборні трансільванські князі стали васалами султана зі щорічною виплатою йому данини (вперше вона була виплачена у 1543 р.) і постачанням у разі необхідності військових підрозділів. Як дослідив чеський історик Й. Блашкович, місцеві князі виплачували Порті щорічну данину у розмірі 10 000 золотих толарів[66]. Однак Габсбурги не залишали Трансільванію в спокої – в останній чверті 16 ст. вони змогли відновити свою зверхність над її князями в результаті П'ятнадцятилітньої війни (1592–1606) з Османською імперією.

У січні 1595 р. трансільванський князь Сигізмунд Баторій уклав угоду з імператором Рудольфом (той одночасно був і королем Угорщини), в якій зобов'язався брати участь у війні проти Туреччини та визнав підлеглість австро-угорському монархові. Рудольф погодився на те, щоб Баторій

володів князівством у колишніх кордонах, але в разі смерті Сигізмунда та відсутності спадкоємця по чоловічій лінії Трансільванія мала перейти під безпосередню владу угорського короля[67].

У результаті національно-визвольного повстання проти австрійської влади на чолі зі шляхтичем Іштваном Бочкаї, останнього у 1605 р. проголосили князем Трансільванії й королем Угорщини (хоча від другого титулу він відмовився). За допомогою турецьких військ Бочкаї мав ряд важливих перемог над габсбурзькою армією. Визнаючи сюзеренітет турецького султана, новопроголошений князь одержав від нього монарші інсигнії - меч і корону. У липні наступного року він підписав договір з австрійським імператором Рудольфом про визнання своїх суверенних прав стосовно Трансільванії, до якої ввійшла і територія сучасної Закарпатської України[68]. 11 листопада того ж року між двома монархами – австрійським цісарем і турецьким султаном, а також залежним від Порти трансільванським князем був укладений Житваторокський мир, який припинив П'ятнадцятилітню війну. Згідно з його положеннями, Габсбурги виплачували Османам 200 тисяч форинтів, а Трансільванія визнавалася васалом Туреччини. Її васалітет полягав у сплаті туркам щорічної данини та наданні у разі потреби війська, а також в обов'язковому затвердженні султанами нових князів, що вибиралися на державних зборах князівства[69]. Разом з тим, угорські князі увільнялися від постачання до Стамбулу податку продовольством.

Коли у квітні 1613 р. князь Габор Баторій відмовився від султанської зверхності й перейшов під цісарський протекторат, Агмед І добився його зміщення й виборів на князівський трон свого ставленика Габора Бетлена. Це обрання відбулося за підтримки 80-тисячної турецької армії, а державні збори Трансільванії були скликані великим візирем. З цього часу князівство стало виплачувати данину в розмірі 10 тисяч золотих. У листі султана Мустафи до польського короля Сигізмунда III за 1623 р. відзначалося: "...Особливо це (стосується – *Т.Ч.*) семиградського воєводи Бетлена Габора, найславнішого серед правителів... Він вірний і славний слуга і невольник нашої Порти, а семиградська держава з часів наших предків доблесних і благородних є нашим спадковим володінням"[70].

У положеннях Вестфальського миру 1648 р. Трансільванія вперше за багато десятиліть була названа поряд з іншими "удільними" державами. В окремі періоди це князівство виходило з-під протекторату Османської імперії, змінюючи його на сюзеренітет Габсбурзької династії. Перебуваючи між двома імперіями, Трансільванія довгий час визначала свою зовнішню політику як альтернативну: або опираючись на Відень

вийти з-під влади Османів, або ж визнати владу австрійців, щоб позбавитися впливу Порти[71]. Інколи в Трансільванії правили одночасно два князі: один підтримувався Австрією, другий – Туреччиною. Після того, як коаліція європейських держав у 1683 р. перемогла османську армією під Віднем, Трансільванія остаточно відійшла під зверхність австрійської корони. 4 грудня 1691 р. імператор Леопольд І надав його правителю диплом ("*Magna Charta Diploma Leopoldiani*"), в якому були виписані васальні "права і привілеї" місцевого князя[72]. Протягом 18 ст. Габсбурги суворо дотримувалися прав, наданих Трансільванії у попередні роки.

З 1475 р. у васальній залежності від турецьких султанів перебував Кримський ханат. Хан Менглі-Гірей, який був захоплений турками під час взяття Кафи, піддався Мегмеду II Завойовнику за умов постійного перебування в Стамбулі своїх найближчих родичів, а також передачі Османській імперії прибережних територій від Балаклави до Керчі з центром у Кафі. Натомість Порта обіцяла призначати ханів у Крим лише з династії Гіреїв (хан як васал султана перебував на становищі "тікме" – призначеного)[73], надати ханству внутрішньополітичну автономію і право зноситися з іноземними володарями[74]. Історики відзначають, що у своїх васальних зобов'язаннях перед турецькими султанами кримські хани мали більшу незалежність у своїй внутрішній та зовнішній політиці, ніж молдавські, волоські і трансільванські князі[75]. Це зумовлювалося не лише мусульманським віросповіданням татар, але й спільністю зовнішньополітичних курсів Багчисараю і Стамбула щодо Речі Посполитої, Московської держави та інших країн. Неодноразово Кримський ханат виступав як посередник у міжнародних зв'язках турецьких султанів. Окрім того, як зауважив Я. Федорук, військова потуга ханату була на більш високому рівні, ніж у інших турецьких васалів[76]. Одночасно в зовнішній політиці Криму 16–17 ст. зберігаються дві тенденції: по-перше – виконання підданських умов щодо Туреччини, по-друге – намагання протиставити себе Османській імперії й стати на шлях самостійної політики[77].

Такі специфічні державні утворення Північного Причорномор'я, як Білгородська, Ногайська та Єдисанська орди були в підданстві кримської династії Гіреїв, а отже, визнавали сюзеренітет султанів Османської імперії. Так, зобов'язання ногайських мурз перед Кримським ханатом полягали в наданні йому певної кількості військових підрозділів, передача частини здобичі та виділення невеликої грошової суми за кожного полоненого[78]. Разом з тим, влада ханів над цими ордами в окремі періоди була досить умовною – у 1621 р. правитель Ногайської орди Кан-Темір з роду Мангитів, минаючи попередній сюзеренітет кримського хана, склав присягу

особисто султану Осману II[79]. Лише після певних військових дій (у поході проти Ногайської орди на боці татарів виступало й українське козацтво) хану Мегмеду-Гірею III вдалося схилити ногайців до покори. Проте подібні випадки у взаємовідносинах кримчаків з підлеглими їм причорноморськими ордами траплялися і в наступні роки.

Отже, на переломі середньовіччя та ранньомодерного часу формується традиція полівасалітетної залежності правителів слабших і менших держав (Молдавія, Волощина, Трансільванія, Прусія, ряд балканських країн), які, з огляду на неможливість відстояти свою незалежність та бажання утримати владу над підлеглими територіями, шукали для себе серед більш могутніх династичних володарів надійних захисників-сюзеренів. Подібною до цього міжнародного процесу складалася ситуація у зв'язку з появою в середині 17 ст. на теренах Центрально-Східної Європи Українського гетьманату – нового державно-політичного утворення на чолі з гетьманом, яке претендувало на певний міжнародний статус і, таким чином, вимагало пильної уваги до себе з боку сусідніх монархів.

ЧАСТИНА І

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВЕ СТАНОВЛЕННЯ РАННЬОМОДЕРНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

(1648–1676 рр.)

৯ 1 ৎ

Військо Запорозьке - "колективний васал" у системі європейських монархій

(середина XVI ст.– 1630-ті рр.)

"...Щодо наших вольностей, які нам святої пам'яті Їх Милостями Королями надані, а його Королівською Милістю Паном Нашим Милостивим тепер правлячим підтверджені, щоб вони при нас лишалися цілими і непорушними ..."

(з листа Війська Запорозького до комісарів короля Сигізмунда III, 1617 р.)

Вітчизняні історики різних поколінь у своїх працях[1] неодноразово відзначали, що вже від початку 16 ст. частина української козацької людності Великого князівства Литовського, завдячуючи самоорганізації та діяльності прикордонних державних урядовців, розпочала свій шлях до творення власної військово-політичної структури, яка від 70-х рр. того ж століття почала носити таку незвичну (для вуха хоча б тогочасного "європеїзованого" жителя Вільно, Варшави або Львова) назву – "Військо Запорозьке". Очевидно, що проблема генези українського козацтва, незважаючи на велику кількість присвячених їй досліджень, донині залишається відкритою для наукових дискусій. Разом з тим, опираючись на останні наукові розвідки В. Щербака, С. Леп'явка, П. Саса, В. Брехуненка, Н. Яковенко та інших вчених, які використали не лише нові джерела, але й сучасні методології для їхньої інтерпретації, можемо зробити висновок, що козацтво Середнього Подніпров'я та Запорожжя протягом 16 – початку 17 ст. поступово ставало невизнаним станом і

усвдомлювало себе як "рицарська (збройна) людність" у межах східних воєводств Речі Посполитої[2].

Витоками міжнародної політики Війська Запорозького, що сягають своїм корінням середини 16 ст., були часті зміни зверхниками українського козацтва підлеглості задля тиску на того чи іншого володаря-сюзерена з метою здобуття для себе більших *privilegia et libertates*. Саме тоді староста прикордонних українських воєводств Великого князівства Литовського князь Дмитро Вишневецький, зорганізувавши навколо себе розрізнені козацькі ватаги, розпочинає складну й небезпечну політичну гру. Вона полягала у відмові від підлеглості законному ("природному", "дідичному") суверену на користь іншого, більш вигідного монарха, задля втілення в життя планів боротьби проти татарської загрози. Спершу Д. Вишневецький, перебуваючи в статусі підданого польського короля й великого князя литовського Сигізмунда, в 1553 р. самовільно їде до Стамбула, де зустрічається з турецьким султаном Сулейманом І Пишним й, очевидно, просить у того захисту від його неслухняного васала, кримського хана Девлет-Гірея. З цього приводу М. Грушевський писав, що у князя "була ідея союзу на два фронти: опираючися на Литовсько-Польську державу й підтримувати добрі відносини з Туреччиною, держачи в руках Крим"[3]. Як відзначав сучасний дослідник біографії Вишневецького Л. Винар, ця гіпотеза видатного історика хоча й не знайшла прямого документального підтвердження, але є найбільш логічною на фоні антитатарської діяльності прикордонного старости протягом 50-х рр. 16 ст.[4] Не одержали підтримки й версії Д. Яворницького та Н.Йорги про прийняття Д. Вишневецьким турецького підданства[5] – після повернення зі Стамбулу він зустрічається з королем Сигізмундом й отримує від нього охоронний універсал.

Однак вже 1556 р. Д. Вишневецький висилає своїх представників до московського царя Івана IV Грозного з проханням про перехід до нього в підданство на основі виконання військової служби. Наступного року він складає присягу царю як своєму сюзерену (а отже, "зраджує" королеві) й одержує за це у володіння від Івана IV Грозного містечко Бєлєв з навколишніми селами й 10 000 рублів[6]. Однак через п'ять років, зважаючи на своє призначення воєводою на Кавказ, Д. Вишневецький пориває з московською протекцією й повертається до Литви. Тут у 1561 р. він одержує з рук короля універсал, в якому говорилося, що " він може добровільно в державах наших жити, користуючись всякими вольностями і свободою, як і другі княжата, панята й обивателі

держави нашої"[7]*.

Але вже вкотре українського князя не влаштовує спокійне життя королівського підданого – влітку 1563 р. Д. Вишневецький на чолі чотирьохтисячного козацького загону без дозволу короля здійснює похід до сусіднього Молдавського князівства з метою оволодіння господарським троном. Ця акція закінчилася поразкою, а самого козацького провідника було захоплено в полон, відправлено до Туреччини, де невдовзі його було страчено.

Таким чином, за досить короткий проміжок часу (з 1553 до 1563 рр.) Д. Вишневецький налагоджує стосунки з турецьким султаном, після чого "зраджує" короля Польсько-Литовської держави й переходить на бік московського царя, а через деякий час знову повертається до "дідичного" сюзерена, щоб, вкотре порушуючи умови підданства, бути страченим колишнім союзником - султаном Османської імперії. Очевидно, що поруч з багатьма іншими чинниками (серед яких визначальним був бурхливий характер самого Вишневецького), однією з основних мотивацій, які штовхали провідного політичного діяча пізньосередньовічної України на зміну своїх зверхників, було, за словами того ж М. Грушевського, намагання Д. Вишневецького, а за ним і наступних провідників українського козацтва, "грати певну міжнародну ролю"[8]. Але якщо руський князь і староста прикордонного воєводства Великого князівства Литовського ще певною мірою не був повноправним виразником інтересів набираючого сили козацтва, то в наступні десятиліття його старшина здійснює спроби конституювати своє утворення як організацію "рицарського люду", що перебуває на військовій службі у польського короля. Це спричиняє появу універсалу Сигізмунда II Августа до козацтва від 20 листопада 1568 р., в якому відзначалося : "... при замках наших знайдеться вам служба наша, за яку жалування кожний з вас від нас отримає"[9]. Через чотири роки польський монарх виводить "козаків, які на службі нашій" з-під юрисдикції місцевих урядовців, підпорядковуючи їх напряму коронному гетьману Ю. Язловецькому, а "старшим і суддею" над козацтвом ("над усіма козаки низовими") призначає шляхтича Я. Бадовського[10]. На думку М. Грушевського, "козацька реформа" 1568–1572 рр. була початком своєрідного імунітету козацтва у Польсько-

* Тут і далі на сторінках книги використовуючи метод текстологічної модернізації Б. Поршнєва та В. Страшка цитуємо документи 16 – 18 ст. у перекладі на сучасну, в даному випадку – українську мову (Див.: *Поршнєв Б.Ф. Тридцатилетняя война и вступление в неё Швеции и Московского государства.– Москва 1976. – С..7, 8; Страшко В. Правила передачі тексту кириличних документів XVI – XVIII ст. дипломатичним та популярними методами. – К.,1992.*)

Литовській державі[11]. Від себе додамо, що так розпочинався довготривалий процес автономізації майбутнього Війська Запорозького.

Король Речі Посполитої *Стефан Баторій*

16 вересня 1578 р. між королем Стефаном Баторієм і п'ятьма представниками запорозького козацтва був підписаний договір ("*Postanowienie z Nizowcy*"), згідно з яким 600 козаків мали нести військові повинності на користь монарха й отримувати за це платню. Цей загін повинен був підкорятися великому коронному гетьманові М. Вишневецькому та "...не робити ніяких бід і розрух, а навпаки, якщо побачать, то гамувать. Щоб не ходили на турків і татар. А ми за це будемо платити по 6 кіп литовських..."[12]. Лише в цьому випадку реєстровцям гарантувалося повернення тих "прав і вольностей", які вони мали за Сигізмунда II Августа. У листопаді С. Баторій надіслав до України великий прапор, а у грудні набрані козаки мали скласти присягу своєму зверхнику[13]. Зрозуміло, що з правової точки зору цей акт не можна оцінювати в рамках класичного сюзеренно-васального договору. Тут швидше йшлося про набір військового підрозділу за аналогією із "затягненням" чужоземних найманців, яке досить часто практикувалося у цей період польсько-литовським урядом.

З часом у середовищі козаків угода про військову службу стала сприйматися не інакше як домовленість між сюзереном – королем та васалом – "низовим козацьким товариством". Опосередкованим свідченням цьому є лист за 1589 р. від "низового товариства" до великого коронного гетьмана й канцлера Речі Посполитої Яна Замойського, віднайдений

нещодавно С. Леп'явком в архівосховищах Польщі. У ньому, зокрема, говорилося: "...як служили славному і святої пам'яті небіжчику королю Стефанові правдиво і послуги наші були значними, так і зараз ми бажаємо служити вірно Королю Й.М. (Його Милості – *Т.Ч.*)"[14]. На звернення Я. Замойського про військову допомогу козаки відповіли згодою, але лише за умови надання їм спеціальної охоронної грамоти – "глейтовного листа".

Традиція зсилатися на С. Баторія як свого найкращого протектора продовжувалася і в наступні роки та набула нового забарвлення з початком Української революції середини 17 ст. У листопаді 1648 р. гетьман Б. Хмельницький писав до трансільванського князя Юрія Ракоці, що саме від польського короля (і колишнього князя Трансільванії) С. Баторія "...багато привілеїв і вольностей ми маємо і тепер укрив нас, наче своїх синів, своєю доброзичливістю, немов крилами"[15]. Останній вислів засвідчував, що на першому етапі революції ті "права і вольності", які були отримані Військом Запорозьким ще в кінці 70-х – на початку 80-х рр. 16 ст. від Баторія (і не дотримувалися його наступниками) легітимізували, на думку українського гетьмана, збройний виступ козацтва за відновлення ("*renovatio*") цих привілеїв у середині 17 ст. Саме тому не можемо погодитися з висновком С. Величенка про те, що "козаки ніколи не брали участі... в угодах між королем і шляхтою, тому з перспективи закону не могли виправдати збройний опір королю на підставі того, що він порушив умови свого вибору"[16]. Як бачимо, угода українського козацтва (саме в ролі "*servitores*") з польським королем була укладена ще 1578 р. Окрім того, існували й "передвоєнні" Роставицька 1617 р. та Ольшанська 1619 р. (про їхній зміст нижче) угоди Війська Запорозького з представниками королівського уряду. Отже, законні підстави для збройного виступу козацтва у 1648 р., на нашу думку, все ж таки були.

Згідно з підрахунками істориків, протягом другої половини 16 ст. до Молдавського князівства було здійснено понад два десятки великих походів українського козацтва[17]. Головною метою більшості з них була військова підтримка того чи іншого претендента в боротьбі за престол господаря або бажання проведення на нього власної кандидатури. Власне, під час цих військово-політичних кампаній козацька старшина добре ознайомилася не лише з внутрішньополітичним устроєм, а й з проблемою міжнародно-правового утвердження цього придунайського князівства. Набутий досвід українці почали використовувати у власній практиці стосунків з володарями іноземних держав.

Спочатку це були лише наміри надання своїх військових послуг сусіднім монархам. Однією з перших пропозицій козацтва іноземним

володарям було звернення посланців від козацького "старшого" Яна Оришовського до кримського хана Іслам-Гірея у 1585 р. Тоді вони пропонували хану давати "жалування" в обмін на їхню згоду йти куди завгодно воювати з татарами, "окрім короля литовського"[18]. Так було й у 1592 р., коли гетьман К. Косинський у відповідь на московське посольство звернувся до царя з пропозицією військової служби на його користь і отримав від Бориса Годунова ствердну відповідь[19].

Вже тоді, зважаючи на конфронтацію Косинського з центральним урядом Речі Посполитої, це сприймалося польською верхівкою як клятва гетьмана реєстрових козаків вірно "служити великому князеві московському з усім своїм військом" та відзначалося, що "в листі своєму до них (козаків – *Т. Ч.*) великий князь називав себе вже царем запорозьким і низовим і присилав їм в Запорожжя сукно і гроші"[20]. Отже, на думку окремих польських урядовців, йшлося не про військове найманство, а про налагодження відносин сюзеренно-васального типу.

Того ж року низові козаки вислали посольство до імператора Священної Римської імперії Рудольфа II: "...цісарській же величності козаки низовські били чолом, які в пониззі перебувають, і хочуть йти на Угорську землю служити проти Турського [султана]"[21]. Щоб з'ясувати, кому із володарів справді належать запорозькі козаки – польському чи московському монархам – цісарський двір звертається з одночасним запитом до Варшави та Москви й одержує від останньої відповідь, що "черкаси" їм не підлягають[22]. Власне, сама постановка такого питання австрійським урядом засвідчувала існування можливої проблеми підпорядкування Війська Запорозького (хоч як війська, а не політичної структури) тому чи іншому володарю. Разом з тим, коли до резиденції Рудольфа II у Празі прибуло друге козацьке посольство в особі висуванця реєстрового козацтва шляхтича С. Хлопицького, австрійському імператору було заявлено, що дніпровські козаки є вільним і ні від кого не залежним народом і хочуть служити цісарю в боротьбі проти мусульман[23]. 7 лютого 1594 р. Хлопицького, як "старшого над дніпровськими козаками", було приведено до присяги Рудольфу II і виряджено з імператорською хоругвою для козаків на Січ. А невдовзі на Запорожжя виїхав відомий австрійський дипломат Еріх Лясота з метою проведення переговорів щодо привілейного листа та грошей від імператора[24]. Це посольство відбувалося в межах міжнародних планів створеної у 1593 р. за ініціативою папи римського Климента VIII антитурецької "Священної ліги", куди, крім Австрійської імперії, входили Іспанія та декілька італійських держав. У листопаді до України відправився представник Апостольської столиці Олександр

Комулович. Згідно з дослідженями сучасних істориків, він мав створити антитурецьку спілку придунайських князівств – Трансільванії, Волощини й Молдавії – з "рівноправною участю в ній козацтва"[25]. Але на міжнародну арену українське козацтво (як реєстрове, так і низове) могло вийти лише у випадку визнання над собою зверхності володаря тієї країни, за яку вони зголошувалися воювати.

1596 р. з'являється один з перших "програмних" документів, де козацьке товариство висувало свої умови монархічній владі Речі Посполитої. Навіть оформлення листа С. Наливайка до короля Сигізмунда III у вигляді т.зв. "кондицій" (з польськ."*kondycja*"– умова) засвідчило бажання Війська Запорозького укласти певну угоду з польською короною на певних умовах[26]. Вочевидь, аналогом для написання цього листа-"кондицій" слугував відомий правничий двосторонній акт між новообраним королем Генріхом Валуа й шляхтою за 1573 р. Пропонуючи свої військові послуги Варшаві й запевняючи її у виконанні всіх наказів короля, Наливайко добивався саме на таких умовах підданства затвердження автономного статусу Війська Запорозького. При цьому, як відзначав П. Сас, окреслювалися обопільні зобов'язання козаків та центрального уряду[27]. Польський монарх мав виділити своєму "колективному васалу" територію між Дністром та Бугом, встановити постійний реєстр козацького війська, надати гетьманові права самостійного (після короля) "володарювання" над козаками; дозволити козацькій старшині вибирати "стації" у межах Буго-Дністровського війська, а також виплачувати з королівської скарбниці певну суму грошей. Таким чином, згідно тверджень дослідників цієї проблематики, козацькі "кондиції" 1596 р. були укладені відповідно до принципу рицарської служби суверену за винагороду[28].

З положеннями листа С. Наливайка деякою мірою перегукувався і проект створення "Задніпровського князівства", що був складений того ж року Й. Верещинським. Він також передбачав побудову на певній території козацького державного утворення, яке б з точки зору феодального права було васалом у відношенні до Корони Польської[29]. Незважаючи на те, що ці два проекти так і залишилися всього-на-всього теоретичними розробками, їхні основні засади дають розуміння про тогочасні уявлення козацької верхівки (у випадку з Й. Верещинським – симпатизуючих козацтву річпосполитських інтелектуалів) щодо правничих стосунків Війська Запорозького з монаршою владою.

Однак практика відносин між польським королем і Військом Запорозьким була дещо іншою. Очевидно, саме козацьке посольство до

Москви в 1600 р. певною мірою налякало монарха Речі Посполитої й спонукало його до часткового відновлення привілеїв українського козацтва, які були скасовані сеймовою постановою 1590 р. Перші два десятиліття 17 ст. відзначаються бурхливим ростом не лише військової, але й політичної ваги козацької організації. Її керівники не визнають чисельних постанов сеймів Речі Посполитої (1604, 1605, 1607, 1609, 1611, 1613, 1616 рр.) щодо обмеження свого внутрішньополітичного статусу. Починає проявляти себе й певна декларативність підданства королівській владі, адже, незважаючи на універсали Сигізмунда III, які забороняли "свавільничати" козацтву в українських воєводствах Польсько-Литовської держави й на міжнародній арені, воно продовжує здійснювати "самочинні" походи на Туреччину, Крим, Молдавію та поширювати власну юрисдикцію на центральноукраїнський регіон[30]. У зв'язку з цим король Сигізмунд III наказує скликати комісію для ведення переговорів з козаками (1616) й тим самим започатковує новий етап у відносинах між Варшавою і Військом Запорозьким[31].

Переговори між польською делегацією на чолі з київським воєводою, великим коронним гетьманом С. Жолкевським і "усім запорозьким військом" в особі гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного й козацької старшини відбулися в жовтні 1617 р. в урочищі Стара Ольшанка (поблизу суч. с. Ольшаниця на Київщині) над Россю й завершилися підписанням двох документів. Перший був оформлений у вигляді "Комісарської трансакції з запорозькими козаками" і був актом королівської милості, наданий українському козацтву та підписаний урядовцями Речі Посполитої. "Далі ми (С. Жолкевський та інші урядовці – *Т.Ч.*) їм [козакам] оголосили волю Його Королівської Милості, щоб у державах його милості короля нічого через них не було такого, що могло б спричинитися до чиєїсь шкоди, утисків, кривди; щоб на сусідні держави турецького султана не нападали, щоб не порушували замирення і пактів, здавна укладених між Його Королівською Милістю і Короною і турецьким султаном…; щоб на певних місцях [лишаючись] служили вони його Королівській Милості і Речі Посполитій, попереджаючи про [появу] ворога держави, охороняючи переправи, як то робили їх предки… Призначили ми їм від імені Його Королівської Милості тисячу злотих і 700 локтів сукна на рік…"[32]. Отже, йшлося про прикордонну службу козацтва на користь Польсько-Литовської держави з отриманням за неї певної платні. Однак цю службу мала нести лише одна тисяча козаків, хоча їхня загальна кількість на той час становила близько 40 000 чоловік[33].

Згідно з положеннями цього акту, козаками мав управляти "старший",

який призначався б королівським універсалом. Ті, хто не увійшов до реєстру та не підкорявся "старшому", мав "не вигадували нових юрисдикцій там, де хто живе, своїм панам і начальникам були покірні"[34]. Зі свого боку П. Конашевич-Сагайдачний разом із старшиною підтвердив наступні пункти підданства королеві Сигізмунду III в "Листі від запорозьких козаків" на ім'я великого коронного гетьмана. Вже на його початку відзначалося, що польські комісари "*утискали наші* (козацькі – *Т.Ч.*) *права, надані нам Його Милістю Королем*"[35]. Однак українська сторона погоджувалася з усіма положеннями запропонованого їм "акту милості", окрім двох пунктів, щодо яких козаки лишали за собою право "клопотатися" перед королем. Отже, "колективний васал" Військо Запорозьке погоджувався служити своєму сюзеренові за таких умов: 1) не чинити свавільств на землях, що належали польському королеві; 2) не нападати на сусідні держави без королівського дозволу; 3) мати право обирати собі старшого за пропозицією короля; 4) не виходити із своїх "звичних" місць на "волость" й "захищати переправи" на користь короля; 5) відлучити від себе новоприбулих "міщан" та не приймати їх до війська в майбутньому[36]. Щодо обумовлення інших двох пунктів, то вони були такими: по-перше, це було "клопотання" перед королем і сеймом про збільшення реєстру, і, по-друге, (гадаємо, це положення було найголовнішим серед усіх названих) "...щодо наших вольностей, які нам святої пам'яті Їх Милостями Королями надані (Сигізмундом II і С. Баторієм – *Т.Ч*), а його Королівською Милістю Паном Нашим Милостивим тепер правлячим (Сигізмундом III – *Т.Ч.*) підтверджені, щоб вони при нас лишалися цілими і непорушними, також за собою право клопотатися перед Його Милістю Королем і всією Річчю Посполитою залишаємо..."[37]. Таким чином, започатковується традиція провідників Війська Запорозького зсилатися на "вольності", надані в межах Речі Посполитої королями Сигізмундом II і С. Баторієм ("святої пам'яті Їх Милостями Королями надані").

Зважаючи на те, що положення Ольшанської угоди 1617 р. з огляду на різні обставини не виконувалося ні польською, ні українською стороною, через два роки, у 1619 р., між ними відбулися другі переговори. Вони завершилися прийняттям Роставицької угоди, яка в основному повторювала попередні домовленості. Як і раніше, королівські комісари висували певні умови козацькій старшині, а ті з певними зауваженнями погоджувалися на них і закріплювали своїм листом "з військовою печаттю"[38].

Але ні Ольшанська, ні Роставицька угода Війська Запорозького з

королівськими представниками так і не були виконані. Це, очевидно, стало причиною того, що у лютому 1620 р. гетьман П. Сагайдачний відсилає своїх послів до московського царя. "І черкаси, Петро Одинець, говорили: прислали їх все Запорозьке військо, гетьман Саадачний (Сагайдачний – *Т. Ч.*) з товаришами, бити чолом государю, об'являючи свою службу, що вони всі хочуть йому, великому государю, служити головами своїми як і перед тим, як вони служили попереднім великим російським государям, в їхніх государських повеліннях були, і на недругів їх ходили, і кримські улуси громили..."[39], – відзначав запис Посольського приказу Московської держави. Очевидно, головною причиною такого кроку Сагайдачного була неможливість польського уряду матеріально забезпечити таку велику кількість українського козацтва. Адже король хоча й видавав платню для однієї тисячі чоловік, але одночасно заборонив робити походи на турецькі володіння, що означало позбавлення можливості здобуття традиційного "козацького хліба" для більшої частини запорожців. Саме ця заборона Варшави й підштовхувала Військо Запорозьке у бік північного монарха[40]. Крім того, така дипломатія, на думку керівництва українського козацтва, мала б заохотити Сигізмунда III до більшої поступливості стосовно відновлення козацьких "вольностей".

Стрімкий розвиток міжнародних подій знову спричиняє до визнання королівською владою існування в Україні багатотисячних бойових полків. Влітку 1621 р. більш ніж 40-тисячне українське військо на запрошення польського уряду прибуває до Хотина з метою участі у війні проти 200-тисячної армії турецького султана Османа II[41]. Тим самим виконується основне васальне зобов'язання Війська Запорозького – несення військової служби на користь короля-сюзерена. Після дієвої участі в Хотинській битві (вересень, 1621 р.) П. Сагайдачний відразу ж відсилає до короля посольство, що мало наступну інструкцію для переговорів з верховною владою: 1) козакам і надалі визнавати владу короля і готуватися до подальшої служби; 2) без згоди свого володаря не виступати проти турків; 3) збільшити виплати для реєстрового козацтва і покрити витрати за участь у Хотинській битві; 4) добиватися відновлення в Україні православної релігії; 5) підтвердити належність козакам "шпиталя" у Трехтемирові; 6) надати дозвіл брати участь у військових діях під керівництвом інших християнських монархів та не виконувати повинності тим козакам, що проживали на "королівщинах"; 7) домовитися про вихід коронного війська з території Київського воєводства; 8) вільно займатися мисливством і рибальством; 9) визначити "зимові межі" для козацького

війська[42]. Королем було погоджено лише частину (пп.1, 2, 4, 5) цих вимог, а отже, протиріччя між ним та підлеглим йому Військом Запорозьким наростали.

Оцінюючи позицію українського козацтва у 1621 р., відзначимо, що з цього часу вперше офіційно проголошується ідея його юрисдикції над Київським воєводством. Тим самим, хоча й у дещо іншому вигляді, використовувалися положення проектів С. Наливайка та Й. Верещинського щодо започаткування автономії Війська Запорозького. На окрему увагу заслуговує й пункт-прохання про дозвіл короля Речі Посполитої "відпускати" своїх підданих "під прапори" володарів інших держав. Таким чином козацьке керівництво хотіло узаконити довголітню практику своєї самостійної участі в різних міжнародних війнах і конфліктах. Король Сигізмунд III зрештою був змушений задовольнити це прохання, що і засвідчила активна участь чисельних козацьких підрозділів у Тридцятилітній війні 1618 – 1648 рр.

Восени 1619 р. десятитисячний загін запорожців виступає на боці Фердинанда II Габсбурга в його боротьбі з чехами й трансільванцями під Віднем. У зв'язку з тим, що австрійський імператор не виплатив необхідної суми грошей, козацькі підрозділи наприкінці року повертаються до України. На початку 1626 р. шведські посли у Москві запропонували московському цареві вступити до антигабсбургської коаліції й запросити до неї українське козацтво[43]. Того ж року про залучення Війська Запорозького для боротьби з Австрійським домом говорив на переговорах з трансільванським князем Бетленом Габором посол Шведського королівства Філіп Содлер[44]. 1627 р. польський король вимагав у гетьмана М. Дорошенка, щоб той виступив у похід до Прибалтики воювати проти шведів[45]. Тоді останній відмовив своєму сюзерену в цьому, однак вже у 1631 р. дві тисячі козаків воювали на боці командуючого австрійськими силами А. фон Валенштейна в битвах на території Сілезії проти союзника короля Швеції, саксонського кюрфюрста Йогана-Георга. Чотирьохтисяний загін українців допомагав габсбургським військам оволодіти французькими територіями – Люксембургом, Фландрією і Пікардією. Через деякий час Військо Запорозьке вже намагається запропонувати свої послуги представникам антигабсбургської коаліції – протягом 1644–1646 рр. його керівництво вело активні переговори щодо виступу українських кондот'єрів на стороні французької армії у битві під Дюнкерком.

Поки одна частина козаків під прапорами різних європейських монархів бере участь у Тридцятилітній війні, керівництво Війська

Запорозького укладає договір з Кримським ханатом. Згідно з твердженнями дослідників цього питання, цей акт оцінювався саме як союзницький і фактично міждержавний договір, який у правовому відношенні був вищим за попередні домовленості козацтва з іноземними володарями про військову службу[46]. У грудні 1624 р. кримський калга Шагін-Гірей підписує наступний документ, що скріплює дану їм присягу українському гетьману і всьому козацькому товариству в дотриманні союзницьких зобов'язань: "Я, Шагін-Гірей, кримський цар, даємо цей наш присяжний лист запорозьким козакам, насамперед пану гетьману, осавулам, отаманам і всьому Війську. Засвідчуємо цим нашим листом і присягами, що від мене і всіх наших людей не діятиметься жодної кривди і шкоди… І від них (козаків – *Т.Ч.*) вимагаємо того, аби так робилося… і на те даємо наш широкий присяжний лист Богу і Пророку…"[47]. Натомість Військо Запорозьке в особах гетьмана й старшини також склало відповідний лист і затвердило його власною присягою. Тут слід відзначити, що українсько-кримський договір 1624 р. відіграв велику роль при укладенні союзницьких угод гетьмана Б. Хмельницького з ханатом через чверть століття. Якщо договір з Кримом не виходив за рамки тогочасної зовнішньої політики козацького суверена (у 1624 р. польський король також укладає союзницький договір з ханатом), то чергове посольство Війська Запорозького до Москви на початку 1625 р. певною мірою суперечить польсько-російським мирним домовленостям 1618 р. "Послав їх (послів – *Т.Ч.*) із Запорог гетьман запорозький Каленик Ондреїв (Каленик Андрієвич – *Т.Ч.*.) і все Військо Запорозьке до тебе, государя царя і великого князя Михайла Федоровича всія Русі, з грамотою"[48]. І хоча текст гетьманської грамоти до царя не виявлено, можемо стверджувати, що він повторював прохання посольства Одинця до Московської держави у 1620 р., а саме – пропозицію нести військову службу цареві й одержувати за це від нього "жалування".

1625 р. ознаменувався подією, яка ввійшла до української історії під назвою "повстання Жмайла" й стала першим у 17 ст. виступом українського козацтва за відновлення своїх "стародавніх привілеїв" в межах Речі Посполитої. У ході військових дій у козацькому середовищі поширилася чутка про можливий перехід на "государеву" сторону. Головною причиною цього, як засвідчував документ, було бажання отримати від московського царя військову допомогу для боротьби з урядовими військами Речі Посполитої: "…щоб ти, государь, пожалував їм допомогу вчинити своїми государевими людьми на поляків"[49]. Те ж саме сталося і в 1627 р., коли гетьман М. Дорошенко відмовив королевичу

Владиславу у висилці шести тисяч козаків для участі в подіях Тридцятилітньої війни, зокрема військовій операції проти шведської армії. Натомість запорозький гетьман висловив бажання йти служити "царю і великому князю Михайлу Федоровичу всія Русі". Причинами таких заяв козацького керівника було невдоволення статусом Війська Запорозького у Польсько-Литовській державі, де "з їхніх жінок і дітей побори беруть, а їм (козакам – *Т. Ч.*) заслужених грошей і сукна не дають і ляхів на них посилають, і віру їхню порушують"[50].

У той же час українське козацтво висловило підтримку псевдопретенденту на султанський трон Османської імперії О. Яхії. Військо Запорозьке сприйняло його як законного принца-спадкоємця і найнялося до нього на військову службу[51]. Але цими заходами козацьке керівництво не обмежилося й активно включилося у процеси міжнародної дипломатії задля підтримки цієї кандидатури. Гетьман К. Андрієвич зі старшиною виступає як посередник у переговорах представників Яхії з московським царем, а також робить спробу домовитися про укладення договору між Кримським ханатом і псевдопретендентом.

У результаті осіннього протистояння 1625 р. польських і козацьких військ поблизу Куруківського озера, Військо Запорозьке на чолі з М. Дорошенком визнало зверхність короля Речі Посполитої й присягнуло, що буде вірно служити йому, дотримуючись певних умов. У документі, виданому козакам коронним гетьманом С. Конєцпольським від імені короля говорилося: "...привели Військо Запорозьке в порядок і покору на таких умовах": забороні морських походів на Туреччину та інші країни; встановленні реєстру в 6 тис. козаків та призначенні для них платні; обрання старшого, якого повинен був затверджувати польський коронний гетьман; визнання козацького суду. Отже, як бачимо, лише останній пункт враховував довголітні прагнення козацької спільноти, а всі інші відносилися до заборонних. Цікаво, що під Куруковим не лише гетьман і старшина, але і вся "чернь" склала присягу наступного змісту: "*...Всі разом і кожен зокрема, присягаємо всемогутньому триєдиному Господу Богові в тому, що підкоряючись волі й наказові Й.К.М.* (Його Королівської Милості – *Т. Ч.), припинимо походи по Дніпру в Чорне море й напади на землі турецького султана; всі наші морські судна спалимо, договір з сторонніми монархами й без відома Й.К.М. укладати не будемо...*"[52]. Останнє положення присяги, з одного боку, засвідчувало факт дипломатичної практики козаків у минулому (договір з Кримським ханатом), з іншого – вперше у стосунках "колективного васала" зі своїм сюзереном Військо Запорозьке закріплювало за собою право на прове-

Польсько-литовський король *Сигізмунд III*

дення зовнішньої політики. У даному випадку міжнародна діяльність обмежувалася одержанням дозволу від польського короля щодо можливості укладення договорів з "сторонніми монархами".

Куруківська угода була нав'язана українському козацтву військовою силою, а тому викликала невиконання ним взятих на себе зобов'язань протягом наступних років. Продовжувалися походи на чорноморські турецькі володіння та перманентні "свавільства" в Україні, які вилилися у чергове повстання 1630 р. під проводом гетьмана Т. Федоровича (Трясила). У ході цього польсько-козацького протистояння Військо Запорозьке знову звертається за допомогою до московського царя, який однак, не йде на порушення міждержавних домовленостей і не втручається у "внутрішні" справи Речі Посполитої. Невзмозі придушити повстанський рух, польське командування пропонує мирний шлях розв'язання проблеми. Під час переговорів з С. Конєцпольським старшина знову намагається "виговорити" для себе якнайбільше "привілеїв". Переяславська угода 1630 р. між Військом Запорозьким та королівськими представниками завершила виступ козацької корпорації за свої "права" черговим компромісним варіантом.

Історикам поки що не встановлено, чи дали якийсь поштовх козацькому повстанню в українських воєводствах Речі Посполитої московсько-шведські переговори, які відбувалися від початку 1630 р. за ініціативою Густава II Адольфа у Москві. Головним питанням, яке ставив перед царем Михайлом Федоровичем представник Швеції Ж. Руссель, була проблема відриву від польського короля "Запорозької України"[53].

Окрім того, згідно з дослідженнями шведських істориків, у липні 1630 р. Густав II Адольф наставляв губернатора Ліфляндії щодо того, як розпалювати козацькі виступи проти Польської корони[54]. Відомі також більш пізні листи Русселя до московського царя, де він продовжував будувати плани розколу й ослаблення Речі Посполитої за рахунок українських земель[55]. У 1631 р. на переговори з Військом Запорозьким прибули шведські посли д'Адміраль і де Грев з пропозиціями до гетьмана І. Петражицького-Кулаги щодо укладення договору про союз ("*in tractationem confederationis*") та відрив його від Речі Посполитої в обмін на надання кращих "прав і привілеїв"[56]. У разі прийняття таких пропозицій це означало б відмову козацтва від зверхності польського сюзерена й перехід до протекції Шведського королівства. У червні 1631 р. під час переговорів посла Швеції у Москві І. Мьолера обговорювалося питання спільних дій обох держав щодо відриву Війська Запорозького від Польсько-Литовської держави[57]. Однак козацький гетьман заарештовує шведів і відсилає їх під вартою до Варшави.

Наступного року Військо Запорозьке відправляє своїх представників на конвокаційний сейм 1632 р. з переліком своїх вимог. Увагу викликає навіть не сам зміст цієї петиції, що свого часу був досить належно опрацьований М. Грушевським[58], а те, що Військо Запорозьке в цей час не тільки намагається вплинути на вибори короля (а отже, свого нового сюзерена), але й виступити як повноправний суб'єкт політичної системи Речі Посполитої. Українське козацтво не лише письмово задекларувало свою підтримку королевичу Владиславу в його домаганнях на батьківський трон померлого Сигізмунда III, але й за допомогою походу багатотисячного війська в напрямку Волині реально вплинуло на розвиток елекційних змагань і коронування необхідної для них кандидатури.

"*Певні ми, що колись таки дочекаємося тої щасливої години – дістанемо поправу наших прав і вольностей рицарських і поручаємо просити пильно, аби (*сейм – *Т.Ч.) зволив ласкаво вложити до будучого короля, аби нас обдаровано вольностями, які належать людям рицарським*"[59], – говорилося в інструкції Війська Запорозького на сейм 1632 р. Отже, головним чином, йшлося про надання козацтву прав, аналогічних польсько-литовській шляхті, адже під "людьми рицарськими" розумівся ніхто інший, як військово-служебова шляхта Речі Посполитої. Таким чином, до традиційного переліку суто "козацьких" вимог додавалися ще й "шляхетські". Зважаючи на те, що право вибору короля було одним із привілеїв шляхетського стану, Війську Запорозькому було відмовлено в прагненні стати на один рівень з ним.

Чергова відмова варшавських кіл (а поряд з недопущенням до повноправної участі у сеймових засіданнях козацтву було відмовлено і в більшості інших пунктів) знову призводить до демаршу козацтва в бік Московського царства – на раді Війська Запорозького після одержання негативної відповіді від сеймових послів було вирішено "бити чолом цареві"[60]. Але таке рішення, як і попередні апеляційні заяви щодо Москви, знову не мали практичних наслідків.

Натомість новообраний король Владислав IV, дякуючи козакам за підтримку, своїми універсалами за 1633–1634 рр. відновлює певні "вольності" православної церкви на українських землях. Однак затвердження окремим актом польського монарха "прав і привілеїв" Війська Запорозького в той час ще не відбулося. Певною компенсацією для невизнаного "рицарського люду" стало запрошення від імені короля взяти участь у польсько-російській (т.зв.Смоленській) війні 1632–1634 рр. Було споряджено близько двадцяти тисяч козацького війська, в той час, як коронні війська нараховували лише дев'ять тисяч чоловік. Припинення бойових дій вже вкотре вимагало врегулювання правового статусу Війська Запорозького, що бажало отримати привілейний універсал від Владислава IV й тим самим легітимізувати себе в соціально-політичній системі Речі Посполитої як автономного "колективного васала". Не отримавши його, гетьманський уряд у 1636 р. знову висилає чергове посольство до московського царя і вже вкотре повертається ні з чим.

У зв'язку з різними обставинами, головною серед яких була позиція впливового магнатства, король переадресовує справу щодо вирішення "козацького питання" на розгляд сейму. Той, у свою чергу, не пробачає козацтву зруйнування гетьманом І. Сулимою Кодацької фортеці у 1635 р. та "козацьку війну" 1637– 1638 рр. й прийнятою на весняному сеймі 1638 р. постановою під назвою "Ординація Війська Запорозького" скасовує й так обмежені Куруківською й Переяславською угодами майже всі "права і вольності" українського козацтва. За наказом короля йому забороняється власне судочинство, вільне обрання гетьмана й старшин, обмежувалося поселення в містах, встановлювався шеститисячний реєстр на чолі з призначеними із Варшави полковниками, на Січі мав перебувати польський військовий гарнізон[61].

В "Ординації" подавався також текст присяги, до якої мав бути приведений "старший" над Військом Запорозьким: "Я, такий то, присягаю Господу Богу, в Святій Трійці єдиному, що на цій посаді вірно і віддано буду служити найсвітлішому Владиславу IV, королю, моєму панові, його наступникам, королям польським, і Речі Посполитій..."[62]. Незважаючи

на цю заборонну постанову й складення присяги частиною старшини поблизу Кумейок, повстання за поновлення втрачених прав продовжувалося.

"Через зрадників наших втрачаємо права і вольності, надані від св. пам'яті королів польських (Сизізмунда II, С. Баторія, Сигізмунда III. – *Т.Ч.*) за наші криваві заслуги, втрачаємо все, що з давніх часів набуте виключно шаблею. Тому ліпше померти й один за другим скласти голови, ніж погодитися на таке перемир'я, як під Кумейками, бодай ніколи не вернулося…"[63], – писав гетьман Війська Запорозького Д. Гуня до командуючого коронною армією С. Конєцпольського влітку 1638 р.

У першій половині 30-х рр. 17 ст. більш окресленими стають плани Московської держави та Шведського королівства щодо Речі Посполитої та Війська Запорозького. У випадку одночасного наступу на Польщу (із заходу – шведських військ, а із сходу – російських), до Густава II Адольфа відходила б корона Речі Посполитої, а до московського царя – українські землі, які фактично контролювалися козацькими владними структурами. Шведські дипломати вже тоді передбачали можливість подвійного підпорядкування обом монархам Війська Запорозького. Про це переконливо свідчив один з тогочасних документів, де говорилося, що українськими козаками буде краще управляти після того, "як вони дадуть обіцянку обом маєстатам" служити[64].

Тільки за допомогою більш потужної й краще організованої військової сили Польській короні на деякий час вдалося погамувати автономістські прагнення козацтва (що підживлювалися членами антигабсбургської коаліції), яке у перших десятиліттях 17 ст. стало справжньою контрелітою та невизнаним "політичним народом" Речі Посполитої[65]. До цього висновку слід додати ще й наступний: саме тоді закладаються підвалини полівасалітетної політики Війська Запорозького, коли воно у статусі "колективного васала" розпочинає боротьбу за відновлення своїх прав і з метою впливу на свого сюзерена – польського короля – звертається до сусідніх монархів з проханням про прийняття на військову службу та надання допомоги. Наслідком цих дій стало те, що українське козацтво як корпоративна військово-політична структура стає тією "єдиною силою, що порушила вже складену в ті роки в Східній Європі систему відносин"[66] і, таким чином, протягом 1590-х – 1630-х рр., поступово набуває рис суб'єкта міждержавних стосунків.

2

Гетьман – "dux" Б. Хмельницький: міжнародне утвердження за допомогою політики полівасалітетності

"...Шведський король і його милість московський цар кілька років тому уклали з нами, козаками, союз, і усі тепер наступають на Польщу. Однак ми вже поділилися з цими трьома народами і його милість шведський король нехай приймає те, що йому дав Господь Бог в його розпорядження, а що нам Господь Бог поміг визволити Україну свою руську при цьому я стою"

(з листа Б. Хмельницького до магістрату та жителів Львова, 1655 р.)

1648 рік став для козацької корпорації тим справжнім Рубіконом, перейшовши, який вона силою зброї здобула собі не лише внутрішньополітичне визнання та станові привілеї, але й започаткувала якісно новий етап свого міжнародного утвердження. "*Bohdan Chmielnicki Exercitus Zaporovien Pr. Electus Belli Servilis autor Rebelliumo Cosaccorum et Plebis Ukrainen* ***dux*** (виділення тут і нижче Авт.) "[1], – такий напис латинською мовою залишив 1651 р. під найбільш достовірним портретом гетьмана Війська Запорозького Б. Хмельницького голландський художник В. Гондіус. "*Bohdan Chmielnicki,* ***dux*** *Cohor. Zaporow.*", – саме так гетьман Б. Хмельницький почав підписувати свої латиномовні листи до шведського короля Карла X Густава з 1656 р. (листи від 14 і 16 листопада 1656 р., 18 січня і 21 червня 1657 р)[2] та бранденбурзького курфюрста Фрідриха Великого (21 червня 1657 р.)[3]. "*Theodatus Chmielnicki,* ***dux*** *una cum Exercitu Zaporoviensi Moscorum*"[4], – цю титулатуру зустрічаємо під охоронним універсалом 1657 р. українського гетьмана австрійським послам. "*Bohdan*

Український гетьман *Богдан Хмельницький*

Chmielnicki, ***dux*** *cum universa Cohorte Zaporoviana*"[5], – читаємо підпис гетьмана у листі від 18 квітня 1657 р. до імператора Священної Римської імперії Фердинанда III.

Чи мав право Б. Хмельницький на йменування "***dux***"? І чому він вживав його як відповідник усталеному в Україні протягом першої половини – середини 17 ст. титулу "гетьман"? Адже це латинське слово в європейських країнах означало "володар", "князь", "герцог" тощо. Спробуємо дати відповіді на ці питання, висвітливши їх у контексті дослідження проблеми міжнародно-правового становлення Українського гетьманату під час правління Б. Хмельницького.

Вченими вже було відзначено, що легітимація гетьманської влади під час урядування Б. Хмельницького відбувалася через посилання останнього на *jus occupationis* (С. Величенко)[6] та формування ним концепції *jus divinum* (С. Плохій)[7]. Але і "право захоплення", і "божественне право", як правило, застосовувались заради узаконення внутрішньополітичних владних претензій гетьмана Війська Запорозького щодо України й не були переконливим аргументом для володарів сусідніх країн. Саме тому Б. Хмельницький намагається добитися зовнішньополітичного визнання через оформлення династичного шлюбу свого старшого сина з донькою молдавського господаря В. Лупула – Розандою[8]. Але в цьому випадку, зважаючи на тогочасні політико-культурні традиції, лише сини Тимоша й Розанди Хмельницьких-Лупулів вважалися б "принцами крові" й могли здійснювати свої владні повноваження щодо тієї чи іншої території. Крім того, формуванню князівської династії Хмельницьких могли завадити і суб'єктивні фактори (як-то вбивство когось із подружжя або потенційних нащадків), що і підтвердилося невдовзі, коли у 1653 р. було смертельно поранено гетьманича.

Саме тому головним завданням Б. Хмельницького, починаючи з другої половини 1648 р, на нашу думку, було утвердження Українського гетьманату як васальнозалежної держави під протекторатом якогось із монархічних дворів Заходу (Трансільванія), Сходу (Росія), Півдня (Туреччина) чи Півночі (Швеція). Як заявляв у серпні 1649 р. з цього приводу сам Б. Хмельницький *"...я буду триматися того пана* (монарха – *Т.Ч.*), *який мене ласкаво з Божої ласки держить в своїй опіці"*[9]. Зважаючи на те, що політика на утвердження міжнародної легітимації через прийняття протекторату когось із іноземних монархів відбувалася майже одночасно у всіх вищезазначених геополітичних напрямках й зумовлювалася специфікою *status quo* Війська Запорозького (а воно як до, так і після 1648 р. перебувало у підданстві королів Речі Посполитої), ці зовнішньополітичні заходи поступово трансформуються в концепцію полівасалітетної підлеглості новоутвореного під час революційних подій державного організму.

Безумовно, творцем цієї концепції був ніхто інший, як гетьман Б. Хмельницький. Опираючись на довголітні традиції міжнародної діяльності українського козацтва, він зумів, як буде висвітлено нижче, не відмовляючись від сюзеренітету польського короля, забезпечити входження козацької держави до міжнародної спільноти на умовах прийняття номінального васалітету від турецького султана, московського царя й, очевидно, шведського короля. Тим самим у міжнародних відносинах було узаконене право гетьмана Війська Запорозького на володіння Україною, яка досі сприймалася світовими володарями лише як провінція Речі Посполитої.

Опираючись на нарративні джерела першого ряду – міжнародні договори Українського гетьманату, дипломатичне листування Б. Хмельницького із східними та західними монархами; другого ряду – (інструкції гетьмана багаточисельним українським посольствам, переписка генеральної старшини з урядовцями інших країн тощо) й використовуючи наукові досягнення вітчизняної й зарубіжної історіографії, спробуємо обгрунтувати висловлену гіпотезу щодо започаткування Б. Хмельницьким концепції полівасалітетної підлеглості Українського гетьманату як держави, що виникла в результаті збройного повстання "рицарського люду" східних воєводств Речі Посполитої протягом 1648–1649 рр.

Але насамперед коротко охарактеризуємо взаємовідносини між майбутнім гетьманом Війська Запорозького Б. Хмельницьким та королем Речі Посполитої Владиславом IV перед початком відомих подій – 1646–1647 рр., коли більшого (ніж у попередні десятиліття) визнання набуло

правове становище козацької корпорації[10]. У цей час, після довгих років "заборонних" постанов польсько-литовських владних органів, Військо Запорозьке нарешті одержує довгоочікуваний королівський привілей, в якому певною мірою окреслювався не лише його соціально-політичний статус, але й дозволялося проведення контрольованої польським монархом зовнішньої політики.

Свого часу окремі аспекти козацько-польських стосунків у передреволюційний період були грунтовно досліджені С. Соловйовим, В. Чермаком, М. Грушевським, В. Голобуцьким та Б. Флорею[11]. Польський історик В. Чермак ще наприкінці 19 ст. зробив висновок про те, що у квітні 1646 р. представники козацької старшини (серед яких був і Б. Хмельницький) перебували у Варшаві, де отримали з рук Владислава IV два привілейних листи. Перший з них дозволяв виступити козацькому війську в морський похід проти Османської імперії, другий – збільшував реєстр Війська Запорозького до 12 тисяч[12]. Єдине застереження стосувалося того, що ці два документи повинні бути секретними до часу оголошення Річчю Посполитою війни Туреччині. Ці "глейтовні" листи були скріплені особистою печаткою польського короля[13].

Надані "вольності" спричинили справжній "психологічний переворот" у свідомості не лише козацтва, але й усього українського населення Речі Посполитої. Адже, як відзначив російський вчений Б. Флоря, протягом десятиріч у середовищі українців зберігалося стійке уявлення щодо свого нерівноправного становища в державі "двох народів"[14]. А тепер вони, спираючись на королівську протекцію, могли "мати при боці шаблю і переслідувати своїх кривдників"[15] – представників магнатства та шляхти.

Згідно свідчень сучасників, під час другої зустрічі з Б. Хмельницьким, що відбулася у 1647 р., Владислав IV подарував йому свою шаблю і сказав "Ось тобі королівський знак; є у вас при боках шаблі… як час прийде будьте на поганців і на моїх непослушників у всій моїй волі"[16]. Поряд з іншими причинами, надання королем Війську Запорозькому вищеназваних привілеїв спричинило до посилення сепаратистських тенденцій серед його провідників та більшої частини різних верств українського суспільства й було вміло використано козацькою верхівкою як доказ законності збройного виступу у 1648 р.

Відзначимо, що з початком Української революції (до укладення Зборівського трактату 1649 р.) характер стосунків між Військом Запорозьким та Польською короною майже не змінився. З точки зору сюзеренно-васальних відносин, вони на той час відбувалися ще між

суб'єктами одного державно-політичного тіла (Речі Посполитої) – королем, який був для козацтва "дідичним" сюзереном, й "гетьманом з усім Військом Запорозьким" – "колективним васалом". Саме так, в усвідомленні української сторони, вони розвивалися від часу правління короля Стефана Баторія.

Вже в одному з перших листів до короля Владислава IV, що був написаний на початку червня 1648 р., після гучних перемог над коронною армією на Жовтих Водах й під Корсунем, гетьман Б. Хмельницький окреслив своє васальнопіддане становище як "найнижчий підніжок і вірнопідданий" польського монарха й висловив "вірність підданства нашого (Війська Запорозького – *Т.Ч.*) з вірною рицарською службою..."[17]. Разом з тим, він нагадав сюзеренові про надані їм раніше "права, привілеї, військові вольності" та про їхнє порушення від "українних старост і державців", які протягом довгого часу "кривдять і ображають" козацький загал. Це й стало причиною збройного виступу Війська Запорозького, але не проти короля, а проти річпосполитських урядовців, які, на думку гетьмана, не "могли бути добрими приятелями В.К.М.-ті, П.н.м. (вашої королівської милості пана нашого милостивого – *Т.Ч.*)", проте були королівськими підданими. А тому Б. Хмельницький просив Владислава IV пробачити йому "гріх" порушення сюзеренно-васальних стосунків (він полягав у самовільному збройному виступі проти інших королівських васалів) та залишити Військо Запорозьке при "давніх правах і вольностях" ("*dawnych prawach i wolnościach*")[18].

Частково про зміст цих "прав і вольностей" можемо дізнатися, реконструювавши за допомогою методу "від противного" текст "Інструкції послів від Війська Запорозького" до польського короля, який був доданий до згадуваного вище листа[19]. Тут, насамперед, йшлося про економічні ("майнові") права козацтва на "хутори, сіножаті, луки, ниви, зорані поля, ставки, млини", "бджолині десятини і поволівщину" та іншу власність ("все, що тільки комусь з панів урядників сподобається"). На другому місці стояло право забезпечення вільного життя батьків і матерів козаків (щоб за них "чини і всяку повинність" не відбувати) та козацьких вдів. Вочевидь, тут йшлося саме про права українських (реєстрових чи городових) козаків, адже, як засвідчується на початку "Інструкції..." їх ущемляли "українні" урядовці. У наступних пунктах вже йшлося про забезпечення військових привілеїв (вольностей) козаків на Запорожжі ("*na Zaporoże*"). Це можливість здобуття "козацького хліба" в морських та сухопутних походах; заняття уходництвом (полювання на звіра та рибальство) й несплата з цього чиншу; звільнення від різних видів робіт

на користь полковників, призначених варшавським урядом для керування реєстровими полками на Січі.

Крім цього, король мав забезпечити платню ("яку ми (Військо Запорозьке – *Т.Ч.*) вже п'ять років не отримуємо") для шеститисячного реєстру (згідно "Інструкції..." посли мали просити у Владислава IV збільшити реєстр на шість тисяч осіб й "залишитися у числі 12 000") та охорону, згідно "давніх вольностей", православною духовенства[20]. Також Владислав IV повинен був підтвердити надані "попередніми св. пам'яті польськими королями" *privilegia et libertates*. Лише за відновлення перерахованих умов Військо Запорозьке погоджувалося вірно служити своєму сюзеренові.

Про це зокрема йшлося і в листах Б. Хмельницького до найвищих достойників Речі Посполитої – великого коронного маршалка А. Казановського (2 червня 1648 р.), князя В.-Д. Заславського (2 і 4 червня), брацлавського воєводи А. Киселя (3 і 7 червня)[21]. Треба відзначити, що в першому й другому з них відзначалося, що українське козацтво вже одержало підтвердження власних "прав і привілеїв", наданих попередніми польськими королями "після перших походів" (тут, очевидно, йшлося про чорноморські походи запорожців 1646 – першої половини 1647 рр.). Однак у листі до Владислава IV та інструкції послам Б. Хмельницький вимагав повторного підтвердження від короля статусу козацтва в соціально-політичній структурі Польсько-Литовської держави. А в посланні гетьмана до воєводи Киселя від 3 червня вперше в письмовому вигляді зустрічаємо думку про можливість звернення Війська Запорозького *"за порадою до іншого пана"*[22]. Хоча, як можна зрозуміти з уточнення "...бо знаємо, що не з волі Й.К.М. (його королівської милості – *Т.Ч.*) над нами таке королівське беззаконня чинилося", – Хмельницький поки що не збирався цього робити, а лише дипломатично натякав польському воєводі про зміну "пана"- протектора в разі невиконання королем вимог козацтва.

Однак усі ці звернення творця Українського гетьманату з проханням про підтвердження "давніх прав і привілеїв" так і не знайшли відгуку в цього козацького сюзерена – невдовзі Б. Хмельницький одержав звістку про смерть польського короля. Зважаючи на це, гетьман відкликає посольство з Польщі та в "цидулі"– додатку до листа Киселю висловлює скорботу щодо "осиротіння" Війська Запорозького[23]. А вже 8 червня гетьман вперше висловлює офіційне бажання бачити на опустілому троні Речі Посполитої московського царя Олексія Михайловича: "Зичили бихмо собі саможержца господаря такого в своїй землі, яко ваша царська

вельможність, православний християнський цар..."[24]. Якби цей монарх пристав на таку пропозицію, то все козацтво в особі Б. Хмельницького погоджувалося на вірні "услуги" новому сюзерену. "...Щоб він (Олексій Михайлович – *Т.Ч.)* ляхам і нам паном і царем був..."[25] – конкретизувалося в листі гетьмана від 11 липня до російського воєводи Н. Плещеєва.

Саме в червні 1648 р. Б. Хмельницький у листах до відомих урядовців Речі Посполитої відмовляється від згадки у своїй титулатурі про підпорядкування Війська Запорозького польському королю. Якщо раніше він підписувався як "гетьман" або "старший" і додавав слова "із Військом його Королівської милості Запорозьким", то відтепер просто "старший з Військом Запорозьким"[26]. На нашу думку, це є ще одним підтвердженням існування моделі "колективного васалітету" українського козацтва перед конкретною особою, що репрезентувала монарше управління. Якщо сюзерен умирав, то необхідно було перекласти домовленості щодо підданства з його наступником на королівському троні, а до часу обрання останнього Військо Запорозьке (як "рицарський люд") залишалося вільним у виборі протектора.

Зрозумівши, що цар Олексій Михайлович, в силу багатьох обставин, не буде висувати свою кандидатуру на королівський трон Речі Посполитої, український гетьман у листопаді 1648 р. звертається з аналогічним проханням до правителя Трансільванського князівства Юрія Ракоці: "...ми одностайно бажаємо мати твою найсвітлішу високість опікуном і королем Польщі, нашої батьківщини" ("*patronum et regem Poloniae patriae nostrae, cupimus*")[27]. Як і у випадку із запрошенням царя, одним з головних чинників, яким керувався Б. Хмельницький стосовно протегування кандидатури Ракоці на польський трон, було велике бажання якнайшвидше одержати військову допомогу для продовження боротьби з коронною армією. Про важливість цього кроку гетьмана свідчило й те, що для укладення договору до Трансільванії відправилося досить представницьке українське посольство на чолі з генеральним писарем І. Виговським[28].

У період безкоролів'я в Речі Посполитій Б. Хмельницький також відправив посольство до Стамбулу, де, згідно досліджень відомого сходознавця О. Пріцака, влітку 1648 р. між Османською імперією та українським гетьманом укладається угода сюзеренно-васального типу[29]. Однак ряд вчених, серед яких і російський історик Б. Флоря, заперечили факт її існування. Разом з тим, на основі даних листа польського шляхтича Л. М'ясковського, дослідники зробили висновок щодо ведення переговорів козацьким посольством Ф. Джалалія (восени того ж року) в

напрямку отримання турецької протекції[30]. Як засвідчують джерела, в обмін на заступництво султана Б. Хмельницький повинен був виплачувати данину на зразок Молдавського й Волоського князівств, надавати в разі потреби посильну військову допомогу Порті, давати "рабів" на галери (?), а також передати у пряме підпорядкування Османській імперії Кам'янець-Подільський [31].

Король Речі Посполитої *Владислав IV*

Отже, якщо висунення можливих кандидатур московського царя й трансільванського князя на польський трон засвідчували намагання Українського гетьманату вплинути на зміну короля-сюзерена в межах однієї держави, то укладення договору з турецьким султаном (за іншою версією – ведення переговорів щодо прийняття османської протекції) поклали початок формуванню полівасалітетної зовнішньої політики гетьманського уряду Б. Хмельницького. Не відмовляючись від сюзеренітету польського короля, Військо Запорозьке набувало собі ще й другого династичного зверхника – монарха в особі султана Османської імперії Мегмеда IV. Згідно з дослідженнями М. Костомарова це відбулося протягом 1649–1650 рр.[32]

Про те, що Хмельницький не відмовлявся від "внутрішньополітичної" протекції Корони Польської, засвідчував осінній похід української армії під Замостя та гетьманський лист до одного з головних претендентів на польський трон королевича Яна Казимира від 15 листопада 1648 р. "Бачачи, що жадають іншого короля, ми навмисне вирушили з усім Військом Запорозьким (у похід – *Т.Ч.*)... Просимо господа Бога, щоб ваша королівська м-ть, наш милостивий пан зволив

бути самодержцем…"[33], - писав до можливого майбутнього короля український гетьман. І відразу ж потенційному козацькому сюзерену висувалися вимоги щодо забезпечення тепер вже не лише козацько-станових, але й загальноукраїнських прав на вільне віросповідання: "…і щоб наша грецька віра залишилася недоторканою, як раніше, без унії і уніатів, і щоб ніде ніякої унії не було"[34]. Того ж дня до Варшави вирушило посольство на чолі з родичем гетьмана Захарієм Хмельницьким та католицьким священиком, колишнім вчителем Б. Хмельницького Андрієм Мокрським. Вони мали запропонувати Яну Казимиру умови-"кондиції", на яких Український гетьманат визнає його зверхність над собою у випадку обрання: безпосереднє підпорядкування королеві; відсутність в Україні кварцяного війська; обрання гетьмана з козацького стану; набір та оплата 12-тисячного реєстру; скасування унії; "щоб пани не карали своїх піданих…"; власний суд на зразок суду литовських татар, "які судяться таким правом, як шляхта"[35]. Окрім того, Ян Казимир мав би підтвердити привілеї, що перед тим були надані козацтву Владиславом IV.

Якщо порівняти ці умови підданства з *privilegia et libertates* Війська Запорозького, окресленими Б. Хмельницьким в листі Владиславу IV на початку червня 1648 р., то можна відмітити існування повтору лише двох пунктів, а саме: про набір 12-ти тисячного реєстру та підтвердження правового статусу козацтва, надане попередниками короля. Таким чином, всі інші пункти можна означити як *inovatio,* тобто нові вимоги козацтва до верховної влади щодо розширення власних "прав і привілеїв". Зрозуміло, що це було спричинене військовими перемогами армії Б. Хмельницького протягом весни-літа 1648 р.

Вже в статусі короля Ян II Казимир видає універсал до Війська Запорозького про збереження його давніх "рицарських прав". Він погоджувався бути його протектором, а також визначити комісію для обговорення й прийняття рішення щодо інших вимог козацтва. Крім того, король затвердив на гетьманстві Б. Хмельницького та вислав йому свої інсигнії – булаву та корогву з написом "*Ioannes Casimirus rex*"[36]. У лютому 1649 р. королівські посли на чолі з А. Киселем вручили їх гетьманові. Однак переговори, що відбулися в цей час між українцями й поляками, з різних причин зайшли у глухий кут. Керівництво Українського гетьманату вже не погоджувалося йти ні на які поступки Польщі, мало того воно висувало ще ряд вимог до представників Речі Посполитої. Серед них була й така, що найкраще засвідчувала розуміння гетьманом і старшиною свого васальнопідданого становища: "*Король королем нехай буде, таким щоб карав і стинав шляхту і дуків і князів – аби мав волю: згрішить князь –*

урізать йому шию, згрішить козак – те саме вчинити. А не схоче король вільним королем бути – як ся йому видить "[37].

Очевидно, універсал Яна II Казимира не задовольнив Б. Хмельницького як фактичного правителя України. А тому він не визнає себе залежним від польського короля, що засвідчувала й гетьманська титулатура, яку зустрічаємо в його універсалах і листах вже після обрання нового монарха Речі Посполитої й підтвердження останнім "рицарських прав" козацтва. Хмельницький продовжував йменуватися як "гетьман Війська Запорозького" без згадки про підданство "Його Королівській Милості". А тому цілком обгрунтованим було повторне звернення гетьмана до царя Московської держави від 8 лютого 1649 р. про бажання "...Вашу Царську Величність нам найнижчим слугам і підданим своїм государем і царем, яко православне світило і самодержцем за благословенням Божим учинився"[38], а також настійливе прохання прислати військові підрозділи для допомоги проти "ляхів".

Одночасно в середині лютого український гетьман приймає послів з Трансільванії й заявляє їм, що не відмовляється від ідеї бачити князя цієї держави як свого протектора. Разом з тим, Б. Хмельницький погоджується скласти присягу трансільванському князю про підданство лише на основі чотирьох з шести присланих пунктів проекту трансільвансько-української угоди. "...Ясновельможний гетьман приймає, не порушуючи християнства, чотири перші умови, начебто цілком скріплені присягою, і обіцяє зберігати їх честю, вірою і сумлінням, сам з усіма своїми військами, а не тільки із старшинами (як вимагається в пунктах)" (*"His positis et ad executionem rei adductis conditiones quantuor primas salva christianitate, in toto tanquam sacrosanctas ilmus campiductor suscipit, easdemque ipse cum universis exercitibus suis, non tantum cum officialibus (ut in punctis desiderantur) sub honore, fide et conscientia servaturum pollicetur*"[39].

Під час прийняття трансільванського посольства українське керівництво проводило переговори про перемир'я з представниками короля на чолі з А. Киселем, які були завершені підписанням (вже після від'їзду угорців) мирної угоди в Переяславі. Перед тим Яну II Казимиру була вручена "Супліка Війська Запорозького", у котрій викладалися умови, з прийняттям яких українці погоджувалися б визнати свій васалітет щодо короля. На початку цього документу так і було заявлено: "*...залишимося вірнопідданими, якщо наведені нижче пункти будуть здійснені* "[40]. У першому ж пункті відверто говорилося про те, що з огляду на "криваві образи", Військо Запорозьке шукало собі "допомоги у чужих панів". Тут,

як вже відзначалося, йшлося про московського царя, турецького султана й трансільванського князя. "Супліка..." яскраво відрізнялася від попередніх вимог козацтва до польського уряду й у правовому відношенні засвідчувала трансформацію козацтва як невизнаного стану в межах Речі Посполитої в провідний стан новоутвореної козаками держави у вигляді гетьманату.

Відтепер, з точки зору уряду Б. Хмельницького, йшла мова вже не про відновлення "дідичних" річпосполитських сюзеренно-васальних стосунків, а про встановлення відносин у рамках "протектор" (Річ Посполита: шляхетський стан на чолі з королем) – "підданий" (Український гетьманат: гетьман, "усе Військо Запорозьке" та "руські" стани). Зрозуміло, що король і "стани Речі Посполитої" не могли погодитися з такою позицією Б. Хмельницького, адже в разі невиконання сюзереном-протектором умов українців, васальнозалежна козацька держава могла цілком законно відмовитися від захисту польського короля й Речі Посполитої на користь більш вигідного для себе монарха-заступника. Це стало однією з причин того, що в укладеному 24 лютого 1649 р. Переяславському перемир'ї не було відображено жодної з вимог гетьмана, а лише домовлено про встановлення тимчасового кордону між Польщею та Україною й продовження проведення двосторонніх переговорів. Хоча відтоді Б. Хмельницький, очевидно, з тактичних міркувань, на офіційному рівні вже визнає себе "вірнопідданим" Яна II Казимира, про що свідчила прийнята від короля булава та корогва[41].

Але, разом з тим, протягом усього 1649 р. гетьман продовжував міжнародну політику щодо зміни протекції – про це свідчили його листи до московського царя (22 квітня, 13 травня, 26 жовтня 1649), продовження переговорів з послами Османської імперії (лютий), переписка з трансільванським князем (14 травня, 25 вересня) та урядовцями Кримського ханату (10, 11 та 20 квітня). Однак жодна з цих "високих" сторін (окрім хіба що Криму) не могла забезпечити своєї військової присутності в Україні й тим самим допомогти реальному утвердженню влади Б. Хмельницького. Вона ж у цей час перебувала перед постійною загрозою ліквідації з польського боку.

У зв'язку з цим, український гетьман головну свою увагу зосереджує на завершенні переговорного процесу з Короною Польською. 17 серпня 1649 р. він висилає свої чергові вимоги до Яна II Казимира, які складалися з 18-ти пунктів і торкалися майже всіх сфер українсько-польських взаємовідносин. Зокрема, польський король не лише мав підтвердити всі попередні "права та вольності" Війська Запорозького, але й присягнути,

що буде дотримуватися всіх пунктів "на сеймі з шістьма сенаторами різних вір (католицької і православної – *Т.Ч.*)". Ці пункти разом з текстом королівської присяги пропонувалося внести до постанов-конституцій вального сейму Речі Посполитої. В кінці цього важливого документу містилося наступне застереження: *"А якщо не будуть дотримуватися вищесказаного, то Військо Запорозьке витлумачить це як неласку й неприхильність Й.Кор.М.* (його королівської милості – *Т.Ч.) до нас, як до своїх підданих"*[42].

Наприкінці літа король видає "Декларацію", що завершувала переговори центральної польської влади з Українським гетьманатом і була відповіддю на вимоги поданої перед тим козаками "Супліки". Вже в першому пункті цього документу говорилося – "Військо своє Запорозьке заховує Король Його Милість при всіх давніх вольностях, згідно з давніми привілеями, і на те привілей свій видає разом із сим"[43]. Таким чином, за Військом Запорозьким вперше на офіційному рівні у формі "акту милості" сюзерена закріплювався автономний статус державного "колективного васала". Про це свідчили останні десять пунктів королівської декларації, що увійшли до історіографії під назвою "Зборівського трактату" і всебічно опрацьовані науковцями різних історичних шкіл[44]. Хотіли б звернути увагу лише на один аспект тогочасних українсько-польських стосунків. Відразу ж після оголошення декларації під Зборовом король видає окремий привілей для козацької організації та станів "руського" народу, де підтверджувалися їх "давні права і вольності". Отже, з цього часу можна говорити про розмежування значень терміна "Військо Запорозьке". Воно, на нашу думку, по-перше, означало "Військо Запорозьке" як державне утворення (Український гетьманат, що, крім козацтва, реперезентувався й іншими станами) і, по-друге – "Військо Запорозьке" як замкнуту соціально-військову корпорацію, що включала до себе лише козаків.

Незважаючи на укладення Зборівського трактату й визнання Яна II Казимира своїм патроном, Б. Хмельницький у вересні 1649 р. у листі до трансільванського князя декларує його номінальне протекторство над Українським гетьманатом: "...і себе з усіма Військами Запорозькими найохотніше віддаю до всіх послуг вашої найяснішої високості і цілую руку вашої найяснішої високості, щоб вона зволила, як і раніше, зберігати і захищати нас своїх підданих у прихильності, ласці, опіці"[45]. Те, що наведене висловлювання було лише дипломатичною декларацією, засвідчив подальший розвиток українсько-трансільванських відносин: обмін черговими посольствами й ненадання Трансільванією необхідної допомоги. Останнє дуже нервувало Б. Хмельницького, який писав до князя

Сигізмунда Ракоці 25 вересня: "Нарешті ж, благаючи бога, ми готові до крайності, більше заради поваги до Вашої найсвітлішої високості, менше заради нашої безпеки. Прохаємо тільки того, щоб Ваша найсвітліша високість не позбавила нас своєї ласки, під захистом якої ми будемо вважати себе до самого кінця нашого життя найвірнішими підданими Вашої найсвітлішої високості"[46]. Але й ці запевнення українського гетьмана не знайшли відгуку в угорському князівстві, а, отже, реального підкріплення сюзеренно-васальних домовленостей з династією Ракоці Хмельницький так і не одержав.

Рухаючись у напрямку визнання підлеглості трансільванському князеві й визнаючи зверхність польського короля, Б. Хмельницький продовжував шукати можливості більш широкої легітимації своєї влади на міжнародній арені. Однак це було важко зробити, не узгодивши до кінця стосунки з королівським урядом Польсько-Литовської держави. Зважаючи на недотримання Яном II Казимиром положень Зборівського трактату, наприкінці листопада 1649 р. гетьман звертається до депутатів варшавського сейму з проханням вплинути на короля у справі повторного підтвердження привілею, наданого українцям під Зборовим – "…на нинішньому сеймі вдруге підтвердити і видати нам з привілейною печаткою…"[47]. Крім того, мали бути підтверджені всі пункти українсько-польського договору 1649 р. Лише після цього Військо Запорозьке погоджувалося "стояти стіною проти нашого ворога і щедро проливати кров за гідність В.Кор.М. (вашої королівської милості – *Т.Ч.*) і цілість Речі Посполитої"[48]. Отже, й тут проглядалися елементи сюзеренно-васальних відносин – сюзерен в особі короля надавав козакам "привілей", а ті у відповідь погоджувалися виконувати військові повинності на його користь.

І хоча Зборівський трактат було ратифіковано на сеймі, король, незважаючи на різні обставини, все одно не міг (та й, очевидно, не хотів!) виконувати взяті на себе зобов'язання. У березні 1650 р. Хмельницький вже вкотре відсилає до нього своїх послів, які мали відстоювати перед монархом збереження "прав і привілеїв", наданих варшавським сеймом й оголосити Яну II Казимиру десять пунктів своїх вимог. "Зволь, В.К.М. (ваша королівська милість – *Т.Ч.*), виконуючи декларацію (Зборівську – *Т.Ч.*) здійснити своє королівське слово…"[49] – згідно з положеннями наданої гетьманом інструкції повинні були заявити українські дипломати королю Речі Посполитої. Але й прохання щодо виконання однієї з найголовніших чеснот монарха – дотримання даного своєму підданому слова – також не допомогло. Натомість коронні війська готувалися до рішучого наступу

на Український гетьманат, адже, згідно тогочасних повідомлень польських урядовців, "Хмельницький робив себе володарем чи князем".

Не відкидаючи перспективу набуття російського протекторату (про що свідчать листи Б. Хмельницького до Олексія Михайловича від 1 липня, 20 жовтня та 11 листопада 1650 р.), українське керівництво з огляду на ненадання Московською державою військової підтримки, влітку 1650 р. активізує свої відносини з Османською імперією. Спочатку гетьман звернувся до яничарського воєначальника в Стамбулі Бекташ-аги та очаківського бея Мурад-паші з проханням допомогти у відновленні стосунків з султаном Мегмедом IV. У відповідь турецьким володарем було направлене до Чигирина посольство на чолі з Осман-агою (Осман-чаушем), яке перебувало у гетьманській столиці з 30 липня до 5 серпня 1650 р.[50] Наслідком перебування турецького урядовця в Україні став лист Б. Хмельницького до турецького султана. У ньому обумовлювалися попередні умови, згідно яких Український гетьманат погоджувався на турецький протекторат. Чигирин зобов'язувався: "проти кожного неприятеля (султана – *Т.Ч.*) стояти"; "у держави Вашої цесарської милості не вторгатися"; "у згоді перебувати з татарами… на віки в приятельстві ходити"; з відома султана і кримського хана свої "військові справи чинити"[51].

Відповідь і пропозиції турецької сторони мав вислухати керівник українського посольства полковник А. Жданович, який разом з Осман-агою прибув на початку вересня до столиці Османської імперії. Очевидно, протягом 7-20 вересня послами Хмельницького в результаті переговорів з великим візирем були обумовлені основні пункти майбутнього підданства Українського гетьманату султанській владі. Символом згоди Мегмеда IV взяти козацьку державу під свій захист було вручення Ждановичу перед від'їздом до України "булави дорогоцінної" для передачі її Б. Хмельницькому[52]. Разом з ним до Чигирина повернувся й Осман-ага, що повинен був викласти гетьману пропозиції султана. Турецький посол був на прийомі у Б. Хмельницького на початку грудня 1650 р.[53].

Згідно з висновками М. Грушевського, українсько-турецькі переговори завершилися у березні наступного року "формальним признанням України васальною державою Отоманської імперії"[54]. Такий висновок відомий вчений зробив на основі дослідження тексту султанської грамоти на ім'я гетьмана, де відзначалося про згоду турецького монарха протегувати Україні[55]. Про конкретні умови протекції свідчив австрійський дипломат І. Шмід, який у той час перебував у Стамбулі й повідомляв 10 березня 1651 р. до Відня про те, що козаки були позбавлені

від данини султану й мали одне зобов'язання – нести військову службу на користь нового сюзерена[56]. Мегмед IV також надіслав Хмельницькому вишитий золотом кафтан, що в османській традиції міждержавних відносин означало визнання українського гетьмана за султанського підданого. Однак як тільки дійшло до практичної реалізації цієї угоди, у відносинах між Чигирином і Стамбулом почали виникати певні труднощі.

Навесні 1651 р. Б. Хмельницький відмовився прийняти військову допомогу турків в обмін на вимогу передачі Порті Кам'янця-Подільського. Коли ж у червні кримський хан, всупереч своїм попереднім зобов'язанням, не підтримав українську армію в битві з поляками під Берестечком, гетьман звернувся з проханням до Мегмеда IV "кримським людям учинити ... допомогу" українцям[57]. В обмін на наказ султана до хана про підтримку Хмельницького, Порта змусила останнього погодитися на зміну попередніх домовленостей. Тепер Український гетьманат (так само, як Молдавія та Волощина) був вимушений платити данину султану. Крім того, гетьман мав надати в розпорядження Османської імперії певну кількість війська для її війни з Венецією[58].

Розуміючи, що Кримський ханат, незважаючи на вказівки із Стамбулу, знову може зрадити, а грошей у військовому скарбі було не так багато (та і кожен бойовий полк перебував на особливому рахунку, з огляду на війну з Польщею), Б. Хмельницький вирішив укласти черговий договір щодо умов підданства Українського гетьманату Речі Посполитій. Тим більше, що до цього спонукала тимчасова військова поразка під Берестечком. Реакція Порти на укладення у вересні 1651 р. Білоцерківського перемир'я між гетьманом і королем була досить різкою, адже тепер плани реального поновлення турецького протекторату над Україною знову відкладалися на невизначений термін.

Впроваджуючи свою концепцію полівасалітетної підлеглості, гетьман Б. Хмельницький ще в листопаді 1650 р. заявляв, начебто "виправдовуючись" перед Яном II Казимиром за стосунки з "сторонніми панами" – московським царем, турецьким султаном, трансільванським князем і кримським ханом – "*...рятуючи наші голови і запобігаючи нашому лиху, мусимо шукати собі приятелів* (іноземних володарів – *Т. Ч.*)"[59]. Під тягарем військових невдач української армії в 1651 р. гетьман Б. Хмельницький та генеральна старшина у вересні того ж року складають присягу на вірність "королеві і Речі Посполитій"[60], яка скріплювала укладену між ними Білоцерківську угоду. Однак одразу ж після акту присяги український гетьман висилає своє посольство до Москви з листом до царя, в якому, зокрема, говорилося: "... прийняли перемир'я з гетьманами

коронними і Річчю Посполитою.., і сподіваємось на ласку Господа Бога і на ласку Його Царської Величності"[61].

Після примирення Хмельницького з королем під Білою Церквою йому знову потрібно було "виправдовуватися" вже перед іншим династичним володарем – султаном Османської імперії. Основною причиною українсько-польського перемир'я, яку зазначив гетьман у листі до Мегмеда IV від 4 листопада 1651 р., було запізнення татарських орд при поєднанні з козацькою армією перед початком Берестецької битви. Але, незважаючи на це, Український гетьманат залишився в "братерському" союзі з Кримським ханатом. Окрім того, Б. Хмельницький наголосив на своєму бажанні й надалі визнавати зверхність турецької влади: "...як також хочемо бути вірнопідданими і Вашої царської милості (султана – *Т.Ч.*)"[62]. Більш того, гетьман знову звернувся до султана з проханням дати наказ хану йти йому на підтримку, адже "...ляхи, гарантовані укладеним миром, перейшли на відпочинок за Дніпро; побивши їх, легко примусимо решту піддатися під владу В.Ц.М. (вашої царської милості – *Т.Ч.*) [султана] "[63]. Ці прохання були повторені й у черговому листі Б. Хмельницького до Мегмеда IV від 27 листопада того ж року[64].

Наступного, 1652 р., коли Ян II Казимир за допомогою не дуже складної політичної комбінації змусив українського гетьмана вибирати між польською і турецькою протекцією – у березні він запропонував йому негайно виступити у військовий похід проти Туреччини, – Б. Хмельницький дипломатично відмовив королю. А через деякий час у листі до коронного канцлера А. Лещинського від 24 червня 1652 р. відверто заявив, що якщо король не накаже припинити наступ на землі Українського гетьманату, то він *"змушений буде шукати собі іншого стороннього пана і чужої сили, яка зможе нас захищати"*[65]. Те ж саме було повторене Б. Хмельницьким і в листі до брацлавського воєводи С. Лянцкоронського – *"... втративши все, змушені будемо шукати собі іншого стороннього пана "*[66]. Невдовзі ці погрози втілилися у відновленні гетьманом більш тісних дипломатичних стосунків з Османською імперією, а потім і з Московським царством.

3

Проблема легітимності переяславсько-московських домовленостей 1654 р.

"...вважаємо за потрібне шукати на майбутнє доброї протекції. Шукали її раніше у татар, потім у турка, недавно з москалями, зараз залишилася тільки надія в протекції цезаря..."

(зі слів української старшини представникові австрійського імператора Леопольда I, 1659 р.)

Останнім часом українські вчені зробили ряд кроків до того, щоб дослідити історію Українського гетьманату у контексті вивчення політичної культури ранньомодерного суспільства[1]. Поняття "політична культура", як таке, має не один десяток визначень. А тому звернімося хоча б до останніх досліджень П. Саса, який, розвиваючи теоретичний доробок зарубіжних вчених Г. Алмонда, С. Верби, Є. Опалінського та інших[2], дав означення політичній культурі як, з одного боку, спрямованих у світ політики проявів психологічних орієнтацій, ментальності, ціннісних установок і самосвідомості членів суспільства, а з іншого – специфічному знанню, дискурсивній "текстовій" діяльності, які супроводжуються категоризацією політичних відносин та інших основоположних реалій суспільного буття (політична система, її інститути, релігія, мораль, історична традиція, економіка). Внаслідок цього можуть утверджуватися певні установки публічної поведінки[3].

Отже спробуємо через призму політичної культури поглянути на діяльність однієї з найважливіших інституцій Української держави ранньомодерної доби, якою стала Генеральна рада. Згідно з визначенням одного з найповажніших дослідників цієї установи Л. Окиншевича,

починаючи від 1648 р. Генеральна (козацька) рада була тим органом, який "вирішував найголовніші й найкардинальніші справи зовнішньої політики" Війська Запорозького[4]. Розглядаючи інституціоналістський механізм загальнокозацької ради в роки, які передували революції на чолі з Б. Хмельницьким, історики зауважували, що на той час гетьман як вища посадова особа Війська Запорозького потребував не лише директивних ухвал ради, але і її законодавчої санкції для реалізації своїх владних рішень[5]. Очевидно, що така прерогатива цього владного інституту склалася під впливом політичної культури вищих станів Речі Посполитої, коли Вальний сейм (представницький та законодавчий шляхетський орган) мав право затверджувати договори, які польський король укладав з іншими європейськими володарями.

Таким чином, під впливом політичної культури польсько-литовського суспільства до компетенції Генеральної ради (аналогічно з Вальним сеймом Речі Посполитої) вже "одержавленого" у результаті революційних подій Війська Запорозького входило й питання ратифікації міжнародних домовленостей своїх правителів – українських гетьманів. Про це переконливо свідчить аналіз політико-культурної практики козацької старшини під час гетьманування Б. Хмельницького, коли було проведено близько п'яти Генеральних рад. Вже на одній з перших рад (кінець травня – початок червня 1648 р.), коли проводилися переговори з представниками королівської влади, керівник польської делегації А. Кисіль засвідчував "...зрештою була військова рада, що в ній було 70 000 козаків. Читано тоді мого листа; після довгих криків і хвилювань, сам Хмельницький почав пригадувати моє обнадіювання, допомогли йому в цім і наші козаки з старшини; досягнув того висновку від них... слухати ради моєї й довіряти мені та послів виправляти, одмовитися від усякої ворожості; і орду затримати, а чекати на дальшу резолюцію"[6]. Коли 1649 р. Б. Хмельницький укладав Зборівську угоду з Варшавою, то, за свідченням московського посла Кунакова, до гетьмана в Чигирин прийшли "козаки и гультяйство многие люди шумом говорили ему, что он, Богдан с Польським королем помирился без их войскового совету"[7]. Про те що ратифікація договорів міжнародного характеру належала до компетенцій Генеральних рад також засвідчує і процес укладення Корсунської 1657 р. (з Швецією) та Гадяцької 1658 р.(з Польщею) угод, перебіг яких детально висвітлений у вітчизняній та зарубіжній історіографіях[8].

Та чи було ратифіковано Генеральною радою домовленості між гетьманом Б. Хмельницьким та російським царем Олексієм Михайловичем, які були досягнуті в результаті січнево-березневих переговорів

Московський цар *Олексій Михайлович*

1654 р. у Переяславі та Москві? Щоб відповісти на це питання та поглянути на цю проблему у контексті політичної культури тогочасної української еліти, звернімося до висвітлення ряду зовнішньополітичних заходів українського уряду, які безпосередньо передували переяславсько-московському переговорному процесу.

На початку березня 1653 р. до Стамбулу виїхало представницьке козацьке посольство. Як засвідчував турецький хроніст 17 ст. Наїма, Б. Хмельницький просив султана Мегмеда IV підтвердити своєю грамотою протекторат над Україною і як символ зміцнення сюзеренно-васальних стосунків надіслати йому "прапор" і барабан[9]. Сучасний російський історик Б. Флоря, вслід за М. Грушевським, відзначав, що після здійснення відповідних актів Військо Запорозьке повинне було розглядатися як частина Османської імперії (на зразок Молдавії та Волощини), а військовий напад на нього мав розцінюватися як напад на саму імперію[10]. Йдучи назустріч проханням гетьмана, султан надіслав до України "велике" посольство на чолі з Мегмед-агою, яке перебувало у Чигирині з середини травня до кінця червня. Турецький урядовець привіз султанську грамоту, де говорилося про те, "щоб був гетьман у підданих султана"[11]. Окрім того, він вручив Хмельницькому "коруну, і шаблю, і булаву, і бунчук, і кафтан". Османський посол запевнив українське керівництво, що султан Мегмед IV надасть йому військову допомогу у вигляді десяти тисяч вояків силістрійського паші й буде постійно захищати козацьку державу від іноземних вторгнень. Це були зобов'язання монарха Османської імперії як протектора України і разом з тим володаря-сюзерена відносно гетьмана-

васала Б. Хмельницького.

Обов'язки Війська Запорозького як васальнозалежної держави перед султанською владою за пропозицією турецького посольства були наступними: 1) передача під султанське управління Кам'янця-Подільського; 2) щорічна сплата данини у розмірі 10 тисяч золотих і 10 тисяч волів та овець; 3) надання Порті своїх військових підрозділів у разі необхідності[12]. Також Б. Хмельницький, разом з усією старшиною, мав скласти присягу вірності султану від імені всього населення України. Гетьману залишалося зробити один (але чи не найголовніший!) крок до правового оформлення угоди про васальну залежність Війська Запорозького від Османської імперії, а саме – скликати Генеральну раду, яка б легітимізувала попередній українсько-турецький договір.

Така рада відбулася наприкінці червня – на початку липня 1653 р. і на ній, після довгих суперечок, було відхилено не лише умови турецької сторони щодо підданства, але й положення українсько-турецького договору, який був укладений перед тим гетьманом та султаном. Не останню роль у такому рішенні законодавчого органу козацької держави відіграв сам Хмельницький. Згідно повідомлень російських агентів зі Стамбулу український правитель при відсиланні турецьких послів говорив їм: "…города (Кам'янця-Подільського – *Т.Ч.*) не можу дати, ні іншої ніякої дані, я не маю держави багатої… тільки якщо люди військові, якщо знадобляться султану, бути мені готовим на його службу"[13].

Причина відмови Стамбулу полягала не лише у надмірних вимогах Туреччини, але й у тому, що варіант з прийняттям османського протекторату був, на нашу думку, всього-на-всього певним відволікаючим маневром української дипломатії. Він мав відволікти урядові кола Речі Посполитої від головного напряму зовнішньої політики Війська Запорозького, яке, починаючи з 1649 р., намагалося отримати протекцію "православного володаря" – царя Московської держави. З іншого боку, декларація бажання прийняти зверхність Османської імперії використовувалася Б. Хмельницьким як своєрідний засіб тиску на Росію з метою змусити її монарха прийняти рішення "вступитися" за "одновірців" перед Польською короною.

Ще від початку 1649 р. гетьман Хмельницький періодично приймав від царя Олексія Михайловича "милостиве жалування" на потреби Війська Запорозького. За це російському монархові обіцялося "послуги наші (Війська Запорозького – *Т.Ч.*) рицарські… і голови наші покладати за твою царську величність проти всякого неприятеля християнського"[14]. Активізація українсько-російських стосунків припадає на 1651 р., коли,

як припускаємо, Б. Хмельницький остаточно зрозумів безперспективність укладення взаємовигідного договору з королем Яном II Казимиром та усвідомив декларативність пропонованої (у відповідь на прохання української сторони) турецької і трансільванської протекцій. Протягом цього року гетьман тричі особисто звертався до московського царя (9 і 19 березня, 18 липня); двічі направляв посольства до Москви (січень-березень, серпень-листопад); зустрічав царського посла (березень-липень); неодноразово приймав посланців від путивльського воєводи, який був посередником між царем і гетьманом (липень, вересень, листопад, грудень); писав листи до білгородського воєводи С. Прозоровського (1 і 8 січня, 20 вересня, 24 листопада, 18 грудня), боярина Б. Морозова (11 березня, 18 липня), ярославського намісника І. Милославського (18 липня). Квінтесенцією усіх цих заходів української сторони були слова Б. Хмельницького у листі до Олексія Михайловича від 19 березня 1651 р.: "...як ми перед тим бажали, так і зараз твоїй царській величності бажаємо, щоб нам государем і царем був, на всі землі царствував"[15]. Тенденція прийняття "царствування", яке означало не що інше, як здобуття собі надійного протектора, зберігалася і в наступному році.

Протягом 1652 р. Б. Хмельницький знову тричі безпосередньо апелює до московського царя (9 січня, 24 вересня, 12 листопада), відсилає до нього два посольства (січень-квітень; липень) та посланців від путивльського воєводи (лютий-травень), листується з путивльським воєводою Ф. Хілковим (21 лютого; 1 і 20 березня, 12 квітня, 17, 24 і 28 травня, 13 і 31 липня, 24 вересня, 18 жовтня). Все це стало причиною того, що від початку 1653 р. відбуваються значні зміни у відносинах Війська Запорозького як з Московською державою, так і з Річчю Посполитою. Окрім того, новий виток дипломатичного протистояння був викликаний надто вже шокуючою пропозицією Б. Хмельницького, який запропонував кандидатуру російського царя у ролі посередника під час перманентних українсько-польських переговорів.

Таким чином, виникла зовсім інша конфігурація у сюзеренно-васальних стосунках між королем Яном II Казимиром та Військом Запорозьким на чолі з гетьманом Б. Хмельницьким, який заявив, що задля "тривалого миру" з Польщею "упросили з свого боку його милість Московського царя, пана нашого милостивого, щоб він, використавши свою повагу, ласкаво й милостиво підтримав наші прохання, які торкаються віри, церков і вольностей Вашої Королівської милості Війська Запорозького"[16]. Це було висловлено у листі гетьмана до польського

короля в березні 1653 р.

З іншого боку, така рішуча заява гетьмана певним чином розв'язувала проблему українсько-російських переговорів. Якщо до цього часу вони велися в основному таємно, то відтепер Б.Хмельницький (хоча і в односторонньому порядку) міг офіційно зноситися з царським урядом. Вже від цього часу, зважаючи на обмін посольствами між Чигирином і Москвою, почали окреслюватися умови, на яких Україна буде приймати протекцію московського царя. Спочатку вони полягали у наступному: російський монарх, з свого боку, мав забезпечити військову допомогу проти "ляхів" й не "попускав віри нашої православної і церков східних в поругання це"[17], а у відповідь український гетьман буде вірно "служити" цареві. Коли у листопаді 1653 р. Л. Капуста привіз із Москви царську грамоту з рішенням Земського собору прийняти Український гетьманат під "міцну руку" Олексія Михайловича, Б. Хмельницький зі старшиною її "радісно прочитав". По тому, у листі до російських представників В. Бутурліна, І. Алфер'єва та Л. Лопухіна подякував цареві за згоду надати протекцію, але знову ж наголосив на проханні щодо військової допомоги проти поляків[18].

Елементом тиску на московський уряд, як вже відзначалося вище, була політика переконання царя в серйозності українсько-турецьких переговорів, що тривали з початку 1653 р. і начебто мали завершитися прийняттям османського протекторату. У квітні 1653 р. про це заявили у Москві гетьманські посли С. Мужиловський і К. Бурляй[19]. Саме з цього часу, як дослідив Б. Флоря, з гетьманської канцелярії почали "витікати" тексти турецьких грамот, які з відомих причин відразу ж попадали у руки російським дипломатам[20]. Промовистою були і висловлення самого Б. Хмельницького у розмові з посланцями путивльського воєводи Ф. Хілкова: "не відійти мені бусурманських невірних рук… приводить мені Бог обладану бути і слугою невірному царю (султану – *Т. Ч.*)"[21]. Чи не тому однією з головних аргументацій учасників російського Земського собору була теза про те, що необхідно якомога швидше прийняти українців "під високу руку" царя, а то вони піддадуться "бусурманам". Безпосереднім поштовхом до скликання гетманом Старшинської ради у Переяславі, поряд з рішеннями собору в Москві, стало укладення мирного договору у грудні 1653 р. між Кримським ханатом та Річчю Посполитою[22].

Хід та рішення січневої Старшинської ради в Переяславі 1654 р. за участю представників не лише козацького, а й інших станів України, неодноразово висвітлювалися у вітчизняній та зарубіжній історіографіях[23]. Загальновідомим став факт невдоволеності Б. Хмельницького та

генеральної старшини складанням лише однобічної присяги на вірність новому сюзерену. Адже згідно усталених у Західній та Центрально-Східній Європі принципів, він також мав присягнути в тому, що буде захищати *privilegia et libertates* свого нового добровільного підданого.

З огляду на добру розробленість питання про політико-правовий зміст Переяславсько-Московського договору[24], зупинимося лише на його характеристиці з точки зору сюзеренно-васальних стосунків між Московською державою в особі її царя та суб'єктами Українського гетьманату – Військом Запорозьким на чолі з гетьманом.

"Служити прямо і вірно у всіх справах і повеліннях царських" – згоджувалася українська сторона, але на умовах зобов'язань московського монарха "в тому всьому пожалування і милость свою царську указати"[25]. Під "тим всім" розумілося 23 пункти прохання уряду козацької держави від 17 лютого 1654 р. до російського царя щодо їхнього васального підданства. Олексій Михайлович, так само як і польські королі Владислав IV та Ян II Казимир, насамперед мав підтвердити "права і вольності наші військові, які з віків бували у Війську Запорозькому (пп. 1, 2, 7, 12, 21, 23), а вже потім "вольності" українських станів – шляхетства, міщанства і духовенства, "надані з віків від княжат і королів" (пп. 3, 4, 13, 17, 18). Це мало бути затверджено грамотами з "печатями вислими". Всі останні "люди всякі" (нижчі стани) мали жити згідно усталених норм (пп. 17). Обумовлювалися також повноваження гетьмана (пп. 5, 6), питання військової співпраці (пп. 19, 20), зовнішньополітичні (пп. 14, 22) та зовнішньоекономічні (п. 15, 16) проблеми функціонування Української держави[26]. Ці побажання Б. Хмельницького і "всього Війська Запорозького" мали донести цареві посли С. Богданович - Зарудний і П. Тетеря, які з кінця лютого перебували у Москві. Затримка із відповіддю російської сторони – цар мав погодити привезені пункти та висунути свої вимоги, згідно яких він збирався протегувати Україні – змусила Хмельницького 21 березня звернутися з додатковим листом до своїх послів. У ньому наказувалося, що під час ведення переговорів необхідно пригадати росіянам, що незадовго до ради у Переяславі турецький султан *"...на всі статті наші і права і віри і вольності дозволяв і ніякої дані від нас не вимагав, тільки щоб ми на війну були готовими"*[27]. Отже, тут знову застосовувалася відома з першої половини 17 ст. козацька тактика тиску на потенційного протектора – "лякати" одного монарха іншим. Окрім того, українським послам наказувалося нагадати цареві, що польський "король нині універсал свій присилає до всього посольства (українського – *Т.Ч.)*, щоб до нього прихилялися"[28]. Саме таким чином, перед загрозою

повернення українців до польської чи набуття турецької протекції, Олексій Михайлович мав пришвидшити з оформленням васалітетної залежності Війська Запорозького.

Наприкінці березня 1654 р. московський цар погодив (з певними виправленнями і доповненнями) 11 статей, які разом з "жалуваними грамотами" козацькому, шляхетському, міщанському станам, а також духівництву, були привезені до Чигирина українськими послами. Більш детально зупинимося на розгляді "прав", які надавав московський цар Українській державі у сфері зовнішньополітичної та зовнішньоекономічної діяльності. У пункті 14-му "статей" направлених Б. Хмельницьким до Москви вони були окреслені так: " Посли, які від віку з чужих земель приходять до Війська Запорозького, щоб пану гетьману і Війську Запорозькому, які б були до добра, вільно прийняти, щоб те його царській величності у гнів не було; а щоб мало проти його царської величності бути повинні ми його царській величності сповіщати"[29]. Отже, йшлося про правове визнання фактично незалежної української дипломатії, яка вже утвердилася задовго перед тим. Єдине невелике "самообмеження", згідно прохання гетьмана, повинно було стосуватися можливих "антимосковських" починань послів іноземних держав, які прибували в Україну. У даному випадку Хмельницький заявляв, що буде повідомляти про це своєму протекторові.

Олексій Михайлович, очевидно, після довгих роздумів і вагань, затвердив цей пункт у наступній редакції: "Послів з добрими справами приймати (гетьману – *Т.Ч.*) і відпускати, а в яких справах приходили і з чим відпустили, про те писати до Государя; а які посли прислані від кого будуть з противною справою Государю, і тих затримувати і писати про них Государю; а без Государевого указу їх не відпускати; а з Турським султаном і з Польським Королем без указу Государя не зсилатися"[30]. Отже, Б. Хмельницький мав повідомляти про всі свої зовнішньополітичні кроки під час прийняття іноземних посольств в Україні. Крім того, він мав затримувати у себе тих послів, які б намовляли гетьмана до виступу проти царя. Певне обмеження стосувалося і відносин козацької держави з Річчю Посполитою й Османською імперією – зноситися лише за "указом Государя". Таким чином, з усіма іншими державами, з якими у період з 1648 до 1654 рр. були встановлені двохсторонні зв'язки – Австрією, Бранденбургом, Вольщиною, Венецією, Кримом, Молдавією, Трансільванією, Швецією, – Україна могла проводити самостійну дипломатію, не орієнтуючись на вказівки з Москви.

Керівництво Війська Запорозького висловило бажання платити

данину (фіксованою грошовою сумою) московському цареві згідно усталених у східноєвропейському регіоні традицій і яке концентрувалося у принципі "як збирав турецький султан із Угорської, Мультянської та Волоської землі"[31]. Саме так заявляли українські посли під час березневих переговорів у Москві. "Как по иных землях дан вдруг отдаетца, волили бы есьми и мы, чтоб цену давать ведомую от тех людей, которые твоему царскому величеству належат",[32] – говорилося у п.15-му відправлених до Москви "лютневих" статей Б. Хмельницького. Однак цей пункт був затверджений в іншій редакції – з українського населення мав збиратися спеціальний податок з подальшою його передачею російському представникові в Україні.

З огляду на те, що зобов'язання новообраного протектора перед "гетьманом з усім Військом Запорозьким" були направлені на обмеження пропонованих цим колективним підданим "прав і привілеїв" (що переконливо засвідчило не лише "редагування" московською стороною пп. 14, 15, але й ігнорування деяких інших пропозицій української сторони), Б. Хмельницький робить все можливе для того, щоб не скликати Генеральну раду й, таким чином, відтягнути затвердження січнево-березневих домовленостей з Росією. Від часу приїзду українських послів з Москви із погодженими царем "статтями", протягом квітня-грудня 1654 р., та наступного часу питання щодо скликання Генеральної чи Старшинської ради задля ратифікації досягнутих рішень навіть не ініціювалося українським правителем. Отже, сюзеренно-васальні домовленості з царем (як перед тим з султаном) так і не були затверджені найвищим законодавчим органом Української держави й не легітимізовані з точки зору правових норм, які склалися на середину 17 ст. в Центрально-Східній Європі. А тому можемо говорити лише про їхній номінальний характер.

Доказом цьому є продовження дипломатичних стосунків Війська Запорозького з Османською імперією та Кримським ханатом* і, що найголовніше, ряд ціленаправлених кроків Б. Хмельницького у напрямку прийняття протекторату Шведської корони. Вони розпочалися ще у 1652 – 1653 рр. й відновилися в червні 1654 р., коли гетьман надіслав листа до І. Радзейовського з пропозицією укладення військового союзу проти Речі Посполитої[33]. Перед тим, у лютому (менше ніж через два місяці після

---

* Проблеми українсько-турецьких та українсько-татарських відносин протягом 1654 р. (а також їхню історіографію) грунтовно досліджено у книзі: *Федорук Я. Ф. Міжнародна дипломатія і політика України. 1654 - 1657. - Част.1: 1654 рік. - Львів. 1996*

Переяслава!), Хмельницький звертається до султана Мегмеда IV з проханням про заступництво Османської імперії та продовжує обмінюватися посольствами з його васалом – Кримським ханатом[34]. Весною в Стамбулі перебували представники гетьмана, які отримали від султана згоду на продовження стосунків з Кримом[35]. Саме тому 16 квітня Б. Хмельницький писав до Іслам-Гірея, що Військо Запорозьке "на вічні часи" не порушить взаємної присяги про "братерський союз" і "приязнь"[36]. Показовим також є оцінка Б. Хмельницьким у цьому листі своїх дій щодо прийняття московської протекції: "Що ж до Москви, з якою ми вступили в дружбу, то ми це зробили згідно з порадою Вашої Царської Милості (хана – *Т. Ч.*). А з усього бачимо, що ляхи стягають людей з різних земель на нашу загибель, то чому б і ми не мали цього (домовленостей з Московською державою – *Т. Ч.*) робити? Бо краще мати більше друзів..."[37]. У відповідь на це послання та посольство полковника С. Савича кримський хан у травні надіслав гетьману свою грамоту[38].

Проблеми генезису та еволюції українсько-шведських стосунків за доби Б. Хмельницького певним чином вже були висвітлені у вітчизняній та зарубіжній історіографіях[39]. Зупинимося лише на основних моментах міждержавних відносин між українським гетьманом та шведським королем, характеризуючи їх через призму полівасалітетної моделі зовнішньої політики Війська Запорозького. Отже, наприкінці серпня 1655 р., перебуваючи поблизу Кам'янця, Хмельницький, у відповідь на прибуття до нього шведського посла Ю. Торквата, повідомляє у листі до короля Карла X Густава про свою радість, "що згідно з нашими (Війська Запорозького – *Т. Ч.*) давніми проханнями, обіцяє (Карл X – *Т. Ч.*) нам довір'я, захист і дружбу."[40]. Якщо під обіцянкою "дружби" між гетьманом і королем, згідно уявлень володаря України, розумівся процес укладення двохстороннього договору, то згадка про "довір'я і захист" засвідчувала не що інше, як бажання Б. Хмельницького визнати протекцію (*"protectionem"*) Карла X Густава. Але коли у жовтні під Львовом розпочалися безпосередні переговори, український гетьман трохи змінив тональність своїх звернень і листів. *"...Його Милість шведський король нехай приймає те, що йому дав Господь Бог в його розпорядження, а що* ***нам Господь Бог поміг визволити Україну свою руську,*** *при цьому я стою"*,[41] – ці слова Хмельницького до львівських міщан, засвідчують ту велику напругу у ході українсько-шведських переговорів, які виникли через суперечку щодо приналежності західноукраїнських територій.

Ця проблема не була вирішена й протягом наступного року, а тому гетьман використовує випробуваний дипломатичний хід. 12 червня він

звертається до царя Олексія Михайловича зі скаргою на Карла Х Густава, що той відбирає "рубіж князівства Російського по Віслу ріку"[42]. Таким чином, не погоджуючись з гетьманом, як васалом царя, король, на переконання Хмельницького, вступив у конфлікт з Московською державою. А тому володар Війська Запорозького висловив бажання воювати проти Шведського королівства, якщо те буде "противитися Вашій Царській Величності"[43].

Вже на початку липня така позиція Хмельницького "дивним чином" стає відомою королю Швеції. Очевидно, що це було інспіроване гетьманською канцелярією з метою певного залякування і прихилення шведського короля до вигідного для України рішення територіального питання (ця тактика була дивовижно подібною на дії української еліти весною 1653 р., коли Чигирин таким же чином "зіштовхував" московського царя і турецького султана). В цьому випадку гетьман був начебто "змушений" виправдовуватися перед потенційним сюзереном: "... для підтвердження нашої приязні до Вашої Королівської Величності ми повідомляємо і ясно заявляємо, що не дамо нікому допомоги хоч би до цього нас часто закликали ані підемо ні на кого в наступ, але при Божій допомозі захищатимемо, як зможемо, віру, волю і наші кордони. Хоч би й поширювалася якась несприятлива чутка, ніби ми піднімаємо зброю проти Вашої Королівської Величності, то нехай Ваша Королівська величність дасть якнайменше віри цій безглуздій чутці, бо ми (як свідчать про нас минулі події) ніколи без причини не трубимо сигналу",[44] – писав 13 липня Б. Хмельницький до Карла Х Густава.

Наприкінці жовтня до Варшави, якою вже оволоділи шведи, прибуває український посол Данило Грек у супроводі трьохтисячного козацького загону. За дорученням Хмельницького він мав домовитися зі шведським королем щодо підданства України на таких умовах: дотримання тим миру з Московською державою, термінове укладення шведсько-українсько-російського оборонно-наступального союзу, направленого проти Османської імперії[45]. Однак у Карла Х Густава були зовсім протилежні плани – Швеція, розвиваючи свої військові успіхи в Центрально-Східній Європі, не хотіла миритися з Москвою. Цілковито підтримуємо думку З. Вуйцика, що Хмельницький, метою якого була незалежна Україна, бачив у Швеції ворога як проти Росії, так і проти Польщі, гідного партнера, який буде взмозі допомогти йому в здобутті тієї незалежності[46].

Одночасно з іншими зовнішньополітичними напрямками Військо Запорозьке, як вже зазначалося вище, продовжувало дипломатичні стосунки зі Стамбулом. У березні 1655 р. Б. Хмельницький приймав у

Чигирині турецького посла Шагін-агу. Після завершення переговорів з ним до Порти відправилися українські дипломати, які наприкінці травня-червні вели переговори у столиці Османської імперії[47]. Головною їхньою темою знову було питання щодо прийняття Україною номінальної васальної залежності від султана[48]. У відповідь на лист Мегмеда IV, де засвідчувалася сюзеренна присяга Хмельницькому[49], той наприкінці листопада 1655 р. відповідав, що "ми дуже раді були великій милості султана і знову будемо вірно служити нашому могутньому господареві (Мегмеду IV – *Т. Ч.*)"[50].

Поряд з трьома головними напрямами дипломатії гетьманату в цей час – Росія, Швеція, Туреччина (включно з Кримом) залишалося ще два – Польща і Трансільванія. Незважаючи на відмову від польської протекції, Б. Хмельницький все ж таки остаточно не пориває з Яном II Казимиром. У Чигирині гетьман приймає польські посольства, а у відповідь на прохання-наказ монарха Речі Посполитої надати військову допомогу (лист від 7 березня 1656 р.), хоча й відмовляє у її наданні, але й "обнадіює" колишнього зверхника щодо можливого повернення до "дідичного пана": "...в глибині воєнних подій виявляться, нарешті, наша вірність і покора"[51]. Майже так само протягом 1655–1656 рр. український гетьман діяв у напрямку налагодження мирних стосунків з Трансільванією. Коли посольство цього князівства у жовтні 1656 р. прибуло до України для остаточного укладення договору й зажадало від Хмельницького скласти присягу на вірність Юрію II Ракоці, то оточення гетьмана заявило: "Ми не хочемо брати ярма на шию. *Князь нас не завоював шаблею, як Молдаван і Мультян, ми з доброї волі і по дружбі хочемо мати з ним союз*"[52].

З огляду на те, що більшість проблем міжнародної діяльності уряду Б. Хмельницького протягом 1655 – 1657 рр. грунтовно висвітлені у працях В. Смолія і В. Степанкова[53] та нещодавно опублікованих монографіях Т. Яковлєвої[54] й В. Горобця (останній відзначав, що балансування між Варшавою та Стокгольмом, між Багчисараєм та Москвою, між Варшавою та Москвою визнавалося в Чигирині за найліпший за тих умов варіант ведення зовнішньополітичної гри)[55], хотіли б лише відзначити, що у цей час Український гетьманат, завдяки впровадженій Б. Хмельницьким концепції полівасалітетної підлеглості, остаточно утвердився у геополітичній структурі Центрально-Східної Європи як держава, що фактично була непідлеглою, але номінально залежною від монарших дворів даного регіону.

Через чотири тижні після смерті Б. Хмельницького відбулися його похорони, а згодом і козацька рада. На ній "тимчасовим" ("доки возмужає

Богданів син Юрій Хмельницький") гетьманом України було обрано довголітнього генерального писаря Українського гетьманату Івана Виговського[56]. Генеральна старшина передала йому булаву, яку свого часу Хмельницький одержав з рук царя. У зв'язку з цим, новообраний гетьман подякував усім присутнім на раді і, зокрема, зазначив, що "ця царської величності булава доброму на ласку, а злому на карність"[57]. На прохання делегованих на раду полковників, сотників, отаманів, війтів та бурмістрів він зачитав "жалувану" грамоту Олексія Михайловича, дану Війську Запорозькому в 1654 р. Потому було прийнято рішення "служити великому государеві всім Військом Запорозьким вічно, аби він нас неприятелям не видав і своїх ратних людей нам на поміч присилав"[58]. За результатами цієї ради І. Виговський надіслав низку листів урядовцям Московської держави. Зокрема, у зверненні до путивльського воєводи М. Зюзіна він наголосив на тому, що буде "вірно служити" російському цареві[59]. Невдовзі гетьман написав листа й самому Олексію Михайловичу, в якому сповістив монарха про своє обрання та вказував на причини саме такого вибору Генеральної ради.

Вже 31 серпня 1657 р. в розмові з царським послом В. Кікіним Виговський окреслив зовнішньополітичні плани свого уряду: "Я з усім військом зносимо своє прохання до царської величності: коли він вважає потрібним замиритися з одним із двох неприятелів, то нам здається кориснішим для нього замиритися з шведами, хоч на певне число літ, аніж з королем польським, бо поляки народ віроломний, ніколи в правді не стоять"[60]. Таким чином, гетьманом передбачався союз Москви й Чигирина зі Шведським королівством проти Речі Посполитої. 4 вересня гетьман заявив новому царському послові Матвєєву: "...так, як він (Б. Хмельницький – *Т. Ч.*) віддав йому (Олексію Михайловичу – *Т. Ч.*) вірне підданство і службу згідно з присягою, – так і ми повинні царській величності служити і за честь його помирати, як вірно піддані"[61]. На початку вересня І. Виговський поінформував російську сторону щодо намірів Польщі перетягнути його на свій бік. Таке доручення від короля одержав відомий дипломат Речі Посполитої С. Беньовський, який у той саме час перебував у Чигирині[62]. Від королівського імені він уклав перемир'я з Україною, яке опиралося на положення Віленського трактату 1656 р. між Варшавою й Москвою.

Ще перед своїм обранням "регент" Виговський підтвердив існування українсько-трансільванського союзу і в "Декларації Війська Запорозького" до князя Трансільванії пообіцяв докласти всіх зусиль для утримання Ракоці при владі. Також гетьманат брав на себе зобов'язання допомагати

князівству в боротьбі "проти турків, татар та інших ворогів"[63]. У середині вересня І. Виговський намагається поновити добросусідські відносини з Кримським ханатом. Це можна зрозуміти з його листа до татарського монарха: "...щоб і ми неодмінно в тому ж з Вашою Ханською Милістю перебували в приятельстві і присяжному братстві.., а ми з Війська нашого відправимо для договорів"[64]. Український гетьман навіть погоджувався особисто прибути до Багчисараю для укладення мирного договору. Процес переговорів з татарами періодично відновлюється протягом усієї осені.

В той же час у Чигирині тривали переговори зі шведськими дипломатами. Вони завершилися 5 жовтня, коли під Корсунем відбулася Генеральна рада Українського гетьманату. У своїй доповіді гетьман окреслив перспективи міжнародного становища: "...присилав до нас Шведський король і зве нас у підданство до себе, а Царська Величність писав до нас грамоту з доганою, що ми без його государева відома сполучилися з Ракоцієм, і перед цим ми зрадили Литовському королеві і Кримському ханові, і Ракоцію Угорському і Волоському, а тепер мені хочете зрадити, і чи довго вам у таких хитаннях бути?"[65]. Після цього гетьман запропонував присутнім залишатися в підданстві московському цареві. З огляду на те, що раніше серед старшини й козаків ходили чутки про наміри царя обмежити козацький реєстр та забрати Ніжин, Переяслав і Білу Церкву в своє безпосереднє володіння, рада вирішила відрядити послів до Москви для узгодження спірних питань та умов майбутнього українсько-російського договору. Одночасно на Корсунській раді було обговорено положення угоди зі шведським монархом Карлом X Густавом, де українці визнавалися як *liberta gente et nulli subiecta* ("вільний народ і нікому не підлеглий")[66]. У тексті договору зі Шведським королівством наголошувалося на необхідності здійснення "воєнної допомоги проти спільних ворогів.., за виключенням світлійшого князя Московського, з яким Військо Запорозьке пов'язане тісним союзом і буде зберігати йому вірність"[67].

Однак вже відтоді гетьманський уряд поступово відходить від орієнтації на московську протекцію. Серед населення козацької України поширюється думка, що "хоче цар наші вольності зламати і привести нас під свою волю..., царських воєвод не хочемо – хочемо від царя відступити"[68]. Частина козацької старшини бере участь у т. зв. "бунті Лісницького", провідники якого виступали під антиросійськими гаслами[69]. На причини, які штовхнули І. Виговського та його старшину відмовитися від сюзеренітету Олексія Михайловича, вказував М. Грушевський. Згідно з його дослідженннями, українці побоювалися того, що цар скасує

гетьманське правління, започаткує воєводську управу, зменшить кількісний склад козацького реєстру, відбере "привілеї" в старшини, заборонить автономію церкви в Україні тощо[70].

Про "зрадницькі" дії гетьмана І. Виговського та його оточення відразу ж повідомила московському цареві старшина Запорозької Січі на чолі з кошовим отаманом Я. Барабашем. В інструкції запорозьким послам, що відправлялися до Москви, говорилося: "... вся старшина, гетьман і всі полковники таємно всією черню присягу вчинили невідомо для чого з князем Семиградським, з Юрієм Ракоцієм, і з королем Свейським, і з обома воєводами, з Волоським і з Мультянським, і до царя Кримського листи посилають, а то все для зради проти Вашої Царської Величності..."[71].

16 вересня 1658 р. у полковому місті Гадячі було підписано українсько-польську угоду, яка розпочала новий період у міжнародній політиці Українського гетьманату. Зважаючи на досить значну історіографію цієї справді непересічної (як у польській, так і в українській історії) події[72], висвітлимо лише її вплив на формування урядом І. Виговського полівасалітетної моделі своєї зовнішньої політики. Адже, як зазначають дослідники, саме мотиви зовнішньополітичного плану не лише були визначальними на етапі становлення ідеї федеративного союзу між Україною, Польщею й Литвою, а й спричинили до її краху[73].

У Гадячі гетьман І. Виговський в присутності польських комісарів склав присягу наступного змісту: "Я, Іван, своїм і всього Війська запорозького іменем присягаю Пану Богу Всемогутньому в Трійці Святій єдиному на те, що в Комісії, яка своїм і Війська запорозького іменем з Вельможними комісарами укладеними у всіх її положеннях з Військом запорозьким, так як комісія і постанова описані, які у всьому виконувати буду і підтримувати як гетьман військ руських з військом охороняти буду..."[74]. Як зазначалося, цей текст мав вступити в дію лише у випадку складення взаємної присяги королем Речі Посполитої.

Зважаючи на те, що в одному з проектів угоди українською стороною закладалося положення щодо неучасті козацьких військ у польсько-російській війні ("з царем якщо б ЙКМ (його королівська милість – *Т.Ч.*) і стани коронні і ВКЛ (велике князівство литовське – *Т.Ч.*) *bellum ofefensivum* піднести прийшло, Військо Запорозьке до такої війни залучене не буде")[75], можна зробити висновок, що гетьман І. Виговський та його оточення сприймали майбутній союз не як антимосковський, а лише як ще один крок до здобуття від монарха (у даному випадку польського) кращих умов для державного існування гетьманату. Підтвердженням цього є й

оголошене у Варшаві генеральним обозним Т. Носачем бажання бачити на троні Речі Посполитої московського царя.

Ще задовго до Гадяча, у березні 1658 р., Виговський відрядив до Варшави П. Тетерю, який мав засвідчити польським урядовцям бажання гетьмана визнати зверхність короля за умови укладення тим угоди зі Швецією. Не відмовляючись від протекторату Шведської корони, разом з тим, зважаючи на поступовий відхід Карла X Густава від активних військових дій у Центрально-Східній Європі, Чигирин прагнув одержати підтримку Польської корони[76]. Це дало б можливість поновити союз з Кримським ханатом, який був у дружніх стосунках з Яном II Казимиром.

Майже одночасно з посольством до Польщі Виговський відправляє в Москву делегацію на чолі з полковником Г. Лісницьким. Вона мала запевнити Олексія Михайловича у "вірному підданстві" йому "гетьмана та всього Війська Запорозького". У другому пункті дипломатичної інструкції, яку Лесницький передав московським боярам, відзначалося: "...якщо ми не хотіли бути прямими Царю, Його Милості, підданими і не під його Царської Величності міцною перебувати рукою, тоді б до іншого повернулися монарха, маючи від царя Турського великі обіцянки через Мегмета великого посла, що перебуває у Брацлаві, і дає нам прапор, булаву, і всі краї Польські придати до того обіцяв. Також і колишні Березівські комісари багатьма обіцянками прихилити хотіли й обнадіювали великого короля Польського жалуванням. Але ми для милості самої православної віри, не даючи для своїх прибутків схилитися їхнім намовам і для помочі всіх, добровільно обрали Царя, Його Милість, собі і церквам святим оборонця, на вірність без усякого присягнувши примусу, і до цього часу учиненої присяги тримаємося"[77]. На нашу думку, оголошення цього пункту в Москві та передача всієї інструкції в руки росіянам мало подвійну мету. Крім запевнення українців в тому, що вони, незважаючи на різнобічні зовнішні відносини, таки не "зраджують" своєму московському сюзеренові, слова про можливий перехід під протекцію султана та переговори з поляками повинні були змусити царя прийняти вимоги Українського гетьманату щодо дотримання ним своїх попередніх зобов'язань.

В умовах українсько-російської війни, що розпочалася в жовтні 1658 р., дипломатія гетьманського уряду розвивалася такими основними напрямами – польському, московському, шведському, турецькому та кримському, – кожний з яких був важливий для справи утримання здобутків Української революції. 18 жовтня 1658 р. І. Виговський пише листа до шведського короля Карла X Густава, де висловлює жаль з приводу

недієвості українсько-шведського союзу, який був укладений незадовго до цього в Корсуні[78]. Одночасно він звертається до брата короля Швеції герцога Адольфа з проханням про заступництво перед польським королем та надання військової допомоги[79]. 19 жовтня, очевидно, на прохання гетьмана, до шведського монарха звертається відомий український дипломат Данило Олівеберг (Грек) з порадою Карлу Х Густаву прислати до України тисячу солдат, а також укласти мирний договір з Річчю Посполитою[80]. Однак Шведське королівство не зважало на настирливі звернення гетьмана та його оточення – підписавши мирний договір з Москвою, воно порушило дипломатичні плани українського уряду й позбавляло його надії на допомогу з боку шведської армії у боротьбі з російськими військами. Російський посол в Україні повідомив своєму цареві про те, як на звістку про шведсько-російський мир відреагував один з найближчих сподвижників Виговського, полковник Г. Гуляницький: "Свейський (шведський – *Т.Ч.*) король у великого государя... милості пошукав і згоду з великим государем... учинив. І Гуляницький, вислухавши про те, почав лаятися всілякою непристойною лайкою, і казав: "...король ніколи згоди з царем не учинить, завжди буде з нами у згоді"."[81].

Шведський король *Карл Х Густав*

Ще на початку 1658 р. І. Виговський уклав військовий союз з кримським ханом Мегмед-Гіреєм IV, згідно з яким кримський уряд зобов'язувався підтримувати Україну як у зовнішньополітичних акціях, так і у внутрішніх конфліктах, що набирали сили в козацькій державі[82]. Крим-

ський хан натомість вимагав від гетьмана офіційно заявити про вороже ставлення до Росії. А тому в листі до Яна II Казимира від 4 серпня І. Виговський пише: "...готовий на коня сідати проти ворогів ВКМосці (вашої королівської милості – *Т. Ч.*), особливо Москви, проти якої виступлю за першим же наказом королівським.., аби ВКМость листи свої приватні як до старшини, так і до поспільства розіслав, відпустивши все в непам'ять, ласку свою королівську і протекцію кожному з них обіцяв, і так військо швидко на сторону ВКМості перейде..."[83]. Невдовзі гетьман запевнив короля, що зробив все необхідне для того, щоб Україна перейшла до "дідичного" монарха[84]. Татарський хан був задоволений і без вагань надавав значні військові підрозділи для придушення антигетьманської опозиції, що викликало невдоволення певної частини старшини. Крім того, саме сорокатисячне кримське військо допомогло І. Виговському розгромити російську армію під Конотопом у червні 1659 р.[85]

Незважаючи на підписання Гадяцького договору, проблема українсько-польських стосунків залишалася досить складним питанням у міжнародних відносинах на теренах Центрально-Східної Європи. Україна так і не одержала від поляків обіцяної військової допомоги проти росіян. 5 грудня 1658 р. гетьман писав до великого коронного канцлера М. Пражмовського: "...хоча б також прибуло скільки-небудь і кінного війська (від поляків – *Т. Ч.*), то я був би радий; по іншому, введений в оману надією на отримання обіцяної договором допомоги, я не знаю, як буду в стані привернути на користь Його Королівської Милості і Речі Посполитої народ, одним словом, що не довіряє укладеному миру"[86]. Раніше, як зазначалося вище, І. Виговський відправив до Польщі свого посла П. Тетерю з пропозиціями для короля укласти мир зі Швецією й направити певну кількість війська в Чигирин[87]. У середині грудня до Варшави з повторною місією від гетьмана прибув полковник А. Жданович[88]. Лише на початку 1659 р. Україні "прийшли тепер на допомогу... ляські і німецькі війська великі" (всього близько 5-6 тисяч чоловік)[89]. 16 січня український гетьман пише вдячного листа до Яна II Казимира, але знову ж таки прохає додаткової й більш дієвої допомоги[90]. Просування російських полків углиб України змушує Виговського знову послати до короля посольство в складі Ю. Немирича, Г. Лісницького та С. Мазепи "просити людей на поміч"[91].

Слід зазначити, що, одночасно з цими заходами українського зовнішньополітичного відомства, продовжувався ратифікаційний процес гадяцьких статей. Привезені до Варшави козацькими послами на чолі з Т. Носачем "пункти" польський уряд відхилив і відрядив до гетьмана Виговського спеціального посла К. Перетяткевича з вимогою відмовитися

від основних положень трактату, які й визначали українську державність. Після ознайомлення з пропозиціями польської сторони гетьман, за свідченнями Перетяткевича, промовив: "...зі смертю приїхав і смерть мені привіз"[92]. 12 червня 1659 р. виправлений текст Гадяцької угоди було ратифіковано варшавським сеймом у найневигіднішому для Українського гетьманату варіанті. Це загострило внутрішньополітичну ситуацію й не дозволило українському війську виступити єдиним фронтом проти відділів князя О. Трубецького.

Окремого й детальнішого розгляду вимагають тогочасні українсько-російські стосунки, що призвели до війни між гетьманатом і царством. Згідно з останніми дослідженнями, підписавши Гадяцьку угоду з Річчю Посполитою, І. Виговський не прагнув до повного розриву, а тим більше до початку війни з Московською державою[93]. В одному з варіантів гадяцьких домовленостей навіть містилося положення про збереження добросусідських відносин з царем. Про те, що український уряд намагався вирішити дане питання мирним шляхом, свідчить той факт, що відразу після підписання українсько-польського договору, 17 вересня 1658 р., І. Виговський відпустив до Москви російського посла В. Кікіна з листом, де стверджувалося, що він "буде чекати царської величності указу від цього числа три тижні і чотири дні"[94]. Протягом другої половини вересня український правитель додержувався своєї обіцянки, неодноразово нагадуючи воєводі Г. Долгорукову про "відомість від Його Царської Величності"[95]. 18 жовтня, одночасно з листом до шведського короля щодо підтримки, Виговський пише до Олексія Михайловича, що він воював не проти російських військ, а проти "свавільників"[96]. Однак Москва проігнорувала позицію Українського гетьманату й оголосила про "зраду" І. Виговського, що означало різке загострення стосунків між обома країнами. Та, не зважаючи на це, в середині жовтня гетьман звертається до Олексія Михайловича: "Дісталася нам грамота друкована, писана іменем вашої Царської Величності, в якій з немалою жалістю прочитали, що мене за єдиного вважають зрадника, неначе я мав змінити присягу Вашій Царській Величності, Військо Запорозьке на віру латинську приводити"[97]. Засвідчуючи свої добрі наміри, Виговський відпустив до Москви затриманого раніше російського посла Я. Портомоїна й запропонував йому передати царю, щоб той не починав військових дій, а прислав в Україну "на договір своїх государевих ближніх людей". Однак якщо Росія все ж таки вирішить воювати з гетьманатом, то, попереджав І. Виговський, *"..гетьман розпочне проти государевих ратних людей стояти і з ними битися, а допомагати йому будуть польські, свейські і*

волоські ратні люди і кримські татари та турський салтан..."[98]. Але московський цар не звернув уваги на мирні пропозиції й дипломатичні погрози українського гетьмана: війська Г. Ромодановського окуповують на початку листопада 1658 р. полкові міста Полтавщини – Миргород і Лубни.

Щоб стримати ворожий наступ, до Москви для ведення переговорів висилається полковник І. Кравченко. У січні 1659 р. царський уряд пішов на деякі поступки, але гетьман, одержавши військову допомогу від поляків, вже не пристає на російські пропозиції. "*Присягав де він гетьман на тому, щоб йому бути у царської величності в підданстві, а не на тому, щоб бути московським воєводам у містах і що москалям панувати; ніколи де того не буде*"[99], – говорив у цей час наступник Б. Хмельницького московському послові Булгакову. У листі до Олексія Михайловича в січні 1659 р. гетьман Виговський пояснив йому мотиви свого переходу в підданство королю Речі Посполитої. По-перше, зазначав він, цар не надав необхідної допомоги для придушення антигетьманських виступів Я. Барабаша та М. Пушкаря; по-друге, російські підрозділи князя Г. Ромодановського розпочали військові дії проти північних полків і міст, які підпорядковувалися І. Виговському; по-третє, "поляки, зачувши про ту міжусобицю, наступати на нас і турок закликати і татар від нас відмовляти почали"[100].

Царські дипломати пропонують українцям перемир'я на основі пунктів Гадяцької угоди, що було фактично лише спритним дипломатичним ходом. Адже практичні дії російських воєвод в українських містах засвідчували протилежне. Підтримка росіянами самопроголошеного гетьмана Безпалого та жорстока політика щодо місцевого населення не переконали І. Виговського в щирості намірів Москви визнати утворення Великого князівства Руського. Тим паче, що саме цього часу у Варшаві відбувався сеймовий з'їзд, який мав затвердити остаточний текст Гадяцької угоди. А тому українсько-російська війна тривала...

Під час війни з Росією український уряд продовжував дипломатичну діяльність в інших країнах Центрально- та Південно-Східної Європи. У квітні 1659 р. воєвода В. Шереметєв сповіщав до Москви: "...буде до гетьмана Івана Виговського на допомогу... Стефан, волоський колишній воєвода, з турськими людьми, та угорський новий король..."[101]. У цей час до Чигирина справді прибувають угорський та молдавський посли. Крім того, Виговський направляє посольство до Стамбула на чолі з А. Ждановичем. На випадок розриву союзницьких стосунків з Польщею гетьман засвідчував готовність прийняти зверхність турецького султана в обмін на військову допомогу ("...Антону велів їхати до турецького султана

говорити про те, що хоче бути в нього в підданстві й просити в нього наказав людей на поміч")[102].

Більше ста (за іншими даними десяти) осіб на чолі з Р. Гапоновичем та О. Астаматієм перебували в травні 1659 р. (саме тоді, коли йшов до завершення процес затвердження Гадяцької угоди) у столиці Османської імперії. Метою цього "великого" посольства, як дослідив М. Петровський, було приєднання Українського гетьманату до Туреччини на умовах васальної залежності[103]. Чи не найголовнішою умовою уряду І. Виговського в разі підданства султанові було надання Мегмедом IV дозволу кримському ханові збройно підтримувати свого нового васала. Зміна внутрішньополітичної ситуації в Україні , пов'язана з приходом до влади нового гетьмана Ю. Хмельницького, зупинила українсько-турецькі переговори 1659 р.

Одночасно ведуться активні переговори щодо прийняття протекції цісаря Австрійської імперії. Брат гетьмана Данило Виговський (за іншими даними, Ю. Немирич) зустрівся з представником Відня бароном Ф. Лісолею, якому заявив "із запевненням, що прагне вірності королеві зберегти.., аби Польська не впала і Королівство не стало розділене, вважаємо за потрібне шукати на майбутнє доброї протекції. Шукали її раніше у татар, потім у турка, недавно з москалями, зараз залишилася тільки надія в протекції цезаря і якщо Й.Ц.М. (його цесарська величність – *Т.Ч.*) захоче їх прийняти, зобов'язуються щоб ціле військо Виговського було готове піддатися йому"[104]. Згідно повідомлень австрійця український гетьман пропонував Леопольду І й Габсбургській династії підтримку в боротьбі за польсько-литовський трон та "в інших справах"[105]. Про початок українсько-австрійських переговорів відразу ж стало відомо Яну II Казимиру, який заборонив "гетьманові Великого князівства Руського" продовжувати їх надалі. Навесні 1659 р. українські дипломати мали переговори й з представниками Бранденбурзького курфюрства, де також обговорювалося питання елекції Габсбургів у Речі Посполитій[106]. Як відзначали вже сучасники, така різновекторна дипломатія І. Виговського була йому необхідна для того, щоб здобути собі незалежне становище ("*seorsivum statum*").

Опираючись на вищевикладений матеріал, можемо стверджувати, що лютнево-березневі домовленості між Україною та Росією у 1654 р. так і не були схвалені на Генеральній раді. А січнева рада, що відбулася перед тим у Переяславі лише дозволила розпочати процес узгодження пропозицій до майбутнього українсько-російського договору. Отже, згідно тогочасних вітчизняних політико-культурних традицій, договір 1654 р.

не був ратифікований найвищим законодавчим органом ранньомодерної Української держави. На нашу думку, можна говорити лише про визнання гетьманом Б. Хмельницьким номінальної васальної підлеглості московському цареві Олексію Михайловичу. Але навіть і це не стримувало українського володаря від проведення самостійної зовнішньої політики, яка досить часто розходилася з планами Москви. Вагомим доказом цьому є зовнішньополітична діяльність гетьманського уряду після 1654 р., що була направлена на збереження союзницьких відносин з кримським ханом та визнання протекції шведського короля і турецького султана.

Від смерті свого наступника у серпні 1657 р. І. Виговський (спочатку як "регент" малолітнього Ю. Хмельницького, а потім вже на гетьманській посаді) вміло застосовував принцип, який увійшов до практики вітчизняної політичної культури ще за Б. Хмельницького – "лякати короля царем, а царя – королем". Тим самим він торував собі шлях до того, щоб "не бути ані під королем, ані під царем". Недотримання російським монархом взятих на себе сюзеренних зобов'язань та загроза окупації московськими військами північно-східних земель гетьманату змусило уряд Виговського пришвидшити підписання угоди з Польщею, яка була укладена в листопаді 1658 р. Тим самим формально скасовувалися переяславсько-московські домовленості з Росією. Однак, за всіх переваг Гадяцького трактату, його положення все ж таки поступалися домовленостям з Москвою чотирьохрічної давності. Якщо українсько-російський договір 1654 р. передбачав лише номінальну васальну залежність гетьманату від московського царя, то угода 1658 р. узаконювала входження козацької держави як складової частини до Речі Посполитої, хоча й на федеративних правах.

Разом з тим, пошуки нового сюзерена гетьманським урядом І. Виговського не обмежувалися тільки стосунками з Варшавою – ще перед тим наступник гетьмана Б. Хмельницького укладає договір з Шведським королівством та продовжує союзницькі стосунки з Трансільванським князівством і Кримським ханатом. Не очікуючи на виконання гадяцьких домовленостей, він веде переговори зі Стамбулом та Віднем стосовно прийняття турецької або австрійської протекцій. Однак складна внутрішньополітична ситуація в країні не дала змогу цьому гетьманові завершити плани свого великого попередника щодо утвердження фактичної непідлеглості Українського гетьманату.

4

У сфері інтересів країн Центрально-Східної, Південно-Східної та Північної Європи: від Вільна 1656 р. до Журавна 1676 р.

"...Химери і байки, що козаки думають, що вони можуть бути Голандцями чи Швейцарцями...
(з листа Я. Лещинського до
Є. Любомирського, 1658 р.)

В Європі ранньомодерної доби існувало три основних вузла міжнародних протиріч. На території її західної частини перетиналися торгові, династичні й колоніальні інтереси чотирьох держав, що мали найбільші запити в міжнародній політиці – це Іспанія (монарший двір Габсбургів), Франція (Бурбонів), Англія (Стюартів) і Голландія (на чолі з республіканськими Генеральними Штатами). На сході європейського континенту існувала проблема взаємовідносин між Турецькою імперією (Османів) та християнськими країнами на чолі з Австрійським цісарством (Габсбургів), куди була втягнута й козацька Україна. На північному Сході великі північні держави протягом трьох століть вели непримиренну боротьбу за гегемонію на Балтійському морі. Ці три вузла перепліталися між собою, впливали один на одного й створювали досить неочікувані і складні ситуації в міжнародних відносинах того часу[1].

Одним з перших міжнародних конфліктів, що саме таким чином "об'єднав" більшість європейських держав, стала Тридцятилітня війна, яка поділялася на такі періоди: 1) чесько-пфальцський: 1618–1623 рр.; 2) датський: 1625–1629 рр.; 3) шведський: 1630–1635 рр.; шведсько-французький: 1635 – 1648 рр. У результаті цієї війни могутня Габсбургська монархія, що охопила значну частину Західної й Центральної Європи, поступалася своїм впливом Французькому і Шведському королівствам.

Разом з тим, габсбургська проблема мала дві сторони - західноєвропейську і східноєвропейську[2].

Восени 1648 р., коли у східних воєводствах Речі Посполитої все більше й більше розгортався національно-визвольний рух українців, на австрійських землях відбувався грандіозний з'їзд політиків і дипломатів багатьох європейських країн. Під час Вестфальського конгресу представники різних держав, які брали участь у Тридцятилітній війні, намагалися домовитися про загальний християнський "вічний мир", який би охоплював всю Європу, забезпечував рівновагу між християнськими державами та не допускав війн між ними в майбутньому. У ньому могли знайти місце не лише великі, але й малі держави, що підтримувало б бажану рівновагу міжнародних сил того часу[3].

Разом з тим положення Вестфальського миру не відображали специфіки розгортання міжнародних процесів, пов'язаних з початком Української революції 1648–1676 рр. Але саме революційні події в Україні, починаючи з другої половини 50-х рр. 17 ст. спричинили до чергового протиборства за першість між найсильнішими державами Центрально-Східної, Південно-Східної й навіть Північної Європи та стали початком великих міждержавних конфліктів у цій частині континенту після "загальноєвропейського" миру 1648 р.[4] Польсько-російська, російсько-шведська, польсько-шведська, шведсько-датська, турецько-польська, російсько-турецька та інші війни так чи інакше торкалися проблеми перегрупування різних країн у зв'язку з постанням нового європейського державно-політичного утворення – Українського гетьманату[5].

Українська революція, без перебільшення, стала тією подією, яка значно вплинула на хід світової історії. За визначенням істориків вона, поряд з Тридцятилітньою війною та Англійською буржуазною революцією середини 17 ст., відіграла важливу роль в остаточному крахові політичної системи Контрреформації, що трималася на монархії іспанських і австрійських Габсбургів – на заході Європи, й Речі Посполитої – на Сході[6]. Українська революція, яка завдала непоправного удару Польському королівству, сприяла здійсненню перелому в історичному поступі цього регіону Європи. Адже внаслідок поразок і занепаду держав, що стали опорою феодальних відносин та мали імперські інтереси, провідна роль стала поступово переходити до країн, які стали на шлях творення нових економічних моделей, потужних військово-політичних структур або створили абсолютну монархію нового типу[7].

1648 р. характеризується не лише революційними подіями в Україні, він став переломним для багатьох інших держав світу. Так, зокрема, під

час переговорів у Вестфалі представник Шведського королівства заявляв: "Видається якимось великим дивом, що в усьому світі чути про повстання народу проти володарів, як-от у Франції, Англії, Німеччині, Польщі, Московії, Туреччині, Великій Татарії, Китаї. Чи є причиною цьому якесь спільне розташування зірок на небі чи щось на зразок загальної змови народів щодо дурних правителів – один Бог може знати"[8]. Синхронність соціальних вибухів засвідчувала універсальність протиріч між владою й нижчими станами, що виникали в суспільствах різного типу. У цей же час поглиблювався і конфесійний розкол Європи на католицькі, протестантські та православні країни.

Розглянемо двадцятирічний процес уміжнароднення гетьманату в останні роки правління Б. Хмельницького (адже лише з 1654 р. правовий статус козацької держави почав по-справжньому цікавити міжнародну дипломатію) та до завершення Української революції у 1676 р., зосередивши увагу на дослідженні ходу переговорів та мирних договорів між тими державами європейського регіону, які у зв'язку з тими чи іншими обставинами були причетними до розгортання подій навколо козацької держави. Саме тексти міждержавних угод знаменували собою не лише завершення кривавих військових дій та напружених дипломатичних зусиль, але й акумулювали багаторічні зовнішньополітичні домагання (династичні, територіальні, релігійні, торгівельні та інш.) тієї чи іншої країни. Разом з тим, не будемо забувати й про те, що справжня вартість кожного міжнародного договору вимірювалася лише його практичними результатами.

Отже, з усією гостротою питання про приналежність новоствореної держави до сфери впливу того чи іншого монархів постало на польсько-російських переговорах у невеличкому селищі Нємєжі поблизу Вільно (12 серпня – 24 жовтня 1656 р.), які закінчилися прийняттям обопільного перемир'я між Річчю Посполитою та Московською державою, що мало антишведську й антибранденбурзьку направленість. Під час переговорів 1 вересня польський комісар П. Бжостовський у своєму щоденнику записав: "...коли ми рішуче запропонували про повернення України, то вони (московські посли – *Т.Ч.*) відповіли, що про Україну нема чого і згадувати, тому що українські козаки добровільно піддались"[9]. Позиція московської делегації на чолі з М. Одоєвським була не менш рішучою. Росіяни, зокрема, заявляли, що "Польща повинна віддати малу Русь, Волинь і Подолію по Буг, і не повинна торкатися України"[10]. Невдовзі обидві сторони намагалися досягнути певного компромісу й домовлялися про те, що "запорозькі козаки... повинні бути готові для воєнних послуг

як королю Й.М. (його милості – *Т.Ч.*) так і царю Й.В. (його величності – *Т.Ч.*) проти кожного ворога, де буде необхідність"[11].

Віленський трактат було укладено згідно поширеного на той час міжнародного принципу *uti possidetis* ("як володієте, так і володійте") й таким чином, по суті, передбачав не лише припинення військових дій між обома державами за Україну, але й визнання за кожною з країн тієї території, де на час укладення домовленостей знаходилися королівські чи царські війська. Також було погоджено, що на найближчому сеймі Речі Посполитої відбудеться елекція московського государя на королівський трон, але з особливою умовою – цар Олексій Михайлович лише після смерті Яна II Казимира підпише *pacta conventa* зі шляхтою й здобуде собі польську корону.

Ні Варшава, ні Москва в цей час ще прямо не ставили питання про розподіл Українського гетьманату, а вимагали одна в одної підтвердження зверхності над усією його територією. У зв'язку з відносною рівністю військових і дипломатичних можливостей обох сторін, ці питання відкладені на невизначений термін. Разом з тим, віленські переговори створили міжнародно-правовий прецедент обговорення проблем України поза її "спиною" й змусили Б. Хмельницького та його оточення шукати нових шляхів у зовнішній політиці.

В історичній літературі вже було відзначено, що своєрідною відповіддю гетьманського уряду на Віленське перемир'я 1656 р. стало підписання ним у грудні того ж року багатосторонньої угоди в трансільванському містечку Раднот з Швецією, Трансільванією, Бранденбургом та литовським князем-"дисидентом" Богуславом Радзивілом[12]. По суті, це був перший акт про розподіл територій Речі Посполитої. Адже шведський король забирав собі Пруси Королівські, Куявію, північну Мазовію, Жмудь, Інфлянти з Курляндією, бранденбурзький кюрфюрст – більшість великопольських земель, князь Б. Радзивіл – Новогродське воєводство, трансільванський князь – решту Польської Корони. Вперше на міжнародно-правовому рівні було визнано існування Української держави – за гетьманом Хмельницьким остаточно закріплювалася територія, якою він оволодів у результаті виступу проти Польщі.

Контрзаходом Польсько-Литовської держави стало підписання 18 липня 1657 р. угоди з Данією й Норвегією, що була спрямована проти основного учасника Раднотської коаліції Швеції й змусила її відвести війська з центрально-східноєвропейського регіону. Ця обставина, помножена на поразку Трансільванського князівства від поляків під Чорним Островом та смерть українського володаря Б. Хмельницького, стала причиною того,

що положення Раднотського договору так і не були впроваджені в життя.

Велику участь у вирішенні більшості міжнародних питань тогочасної Європи брали дві найсильніші держави - Австрійське цісарство та Французьке королівство. Габсбурги були зацікавлені в припиненні війни між Московською державою й Річчю Посполитою, тому вважали за потрібне направити військові сили проти Османської імперії. Однак міжнародні інтереси австрійського двору розходилися з планами українських гетьманів, які не хотіли примирення між польським королем та московським царем, розуміючи, що це неодмінно приведе до поділу України. Так, наприклад, у січні 1661 р. Леопольд I відправив до Москви своє посольство. Результатом дипломатичних дій австрійців А. Маєра і В. Калвуці стала поїздка до Варшави царських послів Ф. Леонтєва та І. Михайлова з пропозиціями трьохрічного перемир'я[13]. До речі, Відень був ініціатором і посередником проведення майже всіх польсько-російських переговорів у другій половині 50 – 80-х рр. 17 ст., зокрема, і в підписанні Віленського трактату та Андрусівського перемир'я.

Австрійський імператор *Леопольд I*

Протилежних позицій на міжнародній арені в другій половині 17 ст. притримувався уряд Франції, намагаючись відірвати Річ Посполиту від впливу австрійських цісарів. Король-"сонце" Людовік XIV, підтримуючи турецького султана, бажав створити широку міжнародну коаліцію за участю Речі Посполитої, Шведського королівства й Османської імперії, політика якої була б направлена проти поширення впливу Австрійської імперії і Московської держави в Європі. Певне місце в планах фран-

цузького короля відводилось й Українському гетьманатові.

Одночасно з перебігом польсько-російських переговорів поблизу Вільно король Ян II Казимир відправив посольство Я. Лещинського до Австрійської імперії. У результаті його діяльності 1 грудня 1656 р. у Відні було укладено австрійсько-польський трактат, який мав дуже важливе значення для подальшого розвитку міжнародних подій у Центрально-Східній Європі. Згідно його положень, імператор Фердинанд зобов'язувався: змусити до покори Польській короні бранденбургського електора та українського гетьмана; відмовити трансільванського князя від наміру напасти на Річ Посполиту; виступати й надалі посередником у переговорах між Варшавою та Москвою; виділити королю чотирьохтисячний загін та певну суму грошей для набору найманців і закуплення амуніції[14]. Зі свого боку, король зобов'язувався не укладати сепаратного миру з Швецією та Бранденбургом.

Зважаючи на те, що австрійською стороною цей договір не був ратифікований (з огляду на смерть Фердинанда), у квітні 1657 р. до Відня знову виїхало посольство з Варшави. 27 квітня були остаточно узгоджені положення другого польсько-австрійського союзу. Угорський і чеський король, майбутній імператор Леопольд зобов'язувався вислати до Польщі дванадцятитисячний військовий підрозділ з артилерією. Було домовлено, що Австрія стане посередником не лише між Річчю Посполитою й Бранденбурзьким курфюрством, але й буде впливати на переговори між королем та Українським гетьманатом. Окрім того, керівник польської делегації Б. Лещинський підписав додаткову декларацію, яка була завірена від імені короля й п'ятьох найповажніших сенаторів. У ній узгоджувалося, що після смерті Яна II Казимира на польський трон обов'язково висуватиметься кандидатура від Габсбургів на засадах вільної елекції ("*liberis suffraggiis*").

"Ще не володіє він (цар Олексій Михайлович – *Т.Ч.*) короною польською, ще мирна постанова з Польщею не доведена до кінця, а вже відкрита нова війна з шведами, поляки, без сумніву, звернули б разом з ними зброю свою на Малу Русь"[15], – оцінюючи несприятливу міжнародну ситуацію й критикуючи одного з своїх протекторів, говорив на початку 1657 р. гетьман Б. Хмельницький. Вже сучасники неодноразово відзначали складність зовнішньополітичного становища молодої Української держави. Наприкінці свого правління гетьман в одній з дипломатичних інструкцій так описував критичну міжнародну ситуацію, в якій опинився гетьманат: 1) "з намовляння Фердинанда третього, цесаря римського... цесар турський указ учинив сильно готуватися паші силістрійському на

мультян і волохів таким звичаєм, якщо підуть з турками на Україну мультяни і волохи нас, козаків, воювати, то дадуть їм спокій..."; 2) "будиймського пашу на венгри послати мають, щоб і венгри на нас їм допомагали..."; 3) "ті ж ляхи посилали двічі до султана турського..."; 4) "хан кримський неодноразово посилав до Стамбулу, щоб султан турський ляхам допомогу дав..."; 5) "цесар римський так постановив з ляхами, що якщо тільки турки з татарами ляхам на поміч вийдуть, то і Фердиданд має з своїми військами допомагати ляхам"[16]. Мало що змінилося і в наступні десятиліття. Досить цікаве свідчення щодо місця Українського гетьманату в тогочасних міжнародних відносинах висловив у лютому 1658 р. один з польських урядовців. У листі до коронного маршалка Любомирського Я. Лещинський писав: "...*Козаки живуть у такому місці, що самі себе без сторонньої допомоги захистити не зможуть*" [17].

Боротьбу за право зверхності над Українським гетьманатом, починаючи з другої половини 50-х рр. 17 ст., крім Речі Посполитої та Московської держави, вела також і Швеція. Влітку 1655 р. король Карл Х Густав на чолі своїх військ перетнув кордони Польщі. 17 липня 1656 р. шведський монарх свідчив: "...що стосується козаків..., то ми сподіваємось роз'єднати їх з москвитянами..., бо сила козаків має для нас найбільше значення, ніж дружба поляків"[18]. Етапи відносин шведів з Б. Хмельницьким можна окреслити такими хронологічними рамками: 1) липень–жовтень 1655 р.; 2) жовтень 1655 р. – березень 1656 р.; 3) березень 1656 р. – січень 1657 р.; 4) січень 1657 р. – липень 1657 р.[19] Визначальним для них було те, що Шведське королівство намагалося не допустити до зближення Чигирина й Варшави та укладення польсько-українського союзу. 20 лютого 1657 р. у листі до свого посла Веллінга Карл Х Густав писав, що є небезпека возз'єднання України "з поляками за порадою наших ворогів"[20]. Тоді ж шведи запропонували Б. Хмельницькому статті договору, де відзначалося про те, що якщо гетьман виявить бажання стати удільним князем, то "в рубежі його залишитись має тільки воєводство Київське, а воєводство Чернігівське треба Москві поступитись"[21]. Лише за такої умови шведський король погоджувався стати протектором Українського гетьманату.

Таким чином, український володар повинен був втратити значну частину не лише Правобережної, а й Лівобережної України. Крім того, інші претенденти на "українську спадщину" – Польща і Росія – протягом кінця 50-х - початку 60-х рр. намагались укласти мир з Швецією, щоб мати змогу воювати один на один з противником. Ось про що, наприклад, цього часу повідомляли короля Яна II Казимира його урядовці: "...треба

вести переговори з Москвою, щоб вона не хвилювалась, що виникає з козаками угода і від злісті не увійшла в союз зі шведами"[22]. Поряд з цим, саме шведська військова загроза поступово підштовхувала поляків і росіян до обопільних мирних переговорів, які передбачали розподіл сфер впливу над козацькою Україною. Окрім того, Москва та Варшава почали проводити цілеспрямовану політику на розкол серед козацької старшини, що буде висвітлено в наступних розділах книги.

Крім Польської й Російської корон, на право володіння частиною українських земель претендувало ще й Велике князівство Литовське, яке було федеративною частиною Речі Посполитої "двох народів". Прибувши до Москви в травні 1658 р., литовський дипломат Сакович заявив, що у випадку обрання московського царя на королівський трон політичні кола князівства розраховують на перерозподіл земель Речі Посполитої на свою користь. Зокрема, він вважав, що як і до Люблінської унії 1569 р., при Литві мали залишатися Волинь, Поділля і Підляшшя.

Восени 1658 р. знову мали відбутися переговори поблизу Вільно для укладення т.зв. "вічного миру". В інструкції польським комісарам від 28 липня містився й такий пункт: "Україна після укладення вічного миру між королем, Річчю Посполитою і царем, государем Московським, повинна залишатись при Речі Посполитій, як провінція, що належить Короні Польській"[23]. Але російські війська ще до початку переговорного процесу зненацька напали на литовські відділи, що мали охороняти представників короля. Таким чином, переговори було зірвано, а військові дії між Москвою й Варшавою за Україну, що перервалися на два роки, відновлювалися.

Росія досить енергійно почала закріплювати своє становище на українських землях. Ще у жовтні 1658 р. її уряд прийняв рішення про введення своїх військ у більшість міст Лівобережної України. За Переяславськими статтями 1659 р. автономні права гетьманського уряду значно обмежувались. Крім лівобережної частини України, московські війська зайняли частину Волині і Поділля. Відомий тогочасний церковний і політичний діяч Ю. Крижанич писав у 1659 р. до царя Олексія Михайловича: *"не було зле, коли б це Гетьманство і на двоє розділилось, щоб один гетьман за Дніпром, а другий перед Дніпром володів..., а так, що один другого не повинен слухати, але обидва та будуть однаково "*[24]. Отже, ще тоді тогочасні інтелектуали передбачали внутрішньополітичний поділ Українського гетьманату.

У 1660 р. відновилися польсько-російські переговори, але знову ж таки "високі сторони" не бажали йти ні на які територіальні поступки

одна одній. Кожна зі сторін таємно намагалась укласти мирний договір зі Швецією, який дозволяв би скерувати більше військової сили на розв'язання "українського" питання. У травні того ж року польські дипломати змогли заручитися гарантіями невтручання армії шведського короля в події в Україні. Саме тому 24 травня у Варшаві відбулася військова нарада, де був спланований широкомасштабний наступ на позиції росіян. Слід відзначити, що українське посольство на чолі з полковником В. Золотаренком готувалось взяти участь у переговорах 1660 р. Але польська сторона не погодилась "з хлопами разом засідати"[25], а згодом взагалі відмовилась продовжувати виробляти спільну з московитами угоду.

Після підписання польсько-українського договору під Гадячем (1658) і особливо поблизу Чуднова (1660) для Речі Посполитої стало реальним повернення всієї України під владу польського короля, адже Слободищенський (Чуднівський) трактат означав перекреслення другої Переяславської угоди 1659 р. і нове відходження Української держави з-під зверхності московського царя. Незважаючи на це, Москва утримувалась на Лівобережній Україні, а Польща почала підкорювати Правобережжя, зайняття якої до кінця 1660 р. стало фактом.

Такому успіху Речі Посполитої сприяло завершення другої Північної війни 1655–1660 рр. та вигідні для польського короля січневі рішення Оливського конгресу 1660 р. Він проходив за участю таких країн, як Австрія, Швеція, Польща, Бранденбург, Данія, Голландія (при посередництві Франції) в містечку Олива неподалік Гданська. Під час проведення конгресу проявилися дві тенденції: по-перше, австрійські та бранденбурзькі дипломати намагалися не допустити укладення сепаратного миру між Річчю Посполитою й Шведським королівством; по-друге, ряд країн схилялися до розбиття антишведської коаліції й примирення між Стокгольмом і Варшавою. Згідно підписаного в Оливі шведсько-польського договору, між обома державами припинялася війна, однак польський король, хоча й отримував частину Прусії, зрікався права на шведську корону та віддавав Швеції значну частину території Інфлянт. Оливський конгрес також підтвердив положення бранденбургсько-польського договору 1657 р., чого дуже не хотіли коронні дипломати. Такі значні поступки Польської корони стали можливими з огляду, як стверджував коронний канцлер М. Пражмовський, на позицію Росії, що не хотіла поступатися правом протекторату над Україною і прагла сама укласти сепаратний мир зі Швецією проти Речі Посполитої[26].

У березні 1661 р. розпочалися мирні переговори між Московщиною й Швецією. Під час спільних засідань боярин А. Ордин-Нащокін першим

серед російських дипломатів висловив думку про те, що можна досягнути зовнішньополітичного компромісу з Польщею за рахунок поділу українських земель. Затягуючи переговори зі шведами, Ордин-Нащокін, який був керівником московського посольства, переконував царя укласти мирний договір з Річчю Посполитою. "Якщо заради миру із Швецією ми згодні віддати їм інфлянтські міста, то чому не можемо поступитися Польщі?"[27] – запитував він Олексія Михайловича, маючи на увазі "поступлення" Правобережжям. Однак після цього Ордин-Нащокін був відкликаний до Москви. Переговори зі шведами доручили вести боярину А. Матвєєву, прибічнику лінії на продовження війни з поляками за Україну.

Данський король *Христіан V*

Одночасно на варшавському сеймі 1661 р. було складено інструкцію для комісарів на майбутні переговори з Московською державою. Згідно з нею, польські посли повинні були вимагати від царя, щоб той відмовився від протекції над козаками і всією Україною. Поляки навіть погоджувалися на участь у переговорах українських дипломатів. Зважаючи на спротив Москви в справі "повернення" Речі Посполитій України, цьогорічні переговори швидко зайшли в глухий кут. 14 травня 1661 р. було оголошено про їх припинення. Причини такої непоступливості крилися в намаганні як польського, так і московського монарха одержати повний контроль над козацькою Україною шляхом впливу на її гетьманів. Росія в першій половині 60-х рр. мала досить значну підтримку на Лівобережжі в особі І. Брюховецького, тоді як Польща була задоволена обранням на посаду правобережного гетьмана у 1663 р. П. Тетері. Після того, як переговори

зірвалися, позиції обох держав за три наступні роки, у зв'язку з багатьма обставинами, не тільки не покращилися (кожний з урядів вважав, що незабаром настане сприятливий момент для відвоювання всієї території України), а й значно погіршилися.

Похід польського війська з метою завоювання Лівобережної України у 1663–1664 рр. закінчився невдачею, а тому 1 червня 1664 р. в с. Красному, що поблизу Смоленська, знову розпочалися польсько-російські переговори. Позиція Москви щодо України не змінилася – вона мала належати царю. Ще наприкінці 1662 р., споряджаючи своє посольство на переговори з представниками польського короля, цар Олексій Михайлович висловлює думку, щоб "черкаси" були поділені "по Дніпру і володіли ними Царська Величність по цій стороні (Лівобережжі – *Т.Ч.*), королівська Величність по тій стороні Дніпра (Правобережжі – *Т.Ч.*) і щоб черкаси під тими великими монархами утримувалися"[28]. Таким чином, московським послам вперше надавалися повноваження у випадку непоступливості польської сторони обмежити свої вимоги лише територією Лівобережжя. 15 липня царські посланці віддали письмові вимоги королівським комісарам, де вперше на офіційному рівні задекларували свою відмову від Правобережної України[29]. Але представники Польщі не погодилися на такий варіант підписання "вічного миру". Вони відстоювали "нульовий" принцип, за яким слід було повернутися до пунктів Поляновського договору 1634 р. між обома державами. Звичайно, що Москва не бажала навіть слухати про це, і, після майже двадцяти спільних засідань, 22 листопада переговори завершились безрезультатно.

На початку березня 1665 р. Олексій Михайлович відіслав до Варшави своїх представників Г. Богданова і Є. Українцева з пропозицією скликати нову спільну комісію для укладення миру. На знак примирення з Річчю Посполитою московським урядом було звільнено більше півсотні польських полонених[30]. 15 червня Богданов одержав листа від Яна II Казимира до царя, в якому король давав зрозуміти, що Польща згодна йти на "уступки" в справі України[31]. У даному випадку, польський король змушений був поступитися натиску делегатів Вального сейму, які ще 31 травня погодились на те, щоб московська держава володіла Лівобережжям за винятком деяких міст, а також Києва[32].

Багато що змінилося після вересневих подій минулого року, коли московитам рішуче відмовили в їхньому бажанні володіти Лівобережною Україною. За цей час значно погіршилось внутрішнє політичне становище в Польщі. Рокош магната Є. Любомирського, який розпочався на початку весни 1665 р., втягнув у громадянський конфлікт майже всі верстви

польського населення. Крім того, під час боротьби з Яном II Казимиром Любомирський звернувся за допомогою до Австрії, Кримського ханства, Українського гетьманату, а також до головного зовнішньополітичного противника Речі Посполитої - Московської держави. У цей же час на Правобережній Україні спалахнув ряд повстань проти гетьмана П. Тетері та польських військ.

Таким чином, восени 1665 р. польський уряд вислав до Москви чергове посольство на чолі з Г. Комаром. В інструкції королівському комісару вказувалось не те, що він може йти на поступки, аж до визнання за Росією всієї Лівобережної України[33]. Тим самим король заохочував свого противника до відновлення спільних зустрічей на найвищому рівні. У свою чергу, серед певної частини російських дипломатів існувала думка (виразником якої був А. Ордин-Нащокін) в обмін на "вічний мир" з Річчю Посполитою віддати королеві всю територію України й залишити за царем лише Смоленськ і Сіверську землю[34].

10 травня 1666 р. у с.Андрусові поблизу Смоленська розпочалися довготривалі польсько-російські переговори, які могли покласти край багатолітній війні між обома державами. Через декілька місяців, 18 липня польські дипломати нарешті одержали лист-інструкцію від короля, де говорилося, що Правобережну Україну з Києвом і Каневом ні в якому разі не уступати, а щодо Лівобережжя, то слід було вимагати "по Ніжин, або принаймні по Переяслав наше залишилось"[35]. Польські дипломати також пропонували, "щоб кожний своїх і під собою людей козацьких затримати може"[36]. Зі свого боку, цар теж погоджувався на відхід під сферу впливу Польщі Правобережжя, за винятком Києва з околицями. Враховуючи це, в кінці листопада московська делегація запропонувала дане компромісне рішення супротивній стороні.

Зважаючи на погіршення ситуації в Україні та поступове витіснення з Правобережжя гетьманом П. Дорошенком польських військ, 30 грудня на засіданні ради польського сенату було вирішено прийняти московські вимоги щодо закріплення за нею Лівобережжя й підписати 10-, 12- або 16-ти річний мирний договір[37]. Через місяць, 30 січня 1667 р., такий договір був підписаний[38]. Він увійшов до світової історіографії під назвою Андрусівського – від назви селища, де був укладений[39]. Андрусівське перемир'я стало угодою про міжнародний розподіл права зверхності над Українським гетьманатом між Річчю Посполитою та Московською державою та припиняло війну 1654–1667 рр. між королем і царем. Його статті встановлювали розподіл сфер впливу польського й московського монархів щодо козацької України. Лівобережжя відходило

до Росії, а Правобережжя – до Речі Посполитої. Влада царя стала поширюватися на Смоленськ, Дорогобуж, Білу, Невель, Красний Веліж, а також Сіверщину. Київ повинен був відійти до Польщі в 1669 р., а Запорожжя потрапляло в спільне володіння обох держав. Царський уряд зобов'язувався виплатити Польщі компенсацію за втрачені шляхтою землі на Лівобережній Україні в один мільйон польських злотих (бл. 200 000 рублів). Укладення російсько-польського перемир'я викликало зростання в українському суспільстві політичного впливу козацької старшини, що опиралася на підтримку Османської імперії та Кримського ханату. Андрусівські домовленості, спрямовані проти військової могутності Туреччини, відображали вимушений компроміс сторін і засвідчували наявність геополітичної рівноваги в Центрально-Східній та Південно-Східній Європі. Уряд Османської імперії негативно відреагував на укладений договір і розпочав підготовку до боротьби з обома державами.

Політичні структури гетьманату (як право-, так і лівобережні) негативно сприйняли підписання Андрусівського перемир'я. Дуже влучно з цього приводу висловився один з церковних діячів того часу, закликаючи козацьку старшину не зважати на польсько-московську угоду: *"...яка сторона або частина України кому коли було б тепер і потім голдовала яким монархам, щоб поміж собою пильно мала згоду і одна одній поради давала, врахувавши, що коли б яку сторону, уховай Боже, неприятелі зламали, тоді б вже жодна сторона не витримала і мусила б Україна згинути через незгоду, чого не дай Боже*"[40].

В зв'язку з тим, що українці продовжували здійснювати самостійну зовнішню політику, більшість із статей Андрусівського договору не виконувалися, а тому в жовтні-грудні 1667 р. переговори між Польщею й Росією продовжились у Москві. Поштовхом до них була небезпека турецької агресії в Україні. У тексті Московського договору говорилося "про уняття свавільних людей там в Україні будучих, в загальнім утриманні обом великим государям в послушанні"[41]. Під час розмов з польськими дипломатами А. Ордин-Нащокін добився від них згоди проводити переговори з урядом П. Дорошенка[42]. Однак ні Андрусівський, ні Московський договори між Варшавою та Москвою так і не були впроваджені в практику міжнародних відносин, що якнайкраще засвідчували наступні події. Невдовзі між Річчю Посполитою і Османською імперією розпочалася війна (10 січня 1671 р. Михайло Корибут одержав офіційне повідомлення про початок війни від Мегмеда IV), але московський цар, порушуючи попередні домовленості, так і не прийшов на допомогу польському королеві.

Однак через два роки (1669), на других польсько-російських переговорах в Андрусові, Ордин-Нащокін вже вимагав прислати українських дипломатів на посольський з'їзд, щоб спільними зусиллями добитися переходу Правобережної України під "високу руку" царя. Слід зазначити, що питання про правобережні землі України піднімалося на всіх з'їздах московських і польських дипломатів аж до 1686 р. Статті Андрусівського договору неодноразово підтверджувались (7 березня 1670, 30 березня 1672, 10 січня 1975, 17 серпня 1678 рр.)[43], але фактично не виконувалися. Так, зокрема, у тексті договору, який ратифікувався 1670 р. в Каджині, відзначалося, що московський цар "жодну над козаками українськими, з тієї сторони Дніпра від Переяслава, проживаючими, помсту чинити не буде за те, що деякі в сторону ЙКМ і РП (його королівської милості і Речі Посполитої – *Т.Ч.*) вдавалися..."[44]. А перед тим, під час останнього засідання каджинської комісії, польські дипломати, відчуваючи негативну реакцію Українського гетьманату на підтвердження домовленостей 1667 р., говорили: "Якось переживаємо, що зараз козаки побачать, що прийти до згоди на комісії маємо, коли почують, що мир і спокій з Москвою затверджені"[45].

Переговори щодо польсько-російського союзу було продовжено в 1671 р. Дипломати Речі Посполитої вимагали не посилати царські війська в Україну, а обмежитися лише військовими демонстраціями поблизу кордону. Керівник російського представництва А. Матвеєв наполягав на тому, щоб на переговорах були присутні представники гетьманату[46]. На що поляки відповіли, що московський цар хоче ніщо інше, як ворогуючих з королем правобережних козаків "прийняти під свою царської величності високу руку"[47]. Після чого Матвеєв висловив таку думку: "*Не питаючи їх, якого великого государя вони, козаки прийняли милість і благодіяння, від бусурман відійдуть, і у того великого государя бути в підданстві захочуть, і принудити їх до іншого великого государя в послушання неможливо*"[48].

Отже, російська сторона не відкидала можливості переходу правобережної частини гетьманату під її протекцію. У той же час великий коронний гетьман Я. Собеський так оцінював міжнародну ситуацію та становище Українського гетьманату: "...бо хто ж божевільний буде починати з Україною війну, коли турецький цісар, котрий узяв її в свою оборону, досі ще не з'ясував своїх планів? Адже ж перед ним дрижить увесь світ, і хоч венеціяни і інші пишуть, що та війна напевне обернеться проти нас, але по-старому і вони, і Сицилія, і Мальта чинять всілякі приготування до тієї війни"[49]. 30 березня 1672 р. Річ Посполита укладає

новий договір з Московською державою, який підтверджував Андрусівське перемир'я, а також зобов'язував царя не допускати надання Лівобережною Україною військової допомоги П. Дорошенку та надати польському королю для війни проти султана й гетьмана підлеглих калмиків й донських козаків[50].

У результаті прийняття гетьманом П. Дорошенком турецької протекції в центрально-східноєвропейському регіоні з'явилася третя сила, яка ще з часу гетьманування Б. Хмельницького настійливо шукала шляхів до посилення свого впливу в Україні. Після укладення 10 серпня 1664 р. в угорському містечку Уасварі миру з Австрійською імперією, який залишав під зверхністю Османської імперії Трансільванське князівство і більшість комітатів Угорщини, султан Мегмед IV вирішив безпосередньо втрутитися в події, які розгорталися навколо міжнародного визначення політичного статусу Українського гетьманату. У серпні 1667 р., під час перебування в Адріанополі польського посла Висоцького, турецькі урядовці заявили, що мир між Туреччиною й Польщею можна зберегти лише в тому випадку, коли король остаточно зречеться України, яка прийняла добровільно підданство султана[51]. Агмед Кьопрюлю в листі до польського підканцлера Ольшевського писав, що козаки як вільний народ прийняли підданство короля Речі Посполитої за умови, що він буде поважати їхні права, але він їх порушив, і тому українці попросили захисту в Османської імперії[52]. За висловом відомого польського історика З. Вуйцика, починаючи з 1672 р., "ключ до вирішення проблеми Правобережної України опинився у Стамбулі"[53].

Турецький чауш Агмед, який наприкінці грудня 1671 р. прибув до Варшави для ведення переговорів, заявив королеві, що українці прийняли зверхність короля за умови шанування їхніх прав, а польський володар не дотримався даних їм обіцянок сюзерена і тому "понад 30 років вже не є справжнім паном України"[54]. Разом з тим, кожний народ може схоронитися "під опікою султана Османської імперії", наголошував турок, маючи на увазі Україну, яка знаходилася під владою Дорошенка. Через чотири роки новий монарх Речі Посполитої через кримського хана відповідав султанові: "Якщо тоді хан буде говорити, що Україна султана, бо Дорошенко з Україною йому піддався. А як Дорошенко міг те віддати, що не є його? А хіба то Дорошенкова держава? ...Не був ніколи України Паном, а тільки Гетьманом..."[55].

Розпочавши за умовами союзу з П. Дорошенком боротьбу проти Речі Посполитої, Османська імперія поступово відвойовувала територію Правобережжя в польського короля. Поразка в цій війні змусила Польщу

схилитися до укладення 16 жовтня 1672 р. "капітуляційного" мирного договору з турками. Під час переговорів, які відбувалися у західноукраїнському містечку Бучач, султанські дипломати заявили, що "наш Цезар (султан – *Т. Ч.*) якщо щось колись взяв, ніколи не віддасть, і то є *pro lege apud Otthomanos*. Шкода тоді і згадувати (полякам – *Т. Ч.*) Поділля і Україну, бо то Цезарське, не ваше; але і так ваше не було від незгоди і воєн уставничих з Козаками, і для чого те втратили, чого не мали"[56]. Крім того, представники султана під час розмов з поляками висловлювалися й щодо права свого монарха на володіння не лише правобережною, але й лівобережною частиною Українського гетьманату[57].

За Бучацькою угодою, до Туреччини відходило Поділля, крім того, Річ Посполита відмовилась від Брацлавщини й південно-західної частини Київщини, територія яких передавалась під безпосереднє управління українського гетьмана: "Держава Українська має належати козакам у старих кордонах"[58], – зазначалося в польському варіанті договору. Таким чином, під владою Дорошенка залишалася Правобережна Київщина та Східне Поділля (Брацлавщина). Решта українських земель залишалася за Польщею. Представники України під час польсько-турецької комісії вимагали включити до бучацьких положень пункт щодо встановлення західного кордону Українського гетьманату, який мав проходити по річкам Горинь і Лабунь. За Бучацькою угодою, всі попередні договори між двома країнами залишалися в силі. Польща мала сплатити 80 тис. талерів контрибуції, а також щорічно давати турецькому султану 22 тис. злотих данини. У квітні 1673 р. польський сейм відмовився ратифікувати домовленості з Туреччиною.

Відмова польського уряду від більшої частини Правобережної України, відкривала перед лівобережною частиною гетьманату й Московською державою можливість повернення її під свою владу. Москва, яка, "склавши руки", дивилась на розгром Польщі турками (хоча, на основі Андрусівського і Московського договорів, мала допомогти їй військами), вирішила, що за Бучацьким договором Польща зреклася своїх прав на Правобережну Україну, і тепер намагання російських військ оволодіти даною територією не будуть порушувати Андрусівської угоди. Таким чином, Україна була розподілена між трьома монархічними державами.

Попередні військові здобутки не зупинили турецького султана. У 1673 р. "прийшов у Варшаву турський посол, з яким султан до короля писав гордо, прохаючи в нього всієї України"[59], – повідомляв російський резидент до Москви. Зі свого боку, на тогорічній військовій раді у Варшаві

6 березня Ян III Собеський заявив, що для того, щоб повернути Правобережжя потрібно розпочати переговори з гетьманом П. Дорошенком, "позволивши йому на час Україну"[60]. У травні 1674 р. московський резидент В. Тяпкін описав ситуацію, яка виникла в Польщі під час виборів нового короля[61]. За його словами, польська шляхта звинуватила опозицію на чолі з литовським коронним гетьманом К. Пацом у тому, що, поки вони затягували вибори, московський цар заволодів всією Україною (малося на увазі тимчасове відходження правобережних полків під владу лівобережного гетьмана І. Самойловича). Під час дебатів виступив австрійський посол і запитав у поляків: "Адже Україна (Правобережна – *Т. Ч.*) залишилась у ваших руках?!"[62]. На це йому відповіли, що Правобережна Україна на чолі з Дорошенком раніше піддалася султану. "Чого ж ви тоді хвилюєтесь? Хай краще володіє нею государь християнський і ваш союзник"[63], – підсумував австрієць. Одночасно й польський король, і московський цар намагалися добитися переходу гетьмана П. Дорошенка під своєю протекцію.

Досить реальною силою, яка впливала на розвиток міжнародних відносин у Центрально-Східній та Південно-Східній Європі, виступав Кримський ханат. Виходячи з власних зовнішньополітичних інтересів, ця васальнозалежна від Османської імперії держава неодноразово допомагала різним країнам - супротивникам у боротьбі за Україну. І майже завжди ця допомога надавалася більш слабкій стороні. Адже татарські монархи виношували плани не лише обмежити владу козацьких гетьманів у південно-східних регіонах України, а й підкорити всі українські землі[64]. Вперше претензії ханату на гетьманат були висловлені під час переговорів представника Криму Сефер-Гази-аги з московськими послами 2 травня 1655 р., коли татарський урядовець заявив, що "зараз гетьман Богдан Хмельницький... хоче бути за ними в підданстві й до віку"[65]. Протягом другої половини 50-х – першої половини 60-х років уряд Кримського ханату намагався різними засобами впливати на розвиток внутрішньополітичної ситуації в Україні.

У 1667 р. Кримський ханат уклав договір з Річчю Посполитою, який передбачав мирне співіснування між Багчисараєм, Варшавою та Чигирином. Через три роки, у 1670 р., татарський хан почав домовлятися з Москвою про мирне сусідство між Кримом, Росією та Польщею. Згідно з положенннями майбутнього кримсько-російсько-польського договору, татари зобов'язувалися "війною не ходити, і міст і земель, також і підданих з обох сторін Дніпра не воювати і воїнських людей не посилати"[66]. Окрім того, передбачалося скликати трьохсторонній дипломатичний з'їзд за

участю "виборних людей з України". Але ці домовленості залишилися лише на папері.

Також хани, за дорученням турецьких султанів, виступали посередниками (а деколи й партнерами) у переговорах Османської імперії з Річчю Посполитою та Московською державою. Починаючи з 60-х рр. 17 ст., Крим проводив дипломатію на нейтралізацію польських і російських впливів на Український гетьманат і підпорядкування гетьманського уряду своїй протекції, що буде висвітлено в наступних розділах. Постійні вторгнення кримських військ на українські землі, що закінчувалися багатотисячними "ясирами", знекровлювали їхній економічний потенціал та постійно дестабілізували політичну ситуацію в країні..

На третьому польсько-російському з'їзді в Андрусові (1674) коронні посли почали вимагати повернення Києва. Царські представники на чолі з Одоєвським дипломатично відповідали, що Московська держава володіє не лише Києвом, а й усією Україною, як Лівобережжям, так і Правобережжям, "з-за уступки від Польщі Задніпров'я туркам і цар відвоював його зброєю у султана, а не від польської держави"[67]. Турецько-російський збройний конфлікт, який спалахнув у зв'язку з втручанням у справи Правобережної України московського царя й лівобережного гетьмана, з часом переріс у справжню війну за право володіти землями правобережного Подніпров'я.

Журавненське перемир'я між Польщею і Туреччиною втретє за короткий проміжок часу розчленовувало козацьку державу між більш сильнішими сусідніми державами. Його укладенню передували такі події. 13 вересня 1676 р. на раді польського сенату в Жовкві вирішили надіслати комісарів для ведення переговорів з Ібрагімом-пашою, який очолював турецьке військо, що перебувало на українських землях[68]. В наданій їм інструкції відзначалося, що "турки почали володіти частиною земель українських через зраду Дорошенка, який не мав жодного права переказувати Україну туркам, бо не є суверенним володарем, а тільки підданим короля польського."[69]. Для польських дипломатів озвучити надані вказівки було нелегким завдання, адже військова ситуація складалась не на користь Яна III Собеського. Комісари повинні були вимагати повернення всієї території Правобережної України, за винятком Кам'янця-Подільського з навколишніми землями. Звичайно, що такі пропозиції польської сторони були відхилені турецькою делегацією. У перерві між засіданнями польсько-турецької комісії як посередник намагався виступити молдавський господар Г. Дука. Він прагнув переконати представників Речі Посполитої в правомірності завоювання

турецьким султаном території Правобережжя[70]. Але польські дипломати не погодились на поступки, внаслідок чого потрапили під тиск погроз турецьких послів. Румелійський паша Алі й анатолійський паша Гусейн, які представляли інтереси Османської імперії, все настирливіше вимагали право на володіння всіма правобережними землями, за винятком Білої Церкви і Паволочі.

Невдовзі усвідомлення того, що військові сили Туреччини мають значну перевагу, змусило Яна III Собеського запропонувати раді сенату знайти компромісне рішення й укласти мирний договір. 14 жовтня комісари Є. Велгорський і Т. Карчевський мали аудієнцію у Ібрагім-паші, де були узгоджені основні положення майбутньої угоди. Вони полягали в тому, що, по-перше, Правобережна Україна мала залишатися під управлінням українського гетьмана, який визнавав зверхність султана; по-друге, до Корони Польської відходила територія навколо Паволочі і Білої Церкви разом з цими містами; по-третє, міста Немирів і Кальник мали залишатися під польською юрисдикцією лише до того часу, поки королівський посол не зустрінеться з султаном у Стамбулі (велике посольство Речі Посполитої повинно було вирушати до турецької столиці не пізніше, ніж через два місяці для укладення додаткового договору з Мегмедом IV)[71]. 17 жовтня був підписаний остаточний текст угоди. За його основу прийняли пункти попереднього турецько-польского трактату, який був укладений 1672 р. в Бучачі.

Текст польсько-турецького перемир'я складався з восьми статей[72]. Територіальний спір між Річчю Посполитою й Османською імперією завершився входженням більшої частини Правобережної України до володінь турецького султана (польська влада розповсюджувалась тільки на територію, південно-східна лінія якої обмежувалась юрисдикцією білоцерківської й паволоцької фортець). Про належність Правобережжя козацькому гетьману, як фіксувалося в попередньому варіанті договору, вже не згадувалося. Також зазначалося, що незабаром має бути скликана спільна комісія для визначення кордонів між обома державами[73].

На нашу думку, результати Журавненського перемир'я, його наслідки для України та вплив на розвиток міждержавних відносин у Центрально-Східній та Південно-Східній Європі ще не одержали належної оцінки у вітчизняній історіографії. Адже майже чверть віку (до рішень Карловицького конгресу 1699 р.) Туреччина мала міжнародно-юридичне право на володіння південними землями Київщини та Поділля. Саме розподіл території України в 1676 р. спричинив політичний і економічний занепад земель "з правого берега Дніпра" в останній чверті 17 ст. Разом з

тим, це перемир'я визнавало втрату за правобережною частиною гетьманату міжнародної правової суб'єктності як державного утворення.

Отже, процеси поділу міжнародних інтересів країн Центрально-Східної, Південно-Східної та Північної Європи, що проходили протягом другої половини 50-х – першої половини 70-х рр. 17 ст., привели до розподілу Українського гетьманату між сферами впливу Речі Посполитої, Московської держави, Османської імперії та Кримського ханату. Безперечно, що міжнародно-правове розчленування козацької держави між Польщею і Московщиною (Андрусів 1667 р.) та її правобережної частини поміж Портою й Короною Польською (Бучач 1672 р., Журавно 1676 р.) було спричинене внутрішньополітичним станом українського суспільства. З іншого боку, руйнівні процеси, що викликали територіальний поділ козацької України серед чужоземних держав, значною мірою були інспіровані саме урядами цих країн. Зовнішньополітичні впливи, які в цей період стимулювали внутрішню децентралізацію політичних структур козацької держави, стали одним з головних факторів виникнення правобережного та лівобережного урядів Українського гетьманату.

Революційні події на українських землях у середині 17 ст. спричинили історичну зміну міжнародних сил. Вони остаточно послабили геополітичну міць Речі Посполитої та Кримського ханату, стримали європейську агресію Османської імперії й політично зміцнили роль Російської імперії, яка поступово розпочинала експансію на захід. Крім цього, національно-визвольна боротьба українців сприяла здобуттю незалежності Прусії в 1657 р. та підсилила позиції Шведського королівства в Центрально-Східній і Північній Європі. Українська революція та постання нової ранньомодерної держави мали великий міжнародний резонанс і значний вплив на розвиток подій у центрі й на сході європейського континенту протягом другої половини 17 ст. та на початку 18 ст.

5

Спроби об'єднання Лівобережної та Правобережної України за умови визнання їхніми гетьманами різних протекцій

"Відайте, що й ті, котрі тепер приводять до поділу на дві частини, колись дістануть кару за руйнування своєї отчизни.."

(з листа правобережної старшини до лівобережних полковників, 1670 р.)

Після того, як у вересні 1659 р. Юрій Хмельниченко нарешті одержав свою законну гетьманську булаву, він відразу ж висловив бажання "служити" цареві Московської держави, але лише за умови укладення з ним договору. Одночасно гетьман відправив посольство до Криму, яке повідомило хану про те, що Український гетьманат хоче залишитись у "вірнім підданстві" польському королеві та перебувати "у приязні" з Мегмет-Гіреєм IV. Також у вересні-жовтні в Чигирині ведуться переговори з представниками Османської імперії, де, очевидно, обговорюють питання про надання султаном військової підтримки українському гетьманові[1]. У жовтні молодшому сину Б. Хмельницького все ж довелося визначитися з вибором лише одного протектора для Війська Запорозького та українських станів – у Переяславі під великим тиском з боку Москви були укладені т.зв. "Нові статті" з царем Олексієм Михайловичем.

Згодом Хмельниченко так пояснював свою відмову від зверхності "дідичного пана" в особі короля Речі Посполитої (адже з формального боку гетьман залишався під його сюзеренітетом згідно Гадяцької угоди): по-перше, король не надав гарантій для збереження козацьких "вольностей" після переобрання в Україні гетьмана; по-друге, під час рати-

фікації тексту Гадяцьких домовленостей на сеймі 1659 р. були відсутні представники певної частини Українського гетьманату; по-третє, король задовільнив своїми привілеями лише правобережну старшину, а попередній гетьман І. Виговський "немилість свою виявив" лівобережному козацтву й тим самим схилив їх до московського царя. Однак найголовнішою причиною відмови від королівського протекторату було, згідно слів Ю. Хмельницького, ненадання Польщею військової допомоги в той час, коли російські війська завойовували північні та центральні землі України – Чернігівщину й Переяславщину.

Але й перебування під "високою рукою" царської величності цього гетьмана не було довготривалим з огляду на невдоволення більшою частиною козацької еліти "новою" Переяславською угодою (яка значно обмежувала їхні права) та невиконання Москвою ряду попередніх зобов'язань перед гетьманатом, зокрема у питанні щодо приналежності білоруських земель. Крім того, Олексій Михайлович не звертав уваги на настійливі прохання Ю. Хмельницького звільнити з російського полону одного з провідних діячів України і його близького родича - полковника І. Нечая. Повернення гетьмана під зверхність Яна II Казимира (а отже "зрада" московському царю) відбулося в результаті Чуднівської військової кампанії й було вмотивоване не лише відносною поразкою полків В. Шереметьєва та невдалими діями Т. Цицюри, а й попереднім, в основному незадовільним станом українсько-російських взаємовідносин.

Зважаючи на попередню "невірність" Ю. Хмельницького, у зміст Слободищенської (Чуднівської) угоди з королем закладалося положення про відмову Українського гетьманату від будь-яких домовленостей із сусідніми монархами (насамперед з царем і султаном), що були укладені в минулому. Крім того, українцям заборонялося змінювати своїх зверхників і в наступні часи. Після складення присяги на вірність Яну II Казимиру гетьманом з старшинами, цю процедуру мало здійснити і "все поспільство в цілій Україні"[2]. У практиці взаємостосунків між українськими гетьманами й польськими монархами це відбулося вперше. Очевидно, польські урядовці запозичили принцип приведення на вірність монархові всіх станів українського суспільства від росіян, які в 1654 р. намагалися "оприсяжнити" всіх жителів козацької України й тим самим змінити її статус із васальнозалежної держави на політичну автономію.

Спроби об'єднати право- і лівобережну частини Українського гетьманату розпочалися відразу ж після політичного розколу унітарної козацької держави на початку 60-х років 17 ст. Це питання було головним під час Генеральної ради в липні 1660 р. Підписання урядом Ю. Хмель-

ницького Слободищенського трактату в жовтні того ж року та визнання ним протекції польського короля Яна II Казимира викликало невдоволення значної частини козацтва Лівобережної України, яке невдовзі оформилося в несприйняття нею влади молодшого сина Б. Хмельницького та започаткування наказного гетьманства над полками Задніпров'я переяславського полковника Я. Сомка. Очевидно, що такий поліцентризм колись єдиної державної структури не був до вподоби законнообраному ще на загальноукраїнській Генеральній раді Ю. Хмельницькому. Боротьба за територіальну цілісність України під час урядування цього гетьмана досить грунтовно висвітлювалася в працях сучасних істориків (зокрема, в останній монографії Н. Савчук)[3], а тому акцентуємо увагу лише на засадничих аспектах його об'єднавчої політики, яка проводилася ним під зверхністю польського короля та за "братерської" підтримки кримського хана Селім-Гірея.

"*Без другої сторони Дніпра ми не складаємо Війська Запорозького, рівно як і та сторона без нас*"[4], – відзначав на самому початку свого гетьманства Ю. Хмельницький, обираючи військові засоби як найефективніші в справі повернення під свою владу бунтівливого Лівобережжя. Вже в листопаді 1660 р. за його наказом на чолі п'ятитисячного козацького корпусу туди вирушив полковник П. Дорошенко, який до січня наступного року оволодів містами Зіньковим, Ромнами та Гадячем[5]. Внаслідок цієї військової акції під булаву Хмельницького перейшли Полтавський, Гадяцький, Лубенський та Миргородський полки, а також Охтирський полк Слобідської України. Джерела засвідчують, що поруч з підрозділами Дорошенка на Лівобережжі воювали також польські й татарські війська, які були запрошені сюди гетьманом. У результаті таких дій "мало вже чого цілого залишилося" з міст і селищ Прилуцького полку[6].

Однак і цих сил виявилось замало для того, щоб опанувати великою територією з "лівого берега" Дніпра, а тому Хмельницький у грудні висилає до Яна II Казимира посольство на чолі з сотником С. Опарою. Поряд з вирішенням інших питань, воно мало намір прохати в короля про військову допомогу[7]. Вона так і не була надана польським монархом, а тому П. Дорошенко в січні 1661 р. повертається на Правобережжя. Відразу після його повернення гетьманський уряд планує новий похід у район Чернігівщини на чолі з новопризначеним наказним гетьманом Г. Гуляницьким. У лютому разом з полками польського воєводи С. Чарнецького й татарами Каммамет-мурзи він виступив проти військ лівобережного наказного гетьмана Я. Сомка й російськогоо воєводи Г. Ромодановського. Численні бої й сутички між ними тривали з пере-

мінним успіхом на землях Чернігівського, Ніжинського, а потім Переяславського й Полтавського полків до середини квітня. Зрештою українсько-польсько-татарські війська змушені були відступити, зважаючи на більш успішні дії лівобережно-українських та російських підрозділів[8].

Не полишаючи своїх намірів оволодіти Лівобережною Україною, Ю. Хмельницький у жовтні 1661 р. з метою завоювати тимчасову "тогобічну" столицю Переяслав (вона була резиденцією Я. Сомка) на чолі Уманського, Подільського, Кальницького й Корсунського полків знову переходить Дніпро. Але ця військова операція, як і попередні, закінчилася невдачею – у січні 1662 р. молодий гетьман повертається в Чигирин. Не допомогли йому й ханські війська, які всупереч чуднівським домовленостям, жорстоко поводилися з місцевим населенням і тим самим налаштовували українців проти їхнього центрального уряду.

Чергова спроба приборкати "розкольників" відбулася в першій половині березня 1662 р., коли війська наказного гетьмана І. Богуна за дорученням Ю. Хмельницького захопили Жовнин, Вереміївку, Іркліїв, Кропивну та інші придніповські козацькі міста й селища. Проте вже в середині березня вони знову були витіснені за Дніпро Я. Сомком, якому допомагали московські частини І.Чаадаєва. Це не зупинило Хмельницького – вже в травні того ж року він, зібравши 15-тисячне військо, до якого приєдналося півтори тисячі поляків, одна тисяча татар і одна тисяча німецьких найманців, знову атакує Переяслав[9]. Довготривала облога міста не вдалася, а 16 липня гетьманська армія зазнала відчутної поразки від супротивників поблизу Канева. І хоча на початку серпня Хмельницький одержав сатисфакцію в результаті перемоги поблизу Бужина, де на поміч йому прийшла татарська орда, він вже вкотре змушений був відійти на Правобережжя. Востаннє Ю. Хмельницький здійснив спробу закріпитися на лівому березі Дніпра восени 1662 р., але й вона не мала успіху, оскільки не надійшла очікувана допомога від Яна II Казимира. Як відзначала Н. Савчук, цими подіями, по суті, закінчилися намагання Ю. Хмельницького об'єднати Правобережну Україну з Лівобережною[10].

Таким чином, протягом 1660 –1662 рр. уряд Хмельницького здійснив п'ять військових походів з метою завоювання Лівобережжя, однак вони не принесли бажаного результату. Одночасно з діями воєнного характеру гетьманський уряд проводить також і велику дипломатичну роботу. Якщо посольство сотника С. Опари в 1660 р. було першим, яке просило допомогу в свого протектора, то протягом наступних трьох років свого правління Ю. Хмельницький відправляє дванадцять козацьких посольств до Яна II

Казимира, які запрошували польського монарха втрутитися в перебіг подій в Україні з метою її об'єднання. Крім цього, Український гетьманат бере активну участь щодо відновлення, а потім і підтримки постійних "братерсько-дружніх" стосунків з Кримським ханатом. Лише протягом квітня-червня 1662 р. до Бахчисараю було відправлено сім козацьких посольств[11]. Головним пунктом інструкцій для всіх них була вимога-прохання до хана надавати боєздатне військо для участі в операціях з метою підкорення Лівобережжя.

Поряд з військовими й дипломатичними заходами, Ю. Хмельницький користувався таким, спочатку досить ефективним, засобом прихилення до себе невдоволених (або досить часто – непоінформованих чи просто заляканих) лівобережців, як розсилання власних універсалів, які мали закликати "тогобічних" українців до покори законнообраному гетьману та його "природному сюзерену" королю Речі Посполитої[12]. Ці універсали розсилалися, як правило, перед походом гетьманських військ на Лівобережну Україну. Крім того, Ю. Хмельницький та його старшина зверталися з листами до окремих лівобережних полковників й особливо наказного гетьмана Я. Сомка. З останнім гетьман, зважаючи на родинні зв'язки (Сомко був його дядьком), неодноразово зустрічався й вмовляв його визнати свою владу. Але ні воєнні операції та дипломатичні заходи, ні розсилання універсалів і листів, ні зустрічі з лівобережною старшиною не допомогли уряду Ю. Хмельницького об'єднати всю Україну під єдиною булавою.

Правобережний гетьман П. Тетеря, який раніше був генеральним писарем в уряді Ю. Хмельницького, розпочав проводити об'єднавчу політику, наслідуючи традиційні методи свого попередника. 22 січня 1663 р. він відправив до Варшави посольство Г. Гуляницького, одним з головних завдань якого було просити Яна II Казимира надати Тетері допомогу у відвоюванні Лівобережної України. Через місяць, 21 березня, новообраний гетьман висилає до лівобережних полків універсал, в якому закликав підкоритися своїй владі[13]. Крім того, він намагається встановити стосунки з представниками козацької старшини та вищого духовенства "лівого берега" Дніпра. У результаті таких дій він ледве не схилив на свій бік "тогобічного" наказного гетьмана Я. Сомка[14]. Досить велику надію покладав правобережний уряд на успішне завершення військових операцій проти "непокірних" лівобережців. Хоча, як дослідив В. Газін, на відміну від Ю. Хмельницького, гетьман Тетеря спочатку відмовляється від масштабних походів і віддає перевагу тактиці нападу на міста й селища Лівобережної України невеликими загонами[15]. Наприкінці зими 1662–

весною 1663 рр. правобережні полки спільно з татарами оволоділи Кременчуком, Потоком, Переволочною та намагалися здобути Гадяч, Голтву, Лохвицю, Лубни й інші міста. Але через деякий час вони були змушені повернутися на Правобережжя, де розгорталося повстання окремих полків, що були невдоволені як внутрішньою, так і зовнішньою політикою свого гетьмана.

Король Речі Посполитої *Ян II Казимир*

Розуміючи, що власними силами об'єднати Україну буде складно, Тетеря в серпні 1663 р. закликає на допомогу кримських татар та нагадує польському монарху про його обіцянку допомогти в цій справі. Правобережний гетьман разом з військами свого протектора протягом осені 1663 – зими 1664 рр. здійснює великий похід на Лівобережну Україну. Об'єднана українсько-польсько-татарська армія, очолювана самим Яном II Казимиром (очевидно його участь у поході була спричинена великим бажанням дістати реванш після поразок від Б. Хмельницького), нараховувала близько 100 тисяч чоловік[16]. Ця грандіозна як на той час кампанія не принесла бажаних результатів її керівникам. Навпаки надзвичайна жорстокість її учасників щодо місцевого населення сприяла консолідації українців Лівобережжя, а також масовим виступам правобережців проти гетьмана, який допустив винищення українських земель польськими й татарськими військами.

Політика гетьмана П. Тетері, яка полягала в таких словах – "...ми повинні силою зброї Вашої Королівської Милості, Пана нашого милостивого і за допомогою орди, що прибула нещодавно з Селім-Гіреєм, привести в порядок майже всю Україну"[17], зазнала краху. А тому

погоджуємося з висновками істориків, що поразка цієї військової кампанії означала остаточний провал намірів Тетері відновити єдність Українського гетьманату[18].

Відбивши наступ союзницької армії польського короля, кримського хана та правобережного гетьмана, правитель Лівобережної України І. Брюховецький планує й собі поширити владу на всю територію Українського гетьманату, а отже, оволодіти Правобережжям. У цей час там продовжувалося повстання окремих місцевих полків проти Тетері, яке підтримували запорожці на чолі з І. Сірком. Використовуючи московську протекцію, Брюховецький залучив на допомогу російські частини й спільно з ними в березні 1664 р. розпочав підготовку до переправи через Дніпро. Перед тим він видав універсал до населення Правобережної України, де закликав останніх підтримати його в боротьбі з поляками. Крім того, в документі наголошувалося, що українсько-російське військо вступає на правий берег Дніпра з метою об'єднання двох частин України. *"... Але тепер уже загасивши усі внутрішні розбрати, ми повинні жити у братерській любові. Що може бути сумніше для іновірних Ляхів, стародавніх і можна сказати споконвіків ворогів Руського народу, якщо ми, браття одновірні з'єднаємося у братський союз ?"*[19] – запитував жителів Правобережжя лівобережний гетьман. Цей "братський союз", на переконання Брюховецького, міг утворитися лише під захистом російського царя – *"православного і природного нашого монарха"*.

Протягом квітня - травня полки на чолі з І. Брюховецьким взяли участь у кількох битвах з військами С. Чарнецького і П. Тетері, однак не змогли добитися своєї мети, а лише укріпилися в районі Канева. Звідти наприкінці літа восени 1664 р. вони здійснили ряд безуспішних рейдів з метою оволодіння різними правобережними містами й селищами. Лише в травні наступного року війська Брюховецького разом з російськими й калмицькими підрозділами зуміли здобути перемогу над польською армією С. Яблоновського під Білою Церквою та оволодіти Фастовом, Корсунем і Мотовилівкою. Однак наприкінці червня 1665 р. перед загрозою надходження багатотисячної татарської орди І. Брюховецький відступає на Лівобережну Україну. А вже у вересні він вперше в українській історії очолює представницьке посольство, що виїхало до Москви для укладення договору з царем. Так завершилася спроба цього лівобережного гетьмана, використавши російську протекцію, об'єднати всю територію Українського гетьманату під своїм правлінням.

Однак вже через три роки розчарування у зверхності царя, який не

виконував взятих на себе зобов'язань, спонукало Брюховецького до налагодження стосунків з правобережним гетьманом П. Дорошенком та пошуку собі кращого сюзерена. Його він хотів бачити в особі турецького султана. На початку квітня 1668 р. посли І. Брюховецького прибули до Стамбула й заявили, що вони хочуть "бути під султановою рукою у вічному підданстві" і служитимуть володарю Османської імперії разом з козаками П. Дорошенка за наступних умов: по-перше, постійного перебування на території гетьманату турецьких військ для захисту від російських воєвод і, по-друге, султан не повинен брати з Українського гетьманату данину[20]. Мегмед IV виконав прохання українських послів і видав грамоту, в якій говорилося, що султан бере І. Брюховецького під свій захист і посилає йому на допомогу війська кримського хана[21].

Та найпослідовнішим, на думку багатьох вітчизняних і зарубіжних істориків, у справі з'єднання двох політичних центрів Українського гетьманату був П. Дорошенко, який обіймав гетьманську посаду протягом одинадцяти років, з 1665 до 1676 рр. Один з найбільших дослідників життя та діяльності цього гетьмана Д. Дорошенко писав, що "...коли на сторожі її (України – *Т.Ч.*) розірвання стояли обидві сусідні держави – Москва і Польща" досягти об'єднання й унезалежнення його козацькому пращуру можна було лише опираючись на допомогу третьої держави, якою на той час була Османська імперія[22]. Сучасний історик В. Смолій оцінює П. Дорошенка не інакше як політичного діяча, що вирізнявся глибоким політичним розумом, патріотизмом, широким розумінням завдань та перспектив боротьби за об'єднання всієї території України в межах однієї держави[23].

Великий доробок до вивчення "Дорошкіани" внесли зарубіжні науковці. Так, російський історик Г. Санін зазначав: "Головною метою Дорошенка було досягнути гетьманства на обох берегах Дніпра і забезпечити по можливості більшу самостійність все одно під яким протекторатом – Польщі, Росії чи Туреччини"[24]. Не менш знаний польський історик Я. Волінський стверджував, що П. Дорошенко, який у складних умовах зміг втримати булаву більш ніж десять років "висував гасла незалежності й єдності України"[25]. Гетьман Дорошенко шукав "підтримки в Туреччини і в татарів, щоб об'єднати цілу Україну, унезалежнити її від Польщі і Росії", - відзначав інший вчений з Польщі А. Пшибось[26]. А його колега М. Яворський зауважував, що Дорошенко хотів бачити Україну незалежною державою[27].

Майже відразу після свого обрання на гетьманство, 25 жовтня 1665 р., П. Дорошенко звертається до полковника Полтавського полку (одного з

найбільших полків Лівобережжя) із закликом перейти під протекцію польського короля й визнати його "гетьманський регімент", а отже, відмовитись від царської зверхності[28]. Таким чином, спочатку новообраний гетьман сподівався вирішити проблему об'єднання України під своєю владою мирними засобами. "Було б добре, якби Задніпров'я добровільно піддалося"[29], – говорив він у той час. У листопаді гетьман відправляє листа до Яна II Казимира, в якому просить того розіслати королівські листи в лівобережні полки, щоб ті схилялися під його корону та гетьманську булаву.

Прийшовши до влади за допомогою домовленості з присутніми в Україні татарськими мурзами, Дорошенко в перші роки свого правління постійно контактував з володарями Кримського ханату стосовно здійснення спільних військових операцій щодо опанування Лівобережжям. Влітку 1666 р. відбулася перша така українсько-татарська акція. На початку червня П.Дорошенко направив до хана Аділ-Гірея свого посла І. Мельника, який запросив татарські війська допомогти своєму гетьманові в задніпровському поході. У відповідь хан відсилає в Україну "нурадин-солтана і двох царевичів"[30]. У результаті Дорошенко опанував багатьма містечками Переяславського й Полтавського полків – Переяславом, Золотоношею, Домонтовим, Бубновим, Піщаною, Ірклієвим. Інші його підрозділи дійшли до Ніжина.

Під час цієї військової кампанії гетьман також звертається за допомогою до короля Яна II Казимира, якого в офіційних документах визнавав за свого сюзерена. Крім того, в листі від 16 серпня 1666 р. до польського монарха він декларує наступне: "...схилити Задніпров'я до вірного підданства Його Королівському Маєстатові"[31]. Зважаючи на початок польсько-російських мирних переговорів у Андрусові, Дорошенко запитував короля Речі Посполитої про подальші дії свого війська з огляду на те, що Лівобережна Україна перебувала під номінальним протекторатом московського царя. У зв'язку з тим, що король не звертав уваги на прохання гетьмана, останній неодноразово повторював його як у листах до Яна II Казимира, так і зверненнях до польських урядовців Я. Собеського та Я. Стахурського.

У листі до короля від 5 жовтня П. Дорошенко просив надати "виразний ординанс", який би узаконив вторгнення правобережних козацьких військ на Лівобережну Україну[32]. Однак Річ Посполита не лише не підтримує спроби П. Дорошенка об'єднати Україну, а й проводить заходи, які змушують козацького зверхника відвести свої полки з "лівого берега" Дніпра на "правий", адже наприкінці 1666 р. коронна армія

вступає на Правобережжя..

Того ж року гетьманський уряд відсилає своїх представників на вальний сейм Речі Посполитої з пропозиціями від Українського гетьманату, які були сформовані на козацькій раді під Лисянкою. В інструкції, що надавалася козацьким послам, зокрема відзначалося, що "...ми всі, обивателі українські цього боку Дніпра... прийшли до добровільного відновлення нашого вірного підданства королеві"[33]. З свого боку король мав забезпечити "права та вольності" не лише козацтва, а й "усього народу руського". Таким чином, свою протекцію король мав поширити не лише на Правобережну, але й Лівобережну Україну.

Умови підданства Дорошенка Польській короні були окреслені також у Підгаєцькій угоді 1667 р.[34] Хоча, як відзначає М. Яворський, український гетьман, незважаючи на підгаєцькі домовленості, спрямовано намагався об'єднати Україну під своєю булавою, "усвідомлюючи, що це може наступити лише у випадку унезалежнення як від Польщі, так і від Росії"[35]. Такі наміри П. Дорошенка яскраво проявилися в його опозиційних діях проти виконання положень Андрусівського перемир'я 1667 р. між Річчю Посполитою та Московською державою. "А хоча б уже для їхнього Задніпровського відлучення від Царської Пресвітлої Величності і не потрібно від Війська Запорозького на тому мирі (переговорах в Андрусові – *Т.Ч.*) послам бути, то треба було веліти бути послам від Брюховецького, а то й Брюховецький про те нічого не знає"[36], – з сарказмом заявляв свій протест російському стряпчому В. Тяпкіну гетьман Правобережжя.

Протягом першої половини 1668 р. П. Дорошенку ціною великих зусиль все ж таки вдалося оволодіти більшою частиною Лівобережжя й скликати там загальноукраїнську раду для вибору гетьмана "обох сторін" Дніпра. Вона відбулася 8 червня 1668 р., а її хід та результати (які детально описані істориками)[37] переконливо засвідчили бажання правобережних і лівобережних козаків жити в єдиній Українській державі. І. Брюховецького було скинуто з лівобережного регіментарства, а П. Дорошенка обрано гетьманом "всього Війська Запорозького". За результатами ради в листі до великого коронного гетьмана Я. Собеського Дорошенко писав: "...усе Військо вкупі, і Задніпровські обидві сторони під єдиним регіментом у послушенстві мені належати стали"[38]. Отже, мрія Дорошенка, хоча й ненадовго, здійснилася. Він нарешті зумів зробити те, що не вдавалося його попередникам Ю. Хмельницькому й П. Тетері, а саме – об'єднати розтерзану сусідніми монархами та внутрішніми чварами Україну.

"За короткий час свого побуту на лівому березі Дорошенко встиг приєднати до себе не тільки козацтво, міщанство і поспільство, але й

таку впливову верству, як духовенство"[39], – зробили з цього приводу висновок вчені. В усіх українських церквах молилися за "благочестивого і Богом даного гетьмана Петра"[40]. Адже в цей час він видав ряд універсалів щодо охорони багатьох храмів і монастирів та підтвердив право на їхні маєтності.

Посилення влади Дорошенка дуже налякала верхівку Польсько-Литовської держави, яка переживала, щоб цей український гетьман з регіментаря-васала не перетворився в "удільного" володаря. Ці побоювання віддзеркалювалися в багатьох тогочасних листах і документах. Так, наприклад, львівський єпископ Й. Шумлянський, який за дорученням короля у березні 1671 р. проводив переговори з П. Дорошенком, звітував до Варшави: "...ці люди (українці – *Т.Ч.*) не хлопи, але народ самостійний"[41]. Очевидно, саме тому польські хоругви ще перед походом П. Дорошенка на Лівобережжя підступно напали на Паволоцький і Кальницький полки, тим самим порушивши умови Підгаєцького перемир'я 1667 р.

У червні 1668 р. коронна армія розпочала наступ на Брацлавщину і Київщину. Це спричинило до відтягнення основних сил Дорошенка з Лівобережжя – наприкінці липня він уже був у Чигирині. "Поляки, забувши боязнь Бога й одклавши на бік пакти (Підгаєцькі – *Т.Ч.*), починають наступати з військовою потугою на Україну"[42], – описував складне міжнародне положення Українського гетьманату сам гетьман у листі до господаря Молдавського князівства.

Залишаючи Задніпров'я, П. Дорошенко призначив там наказним гетьманом миргородського полковника Д. Многогрішного. Призначений Дорошенком гетьманом над "сіверськими" полками, Многогрішний (це відбулося 8 червня 1668 р.) вже наступного року під тиском російських військ скликав на Лівобережжі Генеральну раду, де й був обраний гетьманом лівобережної частини Українського гетьманату та склав присягу московському цареві[43]. Не виключено, що досвідчений Дорошенко залишив Многогрішного на Лівобережжі з далекосяжним планом. Розуміючи, що російські війська не залишать у спокої Лівобережжя, а "сіверському" гетьманові все одно доведеться визнати московську протекцію, з огляду не лише на військову силу росіян, а й статті Андрусівського перемир'я, Дорошенко дозволив своєму ставленику стати підданим царя. Очевидно, що ним було передбачено укладення Многогрішним українсько-російського договору, який би забезпечував широку державну автономію лівобережної частини Українського гетьманату й "денонсував" положення аж занадто колабораційного

Московського договору 1665 р. І. Брюховецького з Олексієм Михайловичем. Після цього, зважаючи на попередню домовленість, обидва гетьмани, за сприятливої зміни міжнародної ситуації, мали б об'єднати "свої" частини України. Гіпотезу про таку "запрограмованість" гетьманства Д. Многогрішного частково підтверджують як подальший розвиток подій на "обох берегах" Дніпра, так і окремі документальні свідчення.

Глухівський договір, який було укладено між гетьманатом і Московською державою 6 березня 1669 р., за оцінкою дослідників, повертав Україну й Росію до правових умов, визначених Переяславськими статтями 1659 р.[44], а отже, був набагато "прогресивнішим" щодо збереження "прав і вольностей" українських станів, відносно українсько-російських угод 1663 та 1665 рр. Сімнадцята стаття договору в Глухові дозволяла українським дипломатам брати участь у російсько-польських переговорах: "А коли які розмови будуть, що стосуються справ Малоросійських міст і в той час вони, посланці, покликані будуть..."[45]. У двадцять сьомій статті зазначалося про те, щоб козаки з "обох сторін" Дніпра не ворогували між собою, а спільно боронили українські землі від татарських нападів[46]. Це було б можливим, говорилося далі, за умови визнання гетьманом Дорошенком царської протекції.

Вже від 1670 р. Д. Многогрішного і П. Дорошенка підозрювали в змові, про що повідомляв до Варшави гетьман "його королівської милості" М. Ханенко 18 жовтня: "...що Дорошенко і Многогрішний, забувши Бога, між собою присягу вчинили та постановили, щоб ні під вашою королівською милістю, ні під московською, але під турком були"[47]. Протягом 1671 р. лівобережний гетьман дозволяв своїм охотницьким полкам переходити на Правобережжя для допомоги П. Дорошенкові у відбитті наступу польської армії[48]. У липні 1672 р. комендант Білоцерківської фортеці повідомляв до Варшави, що Лівобережжя на чолі з гетьманом Многогрішним збунтувалося проти царської протекції й "Дорошенкові про те знати дали, який їм посилає кілька тисяч козаків, і кільканадцять Орди..."[49]. Далі польський урядовець відзначав, що "з тієї то причини Многогрішний до столиці (російської – *Т. Ч.*) взятий, що заодно з ним (Дорошенком – *Т. Ч.*) розуміти хотів"[50].

На початку 1670 р. П. Дорошенко знову вирішив випробувати міцність московських військ на Лівобережжі. 19 лютого він звернувся з листом до Я. Собеського, в якому просив надати допомогу для чергового "задніпровського" походу[51]. Крім того, як свідчать записи вітебського воєводи Й. Храповицького, український гетьман 30 березня прохав короля

Михайла Корибута "Україну Москві не віддавати і пакта Андрусівські відмінити"[52]. У листі до білоцерківського коменданта П. Дорошенко знову ж таки вимагав у поляків відректися від андрусівських домовленостей з Московською державою й висував план відвоювання в останньої "Задніпров'я"[53].

Готуючись до українсько-польської мирної комісії в Острозі, Дорошенко в інструкції козацьким комісарам від 10 травня 1669 р., окрім інших, висував і вимоги до польського уряду забезпечити право гетьмана Війська Запорозького урядувати на "обох берегах" Дніпра[54]. Та небажання Речі Посполитої діяти в потрібному для гетьмана П. Дорошенка руслі штовхає останнього до визнання зверхності турецького султана Мегмеда IV, яке відбулося протягом 1669–1670 рр.

Найголовнішою причиною такої зміни політичного курсу українського уряду були великі сподівання Дорошенка на те, що Османська імперія забезпечить об'єднання України, на відміну від планів її розподілу між Москвою й Варшавою. У червні 1669 р. султан видав два універсали (берати), які затверджували П. Дорошенка на гетьманстві з умовою поширення його влади на всю Україну як Правобережну, так і Лівобережну[55]. Через три роки, під час особистої зустрічі з Мегмедом IV у жовтні 1672 р., гетьман висловлював прохання щодо виконання султаном взятих перед цим зобов'язань сприяти йому в об'єднавчій політиці. На що після аудієнції у падишаха великий візир відповів, що невдовзі під владою гетьмана "буде і Київ і ціла Лівобережна Україна"[56].

Однак надії Дорошенка на турецьку протекцію не здійснювалися в силу різних причин, серед яких були, по-перше, невиконання османськими воєначальниками своїх зобов'язань перед українським правителем, а також поразка армії Мегмеда IV в битві з польськими військами під Хотином у 1673 р. Поряд з іншими чинниками, це призводить до поступової переорієнтації Дорошенка на тіснішу співпрацю з польським урядом. І хоча про всі свої зносини з королем протягом 1674–1675 рр. гетьман повідомляв до Стамбула, серед урядовців Речі Посполитої наприкінці 1674 р. ходили чутки про відмову гетьмана "Дороша" від турецької зверхності й визнання польської протекції. Правобережні козаки-сердюки під час перебування польського посольства в Чигирині говорили: "Дай, Боже, скоріше миру з королем, тоді всі разом з поляками й ордою підемо на Задніпров'я"[57]. У проекті Чигиринських пунктів 1675 р. між Українським гетьманатом і Річчю Посполитою (вони були вислані Дорошенком до Варшави) відзначалося, що "Військо Запорозьке має дістати свою окрему територію з точно визначеними кордонами в межах

трьох воєводств: Київського, Чернігівського й Брацлавського..."[58]. А отже, влада гетьмана мала поширитися на Лівобережну Україну, що складалася з колишніх Чернігівського й частини Київського воєводств Речі Посполитої. Також гетьманському урядові, згідно проекту українсько-польського договору, мав бути переданий "обсаджений козацькою залогою" Київ. Звичайно. у цьому випадку Польща, зважаючи на те, що згідно Андрусівського перемир'я ці території підлягали під сферу впливу московського царя, не погоджувалася на такі пропозиції П.Дорошенка. Новообраний король Речі Посполитої Я. Собеський взагалі відкинув можливість співпраці зі своїм довголітнім "приятелем"-суперником і планував здійснити черговий військовий похід з метою захоплення Чигирина.

Таким чином, і турецький султан, і польський король, самі того не бажаючи, штовхали гетьмана Дорошенка до підданства його довголітньому противнику московському царю. Але можливе визнання російського сюзеренітету також би не змінило твердих намірів українського гетьмана мати владу над обома частинами України. Про це ще наприкінці 1673 р. він заявляв московському дипломату С. Полховському, який прибув до Чигирина вмовляти гетьмана перейти "під високу руку" царя[59]. Власне, в результаті довготривалої боротьби за Лівобережжя П. Дорошенко й схилився до останнього варіанту, в саме забезпечити єдність України під протекторатом московського монарха. Чи не це й було найголовнішим мотивом здачі П. Дорошенком гетьманської булави на користь царського регіментаря й лівобережного гетьмана І. Самойловича у 1676 р.? Тим самим, на думку Дорошенка, мало забезпечуватися з'єднання двох частин України. Однак на перешкоді цьому задумові, як і в попередні роки, стояли домовленості між Москвою й Варшавою.

Підсумовуючи діяльність гетьмана П. Дорошенка щодо об'єднання розтерзаних іноземними протекціями українських земель, зацитуємо один із "закличних" листів, які направляли представники правобережної козацької старшини до своїх побратимів на Лівобережжі. Його зміст, на нашу думку, якнайкраще розкриває мотивацію вчинків одного з найвірніших послідовників політичної спадщини Б. Хмельницького, зокрема, і щодо впровадження полівасалітетної зовнішньополітичної моделі Українського гетьманату. "... Пан гетьман Дорошенко, – писали на початку 1670 р. в колективному листі полковники Я. Лизогуб, Г. Гамалія, М. Раєвський, І. Вербицький, І. Шульга та І. Пригара, – особливою поміччю й милістю Божою і своїм щирим старанням привів було всіх українських людей по обох боках Дніпра і Військо Запорозьке до повного

бажаного братерства й одности, так, що всі з тої єдності тішились; того милого отчизні діла довершив він, не за якимись власними користями ганяючись, але єдине бажаючи добра Україні і Війську Запорозькому... Відайте, що й ті, котрі тепер приводять до поділу на дві частини, колись дістануть кару за руйнування своєї отчизни... Нехай собі цар московський і король польський, як християнські монархи будуть здорові. Але навіщо нам з вами між собою різнитися ? *Коли вони, яко монархи про заспокоєння своїх держав умовляються, то й нам треба, не різнячись, усім вкупі про свої вольности і про заспокоєння отчизни нашої України радитись*"[60]. Саме задля досягнення цієї мети, продовжували полковники, "маємо ми доброго й справедливого провідника, пана гетьмана Петра Дорошенка, котрий ні про що інше, як тільки про те, щоб Україна ніколи не була роздвоєна і порізнена, мислить"[61].

Прагнення П. Дорошенка, як і його попередників Ю. Хмельницького, П. Тетері, І. Брюховецького, до об'єднання розділеного на дві частини Українського гетьманату, так і не були втілені в життя. Це було спричинене не лише внутрішньополітичною ситуацією в Україні, але й позицією монархічних дворів регіону, які не хотіли поступатися у боротьбі за нові території. Адже протекція над єдиною козацькою державою того чи іншого династичного володаря (а гетьмани, як бачимо, використовували різні варіанти підлеглості) відразу ж надавала тому значну перевагу в міжнародному розподілі сил у цій частині Європи. Крім того, об'єднана Україна могла б з часом відмовитися від васальнозалежного становища й започаткувати власну традицію монархічного правління.

6

Подвійна гра П. Дорошенка: визнання одночасної зверхності короля Речі Посполитої й султана Османської імперії

"...він нібито сприяє Королівській Величності, а сам уже давно турчинові піддався"

(з листа польських сенаторів до російського посла, 1668 р.)

Через сім років після смерті Б. Хмельницького втіловати в життя започатковану ним політику полівасалітетної підлеглості Українського гетьманату задля здобуття більшої удільності для козацької держави взявся один із найвидатніших представників тогочасної козацької еліти Петро Дорошенко. Усунувши шляхом змови з татарами свого попередника С. Опару, Дорошенко, очевидно, за порадою кримського хана, відразу ж задекларував свою прихильність до протекції "природного" сюзерена українських гетьманів польського короля. Вже на початку свого правління П. Дорошенко вислав декілька листів до Яна II Казимира. У них він повідомляв про визнання його зверхності, а також прохав вислати універсали до кошового отамана й лівобережного гетьмана, щоб ті швидше повернулися до "королівської ласки". Крім того, Дорошенко просив надати йому можливість вибирати "українську індукту" на потреби козацького війська[1]. Правобережний гетьман також нагадував про те, що саме завдяки його "старанням" під протекцію короля повернулося населення усього Подністров'я й Побужжя, а тому він хотів би одержати за це "уконтенування" на Військо Запорозьке, яке б могли обрахувати прислані королем спеціальні комісари. Також Дорошенко просив про увільнення від обов'язку утримувати польські залоги в українських містах[2].

Невдовзі з Чигирина до Варшави відправилось українське посоль-

ство, яке мало завдання домовитися з монархом Речі Посполитої про те, щоб: 1) коронне військо в Україні жорстоко не поводилося з місцевим населенням; 2) польські жовніри не зупинялися на "квартирування" там само, де й українська піхота; 3) польський гарнізон було виведено з Чигирина; 4) гетьману надали привілей на вибір індукти й різних доходів з Чигиринського старости; 5) пришвидшили посилання королівських листів на Запорожжя; 6) дали згоду на звільнення з польської в'язниці митрополита Й. Тукальського, колишнього гетьмана Ю. Хмельницького, полковника Г. Гуляницького, а також – з московського полону братів Дорошенка – Андрія й Григорія[3].

Зважаючи на те, що бажаної реакції з боку короля на ці прохання майже не було, П. Дорошенко на початку 1666 р. повторно відрядив до столиці Польсько-Литовської держави своїх представників. Вони мали повторити попередні "пункти" від Українського гетьманату та передати Яну II Казимиру лист, в якому гетьман нагадував своєму патрону, що він "мусить щодня проливати піт на услугах короля", і якщо той не прислухається до його прохань, то він складе з себе гетьманський уряд[4]. У відповідь на це король відписує Дорошенку, що той став гетьманом без монаршої згоди й здійснює відносини з Кримським ханатом без погодження з Варшавою. Виправдовуючись перед королем, український гетьман повідомляв, що одержав цей титул без дозволу польського монарха лише тому, що бачив "велику руїну цілої України", і задля того, щоб "Військо Запорозьке не залишилося без голови". А стосовно союзницьких відносин гетьманату з ханатом, Дорошенко зазначав, що це було лише на користь Речі Посполитої[5].

У наданій "Інструкції" від імені "всієї старшини, обозного, суддів генеральних, писаря та осавулів, полковників, сотників, отаманів, товариства і черні Війська Його Королівської Милості" й за дорученням "одностайної" козацької ради на варшавському сеймі 1666 р. повинні були обумовлюватися правовий статус Війська Запорозького, права православних українців, питання освіти тощо[6]. Посли мали домагатися, щоб сейм сприяв у справі затвердження королем на гетьманстві Дорошенка, якого згідно рішень ради, обрано тепер "єдинодушно і вільними голосами". Саме таким чином П. Дорошенко хотів стати не лише першим серед козацького стану ("політичного народу"), але й забезпечити собі права легітимного правителя-васала всієї України. І хоча домагання козаків зводилися лише до відновлення умов Зборівської угоди 1649 р., вони, однак, так і не були прийняті польською стороною.

Саме це, на нашу думку, й підштовхувало гетьманський уряд до

пошуку кращого протектора для України. А оскільки польський і московський монархи вже показали, на що вони здатні, вибір зупинився на третьому, який хоча й виступав раніше в ролі сюзерена Українського гетьманату, але швидше формального, ніж реального. Це був ніхто інший, як "володар усього світу", султан Османської імперії Мегмед IV. Історики засвідчують, що перші спроби П. Дорошенка встановити контакти зі Стамбулом відбулися вже в лютому 1666 р., коли після Лисянської ради гетьман повідомив султана про схильність до визнання його зверхності[7]. Очевидно, це й справді було так, адже у квітні того ж року в листі великого візиря Порти Кьопрюлю-заде Фізіля Агмеда-Паші* вказувалося на те, що український гетьман є підданим султана[8]. Восени того ж року поблизу Цибульника Дорошенко, згідно свідчень очевидців, присягнув трьом солтанам Кримського ханату, "що йому бути з ханами в дружбі, а цесарю турському в підданстві"[9]. Причиною звернення гетьмана до мусульманського володаря (про визнання його зверхності) було небажання польського монарха надати Дорошенкові допомогу для завоювання Лівобережжя, а також початок процесу примирення Польщі й Росії за рахунок розподілу українських земель.

Інформацію про фактичне вирішення питання щодо розподілу сфер впливу над Україною П. Дорошенко одержав влітку 1666 р. 26 липня він звертається із скаргою до короля на те, що його не ставлять до відома про хід польсько-російських переговорів. Однак Ян II Казимир не лише ігнорує прохання гетьмана, але й 13 серпня віддає наказ коронному війську вирушити в Україну. Саме це й підштовхнуло Дорошенка до зустрічі з татарськими воєначальниками коло Цибульника та змусило його добиватися унезалежнення Українського гетьманату від Речі Посполитої за допомогою Кримського ханату, з перспективою прийняття турецького протекторату. Одночасно П. Дорошенко намагається приховати такі свої заходи від польського монарха, про що переконливо свідчить його тогочасне листування з великим коронним маршалком Я. Собеським. У листі від 1 листопада 1666 р. український гетьман писав: "...як вірний підданий Його Королівської Милості... військ Й.К.М.ці (його королівської милості – *Т.Ч.*) коронних, що в Україні залишаються... не зганяв із

* Дм.Дорошенко вказує на те, що згадка про "підданство" гетьмана у цьому листі не означала встановлення фактичних відносин підданства, а була лише традиційним проявом політики турецьких урядовців, які оголошували підданими всіх, хто звертався до султана про допомогу (*Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя та політичної діяльності. - Нью-Йорк, 1985. - С. 80*).

становиськ… того без волі Й.К.М. вчинити не можу"[10]. Наступного року в результаті протистояння польських військ з одного боку й татарських та українських – з іншого, королем та українським гетьманом коло Підгайців було укладене тимчасове перемир'я, яке узаконило тогочасні відносини між протектором і його підданим. Ця угода мала назву "Освідчення підданства для Короля і Речі Посполитої зі сторони козаків"[11]. Обома сторінами була принесена присяга. з вуст гетьмана Дорошенка та старшини вона звучала так: "*... так і ми в тім же вірнім підданстві до його Королівської Милості і Речі Посполитої Польської почуваючись в онім статечно на віки триматися будемо... всілякої сторонньої протекції з сторонніми [монархами] без відомості його королівської Милості і Речі Посполитої усілякої кореспонденції мати не будемо, ані Посольств але... наші прохання милостиво виконай, а ми то, що зараз висловлено у пунктах під Підгайцями описаних, і то, що зараз обіцяймо, дотримуватися обіцяємо і присягою цього – чистою стверджуємо*"[12]. Присягу протектора-сюзерена від імені короля озвучили польські урядовці: "Ми комісари від Ясновельможного Й.М. (його милості – *Т.Ч.*) Пана Маршалка Великого Гетьмана Польського Коронного, до трактування з Військами Й.К.Мсі (його королівської милості – *Т.Ч.*) Запорозькими виправлені, присягаємо... іменем Короля Й.Мці і Речі Посполитої, і Військ Коронних... Тоді того усього дотримаємо…"[13].

До Підгаєцького перемир'я й присяги королеві, що, на нашу дкмку, стало поразкою політичних планів Дорошенка щодо здобуття удільності, гетьмана підштовхнула чергова "зрада" татар, які перед тим уклали союзницьку угоду з Польщею й таким чином примусили українського правителя підписати з нею перемир'я. Проте в грудні 1667 р. гетьман погоджується прийняти від верховної коронної влади "правління на Чигирин, хоругву, булаву й інші клейноди військові"[14]. Одночасно Дорошенко запропонував Я. Собеському узгодити засади майбутніх відносин між Українським гетьманатом та Короною Польською. Очевидно, таким чином Дорошенко хотів покращити для себе попередні умови підданства королеві та відтягнути час для залагодження своїх стосунків з султаном Османської імперії.

Нещирість гетьманського уряду щодо Варшави засвідчило українське посольство до Стамбула на чолі з О. Ясенком у липні 1667 р. та до Багчисарая в квітні наступного року, де посли Дорошенка закликали турецького й татарського монархів виступити проти "ляхів"[15]. Зазначимо, що активні переговори з турецькою стороною відбувалися як до, так і після Підгаєцького перемир'я, яке не зупинило "дрейф" Українського

гетьманату в бік Османської імперії, що розпочався ще у 1665 р. за гетьманування С. Опари. У січні 1668 р. в Чигирині відбулася Старшинська рада на якій прийняті доленосні, на думку тогочасної української еліти, рішення для всіх станів козацької держави: *"З обох сторін Дніпра жителям бути в з'єднанні й жити би осібно і давати дань Турецькому Царю і Кримському Хану, так само як і Волоський Князь платить, а щоб під рукою Великого Государя* (московського царя – *Т.Ч.*) *і Королівської Величності з цього часу не бувати*"[16]. Щодо міжнародних проблем гетьманату, то султан мав забезпечити українцям, щоб "з прикордонними і близькими володарями, найперше з королем Польським і з царем Московським, союза дружнього не творити без відомості і згоди нашого Гетьмана і всього війська козацького"[17]. Крім того, українська сторона висувала наступні умови підданства османському володарю: 1) Україна не повинна сплачувати данину; 2) султан не має права усувати гетьмана, який обирався на Генеральній раді; 3) прислані в Україну турецькі війська повинні перебувати під командуванням гетьмана; 4) зайняті українсько-турецькими підрозділами землі відходять до гетьманату й султан не повинен будувати там фортець та утримувати війська; 5) кордони Українського гетьманату в результаті спільних дій мають досягати Перемишля, Мінська й Путивля; 6) султан не має права укладати без згоди гетьмана союзи з Річчю Посполитою та Московською державою; 7) Константинопольський патріарх повинен вільно обиратися на архієрейському соборі й перебувати на престолі до своєї смерті[18]. Якби Мегмед IV не прийняв цих пропозицій, то, як відзначалося в документі під назвою "Статті, на яких П. Дорошенко піддався турському султану, привезені з Царгорода", гетьман з усім "Військом Запорозьким подумає й іншим яким про себе заявить способом"[19]. Тобто, гетьманський уряд "лякав" султана тим, що у випадку неприйняття запропонованих умов Україна буде шукати собі іншого протектора. Як засвідчили наступні події, султан Мегмед IV погодився лише з окремими пунктами, а саме не брати з українців данини (яку мала замінити військова служба козаків) та дозволити їм самостійно обирати гетьмана[20].

Які ж причини спонукали П. Дорошенка та його оточення відмовитися від присяги королеві, що була дана три місяці тому, у жовтні 1667 р.? По перше, принципове рішення щодо орієнтації на султанську зверхність було прийняте гетьманом ще у 1666 р., по-друге, Дорошенко зрозумів, що Андрусівське перемир'я між королем і царем є справою більш довготривалою, ніж очікувалося; по-третє, польська сторона не дотримувалася взятих на себе зобов'язань у Підгайцях, а також постійно

порушувала положення Гадяцької та Чуднівської угод. Але, незважаючи на взаємні образи та декларування (хоча й таємно від Речі Посполитої) визнання турецької протекції, П. Дорошенко й надалі продовжував іменувати себе "гетьманом Його Королівської Милості Війська Запорозького". Як повідомляв у жовтні 1668 р. С. Яблоновський Собеському, "Військо Запорозьке і поспільство все мило згадують В.М. Пана, називаючи тільки Отцем і Добродієм"[21]. Хоча натомість існували й інші свідчення серед польських урядовців: *"...козацькі обмани нам відомі, ось і тепер писав Дорошенко до гетьмана Собеського, щоб король не висилав коронного війська а він, Дорошенко, зробить так, що обидва береги Дніпра будуть під королем. Але це справжній обман: він нібито сприяє Королівській Величності, а сам уже давно турчинові піддався"*[22]. Однак, незважаючи на це, політика українського гетьмана щодо нейтралізації Польщі шляхом запевнення її в підданстві на деякий час спрацювала. Свідченням цього стала підготовка королівського привілею про затвердження П. Дорошенка на гетьманстві в березні 1668 р. Хоча універсал польського монарха й був вручений гетьману лише через рік (ймовірно, 9 травня 1669 р.), той факт, що він був занесений у Коронну Метрику[23] ще 3 березня 1668 р., переконливо промовляв про вірно обрану Дорошенком традиційну козацьку тактику – "лякати короля султаном, а султана – королем".

У червні на старшинській раді Війська Запорозького урочисто прийнято турецького чауша Юсуп-пашу, якому українські урядовці повторили рішення січневої ради старшин про бажання бути в підданстві султану[24], а у вересні 1668 р. до Чигирина прибув Гачабаш-паша, який запевнив П. Дорошенка про прийняття України під турецький протекторат[25]. Але головні події, що засвідчували новий зовнішньополітичний поворот у намаганні українців зберегти власну державу під зверхністю котрогось із сусідніх монархів, розгорнулися у 1669 р. У березні на Генеральній раді поблизу Корсуня офіційно проголошено про "підданство салтану" на зразок залежності від Порти Волоського й Молдавського князівств. Невдовзі гетьман П. Дорошенко прийняв від нового сюзерена Мегмеда IV булаву, бунчук, кафтан і грамоту на підтвердження своїх владних повноважень.

Таким чином, у руках Дорошенка одночасно опинилися й булава від короля, і клейноди від султана. Цей факт промовисто свідчив про намагання гетьмана паралельно заручитися протекціями обох монархів. Треба відзначити, що такої подвійної залежності (більшою мірою номінальної) Дорошенко намагався дотримуватися до кінця свого гетьманства.

У відповідь на таку політику уряду П. Дорошенка поляки скористалися "козирною картою", яку довгий час тримали в "рукаві": за їхньою підтримкою від імені частини правобережних полків та Запорозької Січі без згоди Дорошенка гетьманом обирається М. Ханенко. На його користь перед тим склав "татарську" булаву П. Суховієнко. Такі дії Речі Посполитої додали великої турботи Дорошенку, який тепер, крім боротьби з Московським царством за Лівобережжя та з Польщею за Правобережжя, мав вирішувати складні внутрішньополітичні проблеми децентралізації України. Також порушувалися задуми гетьмана залучити польські війська до війни з Росією та використати татарську орду (Ханенка деякий час підтримував хан Аділ-Гірей) для противаги тій же Речі Посполитій на Правобережній Україні.

Ще одним доказом того, що гетьманський уряд Дорошенка проводив політику полівасалітетності, стало висилання "пунктів" від "усього" Війська Запорозького на елекційний сейм у Варшаві, що відбувався протягом травня-липня 1669 р. (і це після березневої заяви про підданство султанові!). У них знову, в основному, повторювалися вимоги, які були направлені ще на сейм 1666 р.[26] "Пункти" про потреби Війська та "руського" народу були зачитані вже на коронаційному сеймі в жовтні 1669 р., коли на королівському троні Речі Посполитої затвердили Михайла Корибута Вишневецького. На цьому сеймі були присутні посли від Дорошенка, екс-генеральний обозний І. Демиденко та писар Чигиринського полку С. Ковальський, що мали при собі інструкцію, як діяти і що говорити на сеймі[27]. Вони зустрілися з новообраним королем і передали йому петицію від Українського гетьманату. Цікаво, що Михайло Корибут прийняв українців, незважаючи на оголошення раніше на останньому з сеймових засідань листа від сілістрійського паші про перехід Дорошенка під султанську протекцію[28]. Крім того, у цей же час у Варшаві перебували посли від "альтернативного" гетьмана М. Ханенка, які також повідомили короля й "стани" Речі Посполитої про "зраду" П. Дорошенка. Останній відразу ж після повернення своїх послів до Чигирина направляє до польського короля листа, в якому запевнює його, що не піддавався султанові[29]. Це ще раз засвідчило бажання гетьмана не відмовлятися від сюзеренітету короля.

Одночасно з "паралельним" визнанням польської й турецької протекцій, що повинно було нейтралізувати коронні війська від вторгнення до козацької України й розірвати перемир'я між Польщею та Росією задля об'єднання право- і лівобережного гетьманських урядів, П. Дорошенко не забував і про московський напрямок у своїй зовнішній політиці.

Військові дії проти російських підрозділів на Лівобережжі не завадили йому розпочати традиційну козацьку дипломатію з російським государем, а саме обнадіювання царя щодо можливого переходу під його "високу руку". Тим самим передбачалося послабити військовий тиск з боку Москви та якоюсь мірою забезпечити Дорошенку можливість стати повноправним гетьманом "обох сторін Дніпра".

Початок відпрацювання проекту майбутнього переходу під протекцію царя "Всієї Русі" припадає на кінець 1668 р. У листопаді П. Дорошенко після переговорів з російським воєводою Києва П. Шереметьєвим відсилає до Києва писаря Н. Кононовича, який мав оголосити воєводі "статті", на яких гетьман погоджувався піддатися Олексію Михайловичу. Причиною різкої зміни політичного курсу стали військові невдачі Дорошенка у боротьбі з П. Суховієнком та переорієнтування хана Аділ-Гірея на підтримку останнього. Саме тому у дванадцяти запропонованих "статтях" один з перших пунктів засвідчував бажання П. Дорошенка залучити московські війська для боротьби з татарами. Також козацький зверхник висловлював сподівання, що на польський трон після смерті Яна II Казимира буде кандидувати царевич Олексій та прохав прислати до нього царського представника для укладення "великого" українсько-російського договору[30].

У цей час Дорошенко заявляв Шереметьєву: "...за моїм старанням не тільки сей бік України, де... ми нині проживаємо, під його царської Величності руку віддано буде, але ще і все належне поки панство чи князівство руське кордон проведений був: Перемишль, Ярослав, Галич, Володимир, ті головні міста князівства руського маю в Бога моїм надію, аж по них обмежений буде, то князівства руського богоспасенного города Києва... під його високу міцну руку віддати"[31]. Невдовзі до Чигирина прибула довірена особа царя – відомий дипломат В. Тяпкін. Йому й були оголошені "таємні" пункти (старшина не хотіла, щоб вони стали відомі широкому загалу з огляду на тогочасні антимосковські настрої в Україні), згідно яких: 1) цар мав вивести свої гарнізони з українських міст; 2) зберігалася непорушність козацьких "прав і вольностей"; 4) гетьманом "обох сторін Дніпра" повинен бути П. Дорошенко; 5) з українських станів не стягувати податків; 6) лівобережний регіментар І. Брюховецький має віддати свою булаву Дорошенкові[32]. За підрахунками вчених, протягом 1667 – першої половини 1668 рр. гетьман прийняв у Чигирині 8 російських посольств[33].

Протягом 1669 р., в якому Дорошенко, визнаючи королівську, набуває також і султанську протекцію, український гетьман неодноразово

заявляє, що його "сердечною мрією" є об'єднання всієї України під зверхністю московського монарха[34]. У силу різних причин, найголовнішою серед яких було російсько-польське примирення, ця "мрія" (яка, на нашу думку, лише декларувалася заради складних дипломатичних комбінацій гетьмана кінцевою метою яких було унезалежнення своєї влади) так і не здійснилася. Коли у червні 1673 р. до гетьманської резиденції прибув царський посланник Полховський з місією агітувати П. Дорошенка щодо підданства цареві, то гетьман відповів московському дипломату, що государ у свій час не прийняв його до себе, а тому зараз хай не гнівається про турецьке підданство Українського гетьманату. Окрім того, гетьман висловлював занепокоєння політикою Москви, направленою на поглиблення мирних стосунків з Річчю Посполитою. "...Невідомо, для чого це цар робить, чи не хочуть вони вдвох з польським королем мене зловити і звести мене з світу? Про своє життя мені байдуже, але чи буде від того краще цареві?"[35] – говорив Дорошенко, заявляючи Полховському, що він лише тоді прийме царську протекцію, коли московський монарх присягне йому дотримуватися укладеного між ними договору про охорону "вольностей" України та її станів. Лише у цьому разі, а також за умови дотримання таємності українсько-російських переговорів, продовжував гетьман, він може позбутися зверхності Мегмеда IV, тим паче, що султан порушив попередні домовленості й почав "перетворювати церкви на мечеті". А з польським королем, заявив Дорошенко, гетьманат взагалі може не укладати нового договору.

Разом з тим Полховському було викладено бачення умов, за яких перехід Українського гетьманату під протекторат царя став би реальністю. В основному вони базувалися на положеннях проекту підданства від 1668 р. і концентрувалися н принципах, виголошених Дорошенком: "*... цар буде козаків обороняти, а командувати ними буде гетьман, який за ту оборону буде по всяк час готовий на послугу цареві. Коли, дасть Бог, уся Україна об'єднається, то цар буде діставати з неї мільйон і більше доходу... Для чого купець і всякий міщанин по містах не мав би платити податків? Що ж до селян, то лиш ті мали б платити до царського скарбу, які не роблять на пана...*"[36]. Таким чином між царем і гетьманом планувалося встановити зв'язки васально-ленного типу, але з певною специфікою, яка полягала у сплаті податків напряму до Москви, а не через залежного господаря. На додаток Дорошенко висловив згоду в разі потреби здати гетьманство "якщо знайдеться хтось, кращий за мене, хто би й царя не підвів, і себе з Україною не загубив"[37]. Власне ці його слова і були втілені у життя через три роки, коли у жовтні 1676 р. П. Дорошенко передав до

Москви турецькі санджаки, тим самим намагаючись забезпечити єдність України під владою І. Самойловича.

Але перед тим Дорошенко ще раз хотів домовитися з Польщею щодо умов підлеглості королеві. На весняний сейм 1670 р. він вислав своїх представників С. Білоцерківського і П. Смярдовського. Українські посли мали отримати відповідь на "супліку" Війська Запорозького на сейм 1669 р. (адже послів, що поверталися з того сейму було вбито загоном польського шляхтича Карвовського, який, очевидно, й знищив відповідні документи), а також довідатися про час і місце проведення польсько-української мирної комісії з вироблення окремої угоди та запропонувати якнайшвидше її праведення з метою затвердження вже на сеймі 1670 р. Окрім того, вони мали отримати королівську резолюцію у справі приналежності Лівобережної України: чи мав Дорошенко її й далі "відвойовувати у Москви, чи покинути останній на поталу?"[38]

Зацікавленість української сторони у швидкому проведенні спільної комісії була продиктована нічим іншим як бажанням турків поміняти Дорошенка на гетьманстві на користь слабшого і більш поступливого політика, якого вони бачили в особі Ю. Хмельницького. Отже, у травні 1670 р. Дорошенко висилає на комісію (місцем її проведення був визначений Остріг) козацьких представників на чолі з М. Вуяхевичем. Вони мали донести до польських комісарів під керівництвом чернігівського воєводи С. Беньовського наступні вимоги гетьмана та "всього Війська Запорозького": 1) гетьманська влада має поширюваися на Київське та Брацлавське воєводства, до яких має бути прилучена частини Полісся (Пінський, Мозирськй і Річицький повіти), Волинського ("по Горинь") та Подільського ("по Меджибіж") воєводств; 2) на території Українського гетьманату не повинно було бути королівщин, польська шляхта не мала права там не лише проживати, але й мати землі та маєтності; 3) всілякі урядові посади, включно з сенаторськими у Київським воєводстві повинні належати лише православній шляхті; у Брацлавськім і Чернігівськім воєводствах попеременно мали урядувати католики і православні; 4) коронне військо могло перебувати в Україні лише за викликом гетьмана; 5) козаки могли вільно пересуватися в межах цілої Речі Посполитої без сплати мита; 6) визнати "вольності" православних і скасувати унію на українських землях; 7) православні єпископати в Луцьку, Львові, Перемишлі та Холмі мали підлягати владі київського митрополита; 8) православна віра та українська ("руська") мова повинна була визнаватися як в церквах, так і в трибуналах, судах та сеймах; 9) заснування другої Академії в Києві на правах з Краківською та

скасування єзуїтських навчальних закладів в Україні; 10) повернення православній церкві відібраної уніатами власності та дозвіл участі у вальному сеймі Речі Посполитої митрополита і п'яти православних єпископів[39].

Запропонований у 1670 р. проект програми українсько-польського примирення переконливо засвідчили чергову спробу П. Дорошенка унезалежнитися від коронної влади. Оцінюючи його з історично-правової точки зору, А. Пшибось зазначав, що це були ні унійний зв'язок між Україною та Польщею, ні тим більше широка автономія першої у складі останньої[40]. Він цілковито погоджувався зі своїм польським колегою В. Конопчинським щодо того, що острозькі пропозиції української сторони були примиренням двох самостійних потуг. Але сподіванням П. Дорошенка так і не вдалося здійснитися, зважаючи на колабораційну політику його супротивника М. Ханенка, який 2 вересня 1670 р. підписав свій варіант угоди з Річчю Посполитою.

В основному Острозька (Ханенка) угода повторювала положення Слободищенського трактату Ю. Хмельницького з Яном II Казимимром і набагато поступалася проекту Дорошенка саме у визначенні політико-правового статусу України. Недарма П. Дорошенко після прибуття його послів з вального сейму 1670 р. (там спеціальною постановою-конституцією були затверджені домовленості з Ханенком, а Дорошенка визнано "зрадником" Речі Посполитої) відразу ж скликав Старшинську раду і за її результатами заявив королівському послу, львівському єпископу Й. Шумлянському що "коли король і Річ Посполита дозволяють собі з нами такі жарти, то мусить пролитися християнська кров… вже посилаємо по Орду. Не тільки Турчина, але й самий Ахерон подвигнемо на Польщу!"[41]. Гетьман просив повідомити Михайлу Корибуту, що з 1667 р. він вірно дотримувався Підгаєцького перемир'я, а його турецьке підданство було ні чим іншим, як хитрою дипломатичною грою задля збереження України від татарських набігів.

Згідно звіту Шумлянського після повернення до Варшави, козаки Дорошенка, ознайомившись з Острозькою угодою найбільше сміялися і глузували з того пункту, де говорилося, що польська шляхта і католицьке духовенство можуть повернутися до своїх маєтностей. Вони саркастично питали львівського митрополита: "чому ж пани не їдуть, адже теперішній гетьман Ханенко їм дозволив?"[42].

Щоб остаточно "налякати короля султаном" 1 грудня 1670 р. Старшинська рада остаточно ухвалює визнати протекцію Мегмеда IV[43]. Окрім того, Дорошенко виконує свою погрозу й посилає до Багчисараю

Турецький султан *Мегмед IV*

брацлавського полковника Лисицю із завданням прохати кримського хана про надання військової допомоги проти Польщі. З аналогічним завданням до Стамбулу відправляється паволоцький полковник Ярош. Обурений відмовою укласти з ним договір у листі до Собеського від 7 грудня 1670 р. Дорошенко у доволі різкому тоні вказував на невиконання поляками Підгаєцького перемир'я, що порушувалося, на його думку, насамперед комендантом Білої Церкви та польським полковником Я. Пивом, який повністю вирізав поліське село Ольшанку. "Все це не дає нам тішитися з королівської ласки і нахилити Україну, зовсім прихильну до миру, до підданства Вашій королівській Милості"[44] – писав Дорошенко, роблячи висновок, що польський король не хоче мати його за гетьмана, а тому він змушений шукати іншої протекції, яка б давала "одному війську – одного гетьмана".

У лютому 1671 р. після завершення Генеральної ради в Корсуні до короля Речі Посполитої звертаються чигиринський полковник - Я. Корицький, канівсвький – М. Павлович, білоцерківський – С. Бутенко, паволоцький – Г. Гамалія, кальницький – Г. Коваленко, торговицький – С. Щербина, уманський – Г. Білогруд, корсунський – Ф. Кандиба, кожен з яких особисто відправляє листа (текст усіх листів був майже ідентичний) до монарха з підтримкою політичного курсу П. Дорошенка та власними образами на непоступливість польської сторони: "... Адже тоді (перед 1648 р. – *Т.Ч.*) не тільки гетьман чи полковник, але й найменший староста та ревізор був поляк, через що Військо терпіло всілякі утиски й мусіло з такого ярма визволитись. *Вже двадцять років, як не можна згасити тої*

пожежі. Зволъте Ваша Королівська Милість виявити нам свою панську ласку і не стримуйся, благаємо, в задоволенні всіх наших потреб"[45].

Польський дослідник М. Яворський так визначив військові плани Українського гетьманату у 1671 р.: на першому етапі – опанувати найважливіші польські фортеці в Україні (Біла Церква, Димер) й убезпечити себе від наступу литовських військ з Півночі; на другому етапі – об'єднатися з татарськими і турецькими підрозділами задля розбиття коронного війська й нав'язування Речі Посполитій договору, в якому б вона зреклася України на користь Османської імперії й визнала гетьмана П. Дорошенка за султанського ленника[46].

Щоб приспати пильність польської сторони український гетьман й далі листувався з королем Михайлом Корибутом та великим коронним гетьманом Я. Собеським. У кінці березня 1671 р. Дорошенко знову висилає до Варшави пропозиції примирення (вони повторювали Острозький проект) тим самим востаннє пропонуючи Короні прийняти їх перед загрозою оголошення війни[47]. Отримавши чергову відмову, гетьман у липні за сприяння татарсько-турецьких сил розпочинає облогу Білої Церкви. Натомість на територію правобережної частини козацької України вступає польська армія на чолі з Собеським, яка, підсилена полками М. Ханенка й І. Сірка, до кінця року опанувала Брацлавом, Могилевим, Баром, Меджибожем, Вінницею та іншими містами.

Незважаючи на сутички між обома арміями, П. Дорошенко не полишав задумів укладення "грунтовного трактату" з Річчю Посполитою, про що свідчив його лист до короля від 24 серпня 1671 р. Разом з тим, посилення наступу коронних військ змушує гетьмана висловлюватися вже відвертіше: "*непевність ласки Й.К.М.ці (*його королівської милості – *Т.Ч.)... викликає у мене і в Війська Запорозького бажання, що інших мушу шукати протекцій, аби визволена з неволі Україна від Прадідів, Дідів, і нинішніх Батьків posteritati віддав*"[48]. На нашу думку, ці слова Дорошенка можна витлумачити наступним чином – "прадідами" та "дідами" Дорошенко називав польських монархів, що володіли Україною від часу Люблінської унії 1569 р., а він її від них визволив, але, зважаючи на відсутність сталої династичної традиції, змушений був передати Україну іншому "батькові" – турецькому султанові.

Окрім польського і турецького напрямків забезпечення монаршої зверхності, П. Дорошенком відпрацьовувався й варіант підлеглості бранденбурзькому курфюрсту. Хоча, очевидно, це був знову лише тактичний хід задля тиску на Річ Посполиту з метою отримання від неї більших "привілеїв і вольностей". Адже така підлеглість передбачалася лише у

випадку висунення Фрідрихом І Вільгельмом своєї кандидатури під час чергових виборів польського короля. 28 березня 1671 р. гетьман направив до курфюрста лист в якому, зокрема, говорилося й про мотивації українського правителя, які спонукали його до відходу від зверхності королів Польсько-Литовської держави: *"Бажаючи одначе, як цеї Батьківщини сини, знову залишитись під природнім Паном, багато разів ми за цього ж небіжчика Хмельницького та за інших попередників наших заключали угоду за присягою самого Й.М.* (його милості – *Т.Ч.*) *Короля польського й усіх духовних та світських сенаторів: але ніколи нам польські панове, вживаючи проти нас різних хитрощів, згаданих присяг не дотримували і скільки мали сили, старалися ім'я наше знищити."*[49]. Наступні слова Дорошенка засвідчували, що він і надалі, незважаючи на договір з султаном, продовжував дотримуватися польської протекції: "...майже всі сусідні держави чули, щиро горнувся через багатьох моїх послів з моїм і всього Війська Запорозького підданством, до Маєстату Й.М. польського короля колишнього і теперішнього"[50].

Початок у 1671 р. українсько-польської війни наблизив час безпосереднього втручання Османської імперії в події, що розгорталися в Україні. Нарешті турецький султан відгукнувся на прохання П. Дорошенка й розпочав підготовку до великого походу проти Польщі на допомогу своєму українському підданому. Влітку 1672 р. майже 270-тисячна турецька армія (до неї входили підрозділи османських васалів) перейшла Дністер і оволоділа Поділлям. У серпні П. Дорошенко мав аудієнцію у Мегмеда IV, де, очевидно, той дозволив йому брати участь у турецько-польських переговорах. Українські представники були постійно присутні під час підготовки договору між Стамбулом і Варшавою у Бучачі – "перед кожної сесією бували у каймакана (керівника турецьких дипломатів – *Т.Ч.*)"[51]. Вимоги гетьмана Дорошенка до Речі Посполитої, які він оголосив туркам були наступними: 1) кордони України окреслити по річки Лабунь і Горинь; 2) віддати йому всі гармати, що знаходилися у польських фортецях; 3) віддати ту частину артилерії, які Руський воєвода забрав з Чигирина; 4) щоб не було іншого митрополита та до юрисдикції Й. Тукальського належали всі православні церкви в Польщі; 5) щоб всі уніатські церкви були знищені, а ті, де були колись православні церкви, а нині збудовано костьоли були віддані[52]. В листопаді український гетьман отримав грамоту-"нісан" від султана на підтвердження його прав щодо володіння Україною у статусі османського підданого[53]. Цією султанською грамотою закріплювалися положення Бучацького миру між Польщею і Туреччиною, укладеного в жовтні того ж року. Мегмед IV також вручив

П. Дорошенку золоті булаву і кафтан. Турецькі кафтани були вручені і тридцяти козацьким старшинам[54].

Слід відзначити, що положення Бучацького миру, з одного боку, були певною дипломатичною перемогою П. Дорошенка (адже Річ Посполита вдруге у практиці міжнародних договорів відмовлялася від значної частини України на користь суперника та визнавала владу українського гетьмана), з іншого – не виправдали його сподівань на допомогу султана у відвоюванні прав у польського короля та московського царя на всю територію України. Саме з 1672 р. розпочався поступовий відхід Дорошенка від турецької протекції. Виявилося, що Мегмед IV нічим не відрізнявся у своїй політиці щодо Українського гетьманату від своїх "колег"– монархів. Він оголошує провінцією Османської імперії ("еялетом") Західне Поділля з центром у Кам'янці. Турецькі гарнізони вводяться не лише до західноподільських міст, але й до східних – Брацлава та Кальника. Розпочалися утиски місцевого православного населення у релігійній сфері. І хоча після звернення Дорошенка до Мегмеда IV, останній у січні 1673 р. видав спеціальний диплом-"берат", в якому говорилося: "в містах і осадах Українського еялету, котрі знаходяться під його (П. Дорошенка – *Т.Ч.*) владою, не сміє ніхто чинити утиски церквам"[55], це не зняло напруги у відношенні українців до присутніх на їх землях турецьких військових та урядовців.

Великим розчаруванням для гетьманського уряду стало вирішення спірної проблеми з приналежністю до української чи турецької юрисдикції міста Могилева. Султан Мегмед IV, який перед тим хотів включити його до Кам'янецького еялету, все ж таки не встояв перед домаганнями Дорошенка і залишив під його владою полкове місто на умовах: "…Поки він є гетьманом, повинен ними (мешканцями Могилева – *Т.Ч.*) правити, й ніхто з мого боку не сміє йому в тому перешкоджати й до того мішатися. Хто ж буде по ньому гетьманом, має ту фортецю Могилів з підлеглими їй паланками і з церквами віддати нашим пограничним начальникам, щоб були прилучені до ісламських земель"[56]. Отже, зважаючи на недовговічність терміну перебування на гетьманській посаді тієї чи іншої особи, важливе прикордонне місто козацької України мало з часом відійти до безпосередніх володінь Османської імперії. Не здійснювалася й найголовніша мета П. Дорошенка – об'єднатися з Лівобережною Україною. Адже плани Порти здійснити похід на Київ так і залишилися на папері, не вирішувалося питання щодо надання султаном військової допомоги для підкорення "задніпровської" території Українського гетьманату.

Як свідчили сподвижники П. Дорошенка, той "сам лютує, що піддався турчинові"[57]. В Україні, зокрема на волинських землях, поширилися чутки про те, що гетьман хоче відмовитися від зверхності султана[58]. Невдоволення султанським протекторатом висловили правобережні козаки на Генеральній раді у червні 1673 р. під Росавою. Уманський полк та й самі жителі Умані, висловлюючи протест проти "обусурманення" Дорошенка, знову переходить під владу його противника М. Ханенка, який значно активізував свої дії у 1673 р. Окремі правобережні полковники роблять спроби перейти на Лівобережжя під "високу руку" царя. Все це змушує Дорошенка продовжувати переговорний процес з представниками Речі Посполитої і вимагати від них примирення на основі положень Гадяцької угоди 1658 р. Про це йшлося під час двох зустрічей з Й. Шумлянським (квітень і червень 1673 р.) та неодноразових зверненнях П. Дорошенка до Я. Собеського й інших польських урядовців[59]. Але навіть під загрозою наступу багатотисячної султанської армії провідні політики Речі Посполитої не йдуть ні на які поступки українському гетьману.

З початком 1674 р. у Дорошенка виникає нова проблема у зв'язку з наступом на Правобережну Україну війська лівобережного гетьмана І. Самойловича, який спільно з росіянами хотів відвоювати її для себе. Правобережний гетьманський уряд знову звертається з проханням про допомогу одночасно і до султана і до короля, які на той час перебували у стані війни між собою. Це ще раз переконливо засвідчувало, що Дорошенко не надавав переваги тій чи іншій протекції, а лише хотів використати їх задля збереження своєї влади над Україною. Черговий прихід Мегмеда IV на Правобережжя у серпні 1674 р. закінчився відступом сил Самойловича і Ромодановського та відновленням гетьманського управління Дорошенка над більшою частиною правобережних земель. 5 вересня гетьман мав прийом у султанському шатрі поблизу Умані. Тут Мегмед IV вручив йому на знак своєї приязні кафтан, оксамитову соболину шапку, кілька породистих коней, а також золоту булаву. Таким чином П. Дорошенко й надалі погоджувався бути володарем частини України від імені султана Османської імперії.

Невдовзі турки покинули Україну, натомість на її землі черговий напад здійснило коронне військо на чолі з новопроголошеним королем Речі Посполитої, колишнім великим коронним маршалком Я. Собеським, які відвойовують у Дорошенка Могилів, Брацлав та інші міста Правобережної України. Зважаючи на військові успіхи поляків, гетьман у грудні 1674 р. висилає до королівської резиденції своїх послів, які мали просити Яна III Собеського призначити комісарів для проведення

польсько-української комісії з укладення спільної угоди[60]. Також у листі від 12 грудня український гетьман прохав польського монарха "*аби її* (Україну – *Т.Ч.*) *від згуби від чужих протекторів і від інших здавна на ту Україну бідну бажаючих помсти визволив і оборонив не наказними вождями, але сам особою своєю королівською, щоб ще українських обивателів знову як батько дітей приласкав... народу руського і Війська Запорозького правах вольностях і свободах наших достатнім уконтенуванням*"[61]. Як не дивно, але король відразу ж відгукнувся на пропозиції Дорошенка й вислав до Чигирина своїх представників – відомого вже єпископа Шумлянського та полковника королівської гвардії визначного дипломата С. Морштина. Вони мали отримати від гетьмана чіткі й остаточні запевнення в тому, що він назавжди відмовляється від турецької протекції, адже у Варшаві ходили чутки про піддання Дорошенка королю лише на період зими, після чого він знову, як гадалося, повернеться до зверхності султана. Ці чутки мали правдиву основу, адже про всі свої зносини з королем та його послами гетьман повідомляв до Стамбулу.

Отримавши звістку про те, що Ян III Собеський, незважаючи на початок мирних переговорів, готується до походу на Чигирин, Дорошенко вирішує відмовитися від укладення двохсторонньої угоди з Річчю Посполитою і висуває концепцію скликання трьохсторонньої комісії між польським королем, турецьким султаном і кримським ханом, яка б оголошувала гетьмана князем України під подвійною протекцією Туреччини і Польщі. Український гетьманат мав виступати у цьому переговорному процесі посередником між двома монархами[62]. Турецька протекція (до речі, як і будь яка інша) була необхідна Дорошенкові лише для того, щоб "мати для себе удільне князівство"[63] – свідчили відомості зі Львова за липень 1675 р. У королівській канцелярії у той час, хоч і жартома, називали українського гетьмана не інакше, як "напівкнязем"[64]. Власне цей жартівливий титул якнайкраще підходив П. Дорошенкові з огляду на те, що він був фактично "удільним" господарем частини України, але не мав на неї династичних прав.

Але і цей проект трансформації гетьманату в Українське полівасалітетне князівство Дорошенкові не вдалося втілити в життя, а тому він знову повертається до апробованих, хоча (як засвідчувала багаторічна практика) безперспективних договірних стосунків з Польською короною. У лютому 1675 р. він висилає до Варшави разом з польським посольством Й. Шумлянського т.зв. Чигиринські пункти, які, в основному, опиралися на положення Гадяцької угоди. Згідно них український гетьман мав

перебувати на таких самих правах як і Великий литовський князь у межах Польсько-Литовсько-Української федерації. Але вже вкотре ці домагання були відхилені королівським урядом. "Нічого не було сказано в листах Вашої Королівської Милості яким способом мала бути вчинена згода між мною і королем"[65] – писав Дорошенко 25 березня до Яна III Собеського, жалкуючи, що до того часу не було укладено українсько-польської угоди. В той же час гетьман посилає до султана Мегмеда IV посольство на чолі з генеральним писарем М. Вуяхевичем і полковником Г. Гамалією. Ті мали просити у султана допомоги для походу на Лівобережжя та підтвердження султаном гетьманських повноважень Дорошенка [66]. 28 березня османський монарх видав спеціальний універсал ("*ferman*") до "володаря-обранця Християнської нації і трьох частин козацтва" в якому наголошувалося на тому, що у відповідь на прохання українських дипломатів султан "приймає це звернення за умови, що Він (Дорошенко – *Т.Ч.*) справедливо служитиме згідно наказу, виданого мною. Чесно дотримуватиме своїх слів протягом того часу, який він вирішив перебувати під нашим протекторатом"[67]. Мегмедом IV підтверджувалися попередні васальні зобов'язання Українського гетьманату щодо надання своєму сюзеренові у разі потреби необхідної кількості війська. Натомість у фермані нічого не говорилося про грошоову данину.

Невдовзі війська Османської імперії та Кримського ханату прийшли на Правобережжя, але їхні дії спричинили лише до руйнації й так вже знекровленого довголітніми війнами краю та сприяли падінню авторитету гетьманської влади Дорошенка серед мешканців Брацлавщини та Південної Київщини. Це розумів і сам гетьман, який висловлював своє невдоволення турецьким і татарським воєначальникам. "Неслухняність" українського правителя вже довго непокоїла Високий Диван і ханський уряд, які бажали зміни сильного гетьмана на більш податливого козацького провідника. По суті, влітку 1675 р. завершилися відносини Чигирина з Стамбулом, що було спричинене взаємною недовірою обох сторін. 10 жовтня того ж року гетьман Дорошенко складає присягу на вірність московському цареві, а його посольство у Москві просить Олексія Михайловича про збереження за Дорошенком гетьманської посади. В той же час протягом першої половини 1676 р. правобережний володар надсилав листи до Стамбула із запевненням своєї вірності та проханням про надання військової допомоги проти Польщі. Отже, як бачимо, наприкінці свого правління український гетьман визнавав одночасну протекцію вже трьох монархів – польського короля, турецького султана і московського царя.

Таким чином, у 1675–1676 pp. зазнала остаточного краху політика гетьманського уряду П. Дорошенка щодо одночасної підлеглості України двом монархам. Причиною цьому були не лише намагання обох сторін – польського короля і турецького султана – інкорпорувати Український гетьманат на Правобережжі, але й діяльність самого гетьмана, який попри великі зусилля так і не зміг сконсолідувати козацьку старшину, "чернь" та "поспільство" навколо ідеї непідлеглості України. "Обидві протекції (короля і султана – *Т.Ч.*) нічого іншого мали принести тільки те, що зараз маємо" – підсумовуючи свою діяльність у сфері зовнішньої політики, відзначив вже наприкінці 1674 р. сам Дорошенко. Хоча ще за два роки перед тим польський дипломат Висоцький говорив, що турки хочуть дозволити "щоб Україна *indifferenter* залишалася, не буде ні в Отоманській, ні в нашій (польській – *Т.Ч.*) протекції"[68]. Добровільний перехід одного з найбільш вірних послідовників полівасалітетної політики Б. Хмельницького на бік російського монарха і здача П. Дорошенком булави (це відбулося 16 вересня 1676 р.) на користь І. Самойловича стало відповіддю на питання вирішення династичними дворами Європи міжнародно-правового статусу Правобережної України. Хоч такі дії гетьмана, на нашу думку, були спричинені швидше розпачем політичного діяча, ніж наперед запланованою акцією.

7

Турецька альтернатива як відповідь на Андрусівське перемир'я 1667 р. між Москвою та Варшавою

"...а тих козаків з одного боку Дніпра Його Царська Величність від присяги на підданство виконаної звільняє, і в протекцію свою приймати..."

(з тексту Андрусівського перемир'я 1667 р.)

Як уже відзначалося раніше, одним з головних чинників, що сприяв утвердженню міцної гетьманської влади в Україні, була політика сусідніх країн, серед яких поруч з Османською імперією та Кримським ханатом вирізнялися Річ Посполита та Московська держава. Згідно тверджень вітчизняних та зарубіжних істориків, московсько-польське Андрусівське перемир'я 1667 р. мало великий вплив на міжнародне та внутрішньополітичне становище Українського гетьманату[1]. Однак, незважаючи на прийняття в с. Андрусові на Смоленщині рішень, згідно яких територія України "на правому березі Дніпра" мала відійти під владу польського короля, правобережна частина гетьманату на чолі з П. Дорошенком не підкорилася польсько-російським постановам й продовжила боротьбу за утвердження власної автономії й об'єднання всіх "козацько-руських" земель в єдину державу.

"Андрусівське перемир'я відбулося головним чином коштом України і викликало там велике незадоволення. Поділ країни був найгіршим рішенням для єдиного українського народу, особливо тієї його частини (Лівобережної України – *Т.Ч.*), що, як і за Гадяча, була вороже налаштована до повороту під Польщу"[2], – відзначав один з найвідомі-

ших польських дослідників цього питання З. Вуйцик. Погоджуючись з висловлюванням історика, хочемо глибше вивчити проблему шляхом дослідження питання реакції українського уряду П. Дорошенка на укладення цього міждержавного договору. Одночасно проаналізуємо політичні заходи інших тогочасних гетьманів різних частин України (І. Брюховецького, Д. Многогрішного, П. Суховієнка), які були розпочаті ними у відповідь на антиукраїнську направленість московсько-польського перемир'я 1667 р.

Отже, переговорний процес між дипломатами Московської держави та Речі Посполитої, який призвів до відомих подій 1667 р., був започаткований ще за три роки до цього: 11 червня 1664 р. у невеличкому містечку Дуровичі (Білорусь) зустрілися делегації обох "високих сторін". Починаючи з 1654 р., вони з невеликою перервою, викликаною Віленським перемир'ям 1656 р., перебували між собою в стані війни. Польську делегацію очолювали серадзький воєвода Х. Вержбовський та жмудський староста Є. Глєбович, російську князь М. Одоєвський та боярин А. Ордин-Нащокін. Через місяць, 12 липня, під час восьмої зустрічі польських та російських дипломатів, останні заявили, що хочуть укласти "вічний мир" між царем і королем, але лише на умовах переходу під владу Москви Великого князівства Литовського, всієї території України та Запорожжя. З огляду на задекларовану неможливість виконання цих вимог польською стороною, переговори були відкладені й поновлені лише 1 січня 1666 р. під час з'їзду послів коло с.Звіровичі, що на Білорусі. Однак згодом, 10 травня, російсько-польська комісія перемістилася ближче до Смоленська, в Андрусово. Делегацію Речі Посполитої очолював відомий польський урядовець та дипломат К. Завіша, який і запропонував росіянам в обмін на великі територіальні уступки укласти тимчасовий мир терміном на 12, 15, 18 або 20 років[3]. У свою чергу, московська делегація, якою вже одноосібно керував А. Ордин-Нащокін, відмовлялася від бажання володіти литовськими землями та Правобережною Україною, незважаючи на згоду Польщі поступитися Лівобережжям. 30 грудня 1666 р. поляки прийняли московські вимоги щодо поділу України й укладення миру на 10, 12 або 16 років. Рівно через місяць, 30 січня 1667 р., такий договір було підписано[4].

Безперечно, що це перемир'я стало угодою про міжнародно-політичний поділ сфер впливу над Україною. Його третя стаття красномовно свідчила про те, що Лівобережна Україна мала перебувати під протекцією московського царя Олексія Михайловича: "*... А у стороні Його Коро-*

лівської Величності, від Дніпра, що під Києвом, і через увесь той край (Лівобережжя – *Т.Ч.*), *до Путивльського кордону жодного города, ані міста, ані волості у власті через цьогочасні перемирні роки від цього часу і дня належати не буде*"[5]. Четверта стаття договору повністю присвячувалася "українсько-козацькій" проблемі, а тому наводимо її текст повністю :"І те узгоджуємо, що жодна над Козаками Українськими з тієї сторони Дніпра від Переяслава перебуваючих (на Лівобережжі. – *Т.Ч.*), помста не має чинитися, що деякі в сторону Й.К.В. і Речі Посполитої вдавалися; *а тих козаків з одного боку Дніпра Його Царська Величність від присяги на підданство виконаної звільняє, і в протекцію свою приймати, ані до міст і городів там перебуваючих вступати, протягом усього того часу примирного, не буде і накаже. А у відповідь Його Королівська Величність тих Козаків з другої сторони Дніпра ріки* (Лівобережжя – *Т.Ч.*), *від Переяслава перебуваючих, в протекцію свою приймати, протягом тих примирних років, не буде і накаже*"[6]. Саме ці дві статті Андрусівського перемир'я переконливо засвідчували поділ України на право- і лівобережну (залежно від Дніпра) частини, зважаючи на протекцію короля чи царя. Дивно, що до цього часу мало хто з істориків звертав увагу на той факт, що московський цар Олексій Михайлович звільняв "козаків з другого боку Дніпра… від присяги на підданство виконаної". Очевидно, йшлося не про останню загальнокозацьку присягу 1659 р., а про акт присяги Війська Запорозького та станів України царю 1654 р. Отже, Московська держава в особі свого зверхника відмовлялася від більшої частини України й тим самим (використовуючи терміни окремих представників російської історіографії), "зраджувала" найбільш активну частину українців, які саме заради виходу з-під влади польського короля та Речі Посполитої визнали протекцію царя й Московської держави. Погоджуємося з думкою В. Смолія, що П. Дорошенко (як, до речі, і вся козацька старшина) добре розумів, що це перемир'я перекреслювало його плани об'єднання обох частин українських земель під однією булавою[7].

Дізнавшись про умови Андрусівського перемир'я, гетьман П. Дорошенко реагує блискавично: на початку лютого 1667 р. він відсилає своїх послів до Багчисарая з пропозицією укладення українсько-кримського військово-політичного союзу. Козацькі дипломати М. Зеленський та Д. Лесницький також мали домагатися від кримського хана відновлення стосунків з московським царем та участі разом з українцями й росіянами у військових діях проти Польщі[8]. Саме таким чином Дорошенко намагався не допустити до остаточного примирення Москви з Варшавою. За

допомогою Кримського ханату гетьман намагався замирити Османську імперію з Московською державою і створити антипольський блок держав у складі України, Росії, Туреччини та Криму.

Дуже промовистими, з огляду на особисту оцінку П. Дорошенком домовленостей в Андрусові, були його слова в одному з листів до кримського хана: "...ми однак довіряти не можемо, щоб краєві нашому, домовившись Москва з Поляками, з якими вічний спільний мир учинили, зашкодити не хотів"[9]. Але, зважаючи на те, що хан без свого протектора, султана Мегмеда IV, не міг вирішити питань, поставлених перед ним українськими послами, Дорошенко відсилає своїх дипломатів до Туреччини.

6 і 9 липня 1667 р. посольство Українського гетьманату на чолі з М. Раткевичем-Портянкою було прийнято султаном. Згідно тверджень турецьких істориків, українці заявили про підданство падишаху та готовність виставити для потреб Османської імперії 50 000-е військо[10]. Польський посол Є. Радзієвський, що в той же час перебував в Адріанополі, відзначав, що посланці Дорошенка в розмові з ним після прийому у султанському палаці заявили про те, "що Україна так далека від підданства Польщі, як далеке небо від землі"[11]. Автор анонімної реляції про посольство Радзієвського у 1667 р. засвідчував, що козаки запевняли султана в намірі "перевернути поляків догори ногами"[12]. Очевидно, твердження турецького історика щодо заяви про підданство українців свідчило про повтор політичного кроку П. Дорошенка, який він здійснив у 1666 р.* Вважаємо, що Дорошенкові посли також хотіли домовитися про військову допомогу султана та добитися від нього наказу васальнозалежному кримському хану виступити разом з Українським гетьманатом проти Польщі.

Після відправлення до Криму й Туреччини посольств, які мали чіткі антипольські інструкції, П. Дорошенко розпочинає переговори з москов-

---

* Восени коло р. Цибульник П. Дорошенко присягнув трьом кримським солтанам, "що йому бути з ханом у дружбі, а цесарю турському в підданстві" (*Акты ЮЗР. - Т.VI.- С.177*). Більш грунтовно про це див.: *Крикун М. Корсунська козацька рада 1669 року // ЗНТШ. - Т.238. - Львів, 1999. - С.117-148.* А першу згадку про П. Дорошенка як підданого султана натрапляємо у листі великого візиря Порти Кьопрюлю-заде Фізіля Агмеда-паші за квітень 1666 р. (*Dorošenko D., Rypka J. Hejtman... - S.79*). Зважаючи на довговічну османську традицію поділяти іноземний світ на підданих собі і тих, з ким імперія перебувала у стані війни, турецькі урядовці (а за ними й деякі історики) віднесли Україну до стану підданих Османській імперії держав і стали трактувати гетьмана П. Дорошенка як підданого султана вже з 1666 р. Хоча з боку Українського гетьманату це фактично було визнано лише у 1670 р.

ськими представниками – воєводою російського гарнізону в Києві П. Шереметьєвим та стольником В. Тяпкіним. Ті вмовляли українського гетьмана відмовитися від союзу з татарами. На це Дорошенко їм відповідав, що не буде поривати стосунків з Кримом, оскільки хан є союзником Речі Посполитої. У свою чергу, відзначав гетьман, він згідно Гадяцької угоди 1658 р.(!?) є підданим польського короля[13].

Чи узгоджувалися ці слова правобережного гетьмана із заявою українських послів у Туреччині? Як відзначалося в попередньому розділі, такі начебто взаємозаперечні тези, що висувалися у той час гетьманом, вказували на його гнучку політику, що була направлена на можливість прийняття подвійного протекторату: з одного боку, від турецького султана Мегмеда IV, а з іншого – польського короля Яна II Казимира. Тим паче, що українцям була дуже добре відома аналогічна практика господарів сусіднього Молдавського князівства.

До переговорів з Московською державою Дорошенка штовхала також невдача з організацією виступу до Галичини, щоб спільно з татарами розгромити основні частини польської армії й оволодіти цією територією західноукраїнських земель. Проте цей похід українсько-татарських сил завершився перемир'ям між Польщею та Україною поблизу Підгайців, яке було укладене 19 жовтня 1667 р[14]. Зважаючи на похід запорозьких козаків на чолі з І. Сірком до Криму, татари відмовилися підтримувати Дорошенка й, по суті, примусили його підписати угоду з поляками про підданство королю: "Взнавши маршалок і гетьман польний коронний (Я. Собеський – *Т. Ч.*) щиру субмісію Петра Дорошенка, гетьмана війська ЙКМ (його королівської милості – *Т. Ч.*) запорозького, виголосив акт умови, до послуг ЙКМ і Речі Посполитої"[15]. Натомість Дорошенко обіцяв не приймати ніяких іноземних протекцій. Крім того, він зобов'язувався не перешкоджати шляхті повертатися до своїх маєтків в Україні та не вводити своїх військ до тих міст, де не було впроваджено козацького устрою. В свою чергу, польська сторона дозволяла українським представникам прибути на черговий сейм для оголошення своїх вимог й обіцяла не вводити коронні підрозділи на територію, що належала гетьманату.

Відразу ж після підписання угоди обома сторонами була укладена присяга. [16]. Досягнувши у 1667 р. визнання відносної незалежності від Польсько-Литовської держави, Дорошенко вирішив закріпити успіх відповідним договором саме так оцінював діяльність українського уряду в цей час російський історик Г. Санін[17]. Однак фактично положення Підгаєцького перемир'я не виконувалися жодною зі сторін.

Зовнішньополітичні заходи Дорошенка: посольства про допомогу до Криму й Туреччини, переговори з Росією, похід до Західної України і укладення перемир'я з Польщею не призвели до очікуваних результатів. 28 жовтня 1667 р. Андрусівське перемир'я все ж таки було ратифіковано царем Олексієм Михайловичем у Москві. Крім того, переговорний процес між польським королем і російським царем продовжувався щодо остаточного оформлення попередніх домовленостей у вигляді "вічного миру".

Реакція П. Дорошенка та його оточення на ці дії християнських монархів була вкрай негативною й навіть близькою до панічної. Як засвідчував один з посланців тогочасного московського резидента в Україні В.Тяпкіна Тютєрєв, український гетьман, довідавшись про ратифікацію андрусівських домовленостей у Москві, був дуже засмучений разом з усією старшиною і пролежав "тяжко хворий" протягом двох днів[18]. Після цього, як описував далі своє перебування в Чигирині Тютєрєв, Дорошенко запросив його на Службу Божу до церкви, де правили київський митрополит Й. Тукальський і архимандрит Гедеон (Ю. Хмельницький). Під час Служби поминалися польський король і московський цар як захисники християнської віри. Очевидно, такі дії гетьмана мали засвідчити перед посланцем Москви те, що він хоч і шукає захисту в турецького султана, однак не "побусурманився" й сподівається на інше вирішення російсько-польського протистояння за Україну.

У зв'язку з позицією Українського гетьманату положення Андрусівського перемир'я практично не виконувалися, а тому протягом жовтня-грудня 1667 р. польсько-російські переговори тривають у Москві. Поряд з твердою позицією П. Дорошенка, іншою причиною продовження переговорного процесу між королем і царем стала небезпека безпосереднього втручання в боротьбу за Україну третьої, досить потужної сили, – Османської імперії, яка вирішила зміцнити свої позиції в східноєвропейському регіоні. Адже Московський договір, який був укладений між Росією й Польщею в грудні 1667 р., мав чітку антитурецьку направленість. Однак, разом з тим, згідно досліджень російських науковців, він став "не стільки союзом проти агресії Туреччини, стільки союзом проти національно-визвольної боротьби українського народу"[19]. Але звернімося до тексту цього, на жаль, малознаного в українській історіографії договору, який доповнював положення Андрусівського перемир'я.

Вже на початку першої статті Московського договору декларувалася

його основна мета "проти Бусурманського (турецького султана і кримського хана. – *Т.Ч.*) наступу на Україну, яка під владою Його Королівської Милості і Речі Посполитої перебуває, так і в утриманні Його Царської Величності у результаті цьогочасних Пактів (Андрусівського перемир'я – *Т.Ч.*) залишається"[20]. Польський король на прохання московського царя пробачав всілякі провинності й відступництва "усім козакам по обидві сторони Дніпра". Далі йшлося, як на нашу думку, про головне "*щоб Козаки Україниці (*правобережні *– Т.Ч.) які противляться, за об'явою обох Великих Государів, чи кого-небудь з них, ту ласку і добродійство вдячно прийнявши, від Бусурман відлучилися, і більше з ними не мали жодного порозуміння, але краще до Й.К.М.* (його королівської милості – *Т.Ч.) посли свої на Сейм з послушенством прислали. А якщо при Бусурманах, знехтувавши цьогочасним милосердям і жалуванням обох Великих Государів наших, залишилися, і до послушенства Й.К.М. і Речі Посполитої повернутися не захотіли: тоді обидва Великі наші Государі примусити їх до того послушенства і відлучення від Бусурман мають"*[21]. Як бачимо, в даному випадку монархи погоджувалися на подвійне підпорядкування України і з огляду на турецьку загрозу – протегування над нею. Згідно договору, цар обіцяв вислати на Правобережну Україну для допомоги полякам у боротьбі проти турків та українців "кінноти п'ять тисяч, а піхоти двадцять тисяч". Це робилося для *"уняття свавільних людей там в Україні перебуваючих* (очевидно, що це було українське населення підвладне Дорошенку – *Т.Ч.) у спільному утриманні обом Великим Государям в послушенстві і до покори привести бунтівливих козаків*".[22] Факт існування між урядом П. Дорошенка й Польщею перемир'я не мало зашкодити спільним діям обох держав проти турків. Про це йшлося в тексті грудневого договору між Москвою та Варшавою.

Зрозуміло чому гетьман Дорошенко та його оточення так різко відреагував на цю угоду, одночасно звинувачуючи як польську, так і російську сторони в нехтуванні інтересами українців. Спочатку дісталося польським послам в Україні. У кінці 1667 р., під час перебування в козацькій столиці, вони вислухали від П. Дорошенка і Ю. Хмельницького "багато грубих слів… і ніякої їм учтивості у Чигирині не було"[23]. Український уряд відмовився виконувати московсько-польські постанови та делегувати своїх послів на вальний сейм до Варшави. Не обійшов своєю увагою Дорошенко й росіян, виклавши в листі від 1 січня 1668 р. до В. Тяпкіна свої думки про участь Московської держави в поділі території Українського гетьманату. З огляду на важливість цього непересічного документа як типового джерела тогочасної політичної думки й розуміння

позиції гетьманського уряду, вважаємо за необхідне процитувати його з мінімальними скороченнями. "...А ось недавно учинили договір з поляками на нашу згубу, – писав Дорошенко, – розірвали надвоє, і обидва монархи умовились між собою, що будуть нас викоріняти! Богу дякувати, війна припинилася; але яка з того користь для православної Церкви? От у Вітебську не вільно православним мати ані одного храму; в Полоцьку була одна церква, і ту спалили, а нової будувати не дають! Те саме й по інших містах. Ви звикли вважати нас за якусь безсловесну худобу, без нас вирішили які міста залишити під собою, а які уступити, а тим часом міста ці дісталися Вам не Вашою силою, а Божою поміччю й нашою кров'ю й відвагою. Ми хоча вівці, але вівці Христові, його кров'ю викуплені, а не безсловесні. Часто від Ваших московських людей можна почути таку думку: вільно, мовляв, королеві, яку хоче віру мати в своїй державі, вільно йому благочестиві церкви обертати, в уніатські або костьоли. Але хай так не буде! Не попустив нас Господь в таку неволю. Знає король, що *предки наші, які рівні з рівними, як вільні з вільними в одне тіло зліпилися з поляками під одним господарем, добровільно обраним і заприсяженим. А того ярма* (російського – *Т.Ч.*) *нам ані ми, ані батьки наші носити не звикли...* ". [24] Такою різкою й не дуже дипломатичною була відповідь українського гетьмана на укладення Московського договору.

Український гетьман *Петро Дорошенко*

На пропозиції від російської сторони присягнути цареві на вірність, брат Дорошенка Григорій відповідав: "Ясновельможний пан Гетьман Війська Й.Ц.В. Запорозького Петро Дорошенко і без підданства Його Царській Величності є бажаний..."[25]. Сам гетьман у листі до кримського

хана Аділ-Гірея від 28 січня 1668 р. говорив про те, що він зараз мусить добре думати над тим, щоб поляки і росіяни "якихось злих задумів над нами і цілою Україною виконати не хотіли"[26]. Щоб цього не сталося, гетьман запропонував ханові здійснити спільний похід на Лівобережну Україну з метою її звільнення від московської присутності та об'єднання під єдиною гетьманською владою.

Ознайомлення козацької старшини з текстом Московського договору змусило їх звинуватити польського й російського монархів у порушенні попередніх домовленостей з Українським гетьманатом. "... А зараз, як між Великими Государями мир затвердився, і про Малоросійську землю обопільних Задніпровських народах постанову вчинили і від Війська Запорозького не тільки, щоб послам веліли бути, і відомість їм про ту постанову не вчинили, і тим де Великі Государі договірство (з Україною – *Т.Ч.*) порушили" [27], – відповідали у 1668 р. військовий писар Л. Буслевич та полковник Г. Дорошенко на пропозицію В. Тяпкіна перейти в підданство до московського царя. Разом з тим члени уряду Дорошенка висловлювали надію на те, що укладені польсько-російські договори не будуть довговічними як відзначалося в одному з документів, "...звичайно ті договори постійні не будуть"[28].

Така критика українською стороною андрусівських і московських домовленостей та оволодіння П. Дорошенком у 1668 р. Лівобережною Україною, а отже, і значне посилення його влади, змусило Москву й Варшаву піти на деякі поступки українцям. При підготовці т.зв. других Андрусівських переговорів між Польщею й Росією останніми в особі А. Ордина-Нащокіна у серпні 1669 р. було запропоновано представникам гетьманату взяти участь у цьому процесі. Причому запрошувалися посли не тільки від Дорошенка, а й від "сіверського" гетьмана Д. Многогрішного.

"... Щоб від крові і від полону люди *в трьох державах* (Росії, Польщі та Україні – *Т.Ч.*) заспокоєні були, і тоді посли і виборні люди з України при створенні Вічного миру і підписання... мають бути, як між мирними державами до вічної міцності й заспокоєння..."[29] – відзначалося в одному з тогочасних листів Ордин-Нащокіна. На четвертій зустрічі поляків і росіян в Андрусові 13 жовтня 1669 р. було вирішено скласти послання до П. Дорошенка із запрошенням взяти участь у спільній комісії. Але в листі-відповіді від 23 грудня український гетьман відмовився прислати своїх представників, аргументуючи це тим, що буде окремо домовлятися спочатку з Москвою, а потім з Варшавою. Крім того, Дорошенко запропонував андрусівським комісарам перенести місце своїх засідань до Києва й там вирішити всі спірні питання[30].

Пропозиція Дорошенка не була прийнята й натомість 7 березня 1670 р. польськими й російськими комісарами були підтверджені положення Андрусівського перемир'я та Московського договору 1667 р. "в усіх статтях, комах і точках". У результаті цього, було постановлено й надалі скликати спільні дипломатичні комісії за дозволом короля і царя, де, зокрема, обмірковувалися б заходи щодо відриву України від союзу з Османською імперією й "приведення їх до належного послуху"[31]. В свою чергу, гетьман Дорошенко не збирався відмовлятися від протекції турецького султана, відзначаючи, що це є найкращим вирішенням складного міжнародного становища України, адже в іншому випадку їй прийшлося б самостійно воювати проти Речі Посполитої, Кримського ханату й тієї ж Османської імперії.

Треба відзначити також той факт, що точку зору правобережного гетьмана поділяла більшість старшин його уряду. Ще 27 січня 1670 р., напередодні підтвердження Андрусівського перемир'я, частина козацької еліти, зокрема, чернігівський і лубенський полковники, а також декілька охочекомонних полковників зверталися до сотників, городових отаманів та населення одного з лівобережних полків із закликом підтримати гетьмана П. Дорошенка, який "милістю Божою і своїм щирим старанням привів було всіх українських людей по обох боках Дніпра і Військо Запорозьке до повного бажаного братерства й одності"[32]. Урядова старшина пропонувала дієвий вихід у відповідь на розподільчі договори Варшави та Москви: "Нехай собі цар московський і король польський, яко християнські монархи, будуть собі здорові. Але нам з вами для чого між собою різнитися? *Коли вони, яко монархи між собою про заспокоєння своїх держав умовляються, той нам треба не різнитись, усім вкупі про свої вольності і про заспокоєння отчизни нашої України радитись*"[33].

Крім заходів, направлених на опанування загальноукраїнською внутрішньополітичною ситуацією (очевидно, що листи від старшини розсилалися по Лівобережній Україні не без відома гетьмана) П. Дорошенко здійснює корекцію своїх зовнішньополітичних задумів якщо раніше (у другій половині 1667 р.) він запрошував московські війська воювати проти Польщі, то тепер звертається до великого коронного гетьмана Речі Посполитої з проханням надати йому підрозділи для військових операцій проти росіян. 19 лютого 1670 р. у листі до Я. Собеського Дорошенко пропонував йому участь у поході на Лівобережну Україну, де розміщувалися московські гарнізони[34]. Сучасник тих подій, поляк Й. Храповицький у своєму щоденнику згадував, що Дорошенко просив, "щоб Україну (Лівобережну – *Т. Ч.*) Москві не віддавати і пакти

андрусівські відмінити. Питає (Дорошенко – *Т.Ч.*) короля, якщо б добра свої дідичні там Москві уступив, то мусив собі протекції де-інде шукати"[35]. Цей запис був датований 30 березня 1670 р. Про бажання українського уряду залучити на свій бік поляків у боротьбі за Лівобережжя свідчить і лист П. Дорошенка до білоцерківського коменданта, де пропонувався план відвоювання в Москви лівобережної частини України. Окрім того, гетьман також прохав польського урядовця звернутися до свого короля, щоб той не затверджував Андрусівського перемир'я[36].

У першій половині 1670-х рр., згідно досліджень польського історика М. Яворського, Дорошенко уособлював тенденцію до співжиття України з Річчю Посполитою, але на нових умовах, які визнавали б широку автономію українських земель; бажав широких прав релігійних, культурних і політичних від Речі Посполитої[37]. Детально ці вимоги гетьманського уряду П. Дорошенка до владних структур Польщі були оприлюднені його послами під час організації проведення українсько-польської Острозької комісії 10 травня 1670 р., а також викладені в інструкції послам від Українського гетьманату на вальний сейм Речі Посполитої[38].

Розкриття проблеми реагування владних кіл поліцентричної України на Андрусівське перемир'я 1667 р. та наступні польсько-московські постанови було б неповним без аналізу того, як сприйняли домовленості про розподіл українських земель між королем і царем інші представниками її державно-політичних структур – гетьманські уряди І. Брюховецького, П. Суховієнка, Д. Многогрішного та кіш Запорозької Січі. Це дало б змогу більш грунтовно визначити, чи була позиція П. Дорошенка щодо андрусівських домовленостей реальною й життєздатною з огляду на специфічність тогочасного політичного устрою козацької держави.

Як дослідив Д. Дорошенко, після укладення Андрусівського перемир'я відносини між Москвою та Запорозькою Січчю значно погіршилися[39]. Після перебування на Запорожжі й спілкування з кошовою старшиною це підтверджував російський стольник І. Телепнєв у своєму звіті від 27 лютого 1667 р.[40] Січовики були незадоволені тим, що у 3-й статті польсько-московського договору відзначалося наступне: "… А вниз Дніпра, що йменується Запороги, і місцеві Козаки, в яких вони там оборонах, островах і поселеннях своїх живуть, мають бути в послушенстві, під обороною високою, і на спільну Обидвом Государям Великим послугу, від наступаючих, чого Боже позбав, Бусурманських сил"[41]. У наступних, 18 і 30 статтях, дане положення конкретизувалося записами, де йшлося про обов'язок низовиків разом з росіянами й поляками воювати

з кримським ханом і турецьким султаном. Зважаючи на те, що традиційною політикою Січі була гра на протиріччях між Москвою, Варшавою, Багчисараєм, Чигирином і Стамбулом, її провідникам не зовсім сподобалася така визначеність положень Андрусівського перемир'я.

Слід також відзначити дивовижну подібність того, як сприймали рішення російсько-польського перемир'я на Правобережній та Лівобережній Україні. Дізнавшись про конкретику його положень, лівобережний гетьман І. Брюховецький (так само, як і його візаві П. Дорошенко) відразу ж відряджає своїх послів до султана Мегмеда IV. У середині липня 1667 р. вони були прийняті ним у Стамбулі, де просили захисту проти польсько-московських зазіхань на українські землі "обох боків Дніпра"[42]. Ще перед тим Брюховецький направив листи до всіх старшин і жителів полків Лівобережної України із застереженням щодо андрусівських домовленостей. В одному з них від 10 лютого 1667 р. до міщан Новгород-Сіверського гетьман відзначав: "...Коли посли Московські з Польськими комісарами мир, між собою домовившись учинили і присягою підтвердили, що з обох сторін з Мосоковської і Польської, Україну вітчизну нашу милу розоряти, пустощити"[43].

Порівняльний аналіз текстів засвідчує, що саме орієнтуючись на попередні листи-звернення І. Брюховецького (як, до речі, і П. Дорошенка та його старшини) видає свою знамениту відозву-універсал до "всього старшого й меншого війська Запорозького рицарства і всього посполитого християнського в Україні" від 7 жовтня 1668 р. супротивник П. Дорошенка, "татарсько-турецький" ставленик гетьман П. Суховієнко[44]. У ньому він засвідчує розуміння українською елітою проблеми міжнародного розділу козацької держави між більш сильними сусідами: "... Нині ж, коли великих оних монархів, царської його пресвітлої Величності і королівської милості величності, згоди перемир'я, а потім і вічного взяття, присягами закріпленого, в заспокоєння біді України, одна сторона Дніпра від Москви царської величності, а друга від сторони Польської королю його милості визначено і зовсім віддано, *щоб її тими мирами, сиріч розділами, малу по малу в міцні тої своєї сторони взявши руки, а потім і усіма силами наступивши, так її уязвити*, як людей православних християнський народ, особливо військо Запорозьке старожитним їх місцям славним низовим Запорожжям, жінки і діти і сущі младенці, мечем чи вічним [миром] в тяжку, неначе єгипетську, роботу Московську взяттям знести й викорінити полоном разом, а села з церквами Божими зі всіма їх святостями вогню і запустінню сицевому надати, щоб, замість міст дикі

звіри і всякий гад, гнізда свої скоренив…"[45]. А тому, з огляду на розділ України згідно Андрусівського перемир'я, П. Суховієнко, наслідуючи Дорошенка й Брюховецького, закликає правобережних і лівобережних українців до єднання проти зовнішніх ворогів: "… і всьому єдиноутробному, на цьому і тому боці Дніпра проживаючому, християнському народові, об'являю і повідомляю і застерігаю, щоб ви в союзі і собою милої любові і милості братерської зв'язані міцно, твердо і непорушно перебуваючи"[46]. Саме такий вихід із становища бачив гетьман однієї з частин Правобережної України.

Про реакцію на Андрусівське перемир'я наступника Брюховецького на посаді лівобережного гетьмана Д. Многогрішного може засвідчити наступний факт. Коли в жовтні 1669 р. андрусівські комісари запросили на своє засідання представників Многогрішного як спостерігачів, які б мали лише бути присутніми при переговорах без права голосу, ті їм відповіли наступне: "…на посольському з'їзді обох сторін Царської Пресвітлої Величності і короля польського і князя литовського і Послам і Комісарам в посланнях бути Федору Завадському, судді полку Ніжинського, Лаврентію Борозні, Леонтію Артемовичу Полуботку, Єремію Єремієву; а на з'їзді їм при польських послах сидіти, тому що Царська Величність їх за служби пожалував дворянською честю; а як вони служили перед цим і Польському королю, їм також за служби давано шляхетство і привілеї королевські у них є…, *а тільки їм не сидіти, і їм за честь свою стояти і того не уступати*"[47]. Про своє несприйняття російсько-польського миру неодноразово заявляв гетьман І. Самойлович, що буде висвітлено в наступних розділах.

Отже, лівобережна генеральна старшина погоджувалася брати участь в польсько-московських переговорах, але на паритетних засадах, – "за честь свою стояти", – тим самим перетворюючи переговорний процес у трьохсторонній. Через два роки уряд Д. Многогрішного налагоджує тісні стосунки з П. Дорошенком, а їхня позиція щодо сприйняття перманентних дипломатичних зустрічей Польщі й Росії почала повністю збігатися й була направлена на об'єднання розділених між двома державами українських земель під владою іншого монарха – у даному випадку султана Османської імперії. "(Українці – *Т.Ч.*) мають зараз Пана, який буде знати, що з ними робити, і як їх стримати"[48], – заявляв полякам під час переговорів 1672 р. в Бучачі представник Порти.

Очевидно, що Андрусівське перемир'я 1667 р. між Річчю Посполитою та Московською державою лише *de jure* розмежувало Український гетьманат на сфери впливу польського короля (Правобережжя) та

російського царя (Лівобережжя). Осібний статус подвійного підпорядкування отримувало Запорожжя.. "...І що та Україна на троє ся розірвала, що дуже зле є..."[49] – відзначалося з цього приводу вже в одному з перших вітчизняних полемічних трактатів, який було написано 1671 р. З іншого боку – положення російсько-польського перемир'я *de facto* довгий час (включно до 1686 р.) залишалися невиконаними з огляду на їхнє несприйняття більшістю представників українських політичних структур. Саме намагання Польщі й Росії підписати мир за рахунок поділу України спонукало її тогочасних зверхників шукати підтримки в іншого протектора в особі турецького султана, який, на їхню думку, зміг би забезпечити цілісність козацької держави та її реальну участь у міжнародних відносинах Центрально-Східної Європи.

8

"Козацький колабораціонізм" та українська політика Польсько-Литовської держави (1660 – 1670-ті рр.)

"Погодимося, панове молодці, з ляхами і будемо мати більше - покірне телятко дві матки ссе"

(з виступу П. Тетері на Генеральній раді, 1658 р.)

Як довели польські науковці, після Оливського миру 1660 р. головний вектор зовнішньої політики Речі Посполитої був спрямований на схід, а контакти з Москвою, Багчисараєм і Стамбулом стали визначальними для польської дипломатії[1]. У попередніх розділах вже досліджувалося основне питання, яке польські королі вирішували в переговорах з російським царем, турецьким султаном і кримським ханом. Це була проблема міжнародно-правового визначення (підпорядкування) політичного статусу Українського гетьманату. Разом з тим, річпосполитський уряд намагався власними силами добитися повернення козацької держави під свою владу й нав'язати її зверхникам ті відносини, які існували між Варшавою та Українським гетьманатом (одержавленим Військом Запорозьким) до 1648 р. Коли стало зрозумілим, що військовими засобами Україну не повернеш, а дипломатичні потуги традиційно є досить довготривалими, польська верхівка запланувала ряд спеціальних операцій, що були направлені на дискредитацію керівних діячів та розкол української еліти.

Ще навесні 1654 р. на розгляді в сенаті Речі Посполитої знаходилися проекти відторгнення гетьманату від московського протекторату. Їхні положення були наступними: 1) домогтися розколу старшини, обіцяючи

їй відновлення дії Зборівського трактату; 2) проголосити нового гетьмана на противагу Б. Хмельницькому й надавати йому всіляку підтримку, задля провокування українського населення на громадянську війну[2]. Влітку 1657 р. ряд провідних польських діячів (серед яких С. Потоцький, Є. Любомирський, С. Чарнецький, Я. Сапєга) домовилися між собою повернути українські землі шляхом розпалювання сварок між старшиною й рядовим козацтвом та постійного вказування Москві на начебто "зрадницькі" дії українського уряду [3]. Якби такі заходи не мали результату, то планувалося позбавити життя (шляхом отруєння) найголовніших козацьких провідників.

З огляду на впровадження окремих положень даних проектів, "козацький колабораціонізм" став проявлятися ще за володарювання Б. Хмельницького, коли окремі представники української еліти йшли на співпрацю із зовнішнім ворогом козацької держави. Такі випадки траплялися й за гетьманування І. Виговського. Окрім того, вже починаючи з 1659 р. панівні кола Речі Посполитої проводять цілеспрямовану діяльність щодо обрання на гетьманську посаду вигідної для них особи. Таким було переобрання на Корсунській раді в листопаді 1660 р. Ю. Хмельницького. Незважаючи на невдоволення значної частини старшини положеннями Слободищенського трактату, королівський представник С. Бенєвський зумів переконати козацьких провідників і "чернь" у необхідності подальшого перебування Хмельниченка на посаді гетьмана та добився голосування саме за нього[4]. Більш того, саме Бенєвський переконав сина Б. Хмельницького не відмовлятися від булави, і аргументуючи це тим, що більшість полковників хоче повернення Виговського, який неодмінно буде мстити сину Хмельницького. Польський урядовець також вмовив Юрія взяти собі генеральним писарем П. Тетерю, який став "людиною, яка б могла проводити польську політику"[5].

У травні 1659 р., після від'їзду української делегації з вального сейму, що ратифікував Гадяцьку угоду, полковник Тетеря залишився у Варшаві й вступив на службу при королівському дворі Яна II Казимира. Восени наступного року він за дорученням свого патрона прибуває до України і, при безпосередній участі польського представника С. Бенєвського, обирається в уряді Ю. Хмельницького на посаду генерального писаря. Вже під час Корсунської ради завдяки своїм ораторським здібностям та авторитету здобутого у попередні роки, новообраний генеральний писар зумів переконати присутніх у доцільності відмови від царської протекції й обрання курсу на підпорядкування Українського гетьманату королеві. "Не дай нам, Боже, думати про царя..."[6] – говорили козаки після вдалого

виступу на цій раді колишнього сподвижника Б. Хмельницького. У той же час Тетеря промовляв, що козацтво вже неодноразово змінювало протекцію, і якщо це трапиться ще раз, то "він не лише печаті (писарської – *Т.Ч.*) не буде знати, але й всієї України"[7].

Як дослідив В. Газін, у цей період генеральному писарю Тетері не лише з боку польського уряду, але й від імені козацтва, делегованого на Генеральну раду, фактично доручався контроль над усіма діями гетьмана. Козаки наказували йому "керувати молодістю Хмельницького"[8]. Але вже в листопаді гетьманський "регент" повернувся до Варшави. Очевидно, його неприхована пропольська орієнтація й колабораційні виступи були не до вподоби Ю. Хмельницькому (який хоча й не був досвідченим політиком, але виховувався своїм батьком у дусі "козацького патріотизму") та іншій старшині. У Польщі на одного з перших козацьких "колаборантів" чекали великі винагороди : король надає Тетері у володіння маєток у Сіраковщизні, а також підтверджує права на Демидів, Літурівку, Абрамівку, Рилівку, Воронківку. Крім цього, той отримує річпосполитські посади королівського секретаря, хмельницького підчашого, а невдовзі – полоцького стольника[9].

У 1661 р. Ян II Казимир за порадою Є. Любомирського запланував провести великий спільний з'їзд-нараду, де були б присутніми найвищі посадові особи Речі Посполитої та Українського гетьманату. На ній планувалося обговорити умови майбутнього польсько-українського договору – поляки дуже боялися чергової "зради" козаків на користь царя. Але Ю. Хмельницький під різними приводами відмовився від такої непевної, на його думку, "конвокації". У зв'язку з цим, королівський уряд робить ставку на "персональне" прихилення до себе окремих старшин шляхом їхнього підкупу. Послам (а також іншій старшині в Україні), які прибували до Варшави видавалися значні суми грошей з королівської скарбниці. Вони одержували землі, маєтки, хутори, млини та іншу власність, а також підтверджувалися їхні права на ті маєтності, якими вони вже володіли та надавалося шляхетство тощо. Самому Хмельниченку було видано привілей на м. Гадяч з усіма прилеглими селами і хуторами та Суботів, Медведівку, Новосілку. Як гетьману, йому також дозволили збирати мито з іноземних купців, що проїжджали територією козацької України[10]. До польських воєвод і шляхти в Україні було вислано десяток королівських універсалів з наказом виганяти козаків з "добр земських". Все це робилося задля того, щоб перетягнути гетьманат на свій бік у війні з Росією, а також не дати можливості українцям укласти союз з Кримським ханатом та використати козацтво в проектованій Яном II Казимиром і його дружиною елекції на зразок *Vivente rege*.

На початку 1662 р. до України вже як королівський секретар повертається П. Тетеря. Метою його поїздки було отримане від Яна II Казимира доручення зібрати якомога більше інформації про внутрішню та зовнішню політику уряду Ю. Хмельницького. Після прибуття до Чигирина, де його ще сприймали як впливового старшину, Тетеря відразу ж починає насаджувати тут вигідні для королівського двору настрої. Він переконує гетьмана відмінити виданий незадовго до того універсал щодо усунення польських старост з королівських і шляхетських маєтностей в Україні[11]. Згідно отриманого наказу, Тетеря постійно звітує до Варшави про політичні кроки гетьманського уряду. У своїх листах до короля він неодноразово висловлює думку щодо неспроможності володарювання Ю. Хмельницького, а в одному з них відзначає, що якщо "цей жереб (гетьманство – *Т.Ч.*) паде на мою голову і якщо воля ЙКМці і Рчплитої (його королівської милості і Речі Посполитої – *Т.Ч.*) будуть потребувати моїх послуг, то я прийму його зі всією доброзичливістю"[12]. Поступово Тетеря з королівського секретаря й номінального генерального писаря перетворюється на такого собі "тіньового" гетьмана. Цьому сприяло й те, що влітку 1662 р. польський монарх надав йому право на "вибирання індукти й евекти в воєводствах окраїнних, тобто Брацлавськім, Київськім і Чернігівськім на пашах і коморах від товарів, що ввозяться і вивозяться..."[13]. Вдячний підданий у вересні повідомляє до Варшави, що єдиним способом утримання козацької України (а отже, земель, з яких він збирав евекту й індукту) під владою короля є якнайшвидша присилка сюди коронних військ[14].

Те, що уряд Яна II Казимира готував обрання П. Тетері на гетьманську посаду, засвідчує кореспонденція між останнім і королівською канцелярією протягом кінця 1662 р., а також інші джерела[15]. Це все робилося заради того, аби взяти під контроль ситуацію на українських землях та мати час на підготовку до нових військових дій з Росією. З огляду на це, Тетерю було обрано гетьманом Війська Запорозького на Генеральній раді, яка відбулася 1-2 січня 1663 р. У березні до Чигирина з Варшави був відправлений королівський придворний І. Мазепа, який мав вручити Тетері монарші *insignia* – привілей на гетьманство, булаву, хоругву, бубни, печатку, а також домовитися про час і місце прийняття від нього присяги з умовою "щоб той акт в церкві відправлявся, при службі Божій, яку б отець Митрополит відправляв... ані під жодною протекцією бути не можливо народові слов'янському, як під Паном природнім"[16]. Однак Тетеря, з огляду на низький статус Мазепи (той був всього-на-всього королівським покойовим) відмовився отримувати з його рук клейноди.

А восени, 22 жовтня, Тетеря особисто зустрівся зі своїм давнім

патроном, королем Яном II Казимиром, але вже в статусі правителя частини Українського гетьманату. Зустріч відбулася в "наметі великім" поблизу Білої Церкви. Гетьман виголосив вітальну промову українською мовою ("аби сподобатися своєму люду") та разом зі своїм оточенням склав присягу на вірність польському монарху[17]. Її текст для гетьмана-васала був наступним: "Я, Павло Тетеря, присягаю Пану Богу Всемогутньому у Тройці Святій Єдиному, що на тому уряді гетьманства військ Й.К.М.-ці [запорозьких] мені підлеглим. *Найяснішому Янові Казимирові, королеві польському і шведському, князу литовському, руському etc. і всієї Речі Посполитої, Корони Польської і Великого Князівства Литовського, вірним, зичливим і слухняним буду, всіляких сторонніх протекцій і панів зрікаюся і жодної не маю обирати іншої, окрім короля ЙМСці* (його милості – *Т.Ч.*) *і Речі Посполитої Польської....*"[18].

Козаки вручили своєму сюзеренові красивого турецького коня з коштовною збруєю й тисячу талярів золотом. Після цього відбулася спільна військова нарада, на якій, згідно пропозицій козацької верхівки, вирішили, що головні сили рухатимуться в напрямку Ржищева і там переправляться через Дніпро для наступу на Лівобережну Україну. Інші ж будуть йти на Бориспіль, а потім вздовж Десни до Остра[19]. Згідно слів самого Яна II Казимира, цей похід відбувався заради "визволення підданих наших з рук ворога (Москви – *Т.Ч.*) і для утримання цілої України..., для впровадження прав, вольностей і свобод народу Руського, а особливо козаків реєстрових, що здавна слугують нам"[20].

Про велике бажання польського короля бачити на гетьманській посаді саме П. Тетерю свідчать його наступні дії. Відразу ж після прийняття гетьманом присяги він надав йому та його дружині Олені Хмельницькій привілеї на м. Ольховець і брацлавське староство, яке гетьманові відступив С. Чарнецький. Коли в липні 1664 р. Ян II Казимир на чолі польсько-татарської армії перебував на Лівобережжі ("майже поблизу кордону Московського") й отримав звістку про повстання на Правобережжі проти гетьмана, то відразу ж дав наказ, "щоб будь-яким способом Тетеря залишився"[21] та відправив на допомогу своєму ставленнику значні військові сили. Коронний канцлер Пражмовський, даючи оцінку діяльності свого короля, писав, що той зумів "утримати при Булаві Запорозькій вірну Речі Посполитій людину"[22].

Слід зазначити, що діяльність П. Тетері на посаді гетьмана й до сьогодні неоднозначно оцінюється як вітчизняними, так і зарубіжними істориками різних поколінь. Відправна точка для багаторічної дискусії представників багатьох історичних шкіл і напрямків лежить у наступних,

начебто контраверсійних, проблемних площинах: "гетьман Тетеря вірний васал польського короля, пропольський гетьман і т.д" і "гетьман Тетеря визначний державний діяч України, хитромудрий політик тощо". Першої точки зору (у її різних інтерпретаціях) дотримуються такі історики-"тетерезнавці", як М. Костомаров, В. Антонович, М. Грушевський, В. Липинський, І. Крип'якевич, В. Гарасимчук, З. Вуйцик, В. Горобець[23]; другу позицію відстоюють Е. Юрков, Я. Дашкевич, В. Смолій, В. Степанков, В. Газін[24]. На нашу думку, обидві точки зору мають право на існування. Більш того, переконані, що вони не заперечують одна одну. Адже, визнаючи владу польського монарха, П. Тетеря намагався добитися від свого сюзерена автономних владних повноважень задля збереження Українського гетьманату як державного утворення. Хоча на початку свого гетьманування Тетеря й робив спроби відновити традиційну зовнішню політику полівасалітетної підлеглості України, але невдовзі з різних причин він був змушений відмовитися від неї на користь лише пропольської орієнтації.

То в чому ж тоді полягав колабораціонізм уряду П. Тетері ? Його прояви дослідив у своїй останній праці В. Горобець. На основі віднайденої в польських архівосховищах "Інструкції..." гетьмана Тетері та "всього Війська Запорозького" своїм представникам на вальний сейм у Варшаві 1664 р., автор прослідкував характер політичних вимог тогочасної української еліти до "короля і станів Речі Посполитої"[25]. У результаті аналізу цього великого й різнопланового документу, який складається з 75 пунктів, дослідник відзначив, що П. Тетеря під час укладення окремих вимог 1664 р. орієнтувався на текст Куруківської угоди 1625 р. та разом зі своїм оточенням, куди входили П. Дорошенко, Т. Носач, С. Зарудний, П. Яненко-Хмельницький, Є. Гоголь та інші полковники доби Хмельниччини, "реанімував вимоги станової автономії козацтва, що були актуальними на початку століття (17-го – *Т. Ч.*)" [26].

Однак важко погодитися з тим, що козацька старшина жертвувала політичною автономією заради станової. Переконані, що в даному випадку ідея станової автономії не могла підміняти ідею політичну. На нашу думку, вони (ідеї) висувалися одночасно й були ланками одного процесу, а саме спробами козацької еліти не лише легітимізувати себе як народ політичний України, але й дистанціюватися від шляхти як народу політичного Речі Посполитої. Найпереконливішим аргументом цьому є постійне піклування керівництва Українського гетьманату про "права і привілеї" всіх станів "руського" (українського) народу. Це відзначав і В. Горобець, стверджуючи, що козацтво стало на захист свобод і вольностей всього українського народу та виконувало "функції протектора Пра-

вославної церкви... національних, культурно-освітніх запитів всього православного населення Корони Польської та Великого князівства Литовського"[27]. Таким чином, українська еліта не відмовлялася від своїх політичних прав (серед яких чи не найголовнішим було право захисту православних українців) на користь станових, адже якби вона це зробила, то відразу б втратила й набутий у добу Б. Хмельницького з такими великими труднощами соціальний статус.

На нашу думку, "устроєва реформа" 1664 р. за своєю суттю більше нагадувала положення майже "капітуляційного" Білоцерківського трактату 1651 р., який, як відомо, був укладений Б. Хмельницьким під великим тиском зовнішнього чинника й майже ніколи не згадувався гетьманом під час подальших українсько-польських переговорів[28]. Похід короля Яна II Казимира 1663–1664 рр. і присутність багатотисячних коронної й ханської армій в Україні також були каталізатором для колабораційних настроїв уряду П. Тетері. З різних причин він відмовляється від проведення політики лавірування між Варшавою, Москвою й Стамбулом та не робить спроби віднайти собі нових союзників-протекторів. Гетьман Тетеря цілковито віддає себе в руки Яна II Казимира, визнаючи його своїм "дідичним паном", та денонсує не лише гадяцькі домовленості Українського гетьманату з Польщею, але й переяславсько-московські – з Росією.

Внаслідок цього П. Тетеря, за влучним висловом кримського хана, стає "королівським гетьманом, а не козацьким"[29], а потім і взагалі втрачає найвищу в Україні посаду. Згідно спостереження сучасника В. Коховського, наприкінці свого правління Тетеря "замкнувся в Чигирині під охороною, і якби король не повернувся з Лівобережжя, то там би й загинув"[30]. Разом з тим, треба відзначити, що цей гетьман був чи не єдиним тогочасним українським державним діячем, який ревно дотримувався одного разу даної монархові присяги. А тому не можемо погодитися з висновком Я. Дашкевича, що гетьман Тетеря часто змінював політичні орієнтації[31].

Та найбільш яскраво колабораційні настрої серед певної частини української еліти проявилися за гетьманування Михайла Ханенка протягом 1669–1674 рр.[32], який був відверто "пролобійований" королівською владою й обраний запорожцями та частиною правобережних полків на противагу "неслухняному" П. Дорошенку. Таким чином, більш ніж через десятиліття нарешті було впроваджено вищезгадані проекти 1654 та 1657 рр. щодо нав'язування українцям урядом Речі Посполитої "альтернативного" гетьмана.

Прослідкуємо як формувалися прокоролівські настрої заслуженого

полковника Війська Запорозького М. Ханенка. Влітку 1660 р. він очолює Уманський полк під час Чуднівської кампанії. Полковник входив до спеціальної козацької делегації, яка спільно з посланцями польської сторони виробила десять пунктів, що загалом повторювали Гадяцьку угоду 1658 р., але не згадували про окреме Руське князівство[33]. Саме тоді полковник Ханенко стає ворогом Москви – російський посол Сухотін повідомив царя про зраду йому правобережної старшини на чолі з Ю. Хмельницьким[34]. Наступного року варшавський сейм нобілітував Михайла, а також членів його родини – Романа, Павла, Сергія та Лаврентія. Уманському полковнику було підтверджено й надано ряд маєтностей.

У вересні 1661 р., під час перебування на чолі козацького посольства у Варшаві, М. Ханенко виконує спеціальне доручення короля: на прохання Яна II Казимира намагається переконати учасників опозиційної шляхетської конфедерації взяти участь у війні з Москвою[35]. А наприкінці 1662 р. Ханенко розглядається урядом Речі Посполитої як один з можливих претендентів на гетьманську булаву[36]. У щоденникових записах П. Гордона за 1663 р. читаємо, що з усіх відомих козацьких старшин "на польському боці залишився тільки якийсь Ханенко, що мав свою невелику армію"[37].

За правління П. Тетері полковник М. Ханенко деякий період був наказним гетьманом. Разом зі своїм полком він зводив переправу через Дніпро біля Ржищева для переходу через річку військ короля Яна II Казимира і правобережного гетьмана на Лівобережну Україну[38]. Він підтримує гетьмана й під час повстання на Правобережній Україні, зокрема, налагоджує контакти з жителями Умані та домовляється про здачу міста королівським військам[39]. У той же час, за сприянням Тетері, Ханенко влаштовує свого сина Павла "до наук" на королівський двір, де він виховувався під доглядом матері польського монарха[40].

Після обрання у 1668 р. П. Дорошенка "гетьманом обох сторін Дніпра" кіш Запорозької Січі не погодився з окремими аспектами його політичної програми і, насамперед, з шляхами її досягнення. На противагу йому запорожці обирають свого гетьмана П. Суховієнка (Суховія), який з допомогою низовиків і кримських татар зробив не одну спробу скинути Дорошенка. Запорозько-татарського ставленика підтримував на чолі одного з найбільших правобережних полків і М. Ханенко.

Після того, як під Корсунем на Генеральній раді правобережної частини Українського гетьманату (березень, 1669 р.) прихильники Дорошенка звернулися за військовою допомогою до турецького султана[41], Ханенко звинуватив Дорошенка в "зраді". При досить потужній (але таємній) підтримці польського уряду уманський полковник став готувати

себе на гетьманську посаду. "Учинили з Уманським, Кальницьким, Паволоцьким, Корсуньським і іншими полками Раду під Уманем і вибрали Гетьманом уманського полковника Ханенка, а писарем у нього Суховія"[42], – повідомляла московського царя 8 вересня 1669 р. канцелярія гетьмана Лівобережної України Д. Многогрішного.

Одразу по обранні нового гетьмана між його прихильниками та полками Дорошенка зав'язалися військові дії. Спочатку Ханенко намагався об'єднатися з силами лівобережного гетьмана Многогрішного. Він направив до нього декілька листів, в одному з яких від 26 серпня 1669 р. писав: "...*Сам милість твоя розсудити можеш: чи можливо те, що ніколи у Війську Запорозькому не бувало, щоб гетьмани* (Дорошенко – *Т.Ч.*) *на вічне собі панство у сусідніх монархів виправляли?* Для того, буде ти любиш отчизну, зволь зібрати всі ті задніпровські полки, поспішно до Чигирина йти, а я з цієї сторони з Військом Запорозьким, щоб ми того неприятеля могли попередити, щоб як в нашій Україні знаків турських не бувало..."[43]. Але Многогрішний відмовив королівському ставленику в допомозі. Тоді Ханенко разом з колишніми гетьманами Ю. Хмельницьким та П. Суховієнком вирушив у похід проти свого політичного противника. Самовидець свідчить, що "мусив Дорошенко в городі Стеблеві зачинитися, якого приступом Ханенко діставав і вже на валу козаки були. А же Сірко діставав... додав оному помочі" [44]. Крім запорозьких підрозділів І. Сірка та Білгородської орди, на допомогу оточеним військам Дорошенка прибули полки його брата Григорія й канівського полковника Лизогуба.

Ситуація на полі бою різко змінилася – тепер уже Ханенко з десятитисячним військом мав оборонятися. 29 жовтня 1669 р. він був ущент розбитий об'єднаними силами дорошенківців[45]. Разом із декількома сотнями Ханенко ледве встиг видертися з кільця і відступити на Січ, де його згодом було обрано кошовим отаманом[46]. Запорожці не могли пробачити Дорошенку його "братання" з "невірним султаном". Саме тому низове козацтво вирішило підтримати того гетьмана, який, на їхню думку, послідовно продовжував боронити "православну віру, отчизну і козацькі вольності".

Опираючись на запорожців, Ханенко не забував про налагодження добрих стосунків з Кримським ханатом. Навіть татарський посол у Варшаві називав Дорошенка "зрадником" і на офіційному рівні підтримував уряд М. Ханенка[47]. Нунцій Марескоті повідомляв папу римського Климентія X про підданство Дорошенка "ворогові всіх християн"[48]. Формуванню негативного політичного іміджу свого противника сприяв і сам Ханенко. Його листи до польського короля красномовно свідчили про те, що Дорошенко присягнув на вірність турецькому султану

Мегмеду IV, хоча сам обвинувачуваний, апелюючи до варшавських урядовців, не погоджувався з такою оцінкою своїх дій.

Незважаючи на свою чітко виражену політичну орієнтацію на Варшаву, Ханенко, продовжуючи полівасалітетну визначеність гетьманату, у 1670 р. започаткував дипломатичні стосунки з Москвою. "Аби твоїм бажанням Військо Запорозьке під руки царські могло знаходитись"[49], – прохав Ханенко царя Олексія Михайловича. Однак, на нашу думку, такий крок гетьман зробив лише для того, щоб убезпечити себе від нападу російських військ та лівобережних полків Многогрішного. Його посольство на чолі з полковником Обидою повернулося на Запорожжя з царською грамотою, яка прощала всі попередні виступи січовиків проти Москви. Разом з тим, російський монарх зауважував, що прийме Ханенка під свою зверхність лише в тому випадку, коли той буде репрезентувати всю Правобережну Україну[50] .

Найбільш яскраво колабораціонізм уряду Ханенка проявився під час підготовки та укладення "великого" українсько-польського договору в 1670 р. Власне, у цей час Варшавою щодо України було застосовано досить підступну тактику, коли на противагу занадто вже "удільницькому" проекту угоди, запропонованої П. Дорошенком, поляки за допомогою свого протеже висували власний, який задовільняв панівні кола Польщі. Події навколо підписання Острозької угоди та сам її зміст були грунтовно проаналізовані Д. Дорошенком[51], а тому зупинимося лише на тих її моментах, які характеризують взаємовідносини між королівською та гетьманською (Ханенка) владами.

31 серпня 1670 р. до Острога, де перебували польські комісари, які перед тим не змогли домовитися з представниками Дорошенка, прибуло посольство від М. Ханенка (як кошового отамана Запорозької Січі) на чолі з полковником С. Богаченком у складі Я. Ярошенка, Р. Малюка, І. Полтавця, І. Завіши, С. Білого та В. Олексієнка.. Очевидно, цей приїзд було заплановано заздалегідь, адже поява послів не стала несподіванкою для поляків[52]. Крім того, вони відразу ж почали погоджуватися з усіма запропонованими пунктами (стали "щиріше трактувати"), що свідчило про попереднє ознайомлення з ними. Запорожці також заявили, що будуть укладати договір від усієї козацької України. Вже за два дні, 2 вересня, Острозьку угоду було ухвалено (нагадаємо, що переговори з послами Дорошенка тривали з перервами близько п'яти місяців)[53]. Окремі положення цього договору були такими: українці відмовлялися від усіх чужоземних протекцій та не мали права зноситися з іншими державами; новообраний гетьман Війська Запорозького повинен був обов'язково затверджуватися королівським

привілеєм; йому та генеральній старшині мали вручатися з рук короля клейноди, після чого вони складатимуть присягу монархові; у військових походах Речі Посполитої козацький гетьман підпорядковувався великому коронному гетьманові тощо[54]. Повний текст Острозької угоди був затверджений на Вальному сеймі у Варшаві 22 грудня 1670 р.[55]

Українські історики досить негативно оцінюють рішення комісії в Острозі[56]. Політичні, економічні та конфесійні права українського народу, порівняно з попередніми договорами в Гадячі та Чуднові, значно обмежувались, але в боротьбі з гетьманом Дорошенком Ханенко отримував деяку перевагу. Сам Михайло Корибут так розумів домовленості 1670 р.: "...Щоб в тій вольності і цілості залишалися, як було перед Війною (1648 р. – *Т.Ч.*)"[57]. Отже, більше ніж два десятиліття воєнних дій між українцями та поляками так нічому й не навчили Річ Посполиту – вона знову хотіла повернутися до передреволюційних відносин зі своїм "корпоративним" васалом.

Але це було неможливо з багатьох причин, серед яких головною була проблема "одержавлення" Війська Запорозького, яке, незважаючи на розкол продовжувало утворювати поліцентричний Український гетьманат. А тому майже всі домовленості 1670 р. так і залишилися на папері. Про це, зокрема, свідчив лист М. Ханенка до короля від 14 листопада 1671 р., де гетьман звертався до сюзерена: "...прохаємо, аби згідно з цим же трактатом (Острозьким – *Т.Ч.*), ствердженим конституцією, ми були збережені при наших козацьких вольностях з усіма полками, щоб ВКМ ПНМ (ваша королівська милість пан наш милостивий – *Т.Ч.*) своїм панським листом зволив повідомити..."[58]. Отже, протягом року, що минув від часу Острога, ці "вольності" так і не були забезпечені Польською короною.

Добиваючись ще більшого визнання в польського короля, Ханенко намагався утримати кримських ханів від виступів проти Речі Посполитої. Восени гетьман радив королеві, щоб той разом з московським царем об'єднався проти турецького султана, а також попереджав Михайла Корибута, що "*Дорошенко і Многогрішний постановили, щоб ні під Вашою Королівською Милістю ні під Москвою, але під Турком були, і в чому їм Боже не допоможи, щоб підданства, як Волохи й інші турку не віддавали...*"[59]. У листах до коронного підканцлера та польного гетьмана М. Ханенко настійливо прохав прислати коронні війська в Україну: "тільки те потрібно, щоб гетьмани (Речі Посполитої – *Т.Ч.*) на Україну збиралися, а нам, щоб неприятель з володіннями своїми не розповсюджувався, допомогали"[60].

Однак панівні кола Польщі не виявили одностайності в підтримці

Ханенка. Коронний гетьман Собеський та підканцлер Ольшевський висловлювалися проти визнання його єдиним гетьманом Правобережної України. Очевидно, саме тому король не віддав булави козацьким послам С. Богаченку, Г. Пелеху, С. Білому, які отримали від нього інші козацькі клейноди та двадцять тисяч злотих[61]. Козацька рада в Корсуні, яка відбулася 2 лютого 1671 р., висловила протест проти дій М. Ханенка та запорожців у зв'язку з Острозькою комісією. На раді зазначалося, що острозькі умови повертають Україну до її стану перед війною, розпочатою Б. Хмельницьким. Старшина, яка підтримувала Дорошенка, відмежувалася від ухвалених в Острозі рішень і заявила, що не допустить приходу польської шляхти на українські землі[62].

У травні 1671 р. коронний гетьман Собеський оголосив про скликання посполитого рушення на Правобережну Україну. На початку липня 14-тисячне польське військо вступило на землі Поділля. М. Ханенко відрядив до Собеського свого посла, який 16 серпня мав розмову з коронним гетьманом і повідомляв, що у військах правобережного гетьмана нараховується 16 тисяч козаків і 5 тисяч калмиків. Ці формування взяли дієву участь у поході польської армії на Правобережжя, про що засвідчував у своїх щоденникових записах французький підданий Ульріх фон Вердум[63].

Щоб ударити в тил полкам Дорошенка, Ханенко чекав на прихід польських військ, сподіваючись на розгром суперника[64]. Після того, як Собеський завоював землі понад Бугом (від Меджибожа до Брацлава), до нього у вересні знову прибули посланці від правобережного гетьмана. Ханенко сповіщав, що він із військом отаборився неподалік від Чигирина[65]. До нього приєднався полковник І. Сірко, з яким Ханенко збирався воювати проти білгородських татар – союзників Дорошенка. Щоб заохотити запорожців до боротьби з татарами, Ханенко прохав Собеського прислати на Січ універсал від імені короля[66].

І. Сірко, який був одним із головних винуватців розгрому полків Ханенка під Стеблевим у 1669 р., постійно змінюючи упродовж незначного часу свої політичні орієнтири, нарешті перейшов на бік правобережного гетьмана. Разом вони розбили кримського хана Селім-Гірея, який намагався допомогти Дорошенкові, напали на татарські улуси Білгородщини, а ще згодом навіть здійснили кілька важких і виснажливих спільних походів на турецькі міста Аслам і Джан-Кермен.

Козаки правобережного гетьмана (йому на той час підкорялося шість полків) вступили в Ямпіль, а потім у Брацлав. Польську залогу Ханенко не допустив у Ямпільську фортецю. 8 жовтня 1671 р. український гетьман

зустрівся з Собеським у Брацлаві, де відбулася спільна українсько-польська нарада з військових питань. Поляків репрезентували коронний гетьман Я. Собеський і князь Д. Вишневецький, а українців гетьман Ханенко та його старшина: полковники Сірко, Зеленський, Лисиця, Іскрицький . На ній було прийнято рішення просуватися до м.Кальника, козаки якого підтримували Дорошенка. Другого дня відбувся банкет, на якому було "випито декілька жбанів української горілки та стріляно з усіх гармат польської артилерії"[67].

Наступні події свідчать, що гетьман Ханенко не був слухняним виконавцем в руках польських урядовців. Старшина Ханенка, звертаючись до Собеського, казала: *"доволі того, що ми вам кланяємось і беремо вашу протекцію, але залоги* (у правобережні міста – *Т.Ч.*) *не приймемо*" [68]. Все ж полякам, що вдалися до хитрощів, пощастило оволодіти Брацлавом – важливим стратегічним центром Правобережної України. Для проведення наради старшину виманили в табір за мури фортеці, після чого польське військо оволоділо старовинним козацьким укріпленням. Згодом Ханенко разом із Собеським оточили полковий Кальник, обороною якого керував наказний полковник Урбанович. Коронний гетьман не мав великого бажання штурмувати місто, але Ханенко наполягав на цьому[69]. Після безрезультатних переговорів з кальницькою старшиною розпочалося бомбардування фортеці та її тривала облога.

Наприкінці жовтня до українсько-польського табору прибули королівські посли, які привезли М. Ханенку від польського монарха гетьманську булаву й тисячу червоних золотих. Але коронний гетьман поділив гроші між всією козацькою старшиною. Гетьманові Ханенку дісталося лише триста золотих, Сіркові – двісті. Одразу ж по цьому зібралася козацька рада, на якій запорожці з рук каштеляна Лужицького вручили своєму отаманові булаву[70]. Цей акт означав офіційне затвердження Польською короною М. Ханенка на гетьманській посаді від "імені його королівської милості".

Коронне військо, яке завоювало близько сорока правобережних міст і містечок, все ж непевно почувалося в чужому краї. Собеському так і не вдалося оволодіти Кальником. Ханенко також був дещо стривожений, тому прохав коронного гетьмана, щоб той дав йому для особистої охорони десять польських хоругв. Між українськими козаками й польськими жовнірами раз-по-раз виникали збройні сутички. Стали напруженими і взаємини самих ватажків козацтва – М. Ханенка та І. Сірка. Сірко мав більший вплив серед запорожців, ніж Ханенко, який не довіряв своїй старшині. Серед січовиків почалися заворушення, спричинені малою платнею короля. І тому

гетьман Ханенко заявив, що готовий віддати свою булаву Дорошенку, якщо той випустить на волю його дружину й старшого сина[71]. Оголошена відставка, на думку гетьмана, мала заспокоїти невдоволених козаків.

Через деякий час багато полкових міст, які перебували під впливом М. Ханенка, почали схилятися під владу гетьмана Дорошенка. Ханенкові козаки звинувачували свого гетьмана в тому, що він допустив розташування польського гарнізону в Брацлаві. В грудні 1671 р. Дорошенко з 27-тисячним військом підступив до Ладижина. Ханенко з козаками зачинився в замковій фортеці. На вимогу видати свого гетьмана Ханенкова старшина 9 грудня відповіла Дорошенку листом, який дуже цікавий з погляду на ідеологічні засади тієї частини українського козацтва, котра підтримувала "польського" гетьмана протягом його правління. Докоряючи Дорошенку за союз із турецьким султаном, ханенківці радили йому: "*Віддалися від поганської протекції і поклонись королеві, природному своєму панові... Тоді наш побачить Пан твою прихильність і покору, а Військо Запорозьке теж побачить твою до себе зичливість, будь, Ваша Милість, певен, що його Милість Пан Гетьман наш дані собі от короля клейноди і знаки військові положить, і по залученню братерському з нами всіма й військо коронне без труднощів відступлять. А тоді запевно і віра свята, і мила отчизна будуть краще процвітати вольностями своїми...*"[72].

У грудні 1671 р. М. Ханенко вислав послів на сеймик Люблінського воєводства, прохаючи внести на сейм Речі Посполитої пропозиції про визнання православної віри не тільки на території України, але й у Короні Польській та Литовському князівстві. Наступним ішов пункт про забезпечення королівською владою навчання українців у Київській академії та відкриття для них шкіл. Ханенко пропонував вищому законодавчому органу шляхетської республіки забезпечити "вольності" козаків у королівських, магнатсько-шляхетських та духовних маєтностях[73]. 26 січня 1672 р. відкрилася сесія сейму, яка мала вирішити ці та інші питання, проте вже в лютому вона була зірвана. В березні, перебуваючи в Ладижині, гетьман запевнив короля Михайла Корибута: "...щиро і вірно стоїмо при достоїнствах ВКМ ПНМ (вашої королівської милості пана нашого милостивого – *Т. Ч.*) з Військом Запорозьким"[74]. Крім того, він повідомляв до Варшави про прихід в Україну значної кількості молдавських бояр "з жінками і дітьми", які втекли від турецької протекції й просилися під владу короля. Ханенко звертався до польського монарха з проханням про їхню підтримку та призначення над ними гетьманом боярина Д. Сандова. Невдовзі він висилає до Варшави посольство на чолі з М. Булигою, який мав вирішити питання щодо оплати Ханенкового війська[75].

За свідченням літописців, загальне керівництво над польсько-українськими військами після від'їзду Собеського до Польщі було покладене на гетьмана Ханенка[76]. На його бік почали переходити окремі козацькі полки. Так, у березні 1672 р. в Корсуні вибухнув бунт проти Дорошенка, у зв'язку з чим козаки прохали заступництва в Ханенка. Знову під владу свого колишнього полковника перейшов Уманський полк. М. Ханенко, підтриманий Уманським, Могилівським, Тарговицьким, Брацлавським і Корсунським полками, вислав посла до Дорошенка з пропозицією прибути на річку Росаву, де мала відбутися козацька рада[77]. Але Дорошенко, побоюючись втратити булаву, відмовився від цієї пропозиції.

У той же час Ханенко організовує звернення від козаків Чортомлицької Січі до Михайла Корибута із запевненням їхнього підданства. 30 квітня низовики писали до короля: "Взявши від предків наших з давнього часу ту науку, аби так завжди стало, статечно і вірно при вродженому панові, найяснішому монархові Королівства Польського залишалися, чого ми до скону життя нашого (бажаючи того і обіцяючи від наступників наших) хочемо і обіцяємо у вірному ВКМ ПНМ (вашій королівській милості пану нашому милостивому – *Т.Ч.*) залишатися у підданстві..."[78]. У травні гетьман перебував у Варшаві, де разом з "старинними" козаками Уманського полку мав зустріч з польским королем у приміщенні сенату Речі Посполитої[79]. Саме тоді ним була складена особиста присяга на підданство Михайлу Корибуту.

Наприкінці літа 1672 р. в Україну з величезним військом прийшов турецький султан Мегмед IV. Для з'єднання з ним під Кам'янець вирушив Дорошенко з полками, які нараховували 27 тисяч воїнів. Ханенко з 18-тисячним військом виступив з Ладижина, щоб завадити пересуванню загонів свого противника і його об'єднанню з армією падишаха. Під селом Четвертинівкою, що на правому березі Бугу, відбулася битва, яка завершилася поразкою козаків Ханенка. Сам гетьман з двома полками ледве встиг відійти до ладижинського замку[80]. Сердюцькі загони Дорошенка й татарська орда тримали в облозі Ладижин чотири тижні, але, так і здобувши його, змушені були відступили. Гетьман Ханенко з прихильниками втік до Білої Церкви, звідки неодноразово посилав листи до московських воєвод з проханням надати йому військову допомогу[81], видавав універсали до запорожців і жителів м. Переяслава про спільні дії проти "невірних"[82].

Не дочекавшись підтримки з Москви, він поповнив свої загони козаками Білоцерківського полку й вирушив на сполучення з коронним

Король Речі Посполитої *Михайло Корибут*

гетьманом Собеським, який на Галичині продовжував воювати з турецько-татарськими військами. Спільними силами гетьманам вдалося розбити великі татарські чамбули під Краснобродом, Комарним та іншими західноукраїнськими містечками. 20 липня Ханенко одержав наказ від короля послати під Кам'янець-Подільський "тисячу-півтори добрих молодців" на допомогу місцевому гарнізону[83]. Однак під ударами армії турецького султана 27 липня 1672 р. капітулювали оборонці Кам'янця, після чого майже всі полкові міста Правобережжя присягнули на вірність Дорошенку. Ханенко ж із родиною знайшов притулок у Короні Польській. На деякий час його військово-політична діяльність на теренах Правобережної України припинилася.

У середині липня з Варшави повернулося посольство М. Булиги, яке мало лист Михайла Корибута до гетьмана Ханенка. В ньому, зокрема, говорилося : "словом королівським підтверджуємо всіляких прав і вольностей згідно асекурації, він нас і від вельможних сенаторів, урядників і гетьманів даної, не тільки цілу і непорушну дотримаємо, але у всіляких проханнях так питання релігії, добр і свобод Військо Запорозьке уконтентуємо і через конституцію сеймову затвердимо."[84]. Король дотримав слова і всі запевнення відносно надання "добр і свобод" втілив наступного року у своєму універсалі від 28 березня 1673 р. до "Ханенка, гетьмана війська нашого запорозького, з старшинами і Козаками нам і Рчптій (Речі Посполитій – *Т.Ч.*) послушними і вірними з боку нашого... полковникам, отаманам, сотникам і всій старшині і черні військовій, як теж городовим обивателям вірним підданим нашим"[85]. У тому ж році на

вальному сеймі затвердили фінансування лише для трьох "хоругв" М. Ханенка.

16 жовтня 1672 р. Туреччина й Річ Посполита підписали договір у Бучачі. У його четвертому пункті були слова, присвячені особисто Ханенкові, де проголошувалося: "Козаки, що були з Ханенком, могли вільно повернутися до своїх домівок, але сам Ханенко не смів повернутись"[86]. На певний час ця заборона стримувала гетьмана в його прагненні перебратися до Умані Дорошенко знову переміг, адже саме його козакам "уступалася Україна" згідно турецько-польського договору.

Наприкінці жовтня М. Ханенко вже брав участь у поході короля Михайла Корибута під Люблін, проти так званої Голомбської конфедерації[87]. Польський король використовував війська Ханенка для розправи зі своїми політичними противниками. Але й у Варшаві Ханенко не припинив самостійної дипломатичної діяльності. На початку грудня він мав розмову з московським послом Протасовим, в якій заявляв про своє бажання перейти під царську протекцію, оскільки в Польщі його недооцінювали. Проте на такі пропозиції гетьмана Москва не реагувала.

Невдовзі король видав універсал до козацького війська Ханенка з дозволом повернутися в Україну. У квітні 1673 р. Ханенко вирушив на Волинь. Джерела свідчать, що при ньому було 12 тисяч козаків[88]. 23 квітня гетьман знову написав листа до царя, прохаючи підданства. Московський уряд відповів, що коли Ханенко стане єдиним гетьманом Правобережної України і з усіма козаками, які перебувають у королівському й турецькому підданстві буде проситися "під високу руку", то Москва його прохання задовольнить[89]. 11 вересня полки Ханенка й війська Дорошенка зійшлися в бою під мурами Києва з боку Печерського монастиря. Зазнавши поразки, Ханенко подався на Січ, де його раніше завжди підтримували, однак цього разу запорожці невдаху вже не прийняли.

Новий гетьман Лівобережної України І. Самойлович сповістив московського монарха, що з Варшави повернулися посли від Запорозької Січі, які з дозволу короля вимагали в Ханенка повернення гетьманських клейнодів[90]. Той же на це відповідав, що залишив їх у Димері, там, мовляв, знаходився польський полковник Ян Пиво, якого він стратив.

"Під Хотином, коли Собеський бив з козацькою допомогою турків, турчин найгірше узлився на тих козаків… які трималися поляків з Ханенком і виявилися при хотинській поразці для нього найголовнішими супротивниками"[91], – писав Самійло Величко про Хотинську битву (листопад, 1673 р.). І хоч окремі сотні, які раніше перебували під владою Ханенка, продовжували традиції П. Конашевича-Сагайдачного під

стінами подільської фортеці, сам гетьман у цей час перебував далеко від Хотина .

Політична кар'єра правобережного гетьмана наближалася до свого завершення. З півтисячею козаків Ханенко вирушив під Чигирин на допомогу українсько-московським військам Самойловича й князя Ромодановського, що вели боротьбу з полками Дорошенка. На початку березня 1674 р. під Лисянкою війська, які складалися з Київського, Канівського, Лубенського, Білоцерківського полків, а також козаків Ханенка, розбили двотисячний загін Г. Дорошенка.

Але саме це, як не дивно, прискорило падіння самого Ханенка. 17 березня в Переяславі відбулася козацька рада. "На генеральній раді нашій Ханенко клейноди військові, булаву і бунчук… з рук своїх здав"[92] на користь царського регіментаря й гетьмана "обох берегів Дніпра" І. Самойловича. Перебуваючи у "відставці" і проживаючи на Лівобережній Україні, М. Ханенко навесні 1677 р. написав листа до нового короля Речі Посполитої Яна III Собеського з пропозиціями про співробітництво. Згідно окремих даних, він хотів запропонувати польському монархові свою кандидатуру на гетьманську посаду. Але це послання перехопив Самойлович. На допиті перед генеральним суддею Ханенко розповів про свої "незаконні" зносини з королем[93]. Остання згадка про колишнього королівського підданого в документальних джерелах датується кінцем 1678 р. – екс-гетьман Ханенко перебував у батуринській в'язниці під арештом у командира московських стрільців[94].

Відразу ж після "зради" М. Ханенка польський уряд розпочинає наполегливі пошуки нової кандидатури на гетьманство. І вже через рік, у квітні 1675 р., на посаді "наказного гетьмана Його Королівської Милості Військ Запорозьких" бачимо полковника з оточення Б. Хмельницького, Євстафія (Остапа) Гоголя. Його довголітня державна, політична та військова біографія розпочалася з вибухом Української революції й була насичена подіями різного характеру[95], а тому прослідкуємо лише генезу його ставлення до тих чи інших протекторів гетьманату в той час, коли він був на полковому уряді, та розглянемо його відносини з польським монархом вже як гетьмана Правобережної України від його імені.

29 червня 1657 р. Є. Гоголь (у чині подільського полковника) в листі до Б. Хмельницького скаржився на поляків, що поступово завойовували територію Поділля. Він також повідомляв про перемогу над татарським загоном та відправлення одного з полонених до гетьманської резиденції. "Як маємо на тому пограниччі перебувати, не маючи нізвідки (військової допомоги. – *Т. Ч.*), тільки мешкаючи в двох містечках з полком моїм?"[96] –

запитував полковник гетьмана. Вже після смерті Хмельницького, у жовтні 1657 р. Є. Гоголь, разом з іншою старшиною підписав Корсунський договір України зі Швецією, в якому визнавалася протекція короля Карла Х Густава.

Очевидно, він визнав Гадяцьку угоду з Польщею, але особисто її не підписував. Підтримуючи гетьмана І. Виговського, полк Гоголя восени 1658 р. брав участь у битвах з російським воєводою В. Шереметьєвим під Києвом. Однак через деякий час воєвода вже повідомляв цареві про те, що "гетьман І. Виговський приїхав у Київ з полковниками подільським Степаном Гоголем, кальницьким А. Бештанком, корсунським наказним О. Правицьким... великому государю присягти"[97]. Урочистий акт присяги, в якому йшла мова про те, щоб бути під царською "високою рукою в вічнім підданстві", був складений козацькою старшиною на чолі з Гоголем 9 листопада у Софіївському соборі[98].

Але невдовзі подільський полковник у складі війська І. Виговського знову воює з Москвою. 1 липня 1659 р. Є. Гоголь та інші старшини Українського гетьманату П. Дорошенко, І. Богун, Т. Носач, І. Силич, Т. Цицюра, Р. Гапонович, М. Ханенко, Ф. Лобода, І. Кравченко звертаються до самопроголошеного "гетьмана" І. Безпалого, критикуючи його за промосковські погляди: "... народившись разом з нами народом вільним і вирісши в Україні, Отчизні нашій, і за неї немалий час боровшись, тепер сам добровільно в неволю піддається і на братів своїх наступає"[99]. Коли на Генеральній раді 1659 р. новообраний гетьман Ю. Хмельницький присягав на вірність цареві, Є. Гоголь не приїхав у Переяслав, а підпис за нього під текстом присяги був поставлений сином Б. Хмельницького. Та через деякий час полковник визнає "Переяславські статті - 2", а отже, і російську протекцію.

У січні 1660 р. об'єднане польсько-татарське 18-тисячне військо на чолі з коронним гетьманом С. Потоцьким оточило подільське місто Могилів, яке перебувало під владою Гоголя. На допомогу подільському полковнику прийшли частини під керівництвом уманського полковника М. Ханенка та миргородського К. Андрієва. Досвідчений Гоголь успішно керував діями могилівської залоги, а також "на вилазках польських людей і татар побили багато". Могилів залишився українським, але польський наступ тривав. У травні 1660 р. відбулася козацька рада, на якій Гоголь запропонував нову тактику ведення війни з противником: на зиму відступати з усім військом на Запорожжя, а весною виходити з новими силами на волость і "воювати поляків"[100]. Восени того ж року подільський полковник знову зраджує царя й визнає зверхність польського короля,

підписуючи Слободищенський трактат з Річчю Посполитою.

Наступного, 1661 р., згідно з рекомендаціями Гадяцької комісії з виконання однойменного договору, на Вальному сеймі полковникові Є. Гоголю та ще тридцять одному представнику козацької верхівки були надані права шляхти[101]. Однак нобілітований шляхтич не став слухняним виконавцем королівської волі, про що свідчить такий факт: коли польський урядовець С. Беневський наказав подільському полковнику спорядити частину козаків проти турків, той виступив з гнівною промовою на козацькій раді, зазначивши, що не слід старих і заслужених козаків зараховувати до розряду "тяглих"[102]. Протягом 1661–1662 рр. Гоголь неодноразово скаржився гетьману Ю. Хмельницькому на польські війська, "які черкаські міста розоряють"[103].

У 1663 р. новообраний гетьман П. Тетеря був незадоволений поведінкою свого підлеглого й неодноразово скаржився на нього в листах до короля: "Гоголь не тільки замарав себе, але і до мене всім, що не робив, викликав таку відразу, що мене майже перестали любити"[104]. Адже Є. Гоголь спочатку підтримував прихід військ царського васала І. Брюховецького на Правобережжя, а також провідників антигетьманського повстання. Після наступу польських військ влітку 1664 р. він назвав себе підданим московського царя та разом зі своїм полком перейшов з Могилева до Брацлава й там укріпився. Але С. Потоцький захопив у Львові двох синів подільського (на той час він ще очолював і Брацлавський полк) полковника, і той у вересні змушений був визнати протекцію польського монарха[105]. П. Тетеря одразу ж вирішив перевірити відданість Гоголя, який вже кілька разів протягом незначного проміжку часу змінював політичну орієнтацію. У листі до канцлера М. Пражмовського правобережний гетьман зазначив, що, перейшовши на його бік, полковник "отримав наказ прискорити зі своїм полком похід проти спільного ворога для того, щоб справою показати свою відданість"[106].

З приходом у 1665 р. до влади П. Дорошенка, Є. Гоголь, який знав його ще з часів Хмельниччини, відразу ж перейшов під булаву нового гетьмана. 20 лютого 1666 р. на Раді під Лисянкою були прийняті вимоги козаків на варшавський сейм. Інструкцію, крім гетьмана та генеральної старшини, підписали чигиринський, черкаський, корсунський, білоцерківський, паволоцький, уманський, тарговицький, кальницький, брацлавський, а також подільський (ним був Є. Гоголь) полковники [107].

У березні 1669 р. Гоголь разом з Тарговицьким полком С. Щербини та січовиками І. Сірка воював на околицях Очакова, де в полон було захоплено значну кількість татар. Саме тому Гоголь був відсутній на раді

біля р. Росави неподалік від Корсуня (представників козацтва від правобережних полків було 500 осіб, лівобережних – 20, Запорозької Січі – 11), на якій більшість її учасників схвалили намір П. Дорошенка визнати зверхність турецького султана[108]. Але той факт, що подільський полковник продовжував виконувати накази П. Дорошенка, свідчить про його згоду на протекторат Османської імперії.

Восени гетьман Дорошенко, який намагався об'єднати під своєю владою всі українські землі, вислав з Чигирина загони козаків на чолі з наказним гетьманом Я. Корицьким та полковником Є. Гоголем. Вони мали "визволяти" лівобережні міста з-під влади гетьмана "його царської милості" Д.Многогрішного. Після того, як Корицький з Гоголем переправилися через Дніпро, до них приєдналися Лубенський, Миргородський та Полтавський полки, а також три тисячі білгородських татар. 12 жовтня 1669 р. під Лохвицею відбулася вирішальна битва. Д. Многогрішний на чолі Київського, Переяславського, Прилуцького, Ніжинського, Чернігівського та Стародубського полків (близько 20 000 чол.) розбив козаків Дорошенка, "а Гоголь з іншими утік за Дніпро" [109].

У березні 1671 р. польський уряд не виконав вимог українського посла Петраковського, тому після його повернення до резиденції П. Дорошенка останній домовився з Білгородською та Очаківською ордами про спільний похід[110]. Разом із козацькими підрозділами під керівництвом наказного гетьмана Гоголя вони мали відвоювати в поляків південно-західні території України. Наслідком українсько-татарського походу було звільнення Бара й Меджибожа. З помсти за вбивство своїх послів козаки також спалили всі села, які належали шляхтичу Ковецькому. Однак вже у вересні коронний гетьман Я. Собеський зі значними силами вирушив на Правобережну Україну. Після багатоденної облоги Могилева – резиденції Є. Гоголя поляки ввійшли в місто. Під час оборони фортеці загинув син полковника[111], а сам він з незначною кількістю козаків зумів відійти на другий берег Дністра – у Молдову, де з дозволу господаря Дуки й отаборився. Через кілька днів полковники Є. Гоголь, К. Мігалевський та М. Кияшко віднесли листа до Собеського, в якому давали згоду підкоритися гетьману М. Ханенку, що визнавав зверхність польського короля. Від коронного гетьмана їм було видано "асекурацію", але полковник з товаришами не скористувався нею, оскільки разом з молдавським господарем пішов до Волоського князівства[112].

За Бучацьким договором між Польщею й Османською імперією територія Поділля відходила до Порти. Представники гетьмана Дорошенка (можливо, серед них був і Є. Гоголь) також прибули до Бучача

й хотіли взяти участь у переговорному процесі, але польські комісари категорично відмовили їм. Річ Посполита не бажала виконувати досягнутих домовленостей. У жовтні 1673 р. під Хотином її війська на чолі з Я. Собеським перемогли багатотисячну армію Гусейн-паші. Останній чекав на допомогу кількох тисяч козаків, яких мав привести Є. Гоголь[113]. Однак достеменно невідомо, чи полковник брав участь у самій битві.

Водночас Бучацький договір "розв'язав руки" московському царю та лівобережному гетьману І. Самойловичу, війська яких на початку 1674 р. розпочали наступ на Правобережну Україну. Полковник Гоголь був серед тих дорошенківців, яким доручалося захищати Корсунь. Однак відчуваючи наближення військ Самойловича та Ромодановського й зважаючи на їх перемогу над основними силами Дорошенка, Є. Гоголь з іншою старшиною переходить до лівобережних козаків і на початку березня у Лисянці складає присягу цареві. 17 березня на Генеральній раді в Переяславі він у присутності правобережних полковників повторює присягу вірності сюзеренові й відправляє листа до царя з повідомленням про свою покору й проханням оборонити Правобережну Україну від польського наступу[114]. У квітні полковник Гоголь отримав грамоту від царя Олексія "з милостивим словом"[115]..

Після цього Могилівський полк розпався на дві адміністративні частини – Подільський та власне Могилівський під владою лівобережного гетьмана. Могилівським полковником став ще один соратник Б. Хмельницького М. Зеленський. Він неодноразово скаржився І. Самойловичу на подільського полковника Є. Гоголя, який "найняв коменданта в Могилеві у Собеського і віднімає рубіж України, Отчизни нашої, по Мурахву-ріку"[116]. Таким чином, свою вірність монархові (у даному випадку московському) Гоголь вже вкотре засвідчував тільки на папері. Згодом він знову прийняв зверхність Дорошенка, а отже, і турецького султана.

Восени 1674 р. Ян Собеський, вже як польський король, вирушив на правобережні землі України, щоб закріпити там свою владу. Учасник походу польський шляхтич Я. Тушинський залишив цікаві свідчення про Є. Гоголя, який "перед козацькою війною бавився розбоєм, потім завжди був при козаках у бунтах, потім піддався туркам, коли ті прийшли під Могилів..."[117]. Коли ж значно чисельніші війська Речі Посполитої підійшли під мури міста, український полковник полонив і видав польському полковнику М. Жевуському двох татарських мурз, які від імені султана збирали стації з міського населення. "Відразу по цьому пішов Гоголь до короля присягу чинити"[118], – засвідчував щоденниковий запис.

28 жовтня 1674 р. Ян III Собеський повідомляв канцлерові Великого князівства Литовського про підданство подільського й брацлавського полковника Є. Гоголя[119].

Перехід зазначених полків на бік короля мав велике значення для зміцнення влади Речі Посполитої на Правобережній Україні. Це переконливо засвідчує універсал Яна III Собеського від 22 листопада 1674 р., який дарував жителям цих полків великі вольності й привілеї. Зокрема, зазначалося, що полковнику Гоголю "під уряд його віддаємо міста Могилів, Шаргород, Ожаринці, Ярохов, Яругу, Білу, Михайлівку, Бушу, Рашків, Ямпіль, Черніївці, Кам'янку, Криницю, Цекинівку, Кузьмин, Копайгород, Лучинець, Мурахву, названі з усіма селами і присілками, які до них належать..."[120]. Крім того, козаки, що мешкали в цих містах, звільнялися від "усілякої зверхності панів дідичних... усіляких уставів, данин, чиншу, робіт...". Король заради того, щоб козаки й сам полковник були вірними польській протекції, навіть дозволив їм займатися пивним і горілчаним промислами. Другий королівський універсал надавав містечко і млин у Подільському воєводстві пасинкові Є. Гоголя Баляцкові, якого теж було звільнено від усіх податків і стацій[121]. 6 грудня згідно ще одного привілея Яна III Собеського, Гоголь отримав с. Вільховець[122].

Очевидно того ж дня Гоголем була складена присяга на вірність польському монархові. Її чорновий текст віднайшов у польських архівосховищах М. Крикун. Зміст присяги є дуже цікавим з огляду на його антитурецьку спрямованість: "*Присягаю пану Богові всемогутньому, в святій Трійці єдиному, що найяснішому Янові III, з Божої ласки королеві польському і Великого князівства Литовського, і найяснішим його королівським наступникам, також Речі Посполитій вірним буду до останньої миті мого життя і останньої краплі крові моєї та вирікаюсь протекції турецької і татарської, ані приймати її більше не буду, навпаки скільки матиму сил і розуму, спрямую їх на викоріненя бусурман з держав його королівської милості...*"[123]. Король як справжній сюзерен письмово затверджував зобов'язання захищати свого підданого. "...На фундаменті присяги, сьогодні особисто перед нами виконаної (Гоголем – *Т.Ч.*)..., і ми навзаєм дальшу ласку нашу і протекцію обіцяємо, обіцяємо також і по наступниках наших", – такими монаршими словами закінчувався універсал від 22 листопада[124].

4 квітня 1675 р. датовано королівський універсал до Могилівського, Брацлавського, Кальницького, Уманського городових полків, де зазначалося: "для кращого... урядування гетьманом наказним уродзоного Гоголя призначаємо..."[125]. У зобов'язання новопризначеного гетьмана-

васала перед королем-сюзереном входило "управляти, запобігати ворожим задумам, забезпечувати спокій і послух у містах, боронити від безправ'я і розбоїв, чинити кожному справедливість, непослух карати, додержуватися даної королеві присяги, бути щодо нього доброчесним і вірним."[126]. Згідно "стародавніх прав і звичаїв", правобережним козакам дозволялося скликати Генеральну раду, "щоб на ній викласти свої скарги, якщо б ще хто-небудь чогось потребував...". Окрім вказаних чотирьох полків під гетьманське управління надавалися охотницькі полки С. Артиша, Барабаша та Кваші.

Влітку Гоголь разом з полковником М. Кияшком неодноразово розбивав загони турків під Кам'янцем-Подільським, а восени звернувся зі скаргою на погане постачання своїх відділів особисто до Яна III Собеського ("в малій ціні вірне підданство моє королеві") [127]. У грудні він зустрічався з королем та коронним гетьманом Д. Вишневецьким у Львові, де, очевидно, планувалися спільні військові операції проти турок.

У лютому наступного року наказний гетьман брав участь у коронаційних урочистостях Яна III Собеського. Вальний сейм Речі Посполитої знову нобілітував Є. Гоголя, адже після своєї першої нобілітації в 1661 р. він кілька разів "зраджував" Короні. Разом з наказним гетьманом до "клейноду шляхетства польського" було приведено козацьких полковників С. Корсука (Корсунця - ?), М. Лукейчика, А. Зеленецького (Зеленського - ?), сотників В. Іваненка, Г. Бернашовського, Я. Озаринського, С. Багринського, осавула П. Калкуля, обозних К. Гасаненка й А. Ясеновського[128]. Однак проблема функціонування Українського гетьманату на Правобережжі практично не вирішувалася панівними колами Польщі. Тому, повернувшись з Варшави, Є. Гоголь зібрав старшину і доповів їй, що "поляки недобре з нами товаришують..., а як бачу лядську неправду проти нас і там раджу, що потрібно нам пану гетьману задніпровському поклонитися"[129]. Отже, знову йшлося про перехід під зверхність московського царя. Старшинська рада навіть відрядила посольство до канцелярії І. Самойловича. Але ці переговори не закінчилися прийняттям якогось рішення. Очевидно, що Ян III Собеський все ж таки якимось чином зумів переконати свого підданого залишитися на боці Речі Посполитої. Від того часу Гоголь почав переманювати до себе на службу козаків лівобережних полків, чого дуже боявся Самойлович. Останній постійно нагадував охотницькому полковнику І. Новицькому, щоб той охороняв жителів прикордонних містечок від "наклепів і знаджувань" Гоголя.

Згідно положень Журавненського договору 1676 р., до Польщі відходили землі по Білу Церкву й Паволоч. Решта території Правобе-

режної України залишалася під протекторатом султана[130]. Тому наказний гетьман разом з полками Кобелзького, Корсунця і Шульги (майже 2 000 осіб) за рішенням польського сенату від 23 жовтня 1676 р. передислокувався в Димерське староство на Поліссі[131]. Під його управління надавалися Чорногородська, Коростишівська та Димерська фортеці. Варшавський сейм 1677 р. ухвалює постанову "Консервація війська Запорозького", де зазначалося: "нагороджуючи вірних козаків Запорозьких до нас і Речі Посполитої: послуги і на дальшу Речі Посполитій заслугу зберегти, обіцяємо їм, і ухвали Сейму теперішнього постановляємо, місця певні в Україні для осідання і мешкання назначить..."[132]. Також з коронного скарбу козакам Є. Гоголя було видано 60 000 злотих[133]. Димерське староство лежало неподалік від Києва, що сприяло активнішій політиці щодо запрошення на Правобережжя лівобережних козаків.

У березні 1677 р. на "правий берег" Дніпра перейшов колишній переяславський полковник Дмитро Райча. Це дуже занепокоїло царя Федора Олексійовича, і він вимагав від І. Самойловича утримувати "малоросійський народ від переходу до Гоголя"[134]. Через погрози останнього захопити Київ лівобережний володар булави навіть відклав свою поїздку до Москви. Про серйозність проблеми свідчить той факт, що кремлівський уряд вислав І. Самойловичу 10 000 золотих рублів у подяку за перехоплені листи Є. Гоголя до коронного гетьмана С. Яблоновського[135]. До лівобережного гетьмана їх привіз полковник І. Шульга, який перед тим був одним з найближчих соратників правобережного гетьмана.

З початком діяльності на теренах Правобережної України "князя сарматського Малої Русі – України" Ю. Хмельницького Гоголь налагодив з ним зв'язки. З Білої Церкви повідомляли до Варшави, що "тільки димерські козаки тримаються орди, забрали гармати з Корсуня, хотіли для Хмельниченка і орди взяти залогу з людей, але ті відмовилися"[136]. Одночасно козацький провідник намагався встановити стосунки з волоським господарем, для чого направив до нього свого представника. Польську владу занепокоїла така поведінка, адже вона хотіла зробити з Є. Гоголя слухняну маріонетку. Особливо був розгублений воєвода Руського воєводства, який запитував у Белзького воєводи про те, що йому робити з непокірним наказним гетьманом[137].

Кінець 1677 р. був нещасливий для гетьманування Гоголя. Від нього на лівий берег Дніпра перейшло близько 2 000 осіб. Самойлович вихвалявся, що незабаром до нього прийде сам Гоголь, і стверджував, що з "лядським" гетьманом залишилося тільки тридцять козаків. 8 квітня 1678 р. Є. Гоголь написав листа до І. Самойловича, в якому повідомляв

про підготовку нового походу турецького султана в Україну, а також про переговори Яна III Собеського з московським посольством з приводу союзу християнських держав проти "невірних". Наприкінці листа було дано згоду визнати владу лівобережного гетьмана: "… зараз самого себе твоїй милості віддаю"[138]. Майже одночасно про можливість турецького нападу на Україну Є. Гоголь повідомив й ігумена Микільсько-Пустинного монастиря Г. Кирдиновського [139]. Однак наказний гетьман польського короля так і не перейшов на бік Російської корони. Відчуваючи наближення смерті, він наприкінці 1678 р. подався до Спасько-Преображенського Межигірського монастиря, де й помер у січні наступного року.

З кінцем гетьманування Гоголя закінчився певний період у відносинах між Українським гетьманатом та Річчю Посполитою, що розпочався з підписання Ю. Хмельницьким Слободищенського трактату. 1660-ті – кінець 1670 рр. можна охарактеризувати не інакше як періодом процвітання "козацького колабораціонізму", або ж відходу частини козацької еліти від більшості досягнень Української революції. Ще воюючи з Б. Хмельницьким, польська влада зрозуміла, що найліпшою політикою щодо України повинні стати проведення військових походів і таємної дипломатії, підкуп старшини та інших заходів, які були направлені на розкол серед козацької верхівки. Варшава також різними засобами впливала на вибір гетьманів, які б потім виконували її волю (повторне обрання Ю. Хмельницького у 1661 р. та вибори П.Тетері в 1663 р.). Тим самим королі Польсько-Литовської держави намагалися повернути Український гетьманат під свою сюзеренну владу. З огляду на непоступливість в українсько-польських відносинах та полівасалітетну зовнішню політику П. Дорошенка варшавські урядові кола у 1669 р. ініціюють появу в Україні гетьманського уряду М. Ханенка, а після його переходу на бік московського царя і гетьманування Є. Гоголя.

Оцінюючи тогочасну політику Речі Посполитої, сучасні польські історики зробили висновок, що ранньомодерна Польща, так само, як і тогочасна Росія, "не була тією державою, в межах якої козаччина мала б якийсь розвиток, обидві держави утискали маси українські і хотіли маніпулювати маріонетковими гетьманами"[140]. Саме тому широко пропонована в той час ідея "трьохнародової" Речі Посполитої так і залишилася лише теоретичним надбанням частини українських та польських інтелектуалів другої половини 17 ст.

9

У "братерській дружбі" з Кримським ханатом проти Московської держави

"...коли бачимо такі ваші християнські заворушення і немилість, що один на другого, місто на місто, яко різні неприятелі воюєте, і самі свою власну кров п'єте, і землю свою пустошите, чого ніколи і між іншими народами рідко бачимо, дуже тому мусимо дивуватися"

(з універсалу Селім-Гірея до жителів України, 1672 р.)

Не підлягає сумніву той факт, що відносини з Кримським ханатом відігравали досить важливу роль у становленні та еволюції ранньомодерної Української держави. Важливість українсько-татарських політичних зв'язків промовисто засвідчує укладання мирної угоди між Річчю Посполитою й Кримським ханатом 15 грудня 1653 р., яка розірвала союзницькі відносини між Б. Хмельницьким та Іслам-Гіреєм й зіграла вирішальну роль у підписанні українською стороною союзницьких домовленостей з Москвою у 1654 р[1]. Проте в наступні роки гетьманський уряд виявляє велику дипломатичну активність у справі відновлення миру з татарським ханом (лютий-квітень 1654 р.– посольство у Крим С. Савича, серпень 1654 р. – посольство П. Тетері, жовтень 1654 р. – переговори з татарським послом Тохтамиш-агою, січень 1655 р. – переговори з Менглі-Гіреєм під Охматовим, березень 1655 р. – чергове посольство до Криму, серпень 1655 р. – українське посольство в Криму), у результаті чого між гетьманом Б. Хмельницьким і ханом Менглі-Гіреєм 12 листопада 1655 р. було укладене перемир'я під Озерною[2]. Таким чином, головне завдання – досягнення нейтралітету Кримського ханату у війні України проти

Польщі було виконане. Однак, на жаль, це перемир'я проіснувало недовго. Розірвання, в силу різних причин, мирних зв'язків з Кримом (друга половина 1656 – перша половина 1657 рр.) призвело до значного погіршення міжнародного положення Українського гетьманату.

Кримський хан *Іслам-Гірей III*

І. Виговський, який прийшов до влади після смерті Б. Хмельницького, продовжував політику останнього в його відносинах з Кримом. Вже в лютому 1658 р. гетьман укладає військову угоду з представником ханату Караш-беєм, що дозволяє йому згодом з допомогою 40-тисячної орди отримати переконливу перемогу над московською армією під Конотопом (28 - 29 червня 1659 р.)[3]. Разом з тим, вперше у вітчизняній історії нового часу татарські війська були використані гетьманським урядом для придушення опозиції (боротьба І. Виговського з Я. Барабашем, І. Безпалим, М. Пушкарем). Цей факт мав негативний вплив на процеси консолідації української еліти і в наступні десятиліття.

Сподіваючись нейтралізувати Крим у його допомозі Україні проти Росії, цар відправляє до хана посольство І. Опухтіна і Ф. Байбакова[4]. Воно мало запропонувати Мегмет-Гірею IV відмовитися від підтримки Яна II Казимира та І. Виговського. Але хана не зацікавила ні ця пропозиція, ні обіцянка росіян значно збільшити ""упоминки". На той час, як відзначають дослідники, серед верхівки Кримського ханату провідною стала думка щодо встановлення протекції над Українським гетьманатом[5]. Раніше як українською, так і татарською стороною відносини між двома державами розумілися як "дружні", "братерські" та "приятельські"[6]. Відмовивши московським дипломатам, татарський візир Сефер-Гази-ага заявив, що цар мусить передати ханові українські міста, які знаходяться під владою гетьмана Виговського.

Протистояння українських і польських військ під Чудновим восени

1660 р. призвело до відмови більшої частини козацтва на чолі з легітимно обраним гетьманом Ю. Хмельницьким від Переяславської угоди 1659 р. з царем Олексієм Михайловичем і перехід під зверхність короля Яна II Казимира. Разом з тим, прямий спадкоємець гетьмана-"князя" Б. Хмельницького також був змушений враховувати присутніть значного татарського війська на українських землях. 17 вересня 1661 р. він підписує Ставищанський договір з Кримським ханатом, керівництво якого не збиралося виводити свої орди з України. Однак ще незадовго до цього, у травні, кримський посол Магмет Маметша вимагав від московського царя виведення російських підрозділів з усіх "малоросійських" міст. Очевидно, вже відтоді можна говорити про бажання кримського двору зробити Український гетьманат своїм васалом. Але для досягнення цього ханам необхідно було витіснити з України війська не тільки російського, а й польського монархів. З останнім було важче, адже раніше кримський хан уклав мирну угоду з Річчю Посполитою. Та й Османська імперія, виразником інтересів якої виступав Крим, поки що не давала згоди на початок військових дій проти короля. Однак у травні 1662 р. в листі до гетьмана Ю. Хмельницького хан Мегмет-Гірей IV пропонував: "...Государя ратні люди чи польського короля почнуть наступати... царь (хан – *Т. Ч.*) ратних людей до нього гетьмана, на допомогу надішле"[7]. Майже всі походи Ю. Хмельницького на Лівобережну Україну проводилися за участю татарських орд, деталі перебігу яких вже висвітлювалися в попередніх розділах.

Очевидно, великим був вплив кримсько-татарського чинника після зречення молодшого Хмельницького й на обрання гетьманом П. Тетері. Про це свідчить не лише присутність представника Криму Батирша-мурзи на елекційній козацькій раді, але і його свідчення про те, що саме хан Селім-Гірей "учинив гетьманом" Тетерю[8]. Однак на початку свого правління "невдячний" гетьман почав вимагати усунення татарських підрозділів з Правобережної України, чому завадила позиція Польщі. 3 лютого 1663 р. П. Тетеря скаржився на дії татар в Україні своєму сюзеренові у Варшаву: "...Орда здирає з бідних людей майно, завдає їм нестерпних мук, ув'язнюючи попри всяку справедливість, всупереч дружбі, освяченій присягою"[9]. З цих слів стає зрозумілим, що Тетеря слідом за своїми попередниками сприймав відносини гетьманату з ханатом не інакше, як "дружні", а отже, рівноправні. Традиційно це скріплювалося взаємною присягою. Однак практика взаємовідносин між гетьманом і ханом засвідчувала процес поступового підпорядкування династією Гіреїв своїх північних сусідів. "...Мені вже заборонено без волі

хана надсилати листи до Вашої Королівської Милості"[10], "...кримські мурзи бажають, щоб Україна, як і Волощина, зробилась данницею Криму"[11], – описував П. Тетеря тогочасні стосунки з Селім-Гіреєм та його урядовцями.

Незважаючи на певне охолодження українсько-кримських стосунків, майже 40-тисячне ханське військо під керівництвом Сефера та Менглі Гіреїв, а також Дедеш-аги брало участь у спільному поході польського короля Яна II Казимира і правобережного гетьмана П. Тетері на Лівобережну Україну. Але, як відзначають дослідники, саме пасивна позиція татар, що не бажали посилення Польщі, призвела до провалу цієї кампанії[12]. Окрім того, татарські воєначальники під час походу намагалися змусити українського правителя відмовитися від протекції польського короля на користь підданства турецькому султану Мегмеду IV, що в даному випадку означало б і залежність гетьманату від Кримського ханату. Так було у випадку з придунайськими князівствами – Волощиною й Молдавією. "Ляхи не мало не бажають вам добра; зробіть так, щоб і нога польська не доходила до Горині, як розграничив покійний Хмельницький; а якщо насміляться йти, то ми готові їх знищити разом з вами"[13], – говорив у березні 1664 р. Дедеш-ага гетьману Тетері. Наприкінці 1664 р. Селім-Гірей хотів спонукати П. Тетерю до підписання кримсько-українського миру, який, можливо, передбачав відносини сюзеренно-васального типу.

Від часу смерті Б. Хмельницького й до середини 60-х рр. 17 ст. уряди Стамбула й Багчисарая не мали єдиної точки зору стосовно Українського гетьманату. Якщо Порта хотіла напряму підпорядкувати собі його правителів, то Крим намагався зробити так, щоб козацька Україна стала залежною від ханів. Особливо гостро це питання постало в останні роки правління Мегмед-Гірея IV, коли кримський хан став відкрито ігнорувати накази свого сюзерена щодо участі у війні між Османською й Австрійською імперіями. Це він робив задля можливості безпосередньої участі своїх військ у подіях, які розгорталися в Україні.

Окремо в когорті керманичів козацької України, що підтримували тісні стосунки з татарами, слід відзначити діяльність гетьмана Степана Опари, який, на думку вчених, першим серед тогочасних вітчизняних діячів практично впровадив у життя "турецько-татарський" напрямок у зовнішній політиці гетьманату[14]. Перебування Опари на посаді правителя правобережної частини Українського гетьманату було недовгочасним порівняно з урядуванням тут інших козацьких достойників. Воно тривало всього протягом двох місяців – з 11 червня до 18 серпня 1665 р. Очевидно, з огляду на такий короткий термін гетьманування, а також зважаючи на

обмежену джерельну базу, українські історики майже обійшли увагою вивчення життєдіяльності цього невдалого гетьмана. Саме так охарактеризував С. Опару в чи не єдиному присвяченому йому дослідженні історик Д. Дорошенко[15].

Після втечі П. Тетері до Польщі, правобережна частина гетьманату опинилася в досить складній ситуації. Як з внутрішньополітичних причин, так і з огляду на зовнішні подразники, ця частина колись унітарної держави перетворилася на "яблуко розбрату" не лише між місцевими старшинськими угрупованнями, але й між сусідніми монархами. Тоді, як зазначав той же Д. Дорошенко, на Правобережжі відкривалася можливість для честолюбних та відважних людей пошукати щастя й спробувати захопити осиротілу гетьманську булаву. Найголовнішими претендентами були брацлавський полковник В. Дрозденко (Дрозд), овруцький полковник В. Децик та сотник Медведівської сотні Черкаського полку С. Опара.

Зважаючи на те, що ім'я останнього не було занесено до Реєстру Війська Запорозького 1649 р., можемо зробити висновок : Опара, який на початку 60-х рр. був на посаді сотника Медведівської сотні Черкаського полку й виконував важливі дипломатичні доручення гетьмана Ю. Хмельницького, вийшов на політичну арену десь у середині 50-х рр. Можливо, він був близько знайомий з молодшим сином Б. Хмельницького або перебував у його оточенні. Це й стало причиною того, що наприкінці 1660 р. Ю. Хмельницький призначає медведівського сотника керівником посольства Війська Запорозького до польського короля Яна ІІ Казимира.

У дипломатичній інструкції, наданій С. Опарі перед виїздом до Варшави, йому було поставлено наступні завдання: 1) просити в короля, щоб той не дозволяв кримському ханові пустошити Україну; 2) домагатися, аби коронне військо, яке перебувало на українських землях не кривдило місцевого населення й не займало на постій козацьких володінь; 3) наголосити на необхідності надання додаткового війська для походу на лівий берег Дніпра, де вже перебував наказний гетьман П. Дорошенко; 4) відрекомендувати Яну ІІ Казимиру московського посла Сухотіна, який прибув до Ю. Хмельницького з грамотою від царя, а також погодити ряд інших дрібних питань[16]. Це посольство не можна назвати вдалим (хіба що сам Опара одержав від короля ряд маєтностей), адже більшість прохань та вимог українського уряду так і не були виконані польською стороною.

Після дипломатичної поїздки до Польщі про сотника Опару не було чутно майже три роки (його ім'я не згадується в доступних нам джерелах). Очевидно, у цей час він перебував на території власної сотні й намагався вберегти її від татарських нападів, польських "пацифікацій" та внутрішніх

бунтів. Така цілеспрямована політика С. Опари призвела до гуртування навколо нього козаків з навколишніх містечок і селищ – Сміли, Жаботина, Суботова та Кам'янки. Саме вони на чолі з медведівським сотником підтримали лівобережного гетьмана І. Брюховецького в його поході влітку 1664 р. на Правобережну Україну задля підкорення її своїй владі[17]. Дослідник тих подій В. Маєвський стверджує, що підпорядкування С. Опари лівобережному гетьману не мало за мету піддатися московському цареві. "Опара пробував лавірувати між Брюховецьким, поляками і татарами, намагаючись здобути якнайбільше користі"[18], – відзначав польський історик. Підтвердженням цим словам вченого є те, що в листопаді-грудні С. Опара налагодив тісні стосунки з ханом Мегмет-Гіреєм IV[19]. А в січні наступного, 1665 р., погодився на визнання протекції короля Речі Посполитої, якому присягнув наприкінці квітня в Лисянці[20]. Вочевидь, це було зроблено з огляду на існування в той час польсько-татарського миру.

Однак визнання польської протекції, як засвідчили наступні події, було лише спритним політичним ходом С. Опари і стало засобом для унезалежнення правобережної частини Українського гетьманату за татарською допомогою. На середину 1665 р. сотник розсилає універсали до населення правобережних міст та містечок, де зовсім не згадувалися ні король, ні цар. Підписуючи ці звернення як "старший брат Війська Запорозького", Опара обіцяє українцям такі самі вольності, які вона мала за Б. Хмельницького[21].

З огляду на поспішний виїзд з України гетьмана П. Тетері (червень, 1665 р.), що фактично означало його самоусунення від займаної посади, попередні дії Опари забезпечили "старшому брату" певну популярність серед правобережного люду й сприяли поширенню чуток щодо можливого наступника Тетері в особі Опари. До речі, перед тим П. Тетеря, незважаючи на підданство медведівського сотника під його владу, негативно оцінював діяльність Опари, лякаючи останнього тим, що якщо він перейде під московську протекцію, то цар видасть його татарам в обмін на П. Шереметьєва, який довгий час перебував у кримському полоні[22]. Хоча інші джерела (в т.ч. і польського походження) стверджували, що Тетеря хотів "уступити йому (С. Опарі – *Т. Ч.*) булаву запорозьку"[23].

Як би там не було, але 11 червня 1665 р. на чолі двох полків (пішого та кінного, загальною кількістю близько 1 000 чол.) С. Опара оволодів важливим у стратегічному відношенні полковим містом Уманню, звідки була вибита московська залога в складі 80 осіб[24]. Через деякий час його підрозділи оволоділи Лисянкою. Очевидно, саме перебуваючи в Умані,

С. Опара проголосив себе гетьманом Правобережної України і призначив генеральну старшину[25]. Комендант польського гарнізону Білоцерківської фортеці Я. Стахурський повідомляв короля Яна II Казимира в листі від 7 липня 1665 р.: "Опара ... стягає своє військо над річкою Росавою, хоче там обрати гетьмана, де й на орду сподівається"[26]. В іншому посланні до канцлера Пражмовського білоцерківський комендант відзначив, що Опара розіслав свої листи правобережним полковникам (в т.ч. білоцерківському й паволоцькому), закликаючи їх на козацьку раду й обіцяючи всім ханську протекцію. Коли офіцери польського гарнізону в Корсуні просили в Опари надати їм провіант, той їм відповів: "ідіть туди, де хліб, а ми Вас у Корсуні не потребуємо"[27]. Отже, бажання С. Опари визнавати польську протекцію є фікцією, підсумовував Стахурський.

Розуміючи, що кримський хан хоча і є монархом й володарем потужної військової держави, але разом з тим має свого протектора – султана Османської імперії Мегмеда IV, Опара висилає до Стамбула козацьке посольство, яке прибуло до турецької столиці в середині червня 1665 р. Головним завданням українських дипломатів було добитися прихильності могутнього володаря імперії, а також заручитися його військовою підтримкою й монаршим дозволом татарському хану посилати свою орду на допомогу С. Опарі проти московських залог. Історики припускають, що посли Опари також просили в султана допомоги в унезалежненні від Речі Посполитої[28]. Деякою мірою Мегмед IV пішов назустріч вимогам козаків – у кінці липня він вислав на допомогу Опарі елітний яничарський підрозділ на чолі з мурзою Кан Мегмедом. Окрім того, Порта не мала заперечення проти участі татар у спільних діях з військами Опари. Невдовзі до гетьмана прилучилися загони кримчаків на чолі з мурзами Каммаметом, Батурши, Батиром і Тенешом (всього близько 22 тисяч чол.)[29].

Мабуть, десь на початку липня 1665 р. С. Опару все-таки було обрано на козацькій раді гетьманом. Опосередкованим свідченням цьому є те, що в складі його генеральної старшини погодилися бути такі заслужені козацькі політики й військові діячі, як П. Дорошенко (він став генеральним обозним) та С. Фридрикевич* (генеральний осавул). Очевидно, вони б не

* Самійло Фридрикевич був полковником одного з козацьких реєстрових полків ще перед 1648 р. На початку 60-х років займав посаду полковника Білоцерківського полку. Після смерті С. Фридрикевича на його вдові оженився І. Мазепа (*Лазаревський А. Очерки , заметки и документы по истории Малороссии. - Т. 5. - К., 1899. - С. 16; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. - С. 50.)*

пішли на порушення козацького звичаєвого права і не підтримали Опару на гетьманстві, якби той не легітимізував себе через обрання на раді правобережного Українського гетьманату.

За джерельними даними, в липні під булавою новообраного гетьмана зголосилися бути майже всі полки та міста Правобережної України. Це дуже налякало правлячі кола Речі Посполитої, які різними засобами намагалися протидіяти його зростаючій політичній та військовій силі. Місію протидії задумам С. Опари в Україні бере на себе керівник однієї з найміцніших на Правобережжі Білоцерківської фортеці Я. Стахурський. Розсилаючи листи до своїх агентів у Чигиринський, Чернігівський й, власне, Білоцерківський полки, він закликає їх намовляти козаків до протидії гетьману. Однак Опара відразу ж зреагував на це – він знову засвідчує свою вірність польському королю і в середині липня висилає до Яна II Казимира посольство на чолі з І. Суботовим[30]. Воно мало просити про затвердження С. Опари на гетьманстві, а також вимагати усунення з України польських залог[31]. На час перебування дипломатів у Варшаві правобережний гетьман наказує не видавати провіанту полякам, що знаходилися в українських фортецях[32].

Одночасно з дипломатичними заходами Опара робить спробу зміцнити своє становище діями військового характеру. Разом з татарами він планує вирушати до Канева. Метою цього походу повинно було стати захоплення міста з подальшим перетворенням його на своєрідний плацдарм для переправлення військ на лівий берег Дніпра задля прихилення на свій бік лівобережної частини Українського гетьманату[33]. Однак спочатку Опара вирішує захопити містечко Мотовилівку, куди 16 серпня надійшов разом з турками й татарами Кан Мегмед[34]. Після багаточисельних штурмів Мотовилівки (татари також атакували Фастів і Васильків), де мужньо оборонялися прихильники його опонентів Дрозденка й Децика, війська Опари змушені були відійти від мурів містечка. Тим паче, що до канцелярії гетьмана надійшли відомості про сполучення основних сил брацлавського та овруцького полковників. Щоб не допустити цього, Опара висилає в район можливого сполучення своїх противників Кальницький і Уманський полки разом з п'ятитисячним татарським загоном[35]. Цей наказ гетьман віддав 17 серпня, а вже наступного дня він був раптово ув'язнений татарами, коли прибув до них на військову нараду в районі Богуслава. Ось як описував цю подію лівобережний полковник Д. Ярмоленко: "… 18 дня серпня той Іуда Опара з усією старшиною їздив того ж дня до мурз на раду; і ще неподалік від наметів стали татарове в строях, і не допустивши до наметів мурзиних,

стали Опару грабувати й всю його старшину і в одних сорочках до мурз повели, також його радників зв'язали, а йому як Іуді другому подарували кайдани на шию і залізо на ноги..."[36] Аналогічні свідчення про арешт Опари вніс до своєї хроніки польський літописець Й. Єрлич[37].

Що ж спричинило до такого підступного ув'язнення гетьмана С. Опари його вчорашніми спільниками? Як на нашу думку, тут зіграв свою роль збіг багатьох чинників. Насамперед Опарою був незадоволений Мегмед-Гірей IV та його оточення, яких гетьман сприймав не як протекторів, а лише як рівних союзників і часто-густо не прислухався до настанов представників хана. Окрім того, кримський володар не міг вибачити гетьманові його звернення до султана в обхід Багчисарая. Безпосереднім поштовхом до арешту Опари стали перехоплені татарами листи гетьмана до брацлавського полковника В. Дрозденка, в яких останній намовлявся до спільного виступу не лише проти короля, але й кримчаків: "І ті мурзи ті слова йому виговорювали: ти де королю і нам присягав, а тепер де хочеш воювати"[38].

Певну роль в усуненні С. Опари зіграв також Я. Стахурський, який постійно підштовхував Кан Мегмеда і татарських мурз до цього[39]. Очевидно, свою руку до скинення гетьмана приклав і його генеральний обозний П. Дорошенко. Адже вже наступного дня після арешту Опари татари після декількох невдалих спроб захопити козацький табір звернулися до його оборонців: "... якщо де візьмете Дорошенка, що мурзи поставили гетьманом і приймете до себе за гетьмана, то вас не станемо добувати"[40]. З цих висловлювань можна зробити висновок, що перед цим генеральний обозний П. Дорошенко вже мав якісь розмови з ханськими воєначальниками щодо перебування С. Опари на гетьманській посаді й, можливо, сам (або через своїх представників) запропонував татарам підтримати свою кандидатуру на володіння булавою замість невдалого, як на його думку, попередника. Очевидним також є і той факт, що в момент роззброєння Опари "з усіма дорадниками в т.ч. й бунчужним Жилкою"[41] Дорошенка не було затримано й він перебував у татарському таборі не в статусі полоненого, як його нещодавні соратники.

Разом з найближчими старшинами С. Опару відразу ж відправили до Багчисарая, але тут знову в події втрутився П. Дорошенко (що, до речі, є ще одним доказом його активної участі в змові проти гетьмана), який "усім мурзам і старшим татарам великі подарунки давав, і бив чолом, щоб Опару повернули; і тільки для його прохання посилили і з дороги вернули (С. Опару – *Т.Ч.*) і з ним проклятим його суддя Радочинський..."[42] Метою повернення опального гетьмана стало те, що його "Дорошенко

для своєї присяги і досконалої дружби до короля хоче відіслати"[43].

Спочатку С. Опару разом з товаришами (окрім генерального судді Радочинського й бунчужного Жилки, серед них був ще піхотний полковник Цар) помістили у в'язницю Білоцерківської фортеці під нагляд його давнього ворога коменданта Стахурського[44]. Щоб звільнитися з неволі, Опара на допиті в коронного урядовця обіцяв, що на догоду Речі Посполитій може впровадити в Умані польську залогу та приведе під владу короля Запорозьку Січ. Задля того щоб одержати звільнення й виконати свої обіцянки, ув'язнений гетьман пропонував комендантові залишити заручниками своїх сина й дружину[45].

Однак і це не допомогло Опарі. 10 жовтня 1665 р. під Равою-Мазовецькою посли Дорошенка В. Донець і Д. Пиляй передали колишнього гетьмана королю Яну II Казимиру[46]. Польський історик 17 ст. В. Коховський відзначив, що С. Опару деякий час тримали ув'язненим у фортеці Мальборк, де він і зустрів свою смерть[47]. Однак окремі сучасні вчені більше довіряють свідченням француза П. Бончі, який у момент передачі Опари був при королівському дворі й доносив 15 жовтня у Францію про намір Яна II Казимира стратити козацького гетьмана. А тому вони роблять висновок про його насильницьку смерть між датами 10-го і 15-го жовтня 1665 р[48]. Натомість В. Маєвський на основі інформації поетичного збірника, присвяченого рокошу Є. Любомирського*, узагальнює, що король мав намір звільнити С. Опару з умовою подальшого виступу останнього проти опозиційних рокошан (цю думку підтримує і М. Нагельський)[49], а отже, на думку історика, Ян II Казимир не міг стратити гетьмана, який все ж таки помер своєю смертю в польській в'язниці[50].

"Опара ішов і проти царя, і проти короля, адже тим самим наче стояв за незалежність України (в союзі з татарами і під протекцією Порти)"[51], – підсумовував короткочасну діяльність цього гетьмана Д. Дорошенко. Це положення підтверджують і польські історики, відзначаючи, що С. Опара "уособлював щораз більше стремління до незалежності"[52]. Підтримуючи такі висновки відомих вчених, хочемо наголосити на тому, що саме гетьман Опара після відмови свого попередника П. Тетері від окремих задумів Б. Хмельницького, намагався відродити багато чого з політики великого гетьмана. Одним з перших кроків в економічній сфері стало

---

* У "Жалісному еховi", поданого під час сейму 1666 р. до короля і складеному після Ченстовської битви (4.IX.1665 р.), були такі слова: "A czemuś puscić chcecs Oparu Rozbójnika? Bo przyrzeke na dworowa wiares ze kozackie przywieść ma supamenty mnogie."

відбирання "млинів і хуторів" у польської шляхти, яка вже була поверталася в Україну з військами Яна II Казимира. Шляхом закликів доби Хмельниччини С. Опарі вдалося на певний час сконсолідувати козацтво правобережної частини Українського гетьманату, яке втомилося від довголітніх внутрішніх та зовнішніх війн. На одній з козацьких рад С. Опара виступив із закликом "одміряти ляхам границю по Случ"[53]. Цей гетьман практично впровадив у життя "турецько-татарський" напрям в українській зовнішній політиці козацької доби. Саме шляхом Опари пішов його наступник П. Дорошенко, який добивався незалежності України від Московської держави й Речі Посполитої за допомогою Стамбула та Багчисарая. Очевидно, саме відвертий радикалізм як внутрішніх, так і зовнішньополітичних заходів не дозволив С. Опарі довше втримати гетьманську булаву. Він став заручником політики Кримського ханату та їхнього зверхника в особі султана Мегмеда IV на примирення з Річчю Посполитою.

У зв'язку з незалежницькою позицією, в квітні 1666 р. стамбульський двір змістив з престолу кримського хана Мегмеда-Гірея IV. Черговим володарем Криму став Аділ-Гірей, в якому Османська імперія хотіла бачити слухняного виконавця своєї волі. Зокрема, це стосувалося й української політики Порти. Позбувшись важко керованого хана, її керівництво вже не хотіло застосовувати татарський чинник задля впливу на розвиток подій в Україні. Але з огляду на те, що Туреччина у цей час воювала з Венецією, Аділ-Гірей продовжував "самостійницький" курс свого попередника.

Цей кримський хан також не бажав відмовлятися від України "обох берегів" Дніпра. Фактично Правобережжя вже знаходилося під татарською зверхністю. А щоб здобути вплив на Лівобережжя, яке перебувало під московською протекцією, Аділ-Гірей йде на дипломатичну хитрість і під час переговорів з послами царя Олексія Михайловича вимагає виведення російських військ з "черкаських" міст" і щоб "бути їм, черкасам, в уособ", тобто незалежними ні від царя, ні від хана[54]. Однак можна було передбачити, що якби Москва відкликала свої війська з Лівобережної України, туди відразу б ввійшли татарські орди. Важливе місце в політиці нового хана займали стосунки з українськими гетьманами, яких Аділ-Гірей хотів бачити цілковито залежними від себе. Усвідомивши, що П. Дорошенко, наслідуючи Б. Хмельницького, намагається грати самостійну роль і відновити рівноправні "братерські " відносини між Україною та Кримом, хан відразу ж робить спробу змістити того. Коли ж це йому не вдається (Дорошенко встиг сподобатися стам-

бульській владі), він, використовуючи Запорозьку Січ (її старшина виношувала плани позбавлення Дорошенка булави), призначає свого гетьмана на Правобережжі. Ним став запорозький військовий писар П. Суховієнко (Суховій)[55].

У 1668 р. ніжинський протопоп Симеон Адамович, перебуваючи в Москві, розповідав урядовцям Посольського приказу: "... есть в Запорогах писарь Петрушка Суховей, досужей и ученой человек, в 23 года, и посылан был он в Крым для договоров, и с ханом де и с калгою и с салтаном договор учинил, и из Крыму об нем в Запороги писали, чтоб впредь к ним посылали таких же досужих людей, как он Суховий, а прежде сего таких умных людей к ним не присылывали"[56]. "Ділом сильний, в річах світових цекав (говорив – *Т.Ч.*)"[57], – свідчив про молодого гетьмана Правобережної України козацький літописець Самійло Величко.

На арені політичного життя України П. Суховієнко з'являється в 1667 р., в особі кошового писаря Запорозької Січі[58]. Цей рік був дуже важким для козацької держави, зважаючи на укладене в с. Андрусові перемир'я між Річчю Посполитою та Московською державою. Саме воно заклало основи майбутнього міжнародного поділу України між сусідніми країнами. Проти умов Андрусівського перемир'я виступали як правобережний гетьман П. Дорошенко, так і лівобережний правитель І. Брюховецький. Однак наміри першого укласти більш тісний союз з Османською імперією викликали незадоволення запорозької старшини.

На початку серпня 1668 р. кошова рада вирішує відправити до татарської столиці Багчисарая посольство з вимогою допомогти їм відібрати булаву в П. Дорошенка й віддати її до рук людини, яка б, на відміну від нього, враховувала політичні й економічні прагнення запорожців і була більш прогнозованою для кримського хана[59]. Така людина знайшлася в особі запорозького писаря Суховія, якому й доручили очолити посольство до Криму. Прибувши в середині серпня до Багчисарая він уклав військово-політичний договір з кримським ханом Аділ-Гіреєм. Згідно його статей, в обмін на зобов'язання запорожців не руйнувати татарських улусів хан обіцяв надати військову допомогу січовикам[60]. У процесі спілкування представників козацького посольства з татарським урядом молодий запорозький писар так сподобався Аділ-Гірею, що той запропонував стати йому гетьманом України під протекторатом Кримського ханату, а також дав Суховієнку дублікат власної печатки, на якій було зображено "лук з двома стрілами"[61].

Відразу після повернення в Україну Суховієнко пише листа до гетьмана П. Дорошенка з пропозицією прибути до Запорожжя на раду,

"щоб запорожцям з обох сторін Дніпра вибрати одного гетьмана"[62]. Але досвідчений Дорошенко, передбачаючи можливість свого вбивства на цій раді, відмовив і відписав П. Суховієнку, що, згідно козацького звичаю, козацькі з'їзди завжди проводились "в городах", а не на Запорожжі. Таким чином, рада запорозького коша обирає П. Суховієнка гетьманом від свого імені, а також частини правобережних і лівобережних полків. Це призначення підтримало близько шести тисяч запорожців та козаки Переяславського, Полтавського, Миргородського, Лубенського й Прилуцького полків[63]. Однак слід відзначити й те, що підтримка лівобережних козаків стала можливою лише з огляду на присутність в Україні (згідно запорозько-татарської угоди) майже стотисячної татарської орди.

Окрім цього, відразу ж після обрання П. Суховієнко направляє своїх послів до турецького султана Мегмеда IV. Вони мали запевнити султана, що новообраний гетьман буде дотримуватися всіх тих домовленостей, які були укладені між ним і гетьманом П. Дорошенком. Мегмед IV підтримав Суховієнка на гетьманстві, пообіцявши йому допомогу хана, а також запевнив у своїх намірах щодо надання навесні війська для походу на Кодацьку фортецю.

Першим кроком П. Суховієнка в ранзі "запорозького" гетьмана стало звернення до свого візаві: "… а писал де к нему Дорошенку Суховеенко что но гетман ханева величества. А он бы Дорошенко не писался отнюдь Запорожским гетьманом"[64]. Цей лист був скріплений подарованою Суховієнку ханською печаткою, що переконливо засвідчувала його васальне становище.

Відповіддю П. Дорошенка стала розсилка листів до всіх козацьких полковників з вимогою не піддаватися "без ради і волі Війська Запорозького учиненому гетьману Суховієнку", а також чинити збройний опір татарським загонам, які той привів до України[65]. Більшість полковників підтримали П. Дорошенка. Вони навіть вимагали від нього негайно скликати "чорну" раду, на якій вони б швидко "поламали своїми мушккетами стріли Суховієнка"[66]. Виконуючи наказ Дорошенка, у бою коло Прилук було знищено близько трьох тисяч татар. Крім того, брат П. Дорошенка Григорій відмовився від спільного походу з татарами й вимагав у кримського уряду видати йому Суховієнка.

7 жовтня 1668 р. гетьман П. Суховієнко видає універсал, адресований всім станам Українського гетьманату, який став одним з найвизначніших документів, що свідчили про патріотичні наміри тогочасної козацької старшини втримати здобуту в ході визвольних змагань національну державність. Універсал засвідчує розуміння козацькою елітою проблеми

міжнародного розділу своєї молодої країни між більш сильними сусідніми державами в результаті Андрусівського перемир'я 1667 р.: "... в спокоение бедные Украины, одна сторона Днепра от Москвы до царского величества, а другая от стороны Польской к его милости пределенного вовсе отдана, что ей теми мирами, сиречь разделение, по малу малу в крепкие той своей стороны взявши руки, а потом и всеми силами напустивши, тако ее уязвите... мечем или вечным в тяжкую, подобно египецкую, работу Московскую взятием снести и искоренить плетением вместе..." [67].

А тому, "видя таковы милой своей отчизны уготовленной и тако лютой нестерпимой внутрь болезни", П. Суховієнко закликає як правобережних, так і лівобережних українців до єднання проти зовнішніх ворогів: *"... и всему единоутробному братству моему посполитому Украинскому, по сем и том боку Днепра обретаему христианскому народу, объявляю и известую и остерегаю, чтоб вы в союзе и собою милой любви и милости братерской связанные крепко, твердо и неподвижно пребываючи"* [68].

Далі гетьман згадує історію українсько-російських політичних відносин, коли московський уряд нехтував рівноправністю союзу двох держав: "И оттоль что на частокольных везде в войнах головами и перстями вашими себе защищающе, когда к договорам придет вас к ним не токмо не припущают, но и жадные не объявляют речи, для того, что ни о чем ином с ляхами, только вас всегда как бы в руки взявши, вольности поломити, и ни во что обернути, торговались и торгуют; якоже и сие теперешнее мирное постановление (Андрусівське перемир'я – *Т.Ч.*) на всю Украйну пагубу приносит и перед небощиком Брюховецким, хотя боярин был утаено было. Также и Хмельницкого, которого только словами да подарками обещаниями, по своей обыклой Московской хитрости, манили... потаение с Ляхами, о изводе войска Запорожского и пагубе всей Украины договариваючи, бывало ... снести бедную Украину постановили..." [69].

Турбуючись про подальшу долю своєї Вітчизни ("матки милой отчизны бедной Украины"), П. Суховієнко апелює до національної свідомості українців: "От чего яку милую свою, в ней же родихся, отчизну и вас всих. Единого плоду будучи от сицевой пагубы остерегаю и отвожу; а яко вы ныне с собою, то есть с тою стороною (Правобережжям – *Т.Ч.*) за помощію Божією совокупились. Тако в том сопряженій крепко обретающееся, ничесаму себе к разрознению и расколю прелицаемому в грамотах слову и умышленному мечем и огнем и вечною неволею

намерению вредити не подадите…"[70].

Цей важливий у розвитку політичної думки України документ був написаний П. Суховієнком в місті Путивлі, що на Чернігівщині. Він наказав розіслати його всім українським полковникам та сотенним містам і містечкам з метою, "чтоб было предо всеми чтено…"[71]. Однак, незважаючи на переконливі аргументи Суховієнка, його заклики до єднання були проігноровані більшою частиною козацької старшини – вже наступного року на Правобережній Україні з'явився ще один гетьман. Ним став уманський полковник М. Ханенко, якого проголосили гетьманом вже за підтримки й від імені польського короля.

У другій половині листопада 1668 р. П. Суховієнко разом з татарськими загонами діє на Полтавщині. Зокрема, він веде переговори зі старшиною м.Лубен з питання розміщення в місті на зиму чотирьох тисяч татар[72]. Але йому в цьому було відмовлено. Саме наприкінці осені, не без допомоги московських представників, в Україні поширюється чутка про "обусурманення" П. Суховієнка. Рейтарський поручик Ф. Крижановський свідчив про те, що Суховієнко прийняв мусульманську віру під іменем Ашпат-мурзи[73]. Інший росіянин Я. Хопчинський повідомляв до Посольського приказу, що татари дали йому ім'я "Шамай". Крім того, він свідчив: "отзывается Суховеенко хановым сыном"[74]. Можливо, й справді татари неофіційно, на свій лад, називали Петра Суховієнка Шамаєм, а під час протокольних зустрічей – Ашпат-мурзою, але свідчення про його перехід в іслам, на нашу думку, є вигадкою. Адже як після цього Суховієнко зміг би керувати запорожцями, що одним з головних принципів своєї діяльності проголошували оборону православної християнської віри?

З огляду на розуміння чинників, якими керувалися татарські провідники, відмовляючи у своїй протекції Дорошенку й наставляючи на гетьманство іншу особу, показовими є рядки листа калги-солтана Крим-Гірея до польного гетьмана Корони Польської Д. Вишневецького від 23 листопада 1668 р.: "…Ми, бачачи шалберство Дорошенкове, вчинили так: писаря, який із Запорожжя з військом Запорозьким зі мною вийшов, прийняли ми його за приятеля і гетьмана Петра Суховія; про що просимо і бажаємо, щоб ти не слухаючи Дорошенкових приповідних листів; проти присяги підгаєцької зі мною був і на Україну не наступав"[75].

З початком 1669 р. Суховієнко разом з вірними йому полками й татарськими загонами переправляється з Лівобережної України на Правобережжя, де намагається захопити українську столицю й резиденцію гетьмана П. Дорошенка Чигирин. Однак, дійшовши до околиць

міста-фортеці й зваживши на неприступність його мурів, П. Суховієнко укладає договір з Дорошенком, головною метою якого був спільний наступ проти поляків.

Але ні один, ні другий гетьман своїх домовленостей не дотримували. Незабаром полки Суховієнка отримують поразку під Вільшанкою, де їх розбили підрозділи полковника С. Корсунця. Через деякий час у сутичці з полками Г. Дорошенка, які поверталися з Лівобережжя, загинуло ще чимало козаків Суховієнка[76]. Коли ж 16 січня загони І. Сірка розбили під Ольховцем татарські війська Батирші-мурзи, більшість прихильників П. Суховієнка перейшли на бік цього запорозького полководця. "Коли запорожці, що були при Суховієнку, побачили на другому боці (річки – *Т.Ч.*) Сірка, Григорія Уляновського і інших січовиків, то перейшли на їх бік..." – свідчив 26 січня отаман Захар Донець[77]. Таким чином, на боці Суховієнка залишилась незначна кількість козаків. Сучасники оповідали, що таких взагалі було всього близько 15 чоловік[78].

У результаті цієї поразки лівобережні полки, які були під владою "татарського" гетьмана, знову перейшли до П. Дорошенка. Окрім того, козаки Дорошенка захопили канцелярію Суховієнка разом з архівом, печаткою, прапорами, литаврами й бубнами, які були привезені до Чигирина[79]. Але, незважаючи на це, молодий гетьман не збирався здаватися на милість переможцю. Навпаки, 25 квітня 1669 р. він збирає раду на Січі, яка проголошує його "запорозьким" гетьманом[80], і знову починає готуватися до боротьби з Дорошенком.

Кримський ханат, якому було вигідна міжусобна боротьба в Україні, продовжує підтримувати свого ставленика. Хан Аділ-Гірей присилає йому на допомогу орду на чолі з солтаном Муратом. Також хан звертається з листом до окремих лівобережних полковників, зокрема, прилуцького й переяславського, переконуючи їх, що не варто "заради одного гетьмана (Д. Многогрішного – *Т.Ч.*) бути в неприязні з Кримом"[81].

26 травня П. Суховієнко пише листа з Чортомлицької січі до полковника прилуцького полку І. Маценка, в якому прохає останнього не вірити П. Дорошенку, який, за його переконаннями, хоче віддати Україну в турецьку неволю[82]. Одночасно Суховієнко вирішує провести об'єднавчу козацьку раду Українського гетьманату. Для цього він відсилає до Чигирина посольство, що складалося з восьми запорожців, яке мало пропонувати П. Дорошенку прибути на раду до урочища Цибульник. На початку літа, а саме 4 червня, вони дісталися до Чигирина. Гетьман Дорошенко не відмовив Суховієнку, але наказав запорожцям передати на Січ, що дату й місце проведення такої ради буде призначати лише він[83].

Після невдалого походу на Лівобережну Україну П. Суховієнко вирішує поширити свою владу на Правобережжя. У першій половині червня направлений ним на козацьких чайках полк запорожців під керівництвом Стефана Сулими оволодів Переволочною. Але вже 15 червня він був вибитий звідти підрозділами Дорошенка[84]. Незважаючи на це, в кінці місяця у результаті військових дій та дипломатичних заходів на бік Суховієнка переходять Корсунський, Уманський, Кальницький і Тарговицький полки. Невдовзі внаслідок битви під Смілою до нього прилучаються частини Білоцерківського й Паволоцького полків.[85] У цей час на допомогу Суховію прибув й сам солтан Мурат з ордою. 7 липня відбувся черговий бій за право володіння Чигирином. Хоча багато козаків-дорошенківців загинуло, татари разом з полками Суховієнка так і не змогли здобути столицю козацької України. Невдовзі до гетьмана "ханської величності" від Дорошенка втікає ряд старшин, а також колишній гетьман Ю. Хмельницький[86]. Таким чином, більша частина Правобережної України опиняється під владою двадцятичотирьохрічного гетьмана.

Розуміючи, що Суховієнко, оговтавшись від поразки, починає набирати політичної ваги, а також зважаючи на попереднє запрошення, П. Дорошенко пропонує йому прибути на козацьку раду, що мала відбутися на традиційному місці збору – придніпровській р. Росава[87]. П. Суховієнко погоджується на пропозицію Дорошенка й відряджає до нього свого полковника Оршанського з місією передати Дорошенку вимоги свого гетьмана. Вони полягали в тому, що Дорошенко мав бути присутнім на раді без козаків сердюцьких полків, а Суховієнко, натомість, буде без татарських загонів. Однак внаслідок того, що П. Дорошенко змінив попереднє рішення про місце проведення ради і вирішив спочатку дати бій татарам, об'єднавчий козацький з'їзд взагалі не відбувся.

Замість мирної ради прихильників гетьманів Суховієнка й Дорошенка, між ними відбулася сутичка поблизу с. Комончі. Літопис Самовидця стверджує, що від полону Дорошенка врятував лише турецький чауш, який дав наказ татарам, які підтримували Суховієнка, припинити боротьбу[88]. Розлючений П. Суховієнко навіть ув'язнив посланника султана, однак це йому не допомогло – татари невдовзі залишили його. Крім того, правобережний гетьман узяв у полон п'ятнадцять представників Дорошенка, що привезли до нього лист з мирними пропозиціями.

Після цього П. Суховієнко разом з Ю. Хмельницьким та уманським полковником М. Ханенком подалися до Умані. Саме тут 23 липня 1669 р. відбулася рада козацьких полків Правобережної України, на якій

Суховієнку запропонували відмовитися від булави на користь М. Ханенка. Зважаючи на конфлікт з турками й татарами (які вже не хотіли підтримувати його) він погоджується підтримувати новообраного на раді гетьманом М. Ханенка, який хотів спертися на військову міць Речі Посполитої. Зважаючи на згоду Суховієнка, його було обрано генеральним писарем в уряді Ханенка. Сам М. Ханенко так описував ці події в листі до лівобережного гетьмана Д. Многогрішного: "коли пан Суховій за уряд поклонився, на той заклопотаний гетьманства чин новообраний єсть"[89].

Помінявши гетьманську булаву на писарський каламар, Суховієнко радив Ханенку задля блага всього українського народу зібрати поблизу Чигирина спільну з П. Дорошенком і Д. Многогрішним козацьку раду[90]. Наприкінці серпня, за твердженням Самовидця, така рада відбулася поблизу Умані[91]. Але, очевидно, на ній високі сторони не змогли прийти до якогось компромісного рішення.

У вересні – жовтні 1669 р. Суховієнко як генеральний писар бере участь у боротьбі М. Ханенка з Дорошенком за правобережні міста й містечка. Зокрема, ханенківці відвойовують Тарговицю, Звенигородку й Тарасівку. П. Суховієнко намагається підтримати Ханенка й тим, що використовує свої старі зв'язки з Кримом. У цей час навіть татарський посол у Варшаві називає П. Дорошенка "зрадником" і підтримує гетьманство М. Ханенка та писарство П. Суховієнка[92]. У середині вересня Суховієнко перебував під Корсунем у таборі татарів, які отримали поразку від Дорошенка та І. Сірка. Очевидці повідомляли, що після корсунських подій "вся орда потягла до Криму ведучи з собою Суховія як в'язня"[93]. Можливо, деякий час Суховієнко й був в ролі полоненого, однак вже в червні 1670 р. гетьман М. Ханенко, перебуваючи на Січі, відправляє його до Криму з посольською місією. Він мав відвезти хану листи, в яких писано, "щоб кримських хан на польського короля війною не ходив"[94]. Саме у цей час татарські посли в Москві заявили, що новообраний влітку хан Селім-Гірей може відмовитися від претензій на Лівобережну Україну, якщо російський цар визнає право на володіння ханатом Правобережжя[95].

Однак вже через два місяці, у вересні, П. Суховієнко, з невідомих нам причин забравши 170 єфимків зі скарбниці М. Ханенка, втікає на Лівобережну Україну до Д. Многогрішного[96]. Уряд Многогрішного також використовує Суховієнка як спеціаліста з "татарського питання". Знаємо, що лівобережний гетьман готував його до поїздки в Крим на переговори з ханом.

Після старшинського заколоту проти Д. Многогрішного й обрання

гетьманом І. Самойловича бачимо П. Суховієнка в колі полковників, які 1672 р. приймали присягу московському царю Олексію Михайловичу[97]. Подальша його доля невідома. Можливо, він відійшов від активного військово-політичного життя, а, можливо, як свідчать деякі історики, подався до Криму.

Оцінюючи діяльність на гетьманській посаді П. Суховієнка, відзначимо, що з одного боку він став заручником політики татарських ханів, яка полягала в підтримці слабшого козацького провідника на противагу сильнішому, з іншого – його універсали й листи переконливо засвідчили продовження курсу Б. Хмельницкького на утвердження Української держави через впровадження полівасалітетної зовнішньої політики. *"Короля не слухається вся Україна і нічого йому не дає, також його царської пресвітлої величності силам оборонимся і давати їм нічого не будемо"*[98], – проголошував П. Суховієнко під час свого короткочасного гетьманства, намагаючись, як і його попередник С. Опара, унезалежнитися від Польщі й Росії за допомогою Кримського ханату. Але татарські монархи, так само як Польська і Російська корони, хотіли бачити в особах гетьманів лише слухняних підлеглих правителів.

ЧАСТИНА II

МІЖ КОРОЛЯМИ,
ЦАРЯМИ
ТА СУЛТАНАМИ

(1677–1714 рр.)

10

Міжнародний статус Українського гетьманату в світлі зовнішньополітичних впливів

"Україна козакам належати має (самим, а не кому іншому), що умисне підтвердили під Журавном, як і в Константинополі..."

(з листа Яна III Собеського, 1682 р.)

Події трьох останніх десятиліть 17 ст. внесли досить суттєві зміни в співвідношення сил між державами, які розташовувалися між Балтійським та Чорним морями. У цей час продовжувала формуватися нова система міжнародних відносин, підвалини якої були закладені ще на Вестфальському конгресі 1648 р.[1] Як і раніше, значно впливало на події, що розгорталися в Центрально-Східній, Південно-Східній та Північній Європі, довголітнє протистояння монархічних дворів Франції та Австрії . Саме від перебігу запеклої геополітичної суперечки Габсбургів і Бурбонів, головним чином, залежали міжнародні позиції провідних держав цього регіону – Речі Посполитої, Османської імперії, Московської держави та Шведського королівства. Але якщо шведський монарх після річпосполитського "бліцкригу" другої половини 50-х рр. 17 ст. на деякий час погамував власні амбіції (лише задля їхньої реанімації в майбутніх війнах початку 18 ст.), то польські королі, московські царі й турецькі султани продовжували виснажливу боротьбу між собою за право вирішувати долю цієї частини Європи.

До певної зміни зовнішньополітичних декорацій виценазваними державами призвели події, пов'язані зі смертю в 1674 р. не зовсім успішного короля Речі Посполитої Михайла Корибута Вишневецького

та у 1676 р. найвдалішого з московських царів допетровської епохи Олексія Михайловича. Їхні наступники спробували, хоча й не кардинально, але дещо змінити правила гри й примусити свого супротивника відмовитися від потенційного виграшу, яким для кожного була Україна. Найбільш професійно в цьому напрямку почав діяти обраний 1674 р. і коронований через два роки польський король Ян III Собеський. У 1675 р. він підписав союзницький Яворівський договір з французьким королем Людовіком XIV, що був спрямований на війну з бранденбурзьким електором та проти поширення гегемонії австрійських Габсбургів. Наступного року поблизу Журавно польський король укладає перемир'я з султаном, а ще через рік – мирний договір з австрійським імператором та шведським королем . Усі ці міждержавні акти зміцнювали позиції Речі Посполитої в протистоянні з Московською державою та Османською імперією.

Французький король *Людовік XIV*

У свою чергу, Росія, незважаючи на існування андрусівських і московських домовленостей з Польщею, у 1675 р. підписує мирний договір з Австрією, положення якого були спрямовані проти посилення королівських повноважень та збереження традиційних шляхетських вольностей у Речі Посполитій. Відень також обіцяв вступити до ініційованої росіянами антитурецької ліги після завершення війни з Францією. Одночасно московський уряд остерігався того, що у випадку переможного завершення спільної з поляками боротьби проти турок Польща відразу розпочне наступ проти Росії[2]. Саме тому остання

розпочинає вишуковувати можливість укладення сепаратного миру з Османською імперією. Однак у цьому її випереджає польський король, який 17 жовтня 1676 р. підписує перемир'я з Мегмедом IV.

Таким чином, у жовтні 1676 р. припинилася чотирьохлітня польсько-турецька війна, але конфліктна ситуація, яка склалася навколо Правобережної України, не була повністю вирішена. Про свої "права" на неї заявила Московська держава, яка звинуватила Польщу в порушенні андрусівських домовленостей. Загострилися російсько-польські міждержавні відносини, а згодом розпочалася нова війна за Правобережжя, але вже поміж Портою з одного боку, і Росією та Лівобережною Гетьманщиною – з іншого. Цар і лівобережний гетьман, не звертаючи уваги на пункти Журавненського договору, продовжували тримати свої війська в правобережних містах, а тому багатотисячна турецька армія влітку 1677 р. вирушила на правий берег Дніпра[3].

10 серпня 1677 р. до Стамбула прибув великий посол короля Я. Гнінський, який одержав завдання вимагати в султана повернення під владу Корони всієї території Правобережної України[4]. Польських урядовців дуже схвилювала політика турецького уряду, що була спрямована на відтворення васальної української державності й проходила під гаслом створення "князівства Сарматії і Малої Русі" на території Київщини і Брацлавщини[5] під управлінням екс-гетьмана Ю. Хмельницького, який з 1669 р. знаходився у турецькому полоні.

Посольство Я. Гнінського майже рік перебувало в Туреччині. Згідно з одержаними інструкціями, за умови, якщо турки не погодяться з польськими вимогами, великий посол був уповноважений "випрошувати" лише ту частину Правобережжя, яка лежала на північ від лінії Трахтемирів-Рашків. На Поділлі кордон мав проходити від Бару через Меджибіж, Язловець до Чорного Острова[6]. Крім того, за польськими пропозиціями турки не мали права запроваджувати поза кам'янецькими землями жодних адміністративних утворень (еялетів), а також тримати в інших правобережних містах військові гарнізони. Існував ще один варіант поведінки польського посла – обмежитися визнанням королівської влади над Білою Церквою, Паволоччю, Кальником, Немировим і Брацлавом[7]. Однак після тривалих переговорів між Я. Гнінським, Мустафою-ефенді та Мегмедом IV турецька сторона погодилася підписати т. зв. Константинопольський трактат (7 квітня 1678 р.). Власне, це була ратифікація Журавненського перемир'я. Але шостий пункт, який торкався "українського питання", був змінений. Тепер "Україна взята в давніх своїх границях стосовно до виразів цієї угоди, має бути уступлена козакам,

підданим моєї Найвищої Порти. Тільки Біла Церква і Паволоч повинні залишитись під Польщею"[8]. Отже знову за територією "від Дніпра до Случі" визнавалися права васальної держави. Обидві "високі сторони" брали на себе зобов'язання наділяти комісарів правами для визначення кордонів між володіннями монархів. Це розмежування відбулося трохи згодом, у 1680 р.[9].

Від часу укладення Бучацького договору Османська імперія вважала Правобережну Україну своєю власністю, а козацького гетьмана – своїм підданим. Втручання Московської держави й перехід П. Дорошенка під владу царя змусили Порту призначити іншого "намісника" в Україні. Але Ю. Хмельницького ще потрібно було "посадовити" в Чигирині, який знаходився під владою І. Самойловича та московських воєвод. Гетьманська столиця відігравала важливу стратегічну роль у військових та політичних планах ворогуючих сторін. Саме тому влітку 1677 р. турецька армія здійснила намір захопити Чигирин[10].

Виснаженій у довголітніх війнах з Річчю Посполитою та Швецією Московській державі в останній чверті 17 ст. було не під силу боротися з Османською імперією, яка ще не зовсім втратила свою колишню могутність. Наприкінці грудня 1677 р. до Стамбула вирушило московське посольство на чолі зі стольником А. Проскуровим. В інструкції послам, що затверджувалась царем Федором, був цікавий пункт стосовно України. Відзначалося, що вона "з найдавніших часів належала до князів руських і київських, але пізніше відійшла від них, а в 1654 р. знову вернулась під владу царя"[11]. У зв'язку з цим, як говорилося далі в наказі послам, султан не мав права приймати в підданство гетьманів Війська Запорозького і тим самим претендувати на володіння Україною. Положення цього документу, який був типовим для московської політики "післяпереяславського" періоду, на думку царя, мали засвідчувати законні права Московщини на українські землі. Дискусійність такої "легітимності" очевидна і є проблемою іншого дослідження. Разом з тим, у 1667 р. государі "Всієї Русі" власноручно відмовилися від її більшої, правобережної частини: "...Козаків з другого боку (Правобережжя – *Т. Ч.*) Його Царська Величність звільняє від присяги виконаної собі на підданство"[12]. Султан Мегмед IV навіть не допустив російських дипломатів до аудієнції – Порта виконувала план другого "переможного" походу на Чигирин, який відбувся в серпні 1678 р.

Серед тогочасного московського політикуму існувала й інша точка зору на вирішення долі України. Вона була репрезентована відомим державним діячем А. Ординим-Нащокіним, якого на той час відсторонили

від практичних дипломатичних заходів Москви. Та він все-таки надавав консультації для її зовнішньополітичного відомства й робив певні аналітичні доповіді на ім'я царя. У другій половині 1677 р. ним було запропоновано Федору Олексійовичу скликати в Києві з'їзд представників усіх країн, які були зацікавлені в проблемі визначення міжнародного статусу України: "І тепер потрібно з султаном турським царству Московському шукати міцного миру, а королівство Польське від ради спільної не відштовхувати"[13]. Крім того, Ордин-Нащокін передбачав закликати на цей міжнародний з'їзд представників України, Молдавії, Болгарії і Сербії.

Варшавська еліта була занепокоєна можливістю мирного урегулювання російсько-турецьких стосунків. Адже в цьому разі першою постраждала б Річ Посполита. "Москва тільки й думає, щоб нас штовхнути до війни з турками й забрати собі Україну", – відзначав познанський воєвода[14]. І це справді було так. У квітні 1678 р. керівники російського посольства Чаадаєв та Украінцев заявили у Варшаві, що не віддадуть полякам ні Києва, ні Білої Церкви (а отже Правобережжя)[15]. Натомість польський резидент у Москві скаржився на те, що І. Самойлович іменує себе "гетьманом обох сторін Дніпра" й відбирає "дорошенкові" міста[16]. Але невдовзі уряд Польщі переорієнтовується на те, щоб покращити відносини з Москвою й змусити її виконувати пункти Андрусівського перемир'я.

17 серпня 1678 р. в Москві був укладений черговий польсько-російський договір, який підтверджував положення 1667 р.[17]. А 31 січня 1679 р. в Гродно знову відбулося спільне засідання польських та російських дипломатів, на якому мала вирішитися проблема "вічного миру". Польща в черговий раз вимагала від Москви повернення Києва. Посли відповідали, що поляки самі віддали Київ і всю Правобережну Україну в руки турків, внаслідок чого виникла нова війна і "бунт козацький, які за вітчизну свій Київ мають"[18]. Таким чином, як підсумовували російські посли, Польща не мала ніякого права вимагати повернення Києва та українських земель[19]. Поки московські та польські дипломати звинувачували один одного в невиконанні андрусівських домовленостей, лівобережний гетьман І. Самойлович проводив власну політику щодо Правобережної України, яка на той час полягала у т. зв. "великих згонах" місцевого населення на Лівобережжя.

У цей час знову з черговою ініціативою вирішення міжнародного статусу Українського гетьманату виступає відомий російський дипломат А. Ордин-Нащокін, який тоді вже став ченцем під іменем Антоній. Він знову пропонував скликати в Києві з'їзд представників Речі Посполитої

та Московської держави, які спільними зусиллями мали повернути ("*revocare*") на свій бік українське населення, яке визнавало владу Ю. Хмельницького й турецький протекторат[20]. У даному випадку передбачалося, щоб правобережні козаки жили зі своїми "вольностями" під зверхністю обох монархів, а отже, йшлося про встановлення російсько-польського кондомініумy над Правобережжям. Однак така пропозиція досвідченого дипломата викликала не лише спротив польської сторони, але й неприйняття московськими "думними людьми" на чолі з патріархом Іокимом.

Одночасно Московська держава шукає шляхів до примирення з Туреччиною. На початку 1679 р. до Стамбула прибули царські посли В. Даудов та Ф. Старков[21], проте їхня місія виявилася невдалою. "...Москва з турками не погодилась, з нами зараз хоче", – так оцінював тогочасні напрями зовнішньої політики царя Ян III Собеський[22]. Трохи згодом вже Мегмед IV, побоюючись можливості укладення "вічного миру" між Росією й Польщею, звертається за посередництвом до молдавського господаря Г. Дуки. Той прислав до Москви посольство під керівництвом Я. Білевича. У квітні 1679 р. молдавський представник повідомив російських бояр, що Мегмед IV готовий укласти з ними мирний договір[23]. Головною умовою турецької сторони було встановлення кордону між володіннями обох монархів, який би пролягав по Дніпру. Правобережжя мало належати Порті, а лівобережна частина України – Московській державі. Султан навіть погоджувався віддати цареві Київ. Звичайно, в Москві з великим задоволенням прийняли дані пропозиції. Разом з тим, йдучи на дипломатичну хитрість, московський уряд зауважив, що в царському підданстві мають перебувати і правобережні козаки. Автоматично це означало відхід Правобережної України до російських володінь. З'їздивши до Стамбула, молдавський капітан Білевич привіз у грудні того ж року відповідь султана, який, зрозуміло, не погодився відступити царю всю територію України. Серед багатьох причин такої відмови вказувалось й на те, що Річ Посполита не бажає вирішення даної проблеми на користь російського монарха[24].

Московський цар мав змогу особисто пересвідчитись у цьому – влітку 1679 р. до Москви прибуло чергове польське посольство, очолюване П. Бжостовським та Я. Гнінським[25]. Намаганню обох сторін укласти військовий союз проти Туреччини знову перешкоджало "українське питання". І росіяни, і поляки вже вкотре, забувши про андрусівські домовленості, вимагали один від одного права на володіння всією Україною, як Лівобережною, так і Правобережною. У даному випадку Москва вела

хитру дипломатичну гру, результатом якої повинен був стати майбутній мир з Османською імперією[26]. Реакція королівського двору на московсько-турецьке зближення була дуже негативною. "...Зрадники, жиди, про мир домовляються і нас поганинові на відлов віддають, перед яким з батьківських місць тікати мусимо", – обурювався з цього приводу Ян III Собеський[27].

26 серпня 1680 р. до Кримського ханату (хан Мюрад-Гірей одержав султанський дозвіл на ведення переговорів і укладення попереднього договору) вирушила російська делегація на чолі зі стольником В. Тяпкіним[28]. Заїхавши на Лівобережну Україну, щоб вислухати пропозиції гетьмана І. Самойловича, і включивши до свого складу ще одного члена посольства (писар С. Ракович мав представляти інтереси гетьманату), 25 жовтня посли прибули до татарської столиці Багчисараю[29]. Більше двох місяців тривали напружені переговори. 3 січня 1681 р. був укладений мирний договір, за яким Правобережна Україна залишалась під владою турецького султана й кримського хана: "...а рубежу бути, в ті роки річці Дніпру"[30]. Крім того, у московському варіанті тексту було записано, що "у ті перемирні 20 років від річки Бугу і другого пом'янутого рубежу річки Дніпро Салтановій Величності Турській і Вашій Ханській Величності знову міст своїх не ставити... і поселення людям своїм ніякого народу на пом'янутих козацьких землях не чинити і залишити їх пустими"[31]. Остаточний турецький варіант договору був підписаний султаном у Стамбулі (квітень, 1682 р.)[32]. Він вже не згадував про те, що частина правобережних земель має залишатися незаселеною[33]. Однак цей мир не задовольняв обидві сторони. Адже Московська держава не змогла приєднати до своїх володінь Правобережжя та зміцнити західний кордон, а Порта не добилася закріплення за собою Києва та Лівобережної України. Разом з тим, Багчисарайське перемир'я вперше офіційно зафіксувало розподіл сфер впливів Стамбула та Москви[34]. Одночасно укладення цього договору надавало можливість Османській імперії підготуватися до початку війни з австрійським імператором Леопольдом I та подальшого просування углиб Центральної Європи.

Відразу після укладення договору в Багчисараї Мегмед IV почав зміцнювати свою владу на Правобережжі, віддавши його під управління молдавському господарю Г. Дуці. 14 жовтня 1681 р. польський король повідомляв своїх послів у Москві: "...донеси і те Й.Ц.В., що господар волоський вже є в Україні і поселився в Немирові за рішенням Султана Турецького..., а не так як в пактах є..., що Україна козакам належать має"[35]. Саме тому, продовжував король, "*коли йде до того, що Задніпров'я на*

тій стороні України при початкових вольностях не було, належить, щоб Й.Ц.М. (його царська милість – *Т.Ч.*) *до такого не допускав і з нами найперше спілкувався*"[36]. Безперечно, мир між Портою й Москвою штовхав Річ Посполиту до пошуку нових шляхів замирення з царем, а також спонукав до більш тісного співробітництва з Австрійським двором. 31 березня 1683 р. Ян III Собеський у Варшаві укладає наступально-оборонний союз проти Османської імперії. Обидва монархи зобов'язувалися надати один одному військову допомогу в разі нападу турків на Відень чи Краків: король мав виставити 40-тисячне, а цісар – 60-тисячне військо[37].

У кінці травня - першій половині червня 1683 р. у Москві перебувало австрійське посольство, яке представляло інтереси польського короля. На питання цісарських посланців С. Блюмберка й Я. Жировського щодо приналежності Києва і Правобережної України московські бояри на чолі з князем В. Голіциним дали таку відповідь: "...по вчинених під Журавном договорах польський король Поділля і всю Україну по старим рубежам уступив на сторону султана..., а коли поміж Царською Величністю і Султаном Турським по війні учинені мирні договори і Салтан написав Царській Величності Київ з іншими містами"[38]. Наприкінці спільних засідань, відповідаючи на вимоги посланців Леопольда І, царські дипломати заявили: "Царська Величність дозволяє бути вічному миру на таких статтях: щоб все завойоване було у володінні і державі під високодержавною рукою Й.Ц.В. у такому ж обмеженні як і нині перебуває і щоб ніколи зі сторони Королівської Величності не було згадано"[39]. Таким чином, московська сторона знову відмовлялась від Правобережжя й погоджувалась на утримання лише Лівобережної України, але разом з Києвом.

Австрійський імператор та римський папа Інокентій XI настійливо добивалися від польського короля підписати мирний договір з царем на висунутих московським урядом умовах. 14 грудня 1683 р. для підготовки проекту польсько-російського "вічного миру" до Андрусова прибуло королівське посольство, очолюване К. Гжимультовським[40]. Перший з'їзд дипломатів відбувся на початку січня 1684 р. На ньому поляки вимагали "учинити спочатку союз, а потім говорити про мир і малоросіян зробити вільними"[41]. Москва не погодилася з таким "сценарієм" спільних переговорів і вже у березні відкликала своїх послів. Гжимультовський, який повернувся до Варшави, складаючи звіт про своє посольство на сеймі 1685 р., пропонував шляхті: "...при тому будемо радити королеві, щоб видав універсал до козаків (правобережних – *Т.Ч.*), що їх мусить зробити

вільним народом, бо цар сам хоче ними володіти, каже, що дасть їм мільйон, другий...(грошей – *Т.Ч.*)"[42]. У цей час імператорська воєнна рада Австрії розробила план створення могутньої антитурецької коаліції, до якої, крім неї, мали ввійти Польща, Росія, Персія, Україна, Молдавія, Волощина і Трансільванія[43]. Ці задуми невдовзі втілилися в життя, але вже в зовсім іншій міждержавній конфігурації.

Протягом зими 1684–1685 рр. польський король ще мав надію укласти мирний договір з Кримським ханатом, але вона не справдилась. Не надходила обіцяна для боротьби з турками за Правобережну Україну фінансова допомога від Франції. Тільки Апостольська столиця не лише обіцяла, але й надавала посильну матеріальну поміч королю, вимагаючи при цьому укладення мирної угоди з Московською державою.

Ще у березні-травні 1684 р. була організована так звана "Священна ліга" за участю Австрії, Венеції та Речі Посполитої під патронатом римського папи Інокентія IX. Наступально-оборонний союз ("*offensivi et defensivi belli societas*") цих держав організовувався лише для війни з Османською імперією, а тому ввійшов до історіографії як антитурецький. Згідно його умов, австрійський цісар і польський король мали надати якнайкраще військо, а венеційський дожа – морський флот. Також учасники "Священної ліги" домовлялися відвойовувати в турків утрачені раніше території. Зокрема, Річ Посполита повинна була повернути Поділля з Кам'янцем і "Україну" *("...fortalitiis eius vindicandis, Sacra vero Rmttas Poloniae, Cameneco ett Podoliae ae Ukrainae vindicandis incumbent*")[44]. Однак положення цієї важливої міжнародної угоди все ж таки не сприяли Яну III Собеському в його намірах утвердитися на правобережних землях[45]. Головним чином, цьому заважала мілітарна потуга Туреччини та закулісна гра Австрії. На початку 1686 р. Відень укладає договори з Швецією й Бранденбургом, правителі яких у випадку посилення абсолютистських запитів Яна III Собеського мали виступити на допомогу польській шляхті. Отже всі вищеназвані зовнішньополітичні чинники робили неминучим для Польсько-Литовської корони рух щодо налагодження міцного союзу з Московською державою.

Однак російський уряд не поспішав вступати до антитурецької коаліції держав. Він висунув ряд вимог щодо свого вступу до "Священної ліги". Небажання турецького уряду відмовитись від зазіхань не лише на Правобережну, а й на Лівобережну Україну робило досить напруженими московсько-турецькі відносини, що підштовхувало Москву до союзу з Річчю Посполитою. А тому цар запропонував королеві підписати "вічний мир" за умови його відречення від Лівобережної України, правобережних

територій на захід від Києва та Смоленська, а також погодження на царську протекцію над православними Польсько-Литовської держави. Всі ці пропозиції до короля були оформлені російськими дипломатами на основі пропозицій гетьмана І. Самойловича[46]. Сприятлива зовнішньополітична ситуація, яка склалася для Московської держави з початком боротьби країн "Священної ліги" проти Османської імперії, дозволяла царському уряду мати певну надію на успішне вирішення свого головного геополітичного завдання в другій половині 17 ст. – питання про володіння Україною "з лівого берега Дніпра"[47].

З огляду на це в лютому 1686 р. в Москві розпочалися довгоочікувані російсько-польські переговори. Вони проходили в надзвичайно напруженій атмосфері, оскільки обидві сторони одночасно відіслали своїх представників до Туреччини[48]. Крім того, Ян III Собеський у цей час намагався вмовити І. Самойловича відректися від московської протекції. Вже на початку переговорів, 4 березня, Гжимультовський заявив росіянам, що для того, щоб він підписав мирний договір потрібно передусім повернути Польщі ті землі (йшлося про Засожжя), які "козаки, всупереч усім колишнім умовам польсько-московським, безправно забрали"[49]. І тільки після того, як польський король повідомив своїх дипломатів про невдачу в таємних переговорах з лівобережним Українським гетьманатом, вони почали погоджуватися на компромісні рішення. 6 квітня був підписаний текст договору, що складався з 33-х статей[50]. "Вічний мир" став актом остаточного міжнародно-правового розподілу України на дві частини. "Його Королівська Величність і Річ Посполита жителів малоросійського краю (Лівобережної України – *Т.Ч.*)... не будуть також приймати їх у свою оборону на вічні часи", – проголошувала четверта стаття[51]. Правобережна Україна залишалася під владою Польщі, адже "Їхня Царська Величність тих козаків, що будуть за Дніпром... не будуть і не велять приймати у свою оборону"[52]. Але, разом з тим, не було вирішено проблему належності до влади одного з двох монархів правобережних українських земель вздовж Дніпра, від Стайок до Чигирина: "... ті місця мають лишатися порожні, так, як вони є тепер"[53]. Отже, московсько-польський договір 1686 р. хоча й закріпив за Річчю Посполитою значну частину Правобережжя, але не вирішив одного з головних питань територіального спору між обома державами – проблеми політичного статусу правобережних земель Подніпров'я.

В зв'язку з цим, у серпні 1686 р. до польського короля було відправлене московське посольство Б. Шереметьєва, яке за настійливими проханнями лівобережного гетьмана І. Самойловича мало вимагати

повернення подніпровських земель під управління Лівобережної Гетьманщини.[54] Слід зазначити, що після укладення "Вічного миру", український гетьман розпочав активну зовнішньополітичну кампанію, метою якої було об'єднання всього Правобережжя з Лівобережною Україною.

Майже вся християнська Європа святкувала підписання "Вічного миру". У Польщі навіть була викарбувана медаль з приводу цієї події[55]. На одному боці був зображений бюст короля Яна III Собеського, на другому – фігури польського й московського воїнів. Тримаючи один одного за руки, вони наступали на встромлений у землю півмісяць, що символізувало покорену майбутньому Османську імперію. Разом з тим, зображення землі, на яку з одного боку наступав поляк, а з іншого – росіянин, може асоціюватися з другим наслідком укладеного миру, що полягав у міжнародно-політичному розподілі Української держави.

Невдовзі Велика Порта, яка залишилась без союзників на міжнародній арені, запропонувала австрійському двору Габсбургів розпочати мирні переговори. Вони були проведені у 1688 р. за участю Австрії, Польщі, Ватикану та Венеції з одного боку, і Порти – з другого. На них знову постала проблема політичного статусу Правобережжя. Річ Посполита вимагала повернення їй всіх земель "між Дніпром і Дунаєм"[56]. Не дивно, що ці переговори зайшли в глухий кут. Аналогічні наслідки мала дипломатична зустріч представників країн "Священної ліги" з турецькими послами у 1690 р. Влітку 1692 р. до Польщі прибув посланець кримського хана Д. Газі. Він запропонував військову допомогу Яну III Собеському у можливій війні проти Москви з метою повернення українських земель, втрачених поляками у війні 1654–1667 рр. Під час розмови з королем татарський посол намагався визначити ступінь готовності Речі Посполитої до підписання мирної угоди з Османською імперією[57]. У березні наступного року королівські посли особисто виклали умови договору турецькому султану, а вже у серпні король отримав попередню згоду османського уряду на укладення сепаратного миру[58]. Зважаючи на несприятливий для себе розвиток міжнародних подій, турецький султан лише у 1697 р. остаточно погодився з польськими пропозиціями щодо повернення під владу короля Поділля та південно-східної Київщини. У своєму володінні султан намагався залишити лише Кам'янець-Подільський[59]. Одночасно продовжувала вести сепаратні переговори з Османською імперією й Московська держава.

Наприкінці 17 ст. всі учасники довголітньої війни відчували велику втому й бажання укласти загальний мир. Карловицький конгрес, який розпочався в середині 1698 р., мав вирішити всі спірні територіальні

питання між ворогуючими сторонами. У невеличке містечко Карловичі, що в Хорватії, з'їхались представники всіх країн, які входили до "Священної ліги" (у 1686 р. до цього союзу приєдналась і Московська держава). Протилежну сторону на конгресі представляла Османська імперія. Їй довелося витримати дипломатичний тиск не лише з боку Речі Посполитої, Австрії, Росії й Венеції, але й від членів т.зв. "Великого союзу" ("Аугсбургської ліги") – Англії, Голандії, Іспанії, Португалії, Саксонії, Бранденбурга. До неї в 1697 р. приєдналася Франція, а отже Австрійська імперія могла припинити свої військові дії проти Парижа й кинути основні сили на боротьбу з Портою.

Дипломатичний принцип *uti possidetis*, запропонований австрійськими представниками, не влаштовував Польщу, адже Поділля та південно-східні землі Київщини знаходилися в руках турків. Натомість керівник польської делегації Малаховський вимагав повернутися до кордонів, які існували між Річчю Посполитою й Портою в довоєнний період. Після сімнадцятьох спільних засідань 2 грудня 1698 р. турецькі дипломати погодились віддати польському королю всю територію Правобережної України[60]. У третій статті польсько-турецького договору, який був укладений 16 січня 1699 р., відзначалося: "Висока Порта зрікається з цього часу права на Поділля і Україну, і гетьмана українського, який був призначений і зараз в турецькій стороні перебуває, скасує"[61].

Отже, згідно з Карловицьким договором, Річ Посполита оволодівала територією південно-східної Київщини та Поділлям. Якщо зважати на те, що Волинь і решта земель Київщини вже знаходились під королівською владою, то наприкінці 17 ст. Польща добилась вирішення своїх геополітичних інтересів і одержала згоду інших країн східноєвропейського регіону на володіння майже всією Правобережною Україною. Разом з тим, міжнародні відносини останньої чверті століття так і не вирішили питання з подніпровською територією Правобережжя. У травні 1701 р. польські дипломати домагалися від царя Петра І та гетьмана І. Мазепи відступлення Стайок, Трипілля та Трахтемирова й дозволу на заселення Подніпров'я, яке, згідно договору 1686 р., повинно було залишатись обезлюдненим[62].

Великі зміни в міжнародному становищі поліцентричного Українського гетьманату викликала Північна війна 1700–1721 рр., яка велася між Росією, Данією, Польщею ("Північний союз") з одного боку, і Швецією – з іншого. Головним завданням Північного союзу була боротьба зі шведами за прибалтійські території та протидія поширенню гегемонії короля Карла XII не лише в Північній, але й у Центрально-Східній Європі.

Історіографія даного питання є значною[63], а тому зупинимося лише на висвітленні участі України в подіях Північної війни і тих міжнародних процесах, які призвели до кардинальної переорієнтації зовнішньої політики гетьманського уряду наприкінці першого десятиліття 18 ст.

Отже, зі вступом у Північну війну російського царя Петра I (серпень, 1700 р.) його довголітній васал лівобережний гетьман І. Мазепа відсилає йому на допомогу близько 10 тисяч українських козаків (Полтавський, Чернігівський, Ніжинський та два охочекомонних полки)[64]. Але взяти участь у битві під Нарвою наприкінці листопада вони не встигли, а лише відзначилися в локальних сутичках зі шведськими військами біля Пскова. Наступного року Гадяцький полк, декілька тисяч запорожців та підрозділи полковника С. Палія допомагали польсько-саксонській армії атакувати Ригу. Близько 17 тисяч українців у складі Миргородського, Полтавського, Лубенського, Переяславського і двох компанійських полків на чолі з наказним гетьманом Д. Апостолом наприкінці 1709 р. сприяли витісненню шведів з Псковщини[65]. У боях під Натсбургом (Орєшек) та Ніеманцом (Канци) протягом 1702–1703 рр. був задіяний Чернігівський полк, очолюваний Ю. Лизогубом. 12 тисяч козаків під керівництвом наказного гетьмана М. Миклашевського разом з російськими, польськими та литовськими частинами завадили військам Карла XII Густава оволодіти білоруськими землями[66]. За наказом Петра I, на початку 1704 р. І. Мазепа посилає на допомогу Августу II п'ятитисячний підрозділ, а навесні того ж року задля упередження шведського наступу гетьман вступає на Правобережну Україну з 40-тисячним військом. Таким чином, протягом п'яти років, починаючи з квітня 1704 р. і до кінця 1708 р., Український гетьманат перебував під єдиною владою, а отже, стосовно цього періоду можна говорити про централізовану зовнішню політику васальнозалежної від російського царя козацької держави.

Вступ шведської армії Карла XII Густава до Речі Посполитої в 1702 р. дивовижно збігся з початком козацького повстання в її східних воєводствах. Наявні джерела не дозволяють говорити про якийсь конкретний зв'язок між цими подіями, однак можемо вказувати на існування певних домовленостей між представниками шведського короля й правобережними козацькими старшинами. З огляду на плани молодого монарха Швеції розколоти політичну еліту Польсько-Литовської держави (поділ на Сандомирську і Варшавську конфедерації), його інспірація козацького виступу у 1702–1704 рр. виглядає цілком імовірною. Польські історики Й. Йончак, а за ним А. Камінський відзначали, що саме повстання С. Палія не давало змоги Польщі вчасно вступити у війну з Швецією[67].

Більш того, події на Правобережній Україні відтягували й укладення двохстороннього польсько-російського антишведського союзу.

15 липня 1704 р. на зустрічі послів Речі Посполитої та Московської держави поблизу Нарви королівський представник, хелмський воєвода Т. Дзялинський заявив, що Польща не зможе вступити у війну проти Швеції у зв'язку з утриманням значних військових сил на своїх південно-східних землях. Окрім того, вона укладе союз з Росією лише у тому випадку, коли та збройним шляхом придушить повстання правобережних козаків і змусить їх повернути зайняті міста польським урядовцям. Дзялинський також засвідчив керівникові російських дипломатів В. Головіну, що він не буде проводити подальші переговори, якщо Москва не виконає висунутих ним від імені Августа II Сильного умов[68]. У відповідь на це росіяни відповіли, що польський король мусить надати цареві право самому вибирати методи вирішення питання щодо непокірних українців. 17 липня Головін оголосив полякам власний проект, згідно якого був випрацюваний текст мирного договору: Річ Посполита оголошує повстанцям на чолі з С. Палієм амністію, а Росія змусить їх до підпорядкування собі. Дипломатичний шлях розв'язання проблеми мотивувався тим, що збройне погамування повстанського руху може викликати заворушення на Лівобережній Україні, а також відтягнути значні сили росіян з театру бойових дій[69]. Але річпосполитським дипломатам не сподобався такий варіант. На третьому засіданні польсько-російської комісії московські посли погодилися використати військові сили проти керівника повстання полковника С. Палія, але лише в тому випадку, коли він не складе зброю добровільно. Однак поляки продовжували твердо стояти на своєму. А тому тільки наприкінці серпня Голіцину вдалося вмовити їх визнати компромісний варіант і укласти мирний договір.

Договір, підписаний між Річчю Посполитою й Російською державою 30 серпня 1704 р. поблизу Нарви, увійшов до історіографії під назвою Нарвського й нараховував вісім пунктів[70]. Перший з них передбачав об'єднання зусиль обох країн у боротьбі проти Шведського королівства; другий і третій – узгодження військових дій, спільне укладення миру й заборону ведення сепаратних переговорів з противником; у четвертому відзначалося, "*...що Палій чи добрим, або злим способом до повернення фортець і місць, які в нещодавнім українськім замішанні взяв, змушений буде, і вони Королеві ЙМсці* (його милості – *Т.Ч.) і Речі Посполитій без ніякої претензії, якнайшвидше бути може, а найдовше на кампанію наступного року поверне, під детермінацією амністії Палію, якщо*

добровільно фортеці свавільно в тих замішаннях опановані, віддасть"[71]; п'ятий пункт зобов'язував царя віддати королеві ті інфлянтські міста й фортеці, які російська армія захопить під час війни; шостий і сьомий пункти передбачали надання Росією 12-тисячного підрозділу та 200 тисяч рублів субсидії для допомоги Польщі; останній пункт договору передбачав участь Речі Посполитої в Північній війні після того, як шведи залишать її територію. З боку Росії четвертий пункт договору було доручено виконувати лівобережному гетьманові І. Мазепі, який ще в травні 1704 р. одержав від правобережного гетьмана Самуся козацькі клейноди, що мали символізувати припинення повстання й перехід правобережців під протекторат російського царя[72].

Після Андрусова 1667 р. та "Вічного миру" 1686 р. Нарвський договір вже вкотре засвідчував нехтування польським королем і російським царем інтересів Українського гетьманату, що полягали у прагненні до об'єднання. Адже вже вкотре після Андрусівського перемир'я 1667 р. узаконювався його поділ на лівобережну й правобережну частини. Лише оперативна міжнародно-правова військова ситуація змусила Петра І й Августа II Сильного на деякий час віддати Правобережну Україну під управління гетьмана І. Мазепи. Останній, з огляду на такий сприятливий момент, спробував використати домовленості між королем і царем на власну користь, якнайдовше утримуючи "польську" частину України під своєю владою.

У відповідь Швеція підписала т.зв. Варшавський договір 1705 р. зі своїм ставлеником С. Лещинським та його прихильниками в Речі Посполитій. Він мав антиросійське спрямування, а його положення юридично закріплювали військові успіхи шведської армії на землях Речі Посполитої, яка ставала васальною державою[73]. Результати довгоочікуваного польсько-російського договору були мінімальними. Протягом 1704–1706 рр. Карл XII Густав отримав ряд важливих перемог на всіх фронтах воєнних дій – Прибалтиці, Білорусі, Польщі та Литві. Зокрема, у 1706 р. в Білорусі були розгромлені українські підрозділи полковників М. Миклашевського (під Несвіжем), І. Мировича (у Ляховичах), Д. Апостола (поблизу Клецька)[74]. Але головну свою перемогу шведський король здобув на полях Саксонії. Здолавши армію Августа II Сильного, він змусив його 13 жовтня 1709 р. підписати Альтранштадтський договір про відмову Польщі й Саксонії брати участь в антишведській коаліції. Окрім того, Август II Сильний був змушений зректися корони на користь С. Лещинського, а також виплатити Швеції велику контрибуцію. Перед тим Карл XII Густав добився ще одного успіху: під його протекцію перейшов правитель

Українського гетьманату І. Мазепа.

Однак військова перемога Росії поблизу Полтави стала переломною в ході Північної війни й перекреслила не лише протекторат Швеції над Україною, але й над Річчю Посполитою. У квітні 1710 р. вальна рада у Варшаві визнала права Августа II Сильного на польський трон[75]. Тоді ж польською шляхтою було ратифіковано "Вічний мир" 1686 р. та "Вічний оборонний союз" 1704 р. і таким чином остаточно визнано західні кордони Речі Посполитої включно з українськими землями ("по Дніпру"). Це було зроблено в обмін на погодження Росії вивести свої війська разом з усім населенням козацьких полків з Правобережної України. Однак практичне виконання польсько-російських домовленостей було відкладено на деякий час через оголошення того ж року Османською імперією (яка пішла назустріч настійливим проханням Швеції та гетьманського уряду П. Орлика) війни Російській імперії.

У зв'язку з турецькою загрозою в лютому 1711 р. у Москві розпочалися чергові переговори між Росією й Польщею. Керівник польської делегації К. Волович відразу ж заявив, що договори 1686 і 1704 рр. були ратифіковані лише за умови виведення російських військ та козацтва з східних воєводств Речі Посполитої. Цього не відбулося, а тому поляки збільшували свої претензії: окрім повернення Білої Церкви, Фастова, Брацлава, Немирова й Богуслава, вони вимагали: звільнення російськими гарнізонами Полоцька, Бихова, Вітебська а також Вільнюса й Риги з окремими прибалтійськими територіями; виплати грошової компенсації; розмежування земель поблизу Києва, Стародуба й Великих Лук[76]. Лише в цьому випадку, як заявляли польські посли, Річ Посполита зможе виставити 62-тисячне військо на допомогу царській армії у війні з Туреччиною. Не погоджуючись на віддання прибалтійських і білоруських міст, канцлери Г. Головкін і П. Шафіров обіцяли негайно повернути Польщі українські міста Правобережжя в разі приєднання польсько-литовських сил до військових дій проти Османської імперії.

На початку липня 1711 р. багатотисячна армія Російської імперії на чолі з Петром І була оточена об'єднаним турецько-татарсько-шведсько-українським військом поблизу Прута. Російський цар був змушений підписати невигідний для себе Прутський мир з турецьким султаном, в якому, зокрема, вирішувалася й доля міжнародного становища Українського гетьманату. У другому пункті російського варіанту договору від 12 липня говорилося: "в польские дела Его Царское Величество мешаться, також и их казаков и запорожцев, под их область принадлежащих и у хана крымского сущих, обеспокоивать и в них вступаться

не изволит и от стороны их руку отымает"[77]. Турецький текст цієї статті був трохи інший і в латиномовному перекладі звучав так: "*Poloniae atque ei adhaerentibus Cosacis et Zaporoviensibus et iis Cosacis, qui Serenissimo Hano Czymede Domino Deulet Geraj confoederati sunt, ex parte Cari nulla in posterum molestia fiat, sed ut a longa annorum serie nullum lus habuit in illis locis, ita modo ex iis omnibus sese subtrahere debeat*"[78]. Обидва варіанти означали наступне: Росія повинна була відмовитися від втручання у внутрішні справи Речі Посполитої, а також від протекції ("відняти руку") над козаками Правобережної України, Запорозької Січі та козаками, що перебували під владою гетьмана П. Орлика[79]. Через деякий час, очевидно, під тиском Орлика на турецького султана Агмеда III та кримського хана Девлет-Гірея, даний пункт Прутського договору з турецького боку почав трактуватися у напрямі позбавлення впливу Росії не лише на Правобережжя й Запорожжя, але й на Лівобережну Україну[80].

Поразка Російської імперії в Прутській кампанії зменшила не тільки її тріумф від Полтавської битви, але й міжнародне значення Північного союзу. У зв'язку з цим Петро I був змушений терміново евакуювати свої військові бази з Білої Церкви, Немирова й Вінниці, в результаті чого Правобережна Україна відійшла під зверхність Османської імперії та Шведського королівства, володарі яких протягом другої половини 1711–1712 рр. погоджувалися віддати її під владу гетьмана П. Орлика. Але зовсім інші плани щодо цієї території Українського гетьманату мала Річ Посполита на чолі з Августом II Сильним.

Бажаючи реабілітуватися в очах тогочасного міжнародного співтовариства та шляхти Речі Посполитої, польський король (одночасно – курфюрст Саксонії з 1694 р.) з подвійною енергією береться до справи повернення під свою владу "козацьких" Київського, Брацлавського й Подільського воєводств, тим самим намагаючись відновити дію Карловицького договору 1699 р. Його представники на переговорах з турками неодноразово заявляли про "дідичне" право короля володіти цими землями.

Наступник Яна III Собеського домігся королівського трону в результаті боротьби зі ставлеником Франції принцем Конті за допомогою підкупу частини депутатів сейму та можливості введення до Польщі саксонського війська. Його правління підтримувала монархія Габсбургів, а тому в перше десятиліття свого королівства (до 1706 р.) Август II Сильний опирався на антифранцузьку міжнародно-політичну систему ("Великий союз"). Щоб стати абсолютним монархом, він намагався приєднати до спадкових саксонських володінь Ліфляндію й Естлан-

Австрійський імператор *Йосип I*

дію, а також Трансільванію й Молдавію. На початку 18 ст., у результаті шведської окупації Польщі і внутрішньої опозиції (т.зв."Великопольська шляхетська конфедерація"), Август II Сильний, згідно договору з королем Швеції Карлом XII Густавом від 24 вересня 1706 р., віддав польську корону його ставленику – С. Лещинському. Таким чином, на деякий час Річ Посполита була вилучена зі сфер зовнішньої політики Австрії і Франції.

Поступово Польсько-Литовська держава потрапила під вплив Російської імперії. Після Полтавської битви й перемоги Петра І над Карлом XII Густавом та І. Мазепою Август II Сильний відновив владу над Польщею. 20 жовтня 1709 р. між Річчю Посполитою і Росією був укладений мир в м. Торуні, згідно якого остання зобов'язувалася надавати королю військову підтримку. У відповідь вальний сейм 1710 р. у Варшаві визнав встановлені у 1686 р. польсько-російські кордони. Протягом 1711–1712 рр. за наполяганням польського короля і згідно домовленостей з Росією, відбулося виселення жителів козацьких полків з Правобережжя на Лівобережну Україну[81].

На початку 1712 р. московського царя дуже хвилювала ситуація навколо турецько-українських переговорів у Стамбулі[82]. Цар побоювався, щоб султан не віддав гетьманові П. Орликові право володіти всією територією України. З різних причин цього не трапилося, а 5 квітня у столиці Порти був підписаний договір про мир між Османською та Російською імперіями. Він укладався терміном на 25 років і доповнював положення Прутського трактату. Згідно його положень, кордон між

Росією й Туреччиною мав пролягати по рр. Дніпро та Кінські Води. Територія Правобережної України виводилася "з-під руки" московського царя задля передачі її під управління гетьману П. Орлику. Обумовлювався переїзд шведського короля Карла XI Густава з Туреччини через Росію до Швеції. Російська сторона виплатила султану 297 470 рублів, у свою чергу турки випустили з полону близько 60 полонених росіян на чолі з П. Толстим. У результаті Константинопольського договору султан Агмед III надав П. Орлику право володіння правобережними землями України під протекторатом Османської імперії.

Через рік, 13 червня 1713, у м. Адріанополі було підтверджено статті попереднього Константинопольського договору 1712 р. між царем і султаном. Однак ті, що стосувалися "українського питання", були дещо змінені. Крім того, за Адріанопольським договором Росія мала в 60-денний термін вивести з Речі Посполитої свої війська (які, в основному, перебували на території Правобережної України), а Петру I заборонялося втручатися у внутрішні справи Польщі. Кордон між Османською та Російською імперіями пересувався від Дніпра й приазовських степів в межиріччя річок Самари і Орелі. Від їхніх верхніх частин і до Азова він мав пролягати по р. Північний Донець. Також переглядалися міждержавні кордони на правобережних землях України, починаючи від Києва. Остаточно міжнародно-правовий статус більшої частини України був вирішений 12 квітня 1714 р., коли до Адріанопольського договору було додано дві статті, за якими турецький султан дозволяв військам Речі Посполитої зайняти територію Правобережної України (з якої вже на Лівобережну Україну було виведене майже все населення козацьких полків) у кордонах "від Случі до Дніпра".

Таким чином, міжнародно-правовий статус Українського гетьманату в останній чверті 17 ст. – на початку 18 ст., зважаючи на геополітичні перегрупування та міжнародні інтереси країн Центрально-Східної, Південно-Східної Європи й Північної Європи, постійно змінювався. Протягом цього часу вітчизняна дипломатія ставала все більш залежною від намірів Османської імперії, Речі Посполитої, Російської держави, Шведського королівства та Кримського ханату. Проте творці зовнішньої політики ранньомодерної Української держави за допомогою різних дипломатичних комбінацій намагалися зберегти свою владу над нею.

11

Князювання від імені Османської імперії: гетьман-"princeps" Ю. Хмельницький

"Освідчуєм, як сьогобічним так і тогобічним обивателям задніпровським і хто тільки зволить під міць князівства Руського"

(з універсалу Ю. Хмельницького до жителів України, 1678 р.)

Ідея започаткування на основі козацької корпорації Руського (Українського) князівства, як вже було зазначено раніше, виникла в теоретичних розробках українських та польських інтелектуалів ще наприкінці 16 ст. Від 1648 р., під час становлення та функціонування ранньомодерних національних державних інститутів, розпочалися періодичні спроби її практичного втілення. Прагнення володарів Українського гетьманату Б. Хмельницького, І. Виговського, П. Дорошенка, Д. Многогрішного, І. Самойловича зробити свою владу спадковою у вигляді династичного гетьманування-князювання вже частково висвітлювалося. вітчизняною історіографією. Однак реального втілення ця ідея набула лише після повернення на гетьманську посаду Ю. Хмельницького у 1676 р., коли турецький султан Мегмед IV надав йому титул "руського князя" та збройну допомогу для утвердження нової форми управління Україною.

Османська імперія, яка після завоювання Константинополя претендувала на спадщину римських і візантійських імператорів, у другій половині 17 ст. переживала нелегкий час. Зважаючи на внутрішні проблеми, політична еліта імперії намагалась надати нового поштовху ідеї "священної війни з невірними", призупинивши тим самим кризові явища всередині країни. Серед провідних монарших дворів Європи, не без активної участі Апостольської столиці, викристалізовувалася думка

про відновлення антитурецької "Священної ліги", яка існувала на переломі 16-го – 17-го століть. Проти Османської імперії був спрямований і Андрусівський договір 1667 р. між Річчю Посполитою та Московською державою, що започаткував зміну розсташування сил у Східній Європі і був небезпечний для геополітичних планів турецького султана і залежного від нього Кримського ханату. У двох війнах з Польщею (1667–1672, 1673–1676) та однією з Московською державою й Лівобережною Гетьманщиною (1676–1681) турецький султан Мегмед IV здобув право поширення своєї протекції на Правобережну Україну. Слід відзначити, що одним з головних ідеологічних принципів зовнішньої політики мусульманських володарів від часу заснування імперії було положення : "те, що меч ісламу здобув від гяурів, вже ніколи не може бути добровільно віддане"[2]. Саме тому Висока Порта протягом останньої чверті 17 ст. робила все можливе для того, щоб не віддати землі правобережної частини Українського гетьманату під владу польського чи московського монархів.

Турецький уряд, спираючись на багатовікову практику підкорення завойованих територій та досвід, набутий у відносинах з козацькою Україною (починаючи від Б. Хмельницького й до кінця гетьманування П. Дорошенка), використав щодо Правобережжя два різних підходи в політичних засадах, які утверджували владу султана на цій території України. У першому випадку Порта намагалася відродити призабуту від часу Гадяча ідею утворення васального Українського князівства, яке б базувалося на основі владних інститутів гетьманату, що зберігалися після самозречення П. Дорошенка на території Київщини й Брацлавщини. Другий різновид османської політики щодо підкорення правобережних земель опирався на введення прямого султанського правління у вигляді традиційної адміністративної одиниці імперії – еялету, який був впроваджений на Західному Поділлі в результаті Бучацького договору 1672 р. між Туреччиною й Польщею.

Кам'янецький еялет, що охоплював територію колишніх Подільського, Могилівського й частково Брацлавського та Уманського полків козацької України, проіснував під султанською владою до 1699 р. Очолював новостворену турецьку провінцію бейлербей, який призначався Стамбулом (у 1672–1675 та 1677–1680 рр. на цій посаді перебував Халіл-паша, 1675–1677 рр. – Ібрагім-паша, 1680–1682 рр. – Агмед-паша, 1682–1684 рр. – Абдурахман-паша, 1684 р. – Махмуд, 1685–1686 рр. – Мустафа, 1686–1688 рр. – Гусейн-паша, 1688–1689 рр. – Агмед, 1689–1699 рр. – Кахраман Мустафа). Еялет поділявся на чотири адміністративні одиниці – санджаки, яким, в свою чергу, підпорядковувалися менші округи – нахії[3].

Спочатку було утворено кам'янецький, барський і язловецький, а трохи згодом – меджибіжський санджаки. У кожному з них нараховувалось від 3 до 8 нахій.

Згідно з традиційною османською процедурою, започаткованою ще в 16 ст., першим етапом організації завойованої території став перепис місцевого населення. На подільських землях він був проведений турецькими чиновниками в середині 70-х рр. Вирішення економічних питань стало другим етапом "подільської" політики турків. Українські землі розподілялися між султанськими володіннями, маєтностями санджакбеїв і представниками військово-службової еліти (зіяметами і тіамарами). Трохи згодом підраховувалися очікувані прибутки, які разом з привілейними листами на земельні наділи вносились до спеціальних щоденників (дефтерів)[4]. На початку 80-х рр. процес утвердження турецької адміністрації на Поділлі в основному завершився. Але в наступні роки (1683–1699), згідно спостережень Д. Колодзейчика, влада бейлербея головним чином обмежувалась невеликим районом навколо Кам'янця-Подільського, який блокували польські війська та підрозділи українських козаків, що визнавали владу короля Речі Посполитої[5]. Таким чином, про більш-менш мирне існування османської адміністрації на Поділлі можна говорити лише стосовно періоду з 1676 до 1683 рр.

Зовсім інша ситуація склалася на землях Київщини й Брацлавщини після того, як 9 вересня 1676 р. гетьман Правобережної України П. Дорошенко склав присягу на вірність представнику московського царя, стольнику Г. Косачову. Через десять днів Дорошенко разом з двохтисячним козацьким підрозділом прибув до табору І. Самойловича й боярина Г. Ромодановського, де віддав лівобережному гетьману дві булави та інші клейноди, надіслані колись до нього султаном[6]. Коли звістка про зраду Дорошенка дійшла до Стамбула, це викликало в турецьких колах велике обурення. Один із турецьких літописців писав, що "цей пройдисвіт, що леліяв у своєму серці безстидність і зраду, віддався у підданство москалям, і віддав в їх руки Чигирин, столицю козацької землі"[7]. Але султан не думав зрікатися своїх претензій на Правобережну Україну, міжнародно-політичний статус якої мав визначатися Журавненським договором 1676 р. між Туреччиною й Польщею. Ще влітку 1676 р. Мегмед IV звільнив з в'язниці Ю. Хмельницького, а після офіційного зречення П. Дорошенка проголосив його гетьманом і розпочав підготовку до походу в Україну, щоб утвердити там владу новопроголошеного володаря.

Очевидно, саме хтось з оточення (серед якого – полковники-хмельничани П. Яненко-Хмельницький, Є. Астаматій та інш.) молодшого сина

Б. Хмельницького, яке перебувало в турецькій столиці, запропонував реанімувати ідею створення Українського князівства на підвладних султанові теренах. При висвітленні цього питання, зважаючи на неможливість пошукової роботи в архівосховищах Туреччини, головним чином будемо опиратися на джерела вітчизняного, польського та російського походження.

Отже, після відмови від гетьманської булави в 1663 р. Ю. Хмельницький був висвячений у ченці під іменем Гедеона і через деякий час одержав сан архимандрита. Але в лоні православної церкви він перебував недовго. Спочатку з кінця 1664 р. і до початку 1667 р. разом з митрополитом Й. Тукальським та полковником Г. Гуляницьким перебував у польському полоні, у пруській фортеці-в'язниці Мальборк. У січні 1668 р. архімандрит Гедеон разом з митрополитом Й.Тукальським брав участь у Генеральній раді Українського гетьманату, де мало вирішитися питання про прийняття османського протекторату. У своєму виступі перед козаками він підтримав політику П. Дорошенка і, зокрема, сказав "що він батьківські всі скарби відкопає і татарам плату дасть, тільки б під рукою великого государя і королівської величності не бути"[8]. Тоді ж Хмельниченко-Гедеон висловив бажання зняти "чернецьке плаття" й повернутися у велику політику. У березні російський воєвода П. Шереметьєв повідомляв до Москви з Києва, що "найбільше Юраско Хмельницький Дорошенка намовляє... в підданстві у турського царя і в послушанні кримського хана"[9]. Отже, з цього часу можна говорити про відновлення активної "світської" діяльності колишнього гетьмана.

Через декілька місяців Ю. Хмельницький пориває з Дорошенком і переходить на бік його противника М. Ханенка. Тепер він вже "налаштовував Ханенка проти Дорошенка, який прийняв бусурманську протекцію начебто через прихильність до короля польського..."[10]. У середині жовтня 1668 р. Ю. Хмельницький був захоплений у полон підрозділом турецького чауша, що допомагав Дорошенку в битві з військами Ханенка під Стеблевим. Деякий час він перебував у Кальницькій в'язниці під охороною татар, після чого його, очевидно, відвезли спочатку до Криму, а потім до Туреччини.

П. Дорошенко намагався викупити Хмельниченка в татар, але ті не погодилися це зробити з огляду на султанські плани щодо кандидатури правителя України. І справді – навесні-влітку 1670 р. до походу на українські землі готувалися війська Білгородської й Ногайської орд під керівництвом Силістрійського паші, щоб "змістити Дорошенка і поставити Хмельниченка; бо Юрась просив Цезаря Турецького про Гетьманство, обіцяючи йому якнайшвидше припровадити всіх козаків, як ребеліянтів, так і вірних з цілою Україною"[11]. Одночасно турки

продовжували тримати в почесному полоні не тільки Ю. Хмельниченка, але, як стверджував великий коронний гетьман Я. Собеський, ще "кільканадцять від козаків витребували претендентів"[12]. Припускаємо, що поряд з кандидатурою сина Б. Хмельницького основними претендентами на гетьманську посаду були також інші родичі Богдана – Павло та Іван Яненки-Хмельницькі. Можливо, і Павло Тетеря (що також мав родинні зв'язки з Хмельницькими) недарма в цей час виїхав з Варшави до Ясс, а потім до Стамбула (як писав у 1671 р. Я. Собеський, "утік під протекцію цезаря турецького"[13]), де розглядався як можливий кандидат на булаву.

Вже восени 1670 р. в Україні ходила чутка щодо призначення Ю. Хмельницького гетьманом від імені турецького султана. Про це, зокрема, писав священик з Переволочної Г.Мужиловський[14]. Такий поголос, на нашу думку, був спричинений тим, що близько 60-тисячне татарське військо разом з 10-тисячним яничарським підрозділом у вересні ввійшло до України й розпочало боротьбу з Дорошенком задля його зміщення з гетьманської посади і "посадження" на неї Хмельниченка, який перебував в обозі турецько-татарської армії. На початку наступного року ця кампанія закінчилася поразкою, а тому екс-гетьман і невдалий претендент повертається до Стамбула, де й перебував до кінця 1675 р.

Вже на початку 1676 р., відразу ж після отримання звістки про бажання П. Дорошенка прийняти царську протекцію, султан Мегмед IV присвоїв Ю. Хмельницькому титул "князя малоруської України і вождя Війська Запорозького" (в інших документах він також виступав як *"князь Сарматський і гетьман Війська Запорозького", "князь Сарматії, Малої Росії і України, вождь Війська Запорозького", "князь Малоруської України і вождь Війська Запорозького", "князь України", "князь Руський", "князь Малоросійський", "князь Малої Русі", "князь"*)[15]. Як засвідчує турецька хроніка Рашид-Ефенді, Хмельницький "був запрошений до великого візиря, убраний оксамитовим ковпаком і шубою, підшитою соболями"[16]. Крім того, йому були вручені булава, бунчук, корогви, бубон, печатка й письмовий привілей від султана на право володіння правобережною частиною України. Слід відзначити, що печатка Ю. Хмельницького значно відрізнялась від клейнодів попередніх гетьманів. На ній зображувалася постать кінного вершника з булавою у піднесеній руці; над кінською головою, оздобленою пір'ям, знаходилось яблуко з мечем, а біля вершника стояв козак з мушкетом і надпис навколо – "Печать князівства Малоруського"[17]. Згідно повідомлень польського резидента в Стамбулі С. Процького, там був напис "Юрій Хмельницький Князь удільний Руський"[18]. Згодом печатка невідомим чином перейшла до І. Самойловича,

а той її "при собі затримав, не відсилаючи до В.Г. (великого государя – *Т.Ч.*), на якій погоня і князівство Малоруське зображено"[19].

13 лютого 1676 р. Ю.Хмельницький, перебуваючи в Адріанополі, видав універсал, в якому закликав усі стани українського суспільства підкорятися його владі[20]. Цей документ на Правобережну Україну мав відвезти колишній соратник Б. Хмельницького, наказний гетьман Є. Астаматій (Євстафій Гиковський, Остаматенко, Стоматенко)[21].

Прибувши на Правобережжя, Астаматій розпочинає організаційну підготовку до приїзду князя у свої володіння. Він також видає універсали від свого імені, де "по Горинь і Димер Україну описав обидва Константинова у ті лінії вложив, по Острог закроїв і велику частину Волині притягнув."[22]. Навесні Хмельницький призначив свого писаря Григорія (?) полковником у Могилівський полк, старшим над Корсунським полком став Коваленко. У цей час польські урядовці намагалися не допустити наказного гетьмана Астаматія в Немирів, який він хотів зробити резиденцією для Ю. Хмельницького й столицею Українського князівства.

Одним із перших дипломатичних кроків "Великого" посольства Речі Посполитої на польсько-турецьких переговорах 1677 – 1678 рр. у Стамбулі було вручення Я. Гнінським ноти протесту на призначення сина Б. Хмельницького *"**Dux** Cosacorum"*[23]. У квітні 1677 р. в новинах з російської столиці повідомляли: *"Хмельницький піддався султану, який дав йому титул **Dux** в Україні"*[24]. А наступного місяця коронний підканцлер Вармінський у секретній інструкції до польського посла в Москві наказував, щоб він у разі звернення Хмельницького до царя вимагав, аби той *"не вживав титулу **princeps** Sarmatiae"*[25].

Незабаром, 29 червня 1677 р,. Ю. Хмельницький з невеликим загоном прибічників у складі багатотисячної турецької армії Ібрагім-паші вступив на українську землю. Турецьке керівництво, бажаючи скористатися відомим прізвищем, розсилає від імені Хмельницького універсали, де відзначалося, що населення повинно підкорятися султану і його намісникові, а також "жити спокійно, не побоюючись татарських набігів"[26]. На початку серпня турецьке військо підійшло й стало табором під стінами Чигирина. Після багатоденної облоги та штурму міста турки відступили. Чи брали козаки Хмельницького участь в облозі невідомо, знаємо лише, що український князь у цей час звертався до польської влади з вимогами вивести гарнізони з міст Правобережної України, які надавалися йому султаном.

Військовий похід 1677 р. закінчився невдало для Ібрагім-паші і, особливо, Ю. Хмельницького. "Три дірки має в грудях, з яких іде кров... Мовив до своїх з плачем, повернувшись від сераскера, хіба я винен, що козаки

не дотримують слова",[27] – так описували відступ Хмельницького та його небагаточисельних прибічників з України очевидці тих подій. Крім того, повідомлялось, що "турецький" гетьман знаходиться під постійним наглядом у своїх господарів і не може приймати самостійних рішень.

Український гетьман *Юрій Хмельницький*

Більш вдалим для Османської імперії був другий чигиринський похід (червень - серпень, 1678 р.), під час якого й розгорнулась основна діяльність правителя Українського князівства. У червні Ю. Хмельницький в листі до Яна III Собеського з табору турецької армії з-під Бендер писав: "Мій найясніший і найсильніший Король Польський! Вітаю з багаторічним пануванням на королівстві польскім... Притому з волі і наказу н.і.н. (найвищого і найяснішого – *Т.Ч.*) Цезаря Турецького присилаємо через нашого пана полковника Брацлавського Губаря наші прохання до Вашого маєстату, бо з волі Бога Всемогутнього і Трійці Святої були постановлені пакти під Журавном між поляками і турками, тому і посилаю, щоб виконували... Щоб з Кальника і Немирова і інших міст війська вивели. Полк Кальницький нам належить... крім Паволочі і Білої Церкви. Ще раз прошу дотримуватись пактів, які воєвода хелмінський підписав"[28]. До Варшави з посольством був відправлений козацький полковник Губар-Бершадський, який перед тим отримав призначення в Брацлавський полк. Представником Хмельницького в Туреччині тимчасово став Є. Астаматій. Султан підтримував ці заходи українського князя й гетьмана, але був дуже незадоволений, одержавши відомості про те, що замість двох тисяч обіцяних для турецького війська козаків Хмельницький мав тільки "старого

Астаматія, Івана Хмельницького, Коваленка, Яненка, Апостола" з декількома сотнями людей[29].

1 липня полковник Коваленко був відправлений здобувати Немирів і Кальник. 24 липня загін Ю. Хмельницького перейшов через Дністер, а вже 7 вересня сотні Є. Астаматія й І. Яненка-Хмельницького "вогняними кулями місто (Чигирин – *Т.Ч.*) і замок запалили"[30]. Перед головним штурмом Чигирина турецьке командування на чолі з візирем Кара-Мустафою заявило, що не хоче воювати з козаками лівобережного гетьмана І. Самойловича, а має намір лише вигнати зі столиці гетьманської України московські війська. Спаливши після багатоденного штурму Чигирин, Кара-Мустафа відправив Ю. Хмельницького завойовувати інші райони Правобережжя.

23 серпня в універсалі до жителів Канева "руський" князь наказував підкоритися новопризначеному наказному гетьману І. Яненку-Хмельницькому, а також звинувачував у спустошенні правобережних земель московські війська[31]. Такий же універсал було надіслано 12 вересня з Ладижина жителям Черкас і всьому населенню "задніпровської" України. "...*Освідчуєм, як сьогобічним так і тогобічним обивателям задніпровським і хто тільки зволить під міць князівства Руського* і владу...пана гетьмана нашого наказного думку свою призичити, удаватися із зичливістю своєю, таким всяка наша на кожному місці доброчинність"[32], – звертався Ю. Хмельницький до своїх потенційних підданих. Реальність своєї влади правобережний гетьман продемонстрував у Каневі, знищивши з допомогою турків непокірне місто. Саме тому владі наказного гетьмана І. Яненка невдовзі піддалися Черкаси, Корсунь, Мошни й Жаботин.

Активізує свою діяльність на землях Східного Поділля інший наказний гетьман від імені українського князя Є. Астаматій, який раніше виконував дипломатичні завдання свого зверхника в Стамбулі. Відвоювавши у поляків Немирів, Бар і Меджибіж, він, згідно окремих даних, відмовився визнавати протекцію турецького султана. У зв'язку з цим у жовтні 1678 р. його було власноручно страчено Ю. Хмельницьким у Немирові ("...Астаматія рукою власною на 40 кавалків розсік")[33]. У цей же час стратили полковника Вареницю, який перед тим очолював Кальницький полк. На його місце був призначений Г. Негребецький. Найменше постраждав І. Яненко-Хмельницький, якого після повернення з Лівобережжя лише було "оковано" на деякий час. Згідно досліджень І. Крип'якевича, Хмельниченку радив карати і страчувати своїх найближчих соратників ніхто інший, як сам великий візир Османської імперії Кара-Мустафа[34].

Перебуваючи в Немирові, Хмельницький постійно нагадував поль-

ському уряду про його зобов'язання перед Туреччиною звільнити південно-східні землі Київщини та всієї Брацлавщини. Його вимогливі листи до Варшави викликали обурення королівської влади, яка затягувала повернення правобережних земель під управління князя-гетьмана. Головним аргументом такої затримки, з точки зору короля, було неправильне титулування Ю. Хмельницького ("...до Короля Ймсці (його милості – *Т. Ч.*) Польського незвичайні листи пише..., щоб таких неучтивих листів не писав, тобто щоб королеві не писався приятелем, гетьманом, братом...)[35]. Зважаючи на протест Яна III Собеського, турецький султан невдовзі заборонив своєму підданому "писати неучтиві листи до польського короля а також претендувати на зайняття Білої Церкви й Паволочі до того часу, поки не відбудеться турецько-польська комісія з розподілу території[36]. Можливо, що наприкінці 1678 р. Ю. Хмельницький був відкликаний до Стамбула. Польський резидент повідомляв з турецької столиці, що у даний період українському гетьману "дуже погано тут, навіть житла не має"[37]. Щоправда, згідно даних інших джерел, він у цей час перебував у Немирові[38].

На початку 1679 р. Хмельницький знову видає універсали до жителів українських міст і містечок. 1 лютого він звернувся до міщан і козаків Лукомлі: "...не зичивши руїни місту вашому... нагадуєм, щоб взявши любов до нас, *як пана свого дідичного*, з поклоном і вірним підданством одізвалися до нас, поглядаючи на інші міста, які за рішенням своїм, в протекції нашій і ласці батьківській залишаються..."[39]. Це звернення до жителів Лукомлі було підтримане універсалом кримського калги-солтана: "...і нашим словом направляю до прихилення ясновельможному князю його милості Малої Росії Георгію Гедеону Венжикові Хмельницькому яко дідичові й батькові цієї держави..."[40]. У жовтні правобережний гетьман знову вимагав у Речі Посполитої звільнення від польських військ Паволочі й Білої Церкви, про що свідчить його лист до білоцерківського коменданта[41]. "Грозиться, що ті сторони огнем і мечем знесе"[42], – вже вкотре скаржився Ян III Собеський до Стамбула. Разом з тим, восени 1678 р. Ю. Хмельницький прийняв у себе львівського єпископа Й. Шумлянського, який за дорученням польського короля обіцяв йому збереження князівського титулу й забезпечення автономних прав для України в тому випадку, коли б Юрась прийняв протекцію Речі Посполитої[43]. Але гетьман ще довго пам'ятав участь поляків у його "самовідреченні" від гетьманської посади в 1663 р. та часи ув'язнення з наказу короля у пруській фортеці. "Краще пити каву турецьку, ніж пиво німецьке"[44], – говорив він з цього приводу, і залишався вірним султанові.

Отримавши значну військову допомогу від татар, Ю. Хмельницький

вирішив заселити спустошені правобережні землі людьми, які втекли або були "зігнані" І. Самойловичем на Лівобережну Україну. Ще на початку січня наказний гетьман І. Яненко, перейшовши на лівий берег Дніпра, перегнав частину населення з-під чернігівських Козельця і Носівки до Корсуня. 26 січня війська Ю. Хмельницького разом з загонами білгородської орди захопили лівобережні містечка Жовнин, Городище, Горошино, після чого Хмельницький наказав перегнати їхніх жителів у Чигирин та Жаботин. Відділи І. Яненка оволоділи Пісками, Яблуневим, Золотоношею, а на початку лютого були розбиті під Лубнами.

Побоюючись наступу турецько-татарських військ та полків Хмельницького на Київ, І. Самойлович наказав будувати фортецю біля Межигірського монастиря. Проте похід українського князя й правобережного гетьмана на Київ не відбувся. Протягом 1679 р з Немирова на Лівобережжя ним висилались лише окремі загони для переселення людей і "підпалення лівобережних українських містечок"[45]. Під час однієї такої операції до польського короля втікає І. Яненко, очевидно, відчуваючи неминучу поразку турецьких планів і згадуючи образу від Ю. Хмельницького, коли той без важливих підстав закував його у кайдани[46]. У липні гетьман вже вкотре відсилає до монарха Речі Посполитої посольство з вимогами дотримуватися Журавненського договору[47].

На жаль, досить обмеженою є джерельна база про діяльність Ю. Хмельницького у 1680–1681 рр. Відомо, що у квітні 1680 р. він знову вимагав від коменданта Білої Церкви здачі фортеці, а також погрожував польському королеві війною[48]. Польський дослідник К. Малішевський віднайшов в архівосховищі Торуня три листи князя Хмельницького до Яна III Собеського, один з яких датується 20 лютого 1680 р. і був відправлений з Немирова[49]. В ньому, зокрема, відзначалося: "...як з Королем Й.М. Панем М. Приятелем і сусідом стараюся і буду за Божою поміччю, аби між нами мир і згода продовжувалася, так на майбутнє раду добру подаю, аби король не тільки в Білій Церкві християн не страчував, але щоб сам з усім народом польським за Віслу відійшов, як кукіль і полова від пшениці з вітром і димом і порохом з Русі вивіявся..."[50]. Отже, як бачимо, Хмельницький все ж таки не прислухався ні до численних протестів польського уряду, ні до заборон турецького султана не посилати до короля "неучтиві" листи й продовжував (так само, як колись його знаменитий батько, а потім і гетьман П. Дорошенко) домагатися виведення військ Речі Посполитої аж "за Віслу".

У червні 1680 р. на службу до Речі Посполитої перейшли два волоських підрозділи, що раніше знаходились у підпорядкуванні

гетьмана[51]. Однак на допомогу йому поспішали Кримська та Білгородська орди, що йшли "на злуку з Хмельницьким до Чигирина"[52]. Очевидно, протягом року (літо 1680 – літо 1681 рр.) Хмельниченко перебував у зруйнованому Чигирині. 9 червня 1681 р. С. Куницький повідомляв, що в Немирові управляв "намісник" Хмельницького Таращенко (Тарасенко), який у цей час затримав якогось польського капітана[53].

На початку червня 1681 р. не дуже вдалого князя Хмельницького відкликали до Туреччини. Можливо, що дорогою до Стамбула він помер чи був страчений, хоча існує декілька версій його смерті. Свідчення С. Величка про повернення Хмельницького на Правобережну Україну у 1685 р. не підтверджуються документальними джерелами[54]. Після смерті Ю. Хмельницького з політичної арени зникають й інститути Руського князівства. Хоча, по суті, вони були уособлені лише в титулуванні його правителя. Всі останні державно-політичні установи цього "напівкнязівства" дублювали вже усталені перед тим інституції Українського гетьманату.

Таким чином, слід зазначити, що геополітичні інтереси Туреччини полягали в тому, щоб ослабити міжнародні позиції урядів Польщі та Росії й не давати їм змоги виступити "єдиним фронтом" проти османських планів завоювання європейського регіону. Задля цього Мегмеду IV необхідно було стабілізувати політичну ситуацію на Правобережній Україні, якій відводилася роль своєрідного плацдарму для поширення турецького впливу в Центрально- Східній та Південно-Східній Європі. Саме тому Порта, "помилившись" з підтримкою П. Дорошенка, звернулася до призабутої ідеї створення Українського князівства на чолі з сином Б. Хмельницького Юрієм. Згідно з доступними джерелами воно було у повній васальній залежності від султана. Це збіглося з прагненням частини козацької старшини, яка не бажала визнавати протекцію ні польського, ні російського монархів та хотіла зберегти власні державні інтереси. Тому їй залишався лише один шлях – визнати владу Османської імперії та Кримського ханату. Але вже вкотре "турецький" напрямок зовнішньополітичної орієнтації не спрацював. Так само виявилася нежиттєздатною й модель князівського управління Україною. Наприкінці червня султан передає "турецьку" частину України до володінь молдавського господаря Г. Дуки. Дії Мегмеда IV вказували на тверді наміри Порти щодо подальшого утвердження її впливу в даному регіоні Центрально-Східної Європи.

12

Повернення правобережних гетьманів до сюзеренітету польських королів в останній чверті XVII ст.

"... Щоб нас блукаючих овечок, так, як батько, і пастор до своєї ласки прийняв"
(з листа С. Куницького до Яна III Собеського, 1683 р.)

Події Української революції 1648 – 1676 рр. та довготривала боротьба її провідників за державні, політичні, соціальні й інші привілеї з монархами Речі Посполитої, на жаль, так і не змусили останніх задовільнити вимоги "самовільних" володарів України. Польські королі не змогли примиритися з утратою "дідичних" Київського, Чернігівського, Брацлавського та Подільського воєводств. Розуміючи, що відродити свою владу на українських землях можна лише за рахунок використання елементів традиційного для них суспільно-політичного устрою, король Ян III Собеський провів низку заходів щодо реанімації інститутів Українського гетьманату на Правобережжі, які були знищені польською армією під час боротьби з турками і П. Дорошенком у першій половині 70-х рр. 17 ст.

Від свого імені король призначає гетьманами Правобережної України С. Куницького (1683–1684), А. Могилу (1684–1689), Г. Івановича (Гришка, 1689–1692), С. Івановича (Самуся, 1693–1699), а тому стосовно цього періоду можемо говорити про заснування інституту наказного гетьманства під патронатом Польської корони. Такі заходи короля збігаються з процесом самовільної козацької "реколонізації" краю, у зв'язку з чим, Ян III Собеський намагається підпорядкувати її своєму контролю. З огляду на утворення протягом 1683–1684 р. антитурецької "Священної ліги",

польський уряд також потребував військової допомоги українського козацтва для боротьби з Османською імперією.

Спустошливі походи турецьких військ, "великі згони" правобережного українського населення на Лівобережну Україну протягом 1679 – 1680 рр. призвели до значного зменшення кількісного складу козацтва в правобережному регіоні. Окрім того, період функціонування "польської" козацької організації Правобережної України з 1679 до 1683 рр. досить слабо репрезентований джерельною базою. Відомо, що вв цей час "старшими" (але не гетьманами!) над українськими козаками, які перебували на Поліссі, польським урядом призначались представники козацької старшини – генеральний суддя Мирон, полковники О. Урбанович та М. Булига, а також київський стольник К. Ласка.[1] У постанові сеймику Волинського воєводства від 3 грудня 1680 р. відзначалося, що "Асигнація й. м. п. Олександра Урбановича, полковника Й. М. П. (його милості пана – *Т.Ч.*), війська Запорозького, щоб з податків на сеймику з реляцій, ухвалених на минулому [сеймику] була виплачена"[2]. На тому ж сеймику, але вже наступного року, говорилося, що "ребелія" козацька в Київськім воєводстві триває – козаки всілякими способами намагаються звільнитися від польського підданства[3]. У липні 1681 р. в інструкції депутатам від Київського воєводства на Вальний сейм зазначалось, що "... його Королівська Милість за листом своїм до воєводи Руського пропонує нам консервацію козаків"[4]. Київські посли повинні були вимагати на сеймі, щоб "... кілька тисяч козаків під Мироном були локовані в королівських і духовних добрах"[5]. 5 березня 1682 р. київський сеймик постановив виділити на них 1000 зл. і "пану Урбановичу, полковнику того ж війська, особисто 300 зл."[6] Разом з тим, королем видавались т. зв. "приповідні листи" представникам польської шляхти на вербування козацьких полків. За влучним висловом історика В. Антоновича, набрані відділи "зберігали тільки ім'я козаків"[7]. Загони під керівництвом полковників-шляхтичів Тишецького, Лончинського, Тишкевича, Демблевського, Праєвського, Висоцького головним чином займалися не обороною Правобережжя від татарських набігів, а грабуванням місцевого населення.

23 липня 1683 р. на козацькій раді в присутності 40 старшин була прийнята відозва правобережного українського козацтва до владних структур Речі Посполитої. Колишній немирівський староста С. Куницький у своєму листі до коронного гетьмана виклав короткий зміст перебігу ради та сформулював її пропозиції до польського уряду. Зокрема, він відзначав: що 1)"народ християнський український вже не має змоги терпіти турецького панування і чекає щасливої війни польського короля

з султаном", 2) козаки наказали македонському митрополиту, який був у них проїздом до Москви, щоб той передав царю, "аби разом з Польщею йшли проти Порти", 3) "є добра можливість напасти на Молдавію і Буджак, бо вони майже не обороняються"[8]. У зв'язку з цим С. Куницький прохав короля дати згоду на похід козацького війська до Молдавії й запевнював Яна III Собеського, що він розраховує набрати до 10 000 козаків для цієї операції. Наприкінці листа Куницький прохав польського короля "до ніг падаючи Вашої Милості ... *щоб нас блукаючих овечок, так як батько і пастор до своєї ласки прийняв*"[9]. Ян III Собеський у відповідь на це послання козацтва універсалом від 24 серпня 1683 р. призначив С. Куницького гетьманом правобережної частини Українського гетьманату.

Дані про життя та діяльність гетьмана С. Куницького знаходимо в працях українських істориків В. Антоновича, М. Костомарова, В. Волк-Карачевського, Б. Крупницького, І. Назарка, Г. Сергієнка, В. Смолія, В. Степанкова, О. Гуржія, Т. Чухліба[10]. Відомості, що стосуються, головним чином, походу козацьких військ взимку 1683–1684 рр. під проводом Куницького на турецько-татарські володіння в Північному Причорномор'ї, подають польські науковці Т. Урбанський, Ч. Хованський, Т. Корзон, Я. Перденія, Я. Віммер, З. Вуйцик.[11] Також військову діяльність українського гетьмана на землях Молдавії аналізували історики цієї країни Н. Мохов і А. Власова.[12].

Вже наприкінці літа підрозділи гетьмана Куницького оволоділи Немировим, вигнавши звідти наказного гетьмана від імені "володаря Молдавських земель та України" Г. Дуки Драгинича[13]. У грудні того ж року Куницький отримав листа від польського короля, де говорилося: "підеш на Буджак і Білгород і не дозволиш потіхи ханові і Дуці господареві, щоб не зробили ані найменшого кроку"[14]. Козацькі сили мали стримувати союзників Порти, поки польська армія завершувала післявіденську операцію по витісненню турків із східноєвропейського регіону.

Отже, в кінці листопада козацькі полки С. Куницького зайняли м. Нагаї, де знищили турецько-татарську залогу й рушили до Кишинева. Там вони об'єдналися з військом молдавського господаря пропольської орієнтації Ш. Петричейку. Крім того, "на плацу з дітьми і жінками рахуючи до 30 000 *Військо Волоське в Кишиневі виконало присягу на службу Божу Й. К. М.*(його королівській милості – Т.Ч.) *і Речі Посполитої і нам, Війську Й.К.М. Запорозькому*"[15], – повідомляв український гетьман до Кракова. Дана присяга засвідчувала бажання певної частини молдавського народу відмовитись від турецького протекторату й перейти під зверхність польського короля та українського гетьмана .

4 грудня (за іншими даними – 5 грудня) 1683 р. козацько-молдавське військо одержало переконливу перемогу над турецько-татарськими силами, які очолював Яла-паша під м. Кіцканами (в інших джерелах називаються Тілгротин або Філогранум (?)). У цій битві загинули тягинський бей Алі, старший над Буджацькою ордою Алігер-паша та кілька татарських мурз. Згідно свідчень очевидців, Тягинський шлях впродовж чотирьох миль був усіяний ворожими трупами. Згодом Куницький відзначав, що в його війську не загинуло жодної людини[16]. Здобувши перемогу, правобережний гетьман рушив углиб ногайських володінь. Історик Т. Урбанський писав, що козаки вирішили хоча б раз показати татарам "у їх власних кордонах", як-то плюндрувати чужий край і забирати людей в ясир. С. Куницький зі своїми козаками винищив поселення навколо Білгорода та Акермана й дійшов до берегів Чорного моря, завоювавши міста Ізмаїл та Килію. "Понад тридцять тисяч нікчемних гяурів ударили на люд ногайський на рівнинній околиці Бендер та Ізмаїлу. Руйнуючи житла і забираючи особисті речі люду магометанського, багатьох з них вбивали на палі і припікали вогнем, а села їхні пускаючи з димом і збурюючи, опанували вони містечко Ізмаїл"[17],– читаємо про ці події в "Хроніці" Мегмед-Гірея. У тогочасних повідомленнях Куницький звітував до Варшави про знищення близько трьохсот тисяч (?) ворогів, а також, "що старий хан хоче піддітися з 5 000 татарів до Війська Запорозького"[18].

Також досить повно висвітлювали бої С. Куницького з татарами тогочасні європейські газети польські, італійські, німецькі "летючі листки". Краківське видання *"Nowiny z Wegier"* за грудень 1683 р. повідомляло про зайняття підрозділами Куницького Білгороду, що над Дністром[19]. "*Eigentliche Relation*" (Краків,1684) описувало битви козацтва з турками й татарами на українських та молдавських землях, а також інформувало про перемогу гетьмана під Тілгротином 4 грудня 1683 р.[20] Ту саму інформацію подає "летючий листок" під *назвою "Extraktschreiben des Kosaken"* (Краків, 01.1684 р.)[21] Тогочасна німецька "газета", що вийшла в Регенсбурзі 22 січня 1684 р., писала про успішні дії козацтва на землях Білгородської орди.[22] Венеціанське видання *"Novissima relazione"* за 1684 р. свідчило про перемогу козаків Куницького поблизу Тягині та завоювання Білгорода.[23] Про військовий талант козацького ватажка повідомляли "листки", надруковані в лютому 1684 р. в італійських містах Римі та Неаполі.[24] Вони цікаві тим, що гетьмана Правобережної України йменують не інакше як "*Generale de Cosacchi*" Ось що, зокрема, писалося в італійському виданні "*Nuova e distinta Relatione,..*", що видавалося у

Неаполі: "...Козацький генерал Куницький завоював Поділля, Валощину і Татарію"[25].

Наприкінці грудня 1683 р. козацька розвідка повідомила свого гетьмана про наближення залишків багатотисячної армії турецького султана, що поверталася на батьківщину після віденського розгрому. Спішно відступаючи з Буджаку, українсько-молдавське військо дійшло до Пруту й почало переправлятися на другий берег біля с. Тобак, що на північний схід від м. Рені над Дністром. Саме тут 30 грудня їх наздогнали війська татарського хана Хаджи-Гірея, які нараховували близько 12 тис. чоловік. Протягом п'яти діб в оборонному військовому таборі відбивали козаки ворожий наступ, чекаючи на допомогу польських підрозділів краківського каштеляна А. Потоцького, які перебували в Яссах[26]. Не витримавши ворожого натиску, С. Куницький разом з кінними полками (бл. 2 000 чол.) зумів переправитися через річку й покинути оборонний табір, в якому залишалися піхотні полки на чолі з полковником А. Могилою (бл. 4 000 чол.) . Згодом, виправдовуючись перед королем, гетьман так аргументував свій відступ-втечу: "... повтікали за Прут волохи, побачивши це, почали втікати і козаки. Я їх не міг втримати і мусив сам за ними вплав переходити за Прут і йти прямо до Ясс"[27]. У свою чергу молдавська сторона й козаки, що залишились на полі бою, звинувачували в поразці Куницького. Невідомий кореспондент повідомляв, що "утік Куницький під Тобаком разом з кіннотою, а на піших козаків вся орда обрушилась, але вони оборонялися в таборі і пішли потім"[28]. 10 січня 1684 р. господар Ш. Петричейку скаржився краківському каштеляну на те, що С. Куницький, який "прийшов в Ясси з кіннотою, сьогодні в Україну до Немирова рушив і мене самого з людьми залишив"[29].

У січні 1684 р. наказний гетьман разом зі своїми козаками з'являється в м. Могилеві, що на Дністрі. Невдовзі тут відбулася козацька рада, яка відібрала булаву в боягузливого С. Куницького й поставила на гетьманство А. Могилу. 30 січня рішення могилівської ради були затверджені польським королем[30]. Можемо стверджувати, що обрання Могили на Правобережжі за правовим статусом нічим не відрізнялося, наприклад, від виборів гетьманів І. Самойловича чи І. Мазепи на Лівобережній Україні. Вони також обиралися на козацьких радах, а потім затверджувались сюзереном – московським царем. Додатковим підтверженням є титулування новообраного гетьмана "гетьман Його Королівської Милості Війська Запорозького".

Рішення козацької ради в Могилеві свідчать про існування певних автономних прав козацької військової адміністрації в межах Правобе-

режної України задовго до відомого указу Яна III Собеського 1685 р., який дозволяв формування козацьких полків на території Київщини й Брацлавщини. Відродженню української військово-політичної структури на землях Правобережжя сприяло також непевне міжнародно-правове становище цієї території. Адже ні Журавненський мир 1676 р. між Туреччиною й Польщею, ні Багчисарайський договір 1681 р. між Росією й Туреччиною не призвели до укріплення на цих землях влади одного з монархів.

У 80-х роках 17 ст. Річ Посполита продовжує провадити рішучу політику щодо посилення свого впливу в Молдавії й Волощині. У зв'язку з цим А. Могила веде активне листування з пропольським молдавським господарем Ш. Петричейку[31]. У травні 1684 р. український гетьман вирушає на допомогу західному сусідові, але цей перший похід Могили в ранзі найвищого козацького керівника закінчується невдало. Під м. Студеницею його військо зазнало жорстокої поразки від татар. Сам гетьман вийшов з оточення лише з двома сотнями козаків[32]. Довідавшись про значні втрати серед товаришів (загальна кількість вбитих і полонених становила біля 3 000 чол.), козаки "за шию його, Могиленка, волочили"[33], однак булави не відібрали. Невдалий похід правобережного гетьмана спричинився до масового переходу козацтва на лівий берег Дніпра, у Переяславський полк. Додатковим поштовхом до втечі декількох тисяч козаків з-під влади А. Могили була також невелика платня від польського короля.

1 червня 1684 р. Могила пише листа до Яна III Собеського, в якому скаржиться, що йому підкоряється не вся козацька старшина, а тому він не має змоги знову йти на допомогу молдавському господарю[34]. Він також повідомив, що полковник С. Палій, забравши 100 000 злотих з платні короля, перейшов разом з полковниками Дробязгою й Кришталем до І. Самойловича. Пізніше, повернувшись на Правобережну Україну, С. Палій запевнює короля, що буде підкорятися наказам гетьмана Могили[35]. Однак два роки по тому обіцянку він порушував. Лише коли С. Палій взяв участь у молдавському поході разом з польськими військами (жовтень, 1687 р.), а потім розбив татарську орду Батир-аги, Ян III Собеський пише листа до "бунтівного" полковника й висловлює сподівання, що, можливо, він "помириться" з А. Могилою[36].

Заворушенням у військах Могили й переходу більшої частини правобережних козаків на Лівобережну Україну сприяла політика лівобережного гетьмана І. Самойловича. За його наказом полковник П. Полуботок навесні 1684 р. "засилає" до м. Немирова, гетьманської

резиденції Правобережжя, бориспільських козаків братів Яковенків "для повернення війська і його самого (Могили – *Т. Ч.*)"[37]. Після п'ятитижневого перебування в стані правобережного гетьмана вони загітували перейти на лівий берег декілька тисяч козаків.

Слід зазначити, що І. Самойлович не лише всілякими засобами переманював на свій бік "лядських" козаків, а й робив усе можливе для дискредитації А. Могили як правобережного гетьмана, перед польським королем. Відразу по обранні Могили гетьманом Самойлович заявляє офіційний протест перед польською владою, вказуючи на неправомірність дій правобережного козацтва. Згодом у листах до представників уряду Речі Посполитої Самойлович називає Могилу "зрадником", "дурним Могиленком", який "не тільки п'яний, але й тверезий не має розуму"[38]. Керуючись суб'єктивною оцінкою лівобережного гетьмана, В. Антонович, а за ним й інші українські історики дають негативну характеристику діяльності А. Могили. Повністю не можемо погодитися з такою оцінкою ролі правобережного гетьмана в українській історіографії, оскільки ще козацькі літописці відзначали його велику роль у вигнанні турків з Поділля в останній чверті 17 ст.

У серпні 1684 р. він проголошує наказним гетьманом димерського полковника Мирона, який відразу ж по обранні починає розсилати універсали по всіх правобережних землях. У них він стверджував, що польський король віддав запорозькому гетьману Україну по р. Случ, як то було за Б. Хмельницького[39]. Всі селяни мали перейти в козацький стан і не підкорятися владі польської шляхти. Цілком можливо, що Мирон діяв не без відома свого патрона – А. Могили. Козацькі ватажки хотіли скористатися з наказу Яна III Собеського, який надав козакам територію "коло Корсуня, коло Черкас, коло Чигирина, коло Лисянки, понад Тясминем, понад Тікичем і коло Умані"[40].

Військо Могили наприкінці літа 1684 р. налічувало близько п'яти тисяч козаків. Вони, незважаючи на заборону, переходили під владу гетьмана Правобережної України, сподіваючись, що польський уряд платитиме їм великі гроші. Правобережні землі успішно заселялися вихідцями з Лівобережної України та інших регіонів[41]. Могила повідомляв Яна III Собеського, що московський цар заборонив такий перехід під страхом смертної кари (а "границі від Запорогів по Київ і по Батурин міцні"[42]) і що вже страчено двадцять козаків. Лівобережний гетьман Самойлович арештував навіть жінку А. Могили. Виявив бажання перейти на службу до польського короля і переяславський полковник Войца-Сербин, за що й був висланий Самойловичем у кайданах до Москви.

Однак репресивні заходи не стримували козаків та селян: Правобережжя заселялось, у полках Могили з'являлося все більше досвідчених воїнів.

Це давало змогу успішно провадити військові операції проти турків, татар і козаків, які перейшли на їхній бік. У листопаді під Немировим гетьман неодноразово висилає полонених татар і турків. "...По градах, біля Кам'янця, турків вигнавши, своїми військами козацькими гради обложив", – так оцінює даний період діяльності правобережного гетьмана Г. Грабянка[43]. У грудні 1684 р. війська Могили відзначилися в битві польсько-українських сил з турками під Цецорою.

Визнанням видатної ролі козацтва в обороні Правобережної України, Речі Посполитої і всієї Східної Європи від турецької агресії стала постанова Вального сейму від 16 лютого 1685 р., в якій зазначалося, що *"всіх козаків низових і українських, як тих, які побажали признати його* (гетьмана – *Т.Ч.*), *мають осідати на Україні, вернути їм їхні прадавні вольності, свободи і привілеї, що даровані були нашими попередниками..."*[44]. А. Могилі також було доручено набирати полковників не з шляхетського стану, як було досі, а серед козаків. Разом з тим, сеймова конституція надавала козацтву землю в межах шляхетської власності, що й спричинило майбутні конфлікти між ними та польською владою. Відразу ж по цьому на Правобережній Україні відроджуються чотири козацьких полки – Білоцерківський (Фастівський), Брацлавський, Богуславський і Корсунський. Панівні кола Речі Посполитої в даному випадку керувалися принципом "найменшого зла" – перед загрозою турецької агресії козацтво юридично визнається за окрему військово-політичну силу, що призводить до відродження інститутів Українського гетьманату на правобережних землях.

Однак знову спрацьовує чинник, що завжди перешкоджав українству створити повноцінну державу, а в 80-і роки 17 ст. – відтворити державно-адміністративні інститути на Правобережній Україні. Полковники Сулимка, Булук-Баша, Барабаш і Корсунець відмовляються підпорядковуватись гетьману. Один з них висловив таку думку: "Я ні короля, ні гетьмана не боюся, у мене король – цар турецький, а гетьман – господар волоський, бо треба тоє відати: де Барабаш, там нічого не маш"[45]. У січні 1685 р. А. Могила розбив війська "турецького" гетьмана Сулимки. Того ж року він відправляє своїх послів до Калмицької орди з пропозицією йти на службу до короля[46]. Згодом гетьман взяв участь у спільному поході з хоругвами Яблоновського. Козацькі війська беруть у полон два десятки татар під Зінковим і разом з полком Апостола-Щуровського відганяють їх від Немирова.

Наприкінці літа 1686 р. двохтисячний загін Могили приходить до військового табору Яна III Собеського, який вирушив під Цецору "на допомогу цесарю римському проти турок". У вересні об'єднані війська були оточені турецько-татарською армією поблизу Кам'янця. Облога тривала майже два тижні. Після того, як загинуло близько третини королівського війська, коронний гетьман Яблоновський дав наказ відступати до Львова, а "козаків розпустив, заплативши на дві людини по 3 таляри і по зипуну на козака"[47]. По отриманні грошей полковники Кулик, Макуха та Штепа покинули свого ватажка й подалися на Лівобережжя.

Тут треба зазначити, що ще в травні 1686 р. між Московською державою й Річчю Посполитою було укладено т. зв. "Вічний мир". Зокрема, сторони дійшли згоди у проблемі переходів козаків з Правобережжя на лівий берег Дніпра і навпаки – віднині "їхня царська величність тих козаків... які живуть у Немирові, в Паволочі і біля Білої Церкви, не будуть і не велять приймати в свою оборону"[48]. Так само мав діяти і польський монарх щодо запорозьких козаків, які часто приходили на допомогу гетьману.

Участь правобережних козацьких полків у поході польської армії на Волощину відображено в "Щоденнику кампанії в Волоській землі 1686 р."[49], що його написав королевич Якуб Собеський, безпосередній свідок тих подій. Лист А. Могили до Яна III Собеський від 1 жовтня 1686 р. свідчить про труднощі гетьмана в розташуванні війська на землях Правобережної України. "Кальник зовсім без однієї людини, також і в Дашові, Комарові і Шаргороді ... Супрунів Бихів тільки назва від них залишилась", – писав Могила і просив короля, щоб той видав "асигнацію на землі, де були б люди"[50]. Зрозуміло, чому в разі відмови гетьман погрожував скласти клейноди, адже козацтво, що виступало тоді суто як військовий елемент не могло існувати без підтримки розвинутих господарських структур.

1687 р. А. Могила бере участь у облозі м. Кам'янця-Подільського, де перебувала турецька залога. Того ж року він призначає наказним гетьманом Максима Булигу[51]. 20 жовтня Могила звертається до комісара С. Дружкевича й інформує його про можливий напад ханських військ, а також запитує його про необхідність затримання тих козаків, які не задоволені зимовою кампанією та невиплатою обіцяних грошей і погрожують покинути Правобережжя[52].

13 червня наступного року правобережний гетьман повідомляв короля про перемогу над татарами в битві поблизу Немирова. Оригінал тексту листа відтворено в сучасному польському виданні[53]. Однак,

ознайомившись з цим документом у архіві, автор виявив пошкоджений відбиток печатки Війська Запорозького, якою користувався А. Могила[54]. Вона продовжувала традиції Української держави, що сформувалась за Б. Хмельницького, і зображувала відомий образ – козака з мушкетом. Сам гетьман у цьому та інших листах підписувався так: "Андрій Могила Гетьман ВКМ (Вашої Королівської милості. – *Т.Ч.*) Військ Запорозьких". До речі, у серпні 1688 р. московський цар вимагав від Яна III Собеського, щоб той заборонив А. Мигулі (Могилі) вживати цей титул[55].

Могила привертає до себе увагу московської влади та лівобережного гетьмана І. Мазепи тим, що пише листа на Запорозьку Січ до кошового отамана Г. Сагайдачного, в якому запрошує запорожців на службу до польського короля[56]. Один з таких листів і потрапив до рук Мазепи. Останній зразу ж пересилає його до Москви, чим викликає гнів запорозьких козаків. Наслідок був протилежним бажанням царя й лівобережного гетьмана. Незважаючи на великі заслони, що були виставлені І. Мазепою, багато запорожців перейшло до А. Могили на службу.

Взимку 1688 р. правобережний гетьман з почесною місією відправляє до Кримського ханату особистого перекладача з тюркських мов. Той, маючи при собі велику суму грошей з гетьманської скарбниці, мав викупляти з татарської неволі полонених козаків. Весною він з'являється в запорозькому Коші з визволеними товаришами[57].

Остання звістка, що торкається безпосередньо діяльності А. Могили на посаді гетьмана від імені "Його Королівської Милості", датується 22 вересня 1688 р. Саме цього дня польський король пише листа до старого гетьмана, наказуючи йому вирушити до м. Бучача під командуванням коронного гетьмана С. Яблоновського, а також пропонує скласти компут козацьких полків[58]. Він був підготовлений влітку 1689 р. і засвідчив існування п'яти козацьких полків - А. Могили, Гришка, Іскри, Самуся та Макаренка[59]. Але цей реєстр складався вже без участі гетьмана, оскільки ще на початку 1689 р. А. Могила помирає.

Універсалом Яна III Собеського від 4 травня 1689 р. на посаді наказного гетьмана Війська Запорозького було призначено полковника Гришка (Грицька Івановича). Згадки, які стосуються біографії Гришка, зустрічаємо в працях вітчизняних [60] та зарубіжних[61] вчених.

Гришко був одним із перших козацьких полковників, якому згідно спеціальної постанови вального сейму Речі Посполитої, в лютому 1685 р. дозволялося здійснювати військово-політичну діяльність на теренах Правобережної України. Дотримуючись положень вищого законодавчого

органу Польсько-Литовської держави й керуючись "приповідним" листом гетьмана А. Могили, Гришко протягом кількох місяців набрав на військову службу близько трьохсот козаків, які того ж року були використані королівським урядом для витіснення з території Південнно-Східної Європи турецько-татарських сил.

Першу документальну згадку про козацького полковника Гришка зустрічаємо в "Щоденнику" коронного гетьмана Речі Посполитої С. Яблоновського, який відображав події походу польських та козацьких підрозділів до Буковини, Молдавії й Волощини протягом 1685 р. [62] Під час виправи Гришко очолював піхотний козацький полк, який у складі об`єднаних польсько-українських сил пройшов з боями територією, захопленою турками й татарами. 29 вересня, переправившись через р. Прут союзницькі війська підійшли до с. Боян. Тут ними був організований оборонний табір, який складався з 18-тисячного війська Речі Посполитої, серед якого було три тисячі козаків[63]. Вранці 1 жовтня близько 30-тисяч татар і 12-тисячний корпус Солімана-Баші атакували правий фланг армії С. Яблоновського. Саме там розміщувалися козаки під керівництвом гетьмана А. Могили та полковників С. Палія й Гришка. Певний час витримуючи натиск більш численних сил противника, козацькі полки після трьохгодинного бою почали відступати до центру. Їм на допомогу надійшло близько десятка литовських хоругв, після чого фронт знову вирівнявся. Більше того, відбивши ворожу атаку, українці перейшли у контрнаступ. Як свідчив очевидець тих подій, "Гришко полковник погнався за вал Боянський далеко пішов з кільканадцятьма козаками за татарами"[64]. Захопившись погонею, вони не помітили, як опинилися в стані противника, а тому п`ятеро козаків потрапили до полону, останні ж під керівництвом Гришка відступили, скориставшись густими чагарниками, які знаходилися неподалік від місця сутички[65].

На честь цього походу С. Яблоновським була складена поема під назвою *"Pamietne wprowadzenie wojska z ciesni Bukowinskiey"*, яка в друкованому варіанті вперше побачила світ у 1745 р. в Замості. Чимало її рядків присвячувалося подвигам хоробрих та мужніх українських козаків. Автор згадував і про "сміливого полковника" Гришка, який разом з гетьманом Могилою, полковниками Палієм і Апостолом, відзначився в буковинсько-волоській виправі й був справжнім "рицарем і молодцем"[66].

Після повернення на Правобережну Україну полковник Гришко отримує наказ від А. Могили (січень, 1686 р.) укласти реєстр свого підрозділу з метою отримання грошей, які їм мав передати королівський "комісар над козаками", хелмський каштелян С. Дружкевич. Окрім того,

як засвідчує гетьманський лист, він мав очікувати наказу від коронного гетьмана С. Яблоновського та миритися з тим, що "польські хоругви мають мешкати в козацьких квартирах"[67].

20 квітня коронний гетьман направляє спеціальний наказ ("ординанс") до Гришка, щоб той вирушив під Вінницю на сполучення з хоругвами ротмістра К. Завіши[68]. Однак наказний полковник зволікає з його виконанням, а тому 18 травня 1686 р. одержує повторну вказівку рухатися до Язловця на сполучення з полками С. Палія, М. Булиги, С. Корсунця, Макухи та Булук-Баші й перебувати під загальним керівництвом гетьмана Могили[69]. Зважаючи на плани польського військового командування, 24 травня всі козацькі підрозділи мали зібратися біля язловецької фортеці для майбутнього походу до Молдавського князівства. Однак правобережний гетьман із старшиною знову затримують виконання цього завдання, оскільки козацькі підрозділи намагалися в цей час оволодіти Баром і Меджибожем, де закріпилися турецькі залоги. Крім того, більшість полковників не бажало підкорятися наказам гетьмана А. Могили, а тому згодом вже сам король надсилає персональні "ординанси" до козацької старшини.

Наприкінці червня Гришко отримує від Яна III Собеського наказ прибути під Язловець. Після того, як козацькі полки все ж таки зібралися у визначеному місці, польський король окремим універсалом призначив "неслухняні" полки Гришка, П. Апостола-Щуровського, С. Палія та С. Корсунця до складу своєї армії, а підрозділи гетьмана Могили залишив для охорони польських комунікацій на Поділлі. У другій половині 1686 р. підрозділ Гришка (близько 400 чол.) разом з іншими козацькими полками (всього близько 2 500 осіб) взяв активну участь у черговому поході армії Речі Посполитої до Молдавії.

Після смерті на початку 1689 р. гетьмана А. Могили польський король, який особисто опікувався козацтвом Правобережної України, виступив з пропозицією на варшавському сеймі: "... що з козаками робити, і якщо їм дати Гетьмана"[70]. Одержавши згоду польських законодавців і порадившись з представниками козацької старшини, король своїм універсалом призначає гетьманом Гришка.

"... Знаючи добре належну Вірності Твоєї до Речі Посполитої вірність і зичливість... виявлену його у справі рицарській охоту і до служби нашої зичливість, його наказним Війська нашого Запорозького настановляємо і проголошуємо"[71], – засвідчує цей документ. Король також запевняв Гришка, що незабаром йому будуть надані всі атрибути гетьманської влади – козацькі клейноди, які після смерті А. Могили знаходилися в коронного

гетьмана С. Яблоновського.

Призначення нового гетьмана Правобережної України було вигідним Польщі з огляду на ті геополітичні плани, які вона висувала під час переговорів з Османською імперією протягом 1688–1692 рр. Від імені країн "Священної ліги" польські дипломати вимагали в турків виселити з Північного Причорномор'я в Азію татарські орди (Білгородську, Очаківську та Ногайську), а всі українські землі між Дніпром і Дунаєм разом з Молдавією і Волощиною віддати татарам[72]. Очевидно, гетьманування Гришка давало змогу Яну III Собеському заявляти про те, що якщо південно-східне Правобережжя належить Війську Запорозькому, а воно, в свою чергу, підкоряється королю,отже згідно принципу *uti possidetis,* територія "між Дніпром і Дунаєм" має належати Речі Посполитій.

Як вже відзначалося, влітку 1689 р. козацьке військо на чолі з гетьманом Гришком, згідно укладеного під с. Кашперовцями реєстру ("компуту"), нараховувало п'ять полків. До першого полку, який раніше очолював А. Могила, входила старшина у складі генерального писаря, генерального обозного, генерального осавула, генерального хорунжого, бунчужного, підосавула, а також – пушкарі (3 чол.), довбуш, трубач, прапороносець й капелан і 93 рядових козаки. Полк самого Гришка складався з полкових писаря, хорунжого, осавула, підосавула, судді, сотенних отаманів (38 чол.), сотників, хорунжих, осавулів (по 5 чол.), козаків (514). У полковника Іскри (Захарія – ?) було 17 старшин та 280 чоловік "черні". Полк Самуся нараховував 4 старшини і 150 козаків. До полку під керівництвом Макаренка входило 7 старшин і 161 козак. Крім того, до цього компуту було внесено ще 140 козаків, які за наказом С. Яблоновського здійснювали розвідку в татарських володіннях. Таким чином, за реєстром 1689 р. правобережне козацьке військо нараховувало 1 449 осіб[73]. Наприкінці тексту даного компуту також відзначалося, що до нього з різних причин не ввійшли козацькі відділи Барабаша, Булук-Баші, Михайла та Семена (близько 300-400 чол.). Слід відзначити, що в компут також не було внесено полки С. Палія та А. Абазина, які не бажали підкорятися Гришкові. Однак згодом вони вже не відмовлялись бути занесеними в реєстр – 30 травня 1690 р. С. Палій писав до короля: "Просимо про потребу нашу, бо козакам п.Гришка, гетьмана наказного, 6 000 (злотих – *Т.Ч.*) дали, а там стільки людей, як і в моєму полку, а тільки 2 000 дали на людей моїх…"[74].

Проте Гришкові козаки все одно були невдоволені тими принципами, згідно яких укладався цей компут, про що неодноразово скаржи-

лись польському комісару С. Дружкевичу. Той, у свою чергу, звертався до короля: "...Бонесана (представник папи римського – *Т. Ч.*) менше, ніж потрібно уконтенував"[75]. За словами хелмського каштеляна, цей нунцій, одержавши гроші від папи римського, обіцяв кожному з козаків по "2 твердих таляра", а видав лише по "10 злотих шелягами". Крім того, як засвідчував Дружкевич, Ф. Бонесана "не захотів дати на барви Булук-Баші"[76].

Король Речі Посполитої *Ян III Собеський*

Гришко, керуючи правобережними полками, продовжував політику свого попередника, що полягала у військовій співпраці з польською владою задля укріплення козацького устрою Правобережної України. У липні 1689 р., він разом з підрозділами "козацького" комісара С. Дружкевича намагався відвоювати в турок стратегічно важливу фортецю Сороки, яка знаходилася на "молдавському" березі Дніпра. Хоча бажаного не вдалося досягнути, це, однак, не завадило одному з італійських "летючих листків" вмістити інформацію про битву польсько-українських військ з турками й татарами в Молдавії[77].

Повернувшись до Немирова, який традиційно став резиденцією правобережного гетьмана, Гришко негайно починає укріплювати фортифікаційні споруди міста. Адже, згідно повідомлень, його невдовзі мали атакувати татарські війська. Турбуючись за долю Немирова, Ян III Собеський 13 серпня відправляє до С. Дружкевича і С. Яблоновського листи з наказом надати допомогу козакам Гришка в обороні міста: "... якщо на Немирів йдуть татари, то його швидше боронити потрібно"[78].

Одночасно король піддавав сумніву боєздатність козацьких полків, яка, очевидно, була недосконалою, зважаючи на стан дисципліни серед козацької старшини. Окремі полковники, дотримуючись звичаєвого права, не бажали підкорятися нелегітимному (у зв'язку з тим, що Гришко не був обраний козацькою радою) гетьману. Проте Гришко все ж упорався з обороною Немирова, розгромивши багаточисельну татарську орду під мурами міста, а через деякий час і поблизу Іванкова. На доказ перемоги він відсилає до королівської резиденції декілька полонених татар[79].

Лідером опозиційно налаштованої до наказного гетьмана старшини виступав фастівський полковник С. Палій. Слід відзначити, що конфлікт між гетьманською владою та амбіційним полковником розпочався ще за часів А. Могили. З початком вступу на цю посаду Гришка він, зважаючи на зростаючий військовий та політичний потенціал Палія, набув нового забарвлення. На нашу думку, саме Гришко виступив ініціатором арешту фастівського полковника у польській в'язниці в Підкаменному (жовтень, 1689 р. – квітень, 1690 р.). Адже С. Палій неодноразово заявляв, що не підтримує новопризначеного гетьмана. Крім того, Палій перед тим намагався оволодіти Немировим і, взагалі, розташовував своїх козаків "там, де мали стояти Гришкові"[80].

За гетьманування Гришка продовжувався "споконвічний" козацько-шляхетський конфлікт, який був відлунням українсько-польського протистояння в попередні десятиліття. 29 вересня король Ян III Собеський видає універсал до наказного гетьмана, полковників та всієї "черні" Війська Запорозького, щоб вони не "свавільничали" на землях хмельницького старости і надворного коронного підскарбія Потоцького[81]. Неодноразово особисто до Гришка звертався коронний гетьман С. Яблоновський з вимогою не "чіпати добр панів Єльців", які знаходилися на Київщині[82].

У свою чергу, правобережні козаки скаржилися польській адміністрації на немирівського коменданта, який втручався в їхні справи. Король відразу реагує на цю скаргу і в листі від 1 жовтня наказує комендантові Немирова не втручатися до "судів" Війська Запорозького, а також нагадує, що козаки "нікому не можуть підкорятися, крім короля...", щоб гетьман з старшиною всі "справи між Військом Запорозьким судив"[83].

Наприкінці року Гришко на чолі посольства правобережної частини гетьманату разом з козацькими делегатами від Запорожжя вирушив до королівської резиденції[84]. Однією з головних вимог української старшини було прохання надати їм додаткову територію для розташування своїх полків на лівому побережжі Бугу. Сам король схилявся до позитивного

вирішення цієї проблеми. За його поданням була скликана спеціальна комісія сенату. Вона обговорила дане питання і запропонувала козакам лише невелику прикордонну територію поблизу Ягорлика. Не дивно, що українське посольство не погодилося на цю пропозицію. На наступних засіданнях якогось компромісного рішення вироблено не було[85]. У той же час Гришко просив короля, "щоб наказати злу людину Тишка Толочка", який пограбував помістя колишнього гетьмана Могили й забрав гроші в його вдови[86].

Скориставшись відсутністю Гришка, полковник Кулик разом зі своїми козаками, а також мешканцями Кальника й Дашова перейшов на Лівобережну Україну, чим викликав велике обурення польських владних структур і наказного гетьмана. "... Кулик полковник, й інші під знаками нашої Королівської Величності були, гроші, барви побрали і ще підданих наших з Кальника, з Дашова і з інших міст спровадивши, з тим усім втекли вони на сторону Вашої Царської Величності й прийняті були"[87], – писав 19 лютого 1690 р. Ян III Собеський до московського царя Петра I.

У жовтні 1690 р. відділи Гришка прислали королеві "язика татарського, під Очаковим взятого".[88] Сеймові рахунки коронного скарбу свідчили про те, що протягом осені-зими цього ж року Гришко ще кілька разів присилав "язиків" до Варшави, а також особисто приїжджав до короля у різних справах функціонування козацької організації Правобережної України. Ян III Собеський неодноразово відзначав вміле керівництво наказного гетьмана: "...відвагу рицарську в землі Білгородській показали, даємо добро на подальші акції"[89].

На козацькій раді, що відбулася на Правобережній Україні в 1690 р., було прийняте рішення переглянути особовий склад компуту Війська Запорозького для того, щоб виключити з нього "несправжніх" козаків – селян, які оголосили себе козаками протягом попередніх років[90]. Наказний гетьман Гришко також звернувся до Яна III Собеського з проханням виплатити більшу суму грошей для своїх "молодців" (листи правобережного гетьмана до короля від 19 жовтня з Тульчина та 14 листопада з Немирова)[91]. Перебуваючи в тому ж році з посольством у резиденції польського короля, Гришко особисто отримав від нього 260 злотих[92]. Незважаючи на це, як свідчив документ, "козаки Гришкові... з великою експресією скарги свої донесли"[93] королеві й обурювалися тим, що після повернення з походів на татарські улуси не можуть "навіть коней випасти" через перешкоди місцевої шляхти. Реагуючи на ці скарги, Ян III Собеський відписував белзькому воєводі: "... їх (правобережних козаків – *Т. Ч.*) треба більше ласкати, бо знову війна з турками гору бере"[94]. Зважаючи на

постійні звернення від наказного гетьмана, король знову схиляється до думки, щоб взимку 1690–1691 рр. козаки Гришка розмістилися в королівських "добрах" понад Бугом. Про це він писав у листі від 8 грудня 1690 р. до коронного гетьмана С. Яблоновського[95]. Того ж дня Ян III Собеський листовно відповідає на звернення Гришка.

У зв'язку з тим, що листів польського короля до наказного гетьмана Правобережної України було всього декілька, вважаємо за необхідне передати його зміст повністю. "Тієї рицарської охоти і прислуги війська нашого, яка в землі Білгородській з відвагою показали, дуже вдячні за те. Даємо панське наше благословіння на подальші такі ж акції на добру славу цілого народу нашого. Де зараз Вірності ваші грунтовно і спокійно фундувати і осаджати мали, доручили вельможному воєводі руському гетьманові великому коронному, щоб призначили від себе на певний час людей знаючих на цьому, а також нам і Речі Посполитій зичливих, від Вірності Твоєї призначених, важливу справу і постанову учинив; там же зараз і про потреби на військо наше пильно і старанно засвідчив. У чім не сумніваємось, що вже Вірність Твоя повідомлена і застережена. Там тоді через ознайомлення вельможного воєводи руського з висланням послів своїх як належить і якнайшвидше повідомити. А ми якщо ласки панської будете потребувати, швидко допоможемо. А зараз військо наше мило вітаємо, доброго Вірності Твоїй також", – заспокоював король Гришка [96].

1691 р. ознаменований участю козаків Правобережної України в черговому поході армії Речі Посполитої до Молдавського князівства. На військовій раді 15 серпня польські воєначальники на чолі з королем та його сином Якубом узгодили план-максимум – зайняти всю Молдавію та Волощину та план-мінімум – оволодіти потужними турецькими фортецями Сороки і Сучава. Польська історіографія негативно оцінювала цей похід Яна III Собеського, стверджуючи, що від часу невдач під Жовтими Водами й Корсунем армія Речі Посполитої не зазнавала таких важких поразок[97]. Єдиною успішною операцією в рамках походу стало завоювання козацькими полками Гришка фортеці Сороки.

Оцінюючи дії наказного гетьмана як воєначальника, відзначимо, що він мав наступати на турецькі володіння в Молдавії зі сходу, від Немирова. Після завоювання сороцької фортеці Гришко разом з хоругвами С. Дружкевича (всього близько 6 тис. чол.) повинен був просуватися далі вздовж Дністра до буджацьких степів. Ці дії мали відвернути увагу від наступу головних польських сил на чолі з Яном III Собеським, які рухались углиб Молдавського князівства з заходу.

22 вересня 1691 р. у польський табір біля м. Хирлеу прибув посланець від С. Дружкевича, який сповістив, що Сороки захоплені й укріплені польсько-українським гарнізоном та артилерією[98]. Інші козацькі полки, керуючись попереднім планом, пішли на Буджак. Відвоювання в турків міцно укріпленої фортеці Сороки було чи не єдиним успіхом цього походу. Головні польські сили, зазнавши ряд поразок, спромоглися лише на зворотньому шляху до Польщі опанувати фортецю Нямц (14 жовтня)*. Військова операція 1691 р., так само як і попередні виправи до Молдавії (незважаючи на окремі успіхи), звели нанівець королівські плани щодо завоювання цього важливого в геополітичному розумінні регіону.

Гарнізон, залишений у Сороці, складався з двох регіментів польської піхоти й 500 козаків під загальним керівництвом коменданта С. Раппе. Після відходу основних сил він успішно відбивав майже щоденні ворожі напади[99]. Разом з двома регіментами польської піхоти п'ять сотень козаків протягом тривалого часу обороняли фортецю. Це забезпечило можливість польському урядові збудувати на "турецькому" березі Дністра важливу фортецю під назвою Окопи Святої Трійці, яка поряд з іншими відвойованими укріпленнями унеможливлювала ефективний доступ турків до Кам'янця [100].

21 січня та 28 лютого 1692 р. С. Яблоновський наказав Гришку, який з основними козацькими силами повернувся до України, щоб той повертався до Сорок і виконував накази місцевого коменданта. Однак правобережний гетьман зволікав з виконанням обтяжливого для свого війська завдання. Згодом Яблоновський вислав лист до Гришка, щоб той "йшов під команду коронного кухмістра (Ф. Галецького – *Т.Ч.*)" разом з усією козацькою кіннотою і полковниками, які слухаються"[101]. 2 березня наказний гетьман Гришко, перебуваючи в Брацлаві, видав свої універсали до козацької старшини з вказівками підкорялися наказам коронного гетьмана[102]. Але й вони не були виконані. Польська влада була дуже занепокоєна ігноруванням її волі. 21 травня С. Яблоновський вже вкотре звернувся до Гришка з наказом іти на допомогу сороцькому гарнізону[103]. Аналогічні універсали були направлені полковникам Я. Гладкому, А. Абазину, Самусю, З. Іскрі.

Під тиском С. Дружкевича підрозділи Гришка влітку вирушили до

---

* До гарнізону м. Нямц входив козацький підрозділ – у березні 1692 р. козаки А. Головко і А. Іванов привезли до Варшави відомості від місцевого коменданта (РДАДА. - Ф.79, спр.243, арк.190)

Сорок, але ця операція внаслідок опору "опозиційного" полковника С. Палія була провалена. Останній загітував Гришкових козаків перейти під своє командування. Як свідчив Дружкевич, "козаків по приходу в Сороки жодного не залишилось"[104]. Саме в цьому листі до Яна III Собеського від 30 серпня 1692 р. королівський комісар назвав гетьмана Гришка "небіжчиком". Отже, можна стверджувати, що правобережний гетьман помер (можливо, загинув під час сутички з козаками С. Палія) у липні-серпні 1692 р.

У 1693 р. черговим наказним гетьманом було призначено Самійла Івановича (Самуся). Полк Самуся протягом 1686–1692 років брав участь у більшості військових операцій армії Речі Посполитої проти Османської імперії та залежного від неї Кримського ханства. Так, саме завдяки Самусевим козакам королівський комісар С. Дружкевич у вересні 1691 р. оволодів міцно укріпленою турецькою фортецею Сороки. У 1692 р. 700 кіннотників та у 1693 р. 400 піхотинців на чолі з богуславським полковником знову допомагали полякам утримати цей важливий оборонний пункт на території Молдавського князівства[105]. У 1691 р. козаки Самуся самостійно ходили на Білгород, взяли в турків "возів 50 і самих турків немало"[106].

Надійність і безвідмовність полковника Самуся у військових справах спонукає Яна III Собеського призначити його гетьманом Війська Запорозького на Правобережній Україні. Очевидно, це сталося на початку 1693 р., адже 27 лютого він повертався із зустрічі з королем, на якій, очевидно, і був затверджений наказним гетьманом[107]. У 1694 р. Самусь з козаками "під Сорокою залишається, ходив на села гетьмана ханського (Стецика. – *Т.Ч.*) і, зруйнувавши їх, тим значну користь приніс"[108], – повідомляв польського короля його секретар Д. Вільчек. У червні 1695 р. правобережні полки на чолі з Самусем здійснили похід на Дубосари, під час якого зруйнували цю турецько-молдавську фортецю й захопили значні трофеї[109].

Тактика, спрямована на співпрацю з урядом Речі Посполитої проти турок і татар, забезпечує відносну оборону населення Правобережжя від наїздів ординців, а також дає змогу Самусеві значно поповнювати полкову скарбницю. Адже майже кожен бойовий виїзд козаків оплачувався польською владою. Про це красномовно свідчить "Щоденник військових видатків" С. Яблоновського за 1693–1696 рр., відшуканий нами в архівосховищах Польщі[110]. Протягом 1693 р. Самусь чотири рази їздив до великого коронного гетьмана за "уконтенуванням" для своїх козаків.

Окрім того, козаки Самусевого полку отримували гроші: за привезених полонених татар і турків (16 квітня – три татарина; 9 серпня –

один; 29 вересня – один; 14 жовтня – два); за перемогу над татарськими загонами (5 вересня); за відомості військового характеру та доставку листів (9 та 16 червня; 1 та 20 липня; 19 вересня; 5 грудня). Всього у 1693 р. коронний гетьман оплатив козакам Богуславського полку 5 372 таляри. У січні того ж року С. Яблоновський наказував Самусеві, щоб той переманював до себе козаків С.Палія з метою ослабити "свавільний" полк[111]. Однак Самусь не поспішав з виконанням наказу, хоча в березні наступного року був змушений взяти участь у поході регіментаря Б. Вільги проти фастівського полковника.

Записи "Щоденника" за 1694 р. засвідчують, що "5 січня Григорій сотник Самуся тижня два тому привів язика з двома козаками"[112]. За це вони отримали 189 таляри. 4 березня "брат Самуся" отримав для свого родича 1 209 тал. 21 березня від Самуся з відомостями до Яблоновського приїхав полковий суддя, він же знову перебував у резиденції коронного гетьмана з 25 травня до 28 квітня й отримував щоденно 5 тал. 8 квітня Самусь отримав "китайки на хоругви", що оцінювалися в 94 тал. 1 листопада "козаки Самуся гетьмана … приїхали для учинення реляції з Буджаку" й отримали 201 тал. 8 листопада самусеві козаки привели язика, за що взяли 166 тал. 1 грудня в Яблоновського були козаки Самуся "з новинами", а 14 грудня "обозний Самуся за свій кошт і осавул"[113]. Таким чином, протягом 1694 р. козаки Богуславського полку отримали 2 043 таляри. У тому ж році півтисячі кіннотників з полку Самуся було внесено до реєстрових списків, що перебували на утриманні Речі Посполитої[114].

Згідно з щоденниковими записами, початок 1695 р. розпочався тим, що "від Самуся гетьмана сотник з 12 козаками привели 2 татар під Кам'янцем взятих"[115]. Вони були винагороджені 437 тал. З 9 по 13 серпня з відомостями від наказного гетьмана Правобережної України у С. Яблоновського перебував сотник Рубан з сімома козаками. 5 вересня за платою приїжджав ще один сотник Самуся на ім'я Максим. А наприкінці року, 30 грудня, його козаки відзначилися тим, що привели до коронного гетьмана трьох полонених турків. За 1695 р. з скарбниці С. Яблоновського козакам було виплачено 1 819 тал.

Окрім того, у квітні 1695 р. сенатська комісія Речі Посполитої прийняла рішення про виплату правобережному Війську Запорозькому 27 858 злотих. Її було здійснено 10 жовтня того ж року згідно "Плати і барви Війську Козацькому, яке прийшло з поля в 1696 р." для 2 050 козаків[116]. Цей документ засвідчив, що наказному гетьману Самусю особисто видали грошей і сукна на суму 1000 злотих, його полковнику – 300, полковим осавулу – 40, хорунжому, писарю, судді та п'яти сотникам – по

30, чотирьом сотенним хорунжим – по 15, обозному – 30, довбушеві, двом трубачам і двом пушкарям – по 15. Всього на 479 козаків (окрім перерахованої старшини) було видано 5 748 злотих. Таким чином, кожен "рядовий" отримав по 12 злотих на руки. Разом з оцінкою виданого "сукна", "атласу", "паклаку" на козацький одяг загальна сума отриманих полками Самуся грошей становила 9 041 злотих.

Очевидно, що у 1695 р. був складений реєстр козацького війська загальною кількістю 2 000 осіб, де кінний полк "Самуся гетьмана наказного" нараховував 600 козаків[117]. Тут слід підкреслити, що складені наприкінці 80-х – середині 90-х років реєстри не охоплювали всієї маси правобережного козацтва. Так, якщо, наприклад за компутовими та оплатними списками 1694–1695 рр. до полку гетьмана Самуся входило від 500 до 600 козаків, то насправді його полк складався з двох тисяч, а то й більше чоловік. Підтвердженням цьому є секретна інформація, оголошена на сенатській комісії у квітні 1695 р.[118]

У 1696 р. Самусь лише чотири рази посилав своїх старшин і козаків до коронного гетьмана Яблоновського. В одному випадку 24 березня "брат Самуся гетьмана приїхав від Війська Запорізького в справах", в другому – "козаки Самуся привели язика (26 квітня), в третьому – "козак від Самуся прибув з листами (10 червня), в четвертому – 13 листопада сотник Самуся і бунчужний одержали певну суму талярів. У цьому році Самусь отримав від Яблоновського всього 827 тал.

Протягом 1693–1696 рр. майже кожен рік гетьман Самусь висилав козацькі делегації до польського короля, а інколи (у 1693 та 1694 рр.) особисто зустрічався з Яном III Собеським. Під час цих зустрічей обговорювалися різні проблеми функціонування козацьких установ на Правобережній Україні – представники гетьманської адміністрації вимагали від польської влади відновлення традиційних "прав і привілеїв".

Однак не лише походами проти турок і татар займався у той час Самусь. Його постійно тривожила думка щодо відновлення інститутів гетьманської влади на Вінниччині та організацію там козацького полку. У 1696 р. він робить чергову спробу утвердитися в цьому регіоні України, розгромивши маєтки вінницького старости К. Лещинського в околицях міста. За рік перед тим Самусь намагався укріпитися в Немирові та Шаргороді[119]. 20 лютого 1696 р. коронний гетьман видав універсал до Самуся про те, щоб той вивів з маєтностей луцького єпископа Жабокрицького своїх козаків і заборонив їм у майбутньому займати ці землі[120].

Козацько-шляхетське протистояння на Правобережній Україні закінчується тим, що польський сейм 1697 р. скасовує "дозвільну"

постанову щодо козацтва 1685 р.та забороняє йому розміщатися в "земських угіддях"[121]. Отже, Самусь поступово втягується в конфлікт з місцевою польською владою, який розпочався ще у 1688 р. і до цього часу з українського боку асоціювався, головним чином, з іменем полковника С. Палія. Але поки існувала реальна турецько-татарська загроза оволодіти Правобережжям, верховна влада Речі Посполитої в особі короля закривала очі на претензії гетьманів і полковників Війська Запорозького. Тим паче, що одночасно з "свавільствами" правобережні козаки продовжували нищити татарські загони як на власній території, так і на ворожих землях. 17 жовтня 1696 р. Самусь повідомляв С. Палія про похід у Польщу 40-тисячної орди на чолі з кримським солтаном і пропонував полковнику напасти на них у дорозі[122].

Незадовго до цього, у липні, наказний гетьман інформував своїх полковників, насамперед Палія, про смерть свого багатолітнього патрона – польського короля Яна III Собеського[123]. Довгий час польська шляхта не могла вибрати собі нового зверхника, а тому Самусь більш відкрито починає спілкуватися з гетьманом Лівобережної України І. Мазепою. Він неодноразово звертається до нього з листами, що містили різнопланові відомості військово-політичного характеру. Раніше статус наказного гетьмана від імені короля не дозволяв Самусеві офіційно листуватися з лівобережним гетьманом, а тому він домовлявся з С. Палієм, щоб той передавав його повідомлення Мазепі[124].

Після того, як польський сейм все ж таки спромігся обрати на королівський трон саксонського курфюрста Августа II Сильного, полковники правобережного Війська Запорозького на чолі з Самусем одразу ж запевняють його, як "найяснішого Антесесора, у своїй вірності "[125]. Гетьман відправляє до Варшави посольство, яке б мало вирішити різні питання функціонування козацтва в межах українських воєводств Речі Посполитої. "Листи і посольство Вірності Твоєї перше до нас, приймаємо тим серцем панським, яке всім підданим у державі тим відкритим ласками і доброчинністю освідчити хочемо. Не потолкуєш, Вірність твоя, на особливу нашу прихильність, що послуги свої нам і Речі Посполитій зичливо і хвалебно при воєнних оказіях віддавати будеш… Уконтенування для молодців Війська Запорозького, спираючись на звичай Речі Посполитої вже обчислене і до Львова спроваджені"[126], – писав Август II Сильний до Самуся 21 серпня 1698 р. у відповідь на звернення його посольства. Також нecho новообраний король дякував за присланого полоненого турка й запевняв наказного гетьмана у "доброчинних наших респектах".

Зважаючи на протиріччя між королівською владою й польським сеймом, рішення і накази короля не поспішали виконувати у віддалених українських воєводствах. Шляхта Брацлавщини скаржилася на те, що Самусь разом зі своїми козаками збирає в їхніх маєтностях прибутки, а тому вони просили центральну владу очистити їхнє воєводство від "ребеліянтів"[127]. Відчуваючи натиск місцевої шляхти та військ регіментаря Б. Вільги, наказний гетьман Самусь повідомляв 21 січня 1699 р. з Вінниці до І. Мазепи: "Прошу, щоб мені можна було із цього рубежу в ті сторони до Дніпра наближалися... адже пани поляки хочуть мене вигнати "[128]. Невдовзі так воно і сталося.

Червневий сейм 1699 р. ухвалив постанову про знищення "козацької міліції" на Правобережній Україні[129]. Виконуючи сеймове рішення, на українські землі вирушило коронне військо, яке швидко опанувало Немировим та Брацлавом (де розміщувалася полкова канцелярія А. Абазина), а також ще однією резиденцією Самуся – Вінницею. Туди увійшли п'ять гусарських хоругв і два піхотні полки армії Речі Посполитої. Саме тому частина вінницьких козаків була змушена передислокуватися на Київщину, в район Богуслава.

Ще перед вступом польських хоругв в Україну Самусь як наказний гетьман організував посольство до Варшави, що мало завдання домовлятися про "спокійне перебування" козацтва в "своїх осідлостях". Козацькі полки на чолі з полковником З. Іскрою не були прийняті королем, хоча їхні вимоги вислухала рада сенату. У розмові сенатори лише повторили зміст попередньої постанови й наголосили на тому, що старшині забороняється набирати до себе нових козаків[130].

"У такий спосіб Річ Посполита платила козакам за участь в її обороні"[131], – оцінював поведінку коронної влади у 1699 р. польський історик Й. Йончак. Зі свого боку зазначимо, що саме небажання політиків Речі Посполитої (хоча перед тим майже півстоліття точилася українсько-польська боротьба) визнати хоча б мінімальні права українців мати власну державну автономію знову штовхало останніх до боротьби проти польських владних структур. І хоча наступного року полк української кінноти з Правобережжя знову виступив на боці армії Августа II Сильного під час облоги нею Риги, іскра, кинута в бочку з порохом на сеймі 1699 р., невдовзі спалахнула величезним полум'ям – правобережне Військо Запорозьке, очолюване Самусем, відкинуло політику дипломатії і компромісів й обернуло шаблі та мушкети проти своїх нещодавніх протекторів, які зі смертю короля Яна III Собеського відмовилися від попередніх зобов'язань перед українськими провідниками.

Отже, зважаючи на міжнародну ситуацію, у 1683 р. було відновлено інститут наказного гетьманства, який за часів С. Куницького та А. Могили підкорявся безпосередньо польському королеві. Такий крок польської влади сприяв посиленню військової потуги антитурецької коаліції та її перемозі на військами Османської імперії в Австрії, Угорщині та Словаччині. Від 1689 р. й до 1699 р. гетьмани "його королівської милості" Гришко й Самусь перебували під керівництвом великого коронного гетьмана й сприймалися верхівкою Речі Посполитої лише як допоміжна військова сила в структурі своєї армії. Підкоряючись королівському уряду щодо захисту від турецько-татарської агресії та витіснення османських сил з території України й Молдавії, наказні гетьмани не давали змоги утвердитися туркам і татарам на Київщині та Східному Поділлі. Разом з тим, одержавши в середині 80-х рр. королівський дозвіл на освоєння спустошених внаслідок довголітніх війн земель Правобережної України, козацька старшина розпочинає діяльність, спрямовану на відродження тут державних органів Українського гетьманату. Протягом зазначеного періоду козацькі структури Правобережжя виступали важливим партнером інших держав у геополітичних планах європейської "Священної ліги", спрямованих на боротьбу з турецькою загрозою в Центральній та Східній Європі.

13

"Господарювання" в Україні ставленика Порти молдавського князя Г. Дуки

"...салтан турецький дозволяє між річками Дніпром і Бугом для своєї користі поселення чинити людські і володарів своїх у тій стороні мати хоче"

(з інструкції І. Самойловича українським послам, 1681 р.)

Історія українсько-молдавських союзів сягає своїм корінням у другу половину 16 ст., коли в 1563 р. невдалу спробу зайняти трон молдавського господаря здійснив прикордонний український староста, князь Дмитро Вишневецький, а через півтора десятиліття, у 1577 р, інший козацький провідник Іван Підкова ("Волошенин", "Вода"), підтриманий частиною опозиційного молдавського боярства, на деякий час зумів здобути найвищу державну посаду в Молдавському князівстві. На інший, більш якісний рівень відносини між Україною та Молдавією вийшли вже в середині 17 ст., під час укладення договору 1650 р. між гетьманом Б. Хмельницьким і господарем В. Лупулом. Історіографія даного питання є досить великою[1]. Разом з тим, недостатньо вивченим до цього часу залишається питання про гетьманування на Правобережній Україні протягом 1681 – 1683 рр. від імені султана Османської імперії молдавського господаря Григорія Дуки.

Г. Дука народився десь у 20-х роках 17 ст. Згідно "Історії Оттоманської імперії" Кантеміра, він походив з грецької родини, що переїхала до Молдавського князівства з західних румунських земель й оселилася в Яссах[2]. За доби господарства В. Лупула (1634–1653) Г. Дука дістав боярський титул. У 1665 р. він "при допомозі грошей і друзів"[3] вперше

Молдавський господар *Василь Лупул*

став господарем Молдавського князівства, однак уже наступного року був зміщений з цієї посади. Згодом Дука відправляється до Стамбула, де шукає захисту й допомоги в турецького султана Мегмеда IV. Завдякиі військовій підтримці останнього він знову одержує господарство й володарює в Молдавському князівстві з 1668 до 1672 р.

Під час свого другого правління Г. Дука підтримував тісні стосунки з гетьманом П. Дорошенком[4]. У момент відбиття нападу польських військ Яна Собеського на Правобережну Україну у вересні 1671 р. окремі підрозділи господаря допомагали цьому українському гетьману та подільському полковнику Є. Гоголю обороняти Могилів. Не втримавши місто, частина козацьких військ на чолі з Гоголем та К. Мігалевським разом з підрозділами Г. Дуки відійшли на територію Молдавського князівства, де певний час утримувалися за рахунок господаря[5]. Але наприкінці турецько-польської війни 1667–1672 рр., яка велася за право володіння Правобережною Україною, Дука не надіслав султану необхідної кількості військових підрозділів. Саме тому він знову був позбавлений посади. Хоча наприкінці 1672 р. за допомогою сілістрійського баші, Дука стає вже господарем сусіднього Волоського князівства.

Втретє бачимо Г. Дуку володарем Молдавського князівства в 1678–1683 рр. Саме цей період діяльності молдавського господаря стає найбільш продуктивним у його біографії, і не лише з огляду на активне посередництво у турецько-польських і турецько-російських перего-

ворах. Річ у тому, що одночасно з виконанням обов'язків господаря Молдавії він стає гетьманом Правобережної України і протягом майже трьох років у ранзі найвищого урядовця цієї частини Українського гетьманату здійснює ряд заходів, які значно вплинули на її подальшу долю.

Як уже відзначалося вище, з ситуацією в Україні та навколо неї Г. Дука був ознайомлений ще задовго до початку свого гетьманування – з 1671 р.. А влітку 1675 р. Дука (вже перебуваючи на посаді господаря Волоського князівства) допомагає туркам збудувати міст через Дністер поблизу Хотина[6]. У жовтні 1676 р. у м. Журавно на Львівщині під час засідання спільної польсько-турецької комісії, яка мала випрацювати проект майбутнього договору, волоський господар Дука вперше виступає посередником у мирних переговорах між Османською імперією й Річчю Посполитою. Ще в березні того року польський король Ян III Собеський звернувся до Дуки з проханням прийняти свого посла Яна Карвовського, який прибув передати королівський лист Ібрагім-паші. Останній очолював турецьку армію, що мала вирушати в черговий похід проти Польщі. Карвовський одержав завдання запропонувати турецькому представникові попередні умови перемир'я між Річчю Посполитою й Османською імперією[7]. Після майже чотирьохрічної війни та великих битв під Хотином (1673) і Журавном (1676) ворогуючі сторони були вкрай знесилені, однак не бажали приймати якогось компромісного рішення. У мирі між цими державами, з огляду на різні причини, була зацікавлена Франція. Саме завдяки її впливу Г. Дука й трансільванський князь намагалися примирити султана з королем[8].

Отже, на початку червня 1676 р. Дука прийняв у себе відомого польського дипломата, подольського чашника Я. Карвовського. Зважаючи на те, що війська Ібрагім-паші досить швидко просувалися до кордонів Речі Посполитої, волоський господар мав заявити великому візирю Османської імперії про необхідність віддання наказу татарським ордам "не дражнити" польські війська. Окрім того, господар повинен був вимагати обміну спеціальними заручниками з обох сторін, які б гарантували безпеку проведення переговорів[9]. Очевидно, Г. Дука добре справлявся з виконанням посередницької місії, адже невдовзі до нього надійшов лист з подякою від короля Яна III Собеського[10].

Однак турецька сторона не бажала прислуховуватися до мирних пропозицій Польщі. У липні війська Ібрагім-паші об'єдналися з численними турецькими ордами під Цецорою (всього близько 40 тис.чол.), а в серпні того ж року вони вже перебували на західноукраїнських землях

поблизу м. Журавно, де їх стримувала 20-тисячна польська армія.

Під час військового протистояння 13 вересня 1676 р. на раді польського сенату в Жовкві було вирішено надіслати комісарів для ведення безпосередніх переговорів з Ібрагім-пашею. Для польських дипломатів це було нелегке завдання, адже військова ситуація складалася не на користь Яна III Собеського. Тим паче, що комісари мали вимагати повернення всієї території Правобережної України за винятком Кам'янця-Подільського з навколишніми землями. Не дивно, що такі пропозиції польської сторони були відхилені турками, а переговори швидко зайшли в глухий кут.

Г. Дука в цей час перебував в обозі турецької армії. Зважаючи на його попередній досвід у польсько-турецьких переговорах, великий візир Ібрагім-паша запропонував йому знову виступити посередником, але тепер вже з турецького боку. Після закінчення першої сесії спільної комісії Дука виступив з промовою перед польськими дипломатами, намагаючись переконати їх у правомірності завоювання турецьким султаном правобережних земель України. Очевидно, Дука знайшов переконливі аргументи, адже поляки змирилися з присутністю турків у Кам'янці, а також погодилися на перехід під владу Османської імперії Західного Поділля з кордонами по річках Збруч і Мукша та Медоборі[11].

Разом з тим, комісари відмовлялися обговорювати озвучені валаським господарем претензії Мегмеда IV на всю територію Правобережжя до повідомлення про них своєму королю. Усвідомлення значної переваги військових сил Туреччини змусило Яна III Собеського 17 жовтня 1676 р. підписати т.зв. Журавненський договір. Територіальний спір між Річчю Посполитою й Османською імперією завершився входженням більшої частини Правобережної України до володінь турецького султана.

У результаті цих подій Г. Дука здобув собі лаври непересічного дипломата, адже саме за його сприяння була припинена чотирьохлітня польсько-турецька війна. І хоча більшість статей Журавненського перемир'я в наступні роки не виконувалася польською стороною – варшавський сейм відмовився ратифікувати його положення, а султан у 1678 р. під час його затвердження змінив окремі статті договору – міжнародно-юридичне право на володіння більшою частиною Правобережжя майже чверть віку, до 1699 року, належало Османській імперії.

Маємо відомості про те, що в 1677 та 1678 рр. Дука на чолі військ свого князівства брав участь у походах турецької армії на тогочасну столицю козацької України – Чигирин. Це засвідчують молдавський літопис Й. Некульчі[12], а також згадки послів Польщі в Туреччині Я. Гнін-

ського* та С. Процького. Зокрема Я. Гнінський відзначав у своєму щоденниковому записі від 27 червня 1677 р.: "Господар Мултянський (інша назва Волоського князівства – *Т.Ч.*) до сераскера (Ібрагім-паші – *Т.Ч.*) прийшов, а військо пішло до Тягині, щоб рухатися далі у напрямку Чигирина"[13]. Більш докладний опис участі військових підрозділів під керівництвом Г. Дуки залишив інший польський дипломат С. Процький, який супроводжував турецькі війська під час їхнього походу в Україну влітку 1678 р. У своєму "Щоденнику виправи під Чигирин" він згадує, що 30 червня 1678 р. Г. Дука "... того ж дня після обіду презентувався візиреві (Кара-Мустафі – *Т.Ч.*) у чотирьох тисячах. Мав хоругви досить упорядковані, всі з стрільбою, післотетами, обмундировані... дві тисячі людей з мушкетами... На хоругвах всіх хрести, а на двох: на одній Св. Юрій, на другій Св. Михаїл. Біля кожної хоругви польська музика (котли, сурми, трубачі), а за самим Господарем турецька музика"[14]. Також маємо невеликий опис самого Дуки : "...сам сидів на коні дуже красивім; шість ординарців коло нього в пурпурових жупанах із золотими пасами"[15]. Процький не залишив свідчень про конкретні бойові дії господарських військ на території України, а лише зазначив, що в липні дві тисячі мультян мали добувати кожен день воду для турків, і що 15 жовтня Дука покинув турецьку армію[16].

Заручившись підтримкою турецького султана та набувши значний міжнародний авторитет, Г. Дука у 1678 р. знову займає посаду господаря Молдавського князівства. Зважаючи на особливе геостратегічне положення Молдавії, він намагається проводити гнучку зовнішньополітичну діяльність, що полягала (вже вкотре!) у посередництві між могутніми державами Східної та Південно-Східної Європи – Річчю Посполитою, Османською імперією та Московською державою. Цього разу Г. Дука пропонує свої дипломатичні послуги для замирення Росії й Туреччини, які з 1677 р. перебували в стані війни.

22 листопада 1678 р. відомий молдавський культурний і церковний діяч М. Спафарій, перебуваючи в Москві, звертається з листом до своїх племінників Івана й Степана в Молдавію, в якому піднімає питання щодо можливої участі князівства як посередника в російсько-турецьких переговорах. Ті відразу повідомляють про таку цікаву пропозицію Г. Дуці. Розуміючи, що Спафарій висловлює бажання офіційних кіл

* Я. Гпінський перебуваючи у молдавському м.Ясси в червні 1677 р. згадував: "Гарні два монастирі над містом нещодавно господарем... Дукою збудовані" (*Zródła do poselstwa Jana Gninskiego...* - S.13).

Москви, господар одразу ж висилає до Стамбула свого представника – логофета Мирона Костіна з дорученням дізнатися про наміри султана щодо укладення миру з царем[17]. За результатами поїздки Костін доповів Г. Дуці про бажання Порти, знесиленої Чигиринськими походами в Україну, розпочати переговорний процес з Росією. Цю інформацію Дука передав до Москви, і вже навесні 1679 р. до Молдавії прибуває російський посол В. Даудов.

В особистій розмові з послом Г. Дука розповів йому про відсутність серед правлячої верхівки Туреччини одностайної думки стосовно відносин з Московською державою. З одного боку, як зазначав Дука, султан виступає за продовження війни, з іншого – існує думка великого візиря, муфтія та окремих бояр про необхідність припинення військових дій і укладення миру[18]. Окрім того, господар повідомив послові про те, що султан Мегмед IV незадовго до приїзду В. Даудова збирався відправити до Москви посланця з вимогою до царя відступити йому всю територію Українського гетьманату ("якою володів Богдан Хмельницький"), але згодом відмінив цю місію. Натомість він наказав Г. Дуці направити до Москви своїх дипломатів, які мали обговорити з царем питання "передачі" України Османській імперії[19].

Дука відразу ж розгортає активну діяльність, спрямовану на виконання важливого наказу свого протектора. 23 березня 1679 р. він пише лист до московського царя Федора Олексійовича з пропозицією прийняти свого посла Я. Білевича[20], а вже 5 травня того ж року останнього зустрічають у Посольському приказі Московської держави. Головною метою посольства було, як засвідчував сам Білевич, "...те, що господар його, бачачи між царською Величністю і Султаном Турським війну і кровопролиття і полон, задумав, щоб тую війну припинити і помирити"[21]. Разом з тим, основним завданням, яке ставили перед молдавським послом султан і господар, було "просити України і Києва"[22]. Саме такий запис залишили в посольських книгах московські дяки, а тому не можемо погодитися з твердженнями Н. Смірнова та З. Вуйцика про те, що Туреччина вустами Я. Білевича вимагала встановлення кордону між Москвою й Портою по Дніпру, а також давала згоду на відступлення Києва росіянам[23]. Останнє було ініціативою молдавського господаря, який, на нашу думку, вів подвійну гру. З одного боку, за дорученням султана він мав вимагати всієї території України, а з іншого – заявляв, що за умови визнання його московським царем повноправним посередником (а не представником султана), він буде домагатися відмови Туреччини від її бажання володіти Україною. Очевидно, слід погодитися з молдавським

історикомІ. Єремією, який стверджував, що така позиція молдавської сторони під час місії Білевича визначалася тим, що "боярство... переслідувало мету мати Росію за гаранта автономії країни в системі Османської імперії"[24].

Після прийому в царя Я. Білевич 12 травня 1679 р. одержав від нього грамоту, в якій, зокрема, відзначалося: "... і тобі б, Дуці воєводі, по цій нашій Царської Величності грамоті відати і по бажанню своєму між нами, великими государями, про дружбу і любов домовлятися. А захоче з нами Султан Турський бути в справжній дружбі і любові і тобі про те до нас... писати без промовчання"[25]. Таким чином Москва погодилася на посередницьку роль Г. Дуки в турецько-російських переговорах. Одночасно з Білевичем до Молдавії вирушив український посол Л. Уманський який за наказом царя і дорученням гетьмана І. Самойловича повинен був зустрітися з молдавським господарем і погодити деякі питання російсько-молдавських та українсько-молдавських стосунків. У липні 1679 р. Л. Уманський звітував до Малоросійського приказу про свої розмови з Дукою. Той настійливо радив царю і лівобережному гетьману йти "війною... у Волоську землю та турків, нічого не боячися, а відпору їм дати буде нікому"[26]. Окрім того, Дука передав через Уманського два особистих листи до І. Самойловича, датованих 19 червнем 1679 р. У них він висловлював надію на встановлення миру між Османською імперією та Московською державою, а також прохав гетьмана надіслати до Молдавії ікони для православного монастиря в Четецує[27]. 22 червня Дука надіслав лист до Самойловича з проханням відрядити козацькі війська для зайняття Немирова, який не обороняється турками[28].

З українським послом Л. Уманським до Батурина приїхав також спеціальний представник молдавського господаря Г. Корецький. Він повідомив Самойловичу про спроби турків побудувати декілька фортець на Дніпрі, а також про надання султану Молдавією півтора тисяч чоловік та семисот возів.

У другій половині серпня Г. Дука, виконуючи султанський наказ знову відряджає до Москви Я. Білевича. Дорогою до Росії той на деякий час зупиняється в гетьманській столиці, де має розмову з Самойловичем і передає йому лист від молдавського гетьмана А. Бухуша з проханням до українського правителя посприяти в справі укладення миру між Москвою та Стамбулом[29]. Лівобережний гетьман, прислухавшись до порад молдавських сусідів, вручає Білевичу лист до царя, в якому рекомендує останньому якнайшвидше замиритися з султаном[30].

Щоб пересвідчитися в щирості намірів господаря Дуки, І. Самойлович

ще навесні 1679 р. надіслав до Молдавії свого розвідника А. Лук'янова, який був за походженням молдаванином і служив козаком компанійського полку в лівобережній частині гетьманату. Той у червні того ж року повідомив до Посольського приказу, що Г. Дука одержав завдання від султана відрядити до Росії своїх послів з вимогою, "щоб царська величність уступив (Україну – *Т.Ч*) по Дніпру, а він, воєвода, може те у султана вчинити, що по його проханню султан до миру згоден"[31]. Погоджуємося з висловленими І. Єремією міркуваннями про те, що повідомлення А. Лук'янова мало певний вплив як на характер зустрічі другого молдавського посольства, так і на ставлення московського уряду до посередницьких функцій Г. Дуки[32].

В інструкції, наданій Я. Білевичу для переговорів у Москві, господар Дука висловив своє бачення проблеми міжнародно-правового становища Українського гетьманату. "Україна, яка стала причиною усіх тих бід (війн між Польщею, Туреччиною і Росією – *Т.Ч*), від правління того, якому випало тоді володіти нею (П. Дорошенку – *Т.Ч.*), і привів добровільно і піддався в підданство під велике царство турське, і прийняв бунчук і інші клейноди, і для того Україну нині Турське царство ніякими мірами покинути на може, тому що і поляки, які володіли дідично Україною, коли прийшли в договори з султаном між іншими договорами, коли дійшло до України, була вона в підданстві під солтаном, залишили і поляки так, щоб під ним же була"[33] – відзначав Дука, згадуючи про те, що, згідно Бучацького договору 1672 р. і Журавненського перемир'я 1676 р. між Польщею й Туреччиною, Правобережна Україна відійшла в управління П. Дорошенка під протекцією Порти. Далі висловлювалось бажання, щоб московський цар уклав договір з султаном і "про Україну ніяку біду не вчинив"[34]. Посол Білевич віз з собою також лист Г. Дуки до Федора Олексійовича, в якому було викладено умови, за яких султан погоджувався укласти мирну угоду з Москвою[35].

Російська сторона не залишила без відповіді це звернення молдаван. Цар звернувся до гетьмана І. Самойловича з проханням допомогти в укладенні російсько-турецького чи російсько-польського договору. У зв'язку з цим, 28 жовтня 1679 р. в Батурин із спеціальною місією прибув дяк Є. Украінцев. Варто зазначити, що вже з середини 70-х років український гетьман активно виступав за підписанння миру з турецьким султаном[36]. У розмовах правителя Українського гетьманату та російського урядовця піднімалося питання щодо відправлення українсько-російського військового контингенту до Молдавії. І. Самойлович заперечував можливість такого походу. Він звертав увагу Украінцева на велику

відстань, яку треба було б подолати військам, а також "тому що Волоська земля а ще християни, но обаче під ігом і послушенством турським, і хоча на малий час приходом християнських сил і зрадіють, а побачать неприятеля, на християнські війська наступаючі і тоді нехотя будуть неприятелю допомагати… і тоді тим ратним людям вчинять тісноту…"[37]. Одночасно з консультаціями в Україні московський цар відрядив до Криму послів І. Сухотіна та В. Михайлова, які мали запропонувати султану (через кримського хана) встановити кордон між обома володарями по р. Дністер, або, в крайньому разі по р. Буг.

29 листопада Я. Білевич виклав у Посольському приказі умови свого господаря. Основною з них була вимога Османської імперії віддати їй Україну в територіальних межах по р. Дніпро (отже всю Правобережну Україну)[38]. Після цього Білевич повернувся до Молдавії, але не сам, а з російським послом до Стамбула Н. Кудрявцевим. Той віз до Мегмеда IV листи, в яких говорилося, що цар згодний на переговори, але лише за посередництвом кримського хана[39]. Таким чином Г. Дука усувався від участі в російсько-турецькому переговорному процесі. Однак молдавський господар і надалі був не проти виконувати окремі дипломатичні доручення як московського царя, так і турецького султана. Зокрема молдавські урядовці привозили листи російського посла Н. Кудрявцева зі Стамбула до Москви та доставляли до цих столиць різні відомості міжнародного характеру[40].

На початку 1680 р. Г. Дука приймає в себе з високими дипломатичними почестями українського посла О. Турбаловича. Повернувшись до України, той вручив гетьману І. Самойловичу листи від господаря та інших молдавських урядовців із запевненнями в продовженні дружніх стосунків між обома країнами[41]. Окрім того, Дука запропонував царю та гетьману делегувати своїх послів не в Багчисарай, а безпосередньо до Стамбула. Але Самойлович відкинув таку пропозицію, переконавши царя знову направити послів до Криму[42]. Згодом молдавський господар приймає в себе гетьманського посла І. Сербина. У липні 1680 р. Дука відрядив до України П. Михайлова, який у Батурині вів переговори з І. Самойловичем та московським стольником М. Головіним[43].

Незважаючи на те, що Г. Дуку було усунуто від прямого посередництва в російсько-турецьких переговорах, перераховані вище факти переконливо засвідчують великий внесок молдавського господаря в справу укладення 3 січня 1681 р. між Московською державою та Османською імперією Багчисарайського миру. Згідно його положень, кордон між обома державами мав проходити по р. Дніпро. Другий пункт договору

(московський варіант)* проголошував наступне: "...від річки Бог і до пом'янутого рубіжу ріки Дніпра Султановій Величності Турській і Вашій Ханській Величності знову міст своїх не ставити і старих козацьких розорених міст і містечок не відбудовувати; і з боку Царської Величності перебіжчиків не приймати і поволить того чинити нікому не веліти і поселення людям своїм ніякого народу на згаданих козацьких землях не чинити і залишити їх пустими. А які люди нині в тих козацьких містах і містечках і селах живуть, і тих поселень вислати геть і дати їм волю, де захочуть, там і йдуть..."[44]. Таким чином, землі Правобережної України ("від Бога до Дніпра") мали залишатися пустими. Але в турецькому варіанті Багчисарайського договору відзначалося: "...І по сю сторону Дніпра (Правобережжя – *Т.Ч.*) бути величнішого... государя нашого Салтанової Величності під владою..., а від Києва до Запорожжя, по обидві сторони Дніпра міст і містечок не робити"[45]. Зважаючи на те, що у квітні 1682 р. в Стамбулі за присутності російського посла П. Возніцина остаточно був затверджений саме цей варіант**, землі Правобережної України (окрім Києва, Трипілля і Стайок) мали відійти під владу Османської імперії. Договір був укладений терміном на 20 років. З турецького боку саме Г. Дуці довелося впроваджувати положення цього договору на практиці – у червні 1681 р. від імені турецького султана він стає гетьманом Правобережної України.

Факт призначення гетьманом однієї з частин України молдавського господаря є доволі цікавим не лише з огляду на тогочасні турецько-російські, українсько-турецькі та українсько-молдавські політичні відносини. Ця подія, що стала єдиною у своєму роді (адже як до, так і після 1681 р. королі, султани, царі та хани затверджували або призначали на гетьманській посаді лише українців), переконливо засвідчила можливість національної моделі управління у формі гетьманства та існування державної автономії Правобережної України. Окрім того, діяльність Г. Дуки на цій посаді протягом 1681–1683 рр. залишається маловисвітленою у вітчизняній та зарубіжній історіографіях. Лише окремі згадки про нього зустрічаємо в працях українських істориків М. Костомарова, В. Антоновича, В. Волк-Карачевського, Д. Дорошенка, Б. Крупницького, Г. Сергієнка, В. Смолія, В. Степанкова, Т. Чухліба[46]. Певні аспекти

* Він оголошувався росіянам В. Тяпкіну, Н. Зотову та українцю С. Раковичу ще у січні 1681 р.

** При ратифікації цього договору султаном у березні 1682 р. окремі пункти були змінені турецькою стороною.

гетьманування Г. Дуки висвітлювали такі молдавські й румунські науковці, як Н. Мохов, А. Власова, Н. Йорга, І. Єремія[47], а також польські вчені Т. Урбанський, Я. Віммер, З. Вуйцик, Н. Чаманська[48].

Зі свідчень сучасників та досліджень істориків довідуємося про те, що Дука був доволі амбітним політиком свого часу. Перебуваючи в різний час господарем Молдавського та Волоського князівств, він планував також стати королем Угорщини та гетьманом усієї України (а не лише її правобережної частини), а українське гетьманство передати в спадок своєму зятю – сину волоського господаря С. Кантакузіо. Своїх двох синів він волів бачити не інакше, як господарями Молдавського та Волоського князівств.

На нашу думку, ідея стати володарем Українського гетьманату виникла в Г. Дуки під час першого Чигиринського походу турецької армії і сформувалася під впливом наступних факторів: участі Дуки як посередника в турецько-польських переговорах 1676 р., де одним з головних було питання про те, хто буде володіти козацькою Україною "від Дніпра до Случі"; відмови від гетьманської булави П. Дорошенка та проголошення "князем-гетьманом" слабкого Ю. Хмельницького, у маріонетковості якого Дука переконався під час походів на Чигирин у 1677 та 1678 рр.; присутності в турецькому таборі близько десятка претендентів на гетьманський уряд і потенційної готовності султана вибрати найздібнішого з них; ознайомлення з внутрішньополітичною ситуацією в Україні протягом 70-х рр. 17 ст. та налагодження особистих контактів з П. Дорошенком, І. Самойловичем й, очевидно, Ю. Хмельницьким.

Як свідчив молдавський літописець Й. Некульчі, Дука сам домагався в Мегмеда IV можливості управляти правобережною частиною Українського гетьманату[49]. Хоча в інших джерелах нам не вдалося знайти підтвердження цьому факту. Лише С. Величко писав на початку 17 ст.: "...повідали тоді, що господар Дука купив собі згадану порожню козацьку Україну в турського царя за немалу суму"[50]. З огляду на те, що перед цим Г. Дука доволі легко міг "купити" в Стамбулі право на володіння придунайськими князівствами*, можемо припустити аналогічний розвиток подій і стосовно України.

---

* Так, наприклад, у 1672 р., після втрати Молдавського князівства, Г. Дука заплатив сілістрійському баші (представнику султана у цьому регіоні) 500 торбинок левів, а також дозволив вибрати півтисячі душ ясиру і в результаті цього став господарем Волоського князівства (*Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко.- С.395*).

Як би там не було, але в червні 1681 р. Г. Дука отримав від Мегмеда IV привілей на право володіння Правобережною Україною. Очевидець тих подій, боярин О. Балабан, повідомляв у листі від 26 червня до Варшави: "*Вчора затверджено господаря Його Милість на державу, придано йому Україну, щоб під його владою була... Сам господар виїжджає в тих днях до Порти, щоб лицем своїм впасти під ноги цесарські при нової держави одібранні згідно звичаїв Порти*"[51]. Таким чином, султан, опираючись на багатовікові традиції адміністрування імперії в підлеглих країнах, назначив Г. Дуку своїм намісником у правобережній частині Українського гетьманату ("Україні від Дніпра до Случі"), який, згідно умов Багчисарайського миру мав відійти до володінь Османів. У даному випадку можна також говорити про утворення своєрідної українсько-молдавської персональної унії (союзу). Адже в особі Дуки об'єднувалася влада над Молдавським князівством та Українським гетьманатом з "правого берега" Дніпра.

23 липня того ж року Г. Дука прибув до Стамбула. Через чотири дні, 28 липня, він зустрічався з великим візирем Кара-Мустафою, а також із султаном Мегмедом IV. Останній вручив господарю "кафтан на підтвердження господарства волоського і при ньому України великі уряди відібравши..."[52]. Згідно свідчень хроніки М. Костіна, Дука отримав у Стамбулі не лише кафтан, а й булаву[53]. З інших джерел знаємо, що, окрім цих атрибутів влади, Дука одержав ще бунчук і шапку[54].

Про те, на яких умовах молдавському господарю віддано Правобережну Україну, засвідчував все той же О. Балабан, зазначаючи, що той мав перед султаном лише обов'язок колонізувати спустошені довголітніми війнами землі та надавати для потреб імперії боєздатне військо й володіти Україною "без жодного трибуту"[55]. Це підтверджував і сам Дука, заявляючи в розмові з московським послом М. Тарасовим, що не вводив ніяких податків на території Правобережжя[56]. Виправдовуючись перед представником царя, Г. Дука говорив про те, як він хотів, щоб Москва віддала Стамбулу цю частину України і дуже жалкує, що цього не трапилося. А тепер, як заявив новопризначений правобережний гетьман Тарасову, згідно наказу султана "тую уступку (Правобережжя – *Т.Ч.*)... відати і оберігати йому Дуці"[57]. Австрійський дипломатичний представник у Туреччині Г. Крістодо де Кунз повідомляв своєму імператору, що Дуку призначили управляти "козацьким краєм" задля того, що він заселив спутошені землі та в майбутньому міг надати султану декілька тисяч козаків для участі у військових діях[58].

Одержавши Правобережну Україну з рук турецького султана, Г. Дука

звертається до традиційних форм управління краєм. Очевидно, вже у вересні 1681 р. він своїм універсалом призначає наказним гетьманом на Правобережжі молдавського боярина, грека за походженням, який добре знав "козацьку мову", Івана Дрешнича (з вітчизняних джерел він більше відомий як Ян або Іван Драгинич, поряд з цим зустрічаються й інші прочитання його прізвища – Грединевич, Гредіновський)[59]. О. Балабан зазначав, що Г. Дука мав намір призначити й вислати свого намісника ("гетьмана, якого буде розуміти…") до Немирова ще в червні 1681 р.[60] Очевидно, вже у вересні того ж року поблизу Немирова відбулася козацька рада (про неї згадує у своїй хроніці Й. Некульчі)[61], на якій було обрано запропонованих Дукою та Драгиничем полковників. Полковником Корсунського полку став І. Губар-Бершадський (Губаренко), Черкаського – Віргун, Чигиринського – Уманець, (за іншими даними Гримбашевський), Білоцерківського – С. Куницький. М. Костомаров у своїй праці наводить фрагмент листа І. Драгинича до лівобережного полковника Л. Полуботка: "…маємо врученням від ясновельможного пана воєводи і господаря земель молдавських і земель українських. А то з найвищого дозволу самого цезаря Порти Отоманської, роздав полки на цьому боці Дніпра окрім київського українським достойним людям, які полковники від нас поставлені, щоб вільно призивали своїх полків людей на ті попелища, звідки вийшли і де родилися, … рівним чином і Губаренко полк Корсунський врученням має від господаря…"[62]. 30 вересня 1681 р. польський король Ян III Собеський в одному зі своїх листів писав про немирівського старосту С. Куницького: "не знаю, що і робити з тим Куницьким віроломним, який проти пактів (Журавненського перемир'я 1676 р. – *Т.Ч.*) назначений полковником – чи пустити його, чи затримати, чи покарати?"[63]. Окрім призначення наказного гетьмана та полковників, Дука почав налагоджувати судову систему на Правобережжі : "суди згідно звичаїв їх встановив, за собою останню залишивши апеляцію"[64]. Це стало ще одним доказом того, що молдавський господар не хотів запроваджувати нові державні інституції в Україні (за молдавським чи турецьким зразком), а лише намагався відновити притаманний тут суспільно-політичний устрій у вигляді Війська Запорозького.

Як же відреагував тогочасний міжнародний політикум на нову посаду Г. Дуки? Гетьман Лівобережної України І. Самойлович у кінці серпня 1681 р. повідомив до Москви про те, що господар здобув Правобережжя за наказом султана. Пізніше він постійно відписував московському царю про приїзд Дуки до правобережної частини гетьманату[65]. Цар Федір Олексійович, одержавши від Самойловича звістку про призначення Дуки,

відразу ж відрядив до останнього свого посла П. Возніцина, щоб той безпосередньо розпитав у господаря про те, що сталося. Пізніше цар направив до Г. Дуки лист, в якому вказував на порушення тим умов Багчисарайського договору[66].

Але найбільш бурхливу реакцію факт переходу правобережних земель України під владу молдавського господаря викликав у короля Речі Посполитої Яна III Собеського. У своїй інструкції польському послу до Росії від 14 жовтня 1681 р. король наголошував: "*донесли і те Й.Ц.В.* (його царській величності – *Т.Ч.) же Господар Волоський є в Україні і поселився в Немирові... не так як в пактах є, так за короля Михайла, як теж і в свіжих Журавницьких в Стамбулі стверджених (*1678 р. – *Т.Ч.) що* ***Україна козакам належати мала****, через що на око видно, що бусурмани хочуть всі слов'янські народи завоювати а потім і цілу Європу..., коли* ***провінція козакам пактами обіцяна*** *відпадає в інкорпорацію поганської Держави...* "[67] За свідченням папського нунція в Польщі, Туреччина з допомогою молдавського господаря Дуки хотіла заселити Правобережну Україну "найкращим і найхоробрішим європейським народом, загартованим на труди і холод, якого гарту не мають навіть племена азійські"[68]. Очевидно, тут йшла мова про реколонізацію українцями правобережних земель, які потерпали внаслідок міждержавних війн середини 17 ст.

Другим кроком Г. Дуки в ролі "воєводи і господаря земель Молдавських і України" (саме так він підписував у той час свої листи)[69] після призначення наказного гетьмана та полковників стали заходи, спрямовані на якнайшвидше заселення Правобережної України. Перебуваючи в Немирові, Дука видає універсали до полковників, козаків та жителів правобережних полків. "...Скоро по відібранню володіння українськими землями відразу старанно почав прикладати сили, щоб спустошена Україна знову квітнула через поселення людей... яким то людям даю свободу на 15 років..." – говорилося в його зверненні до канівського полковника І. Губаренка від 20 листопада 1681 р.[70] Закличні універсали Г. Дуки, в яких він оголошував "слободи" (землі, на яких могли селитися та працювати селяни й протягом певного часу не сплачувати за це податків чи відробляти якісь повинності) від 5 до 20 років, як відзначав С. Величко, "ходили в народі" протягом 1682–1683 рр.[71] Відомий також універсал Дуки про запровадження вільного поселення на Правобережній Україні від 16 червня 1682 р.[72]. Універсали хоч і були адресовані правобережним українцям, але розповсюджувалися головним чином на Лівобережній Україні. Це викликало негативну реакцію її уряду. Однак

на гнівні листи І. Самойловича з вимогою не переманювати його підданих Дука відповідав, що він лише допомагає людям повернутися на попереднє місце проживання (більшість населення Правобережжя в результаті т.зв. "великих згонів", організованих гетьманом Самойловичем у 1679–1680 рр. було переселено на лівий берег Дніпра). Султанський ставленик виправдовував свої дії тим, що, згідно положень Багчисарайського миру, українці, які раніше проживали на Правобережжі й силою були виведені на Лівобережжя, стали підданими Османсько імперії[73].

Окрім того, Г. Дука був не проти спеціальних операцій щодо зворотнього "перегону" лівобережців, які, очевидно, проводилися за ініціативою правобережних полковників і копіювали попередні дії І. Самойловича. На початку 1683 р. чигиринський полковник Уманець організував рейд невеликого загону козаків на Слобожанщину. Вони мали спалити Охтирку, Харків і Лохвицю, а їхнє населення "перегнати" на Правобережжя. Однак цей загін був оточений і захоплений у полон. На допиті чигиринські козаки засвідчили, що Уманець збирався відправити на Лівобережжя з такою місією ще 80 чоловік[74].

Розлючений діями Дуки гетьман І. Самойлович (він, до речі, ще з 1674 р. титулувався не інакше, як "гетьман обох сторін Дніпра") лаштує чергове посольство до Москви і в інструкції своїм посланцям від 20 липня 1681 р. вказує, щоб вони передали царю наступне: "...що салтан турецький дозволяє, між річками Дніпром і Бугом для своєї користі поселення чинити людські і володарів своїх у тій стороні мати хоче"[75]. Аналізуючи зміни до тексту Багчисарайського договору, внесені султаном Мегмедом IV під час ратифікації в Стамбулі, Самойлович наголошує, що якщо він буде відпускати людей на Правобережну Україну, то Порта визнає це за порушення турецько-російських домовленостей. "А якщо б ми людей туди (на Правобережжя – *Т. Ч.*) пустили (що учинити недостойно), то ця сторона (Лівобережжя – *Т. Ч.*) збідніє дуже жителями.., знаю що більшість для плодовитої тої землі, з цієї сторони нашої Дніпра йти захочуть"[76], – відзначав лівобережний гетьман, хвилюючись, що Г. Дука переманить до себе багато його підданих. Саме тому І. Самойлович запропонував царю терміново змінити дану статтю Багчисарайського договору.

Порушуючи багчисарайські домовленості, Дука починає відроджувати старовинні українські міста Подніпров'я Чигирин, Черкаси, Канів, Корсунь та ін. Окрім того, він дає наказ збудувати резиденцію для наказного гетьмана І. Драгинича в Немирові, а також починає споруджувати власний палац у с. Циканівка (Циганівка), що над Дністром

навпроти молдавських Сорок[77]. Саме звідси Дука планував керувати правобережним Українським гетьманатом та Молдавським князівством. Тут, в українському прикордонному селищі, він хотів оселитися разом з своєю сім'єю[78]. Також літописці подають інформацію про те, що Г. Дука "звелів збудувати собі для своєї господарської резиденції в Брацлавському полку за Богом у містечка Печери знаменитий дім"[79]. Є відомості про оборонні замки, збудовані українсько-молдовським правителем у Могилеві та Ямполі[80].

На жаль, маємо обмаль інформації про політику Г. Дуки в соціально-економічній сфері. Однак можемо стверджувати, що за його наказом І. Драгинич збирав у правобережних полках на свою користь певні податки – у 1682 р. той видає універсал канівському полковнику І. Губарю-Бершадському з наданням права збирати грошові збори з торгівельних операцій на території свого полку[81]. Можливо, такі ж універсали були направлені й іншим полковникам Правобережної України.

У 1682 р. Г. Дука мав зустріч зі львівським православним єпископом Й. Шумлянським у Немирові[82]. На ній вирішувалися питання підтримки правобережним Українським гетьманатом православної віри та особисто Шумлянського в його безперервній боротьбі з конкурентами за єпископську посаду. Також обговорювалася проблема виборів та затвердження королем митрополита для Української православної церкви.

На початку наступного року Дука розпочинає активну дипломатичну діяльність. Він листується з польським королем Яном III Собеським та лівобережним гетьманом І. Самойловичем. У посланні королю від 12 лютого 1683 р. з Ясс він підіймає питання щодо продовження роботи польсько-турецької комісії з визначення належності прикордонних українських та молдовських територій тому чи іншому монархові, зокрема, відзначаючи, що лише "при відкритій і вільній границі будуть продовжуватися на Пограниччі і в другій тутешній землі (Україні – *Т. Ч.*) певні справи і замішання"[83]. Місяцем раніше, 11 січня, "господар Молдавії та України" звертався до Самойловича: "Досить ясний доказ сусідської приязні моєї до Вашої Милості милостивого Пана є в тому, що я, супроти ворожих речей і задатків.., з огляду на свіжо постановлений і тепер потверджений мир між монархами, іду з неодмінним і спокійним сусідством до Вашої Милості, милостивого Пана... Тепер доходять до нас сюди постійні плачливі скарги від людей, що вийшли на свої місця на цей бік Дніпра (Правобережжя – *Т. Ч.*), що там (на Лівобережжі – *Т. Ч.*) їхні жінки й діти лишаються в жахливому ув'язненні. Це все діється супроти пактів, постановлених між монархами – найяснішою Портою та

їхніми пресвітлими царськими величностями"[84]. 3 березня Дука знову звертається до гетьмана і висловлює йому разом з прихильністю свою стурбованість ситуацією, що склалася. Крім цього, він повідомляє, що посол від Самойловича, який перебував у нього, з почестями відправлений з Молдавії[85].

Влітку-восени 1683 р. Дука, виконуючи другу умову султана щодо свого правління в Україні (надання військового контингенту для ведення війн з Туреччиною), бере участь у відомих Віденських подіях – облозі 200-тисячною Османською армією на чолі з великим візирем Кара-Мустафою австрійської столиці, битві турків з об'єднаними польсько-австрійськими військами під Віднем (12 вересня 1683 р.) та локальних сутичках між противниками на території Угорщини й Словаччини. Польський дослідник Я. Віммер засвідчує, що військові підрозділи, очолювані Г. Дукою, надійшли для допомоги туркам під Відень у другій половині червня 1683 р.[86] Очевидно, володар Молдавії та Правобережної України мав у розпорядженні не більш як 5-6-ти тисячне військо. Серед них було й декілька козацьких полків, які формувалися з українців Правобережжя[87]*.

"Хроніка Сілігдара" подає короткий опис участі підрозділів Дуки в підготовчих інженерно-будівельних роботах поблизу австрійської столиці. У записі турецького урядовця від 1 липня відзначається: "... мали бути збудовані мости на річці Раба.., щоб збудовано три мости... до робіт тих втягнутий також воєвода волоський господар Сербан і воєвода молдавський Дука"[88]. Сілагдар Мегмед-ага вказував також на розташування молдавсько-українських сил у складі армії Кари-Мустафи під час вирішальної битви ворогуючих сторін – 12 вересня вони знаходилися в тому крилі турецького війська, що перебувало на березі Дунаю[89].

Цікаво, що після того, як союзницькі війська Яна III Собеського 29 жовтня здобули замок в Остригомі, Г. Дука відмовився платити великому візиреві Османської імперії "належного від нього з титулу податку". За це він був ув'язнений турками до часу сплати належних грошей. "...У понеділок для дев'ятого (листопада – *Т.Ч.*) випущено його (Дуку – *Т.Ч.*) на волю і дозволено йому рушити у зворотну дорогу до свого краю"–

---

* На жаль, окрім інформації Й. Некульчі, нам не вдалося розшукати джерела, які б подавали більше відомостей про склад, командування та діяльність цих українських полків. Про участь українського козацтва у битві під Віднем та післявіденських операціях армії Речі Посполитої див. нашу статтю: *Чи брали участь українські козаки в битві під Віднем 1683 р.?// Українська козацька держава... - Вип.6. - Черкаси, 1997. - С.78-94*

знаходимо запис у щоденнику Сари Мегмед-паші[90].

Довга відсутність Г. Дуки в Молдавії та Правобережній Україні спричинила до оформлення там сильної опозиції серед молдавського боярства та козацької старшини. Довголітній конкурент Дуки за молдавський трон Шимон Петричейку*, який з 1674 р. перебував у Польщі, прибув до князівства й організував у Лопушанах боярський з'їзд, де більшість склала присягу на вірність новопроголошеному господарю Молдавського князівства[91]. Прибічники Дуки на чолі з Праговичем втекли до Волоського князівства, а Ш. Петричейку видав спеціальний універсал, в якому амністував тих представників молдавської еліти, що раніше служили туркам і їхньому намісникові, а тепер перейшли на його бік. Одночасно він оголосив про конфіскацію маєтків у тих бояр, які продовжували визнавати зверхність Порти. У середині грудня 1683 р. Петричейку оволодів Яссами – тогочасною столицею придунайського князівства. У цей час позбавлена підтримки свого чоловіка дружина Г. Дуки** прохала допомоги в татар[92]. Успішній компанії Ш. Петричейку сприяла військова підтримка польського короля та призначеного від його імені в Правобережній Україні гетьмана С. Куницького.

Ще в серпні 1683 р. на Правобережжі була проведена старшинська козацька рада, яка висунула на гетьманську посаду кандидатуру немирівського старости і білоцерківського полковника С. Куницького. Ян III Собеський затвердив це рішення козацьких старшин. Куницький разом зі своїми прихильниками , так само, як і Петричейку в Молдавії, відразу ж почав розправлятися з представниками Г. Дуки. Вже у вересні він виганяє з Немирова І. Драгинича, який "утік за Дністр до Сороки в міста волоські"[93]. Скориставшись відсутністю Дуки, С. Куницький у жовтні-грудні 1683 р. організовує похід до Молдавії на чолі 5-6-тисячного козацького війська[94]. Тут правобережні козаки об'єднуються з підрозділами Ш. Петричейку і спільними зусиллями витісняють нечисленні турецько-татарські сили з молдавських земель та завойовують значну територію Північного Причорномор'я.

---

* Шимон Петричейку (рум. – *Petriceicu*) походив із родини дрібних молдавських бояр. Займав посаду великого ключара Молдавського князівства. У 1672 р. був призначений Мегмедом IV його господарем після детронізації Г. Дуки. Після Хотинської битви 1673 р. переходить на бік Яна III Собеського і з того часу бореться за відвоювання молдавських земель в Османської імперії та господарську владу під протекторатом Речі Посполитої.

** Дружина Г. Дуки у 1684 р. прохала протекції у гетьмана С. Куницького *(Чарт.- Теки Нарушевича, №179, s.848)*.

Незважаючи на успіхи пропольської партії в особах Ш. Петричейка та С. Куницького, Дука повертається до Молдавії, плануючи з допомогою буджацьких орд, які йшли з-під Відня, прогнати своїх опонентів. Наприкінці грудня він з'являється у своєму маєтку в Домнештах. Ознайомившись з ситуацією, на початку 1684 р. скаржиться до Стамбула, що козаки "відібрали у нього Поділля і Україну"[95].

Хоча татари й перемогли об'єднані війська Петричейка й Куницького поблизу с. Тобак (ця подія відбулася протягом 30 грудня 1683 – 5 січня 1684 рр.) і Дука мав усі підстави знову відновити втрачені позиції, він раптово був атакований та осаджений у Домнештах підрозділами польського шляхтича С. Димидецького[96]. Через зраду частини бояр місто було захоплене, а Г. Дука потрапив у полон: "господаря Дуку пан Димидецький піймав і віддав до рук п.Волчинського, ротмістра Й.К.М., в Сучаві сидить, по якого тут зі Львова кілька хоругв виправлено, аби його сюди припроваджено, пан то великий і на рахунок грошей, взято з ним Миронашка Костіна і маршалка і інших багато людей гідних несподівано піймано"[97], – засвідчував тогочасний документ. Із Сучави Дуку забрали спочатку до Станіслава, в замок Потоцького, а звідти конвоювали до королівського замку в Яворові поблизу Львова[98]. Згідно з розпорядженням Яна III Собеського, Г. Дука, хоч і мав статус полоненого, однак користувався великою свободою дій, проживаючи в приватному будинку з обслугою[99]. Через деякий час він помер власною смертю у Львові.

Таким чином, не можемо погодитися з твердженням окремих вітчизняних та зарубіжних істориків про те, що правління Г. Дуки на Правобережній Україні в статусі васала турецького султана зводилося лише до формального доповнення титулу господаря. Адже саме під час цієї короткочасної молдавсько-української персональної унії після довготривалих війн між Річчю Посполитою, Османською імперією, Московською державою, Кримським ханатом та Українським гетьманатом відбулися певні позитивні зрушення стосовно стабілізації суспільно-політичного життя в регіоні.

☙ 14 ❧

"Ucraina terra Cosaccorum" у східноєвропейській політиці Речі Посполитої

"При кому козаки, при тому й залишається Україна"
(з листа Яна III Собеського до М. Радзивілла, 1680 р.)

В останній чверті 17 ст. польський уряд робив все можливе для втілення в життя головної мети своїх зовнішньополітичних прагнень, а саме – відвоювання Правобережної України в Османської імперії, що дало б змогу покращити власне становище за рахунок економічного потенціалу українських земель. Не останню роль у планах королівських урядів щодо Правобережжя відігравало українське козацтво, адже в тогочасних джерелах Україна означувалася не інакше, як "козацька земля" (*"Ucraina terra Cosaccorum"*)*. 5 червня 1674 р. під час елекційних урочистостей новий король Речі Посполитої присягається на угоді зі шляхтою, в якій зобов'язується дотримуватися попередніх мирних договорів і трактатів із монархами зарубіжних країн лише з одним застереженням, яке стосувалося обіцянки Яна Собеського повернути "*втрачені землі України і Поділля*"[1]. У ній було відзначено, що король повинен відвойовувати

---

* Дослівно з латинської – "Україна земля козацька". Саме так її називали у своїх записах більшість іноземців, які подорожували чи перебували з спеціальною місією в Україні. Також зустрічаємо дане означення на тогочасних мапах. *(Кордт В. Чужоземні подорожі по Східній Європі до 1700 р. - К.,1926; Січинський В. Чужинці про Україну. Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань про Україну за десять століть. - К.,1992; Наливайко Д.С. Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках). - К.,1992; Chynczewska - Hennel T. Rzeczpospolita XVII wieku w oczach cudzoziemców. - Wrocław,1993 та інш.)*

правобережну частину українських земель у турецького султана, а щодо приналежності Лівобережної України – проводити переговори з московським царем. Згідно тверджень вітчизняних і зарубіжних істориків, на той час Правобережна Україна стала ключовою позицією у відносинах між Річчю Посполитою, Московською державою, Османською імперією та залежним від них Кримським ханством, а для кожної з цих країн опанування *terra Cosaccorum* було головним зовнішньополітичним завданням [2]. Східноєвропейська політика Яна III Собеського щодо України, зважаючи на існування трьох політичних центрів на теренах колись унітарного Українського гетьманату (Лівобережжя, Правобережжя, Запорожжя), була багатоплановою і передбачала поліваріантну специфіку українського державно-політичного устрою.

Напрямки зовнішньополітичної діяльності Яна III Собеського були окреслені в працях загального характеру, присвячених життю та діяльності одного з найвеличніших королів Речі Посполитої. У польській історіографії – це доробки Л. Рогальського, Т. Корзона, К. Піварського, В. Конопчинського, Я. Волінського, Л. Подгородецького, К. Матвійовського, З. Вуйцика, а також збірники наукових праць, де представлені роботи інших сучасних істориків Польщі.[3] Окремо слід згадати про дослідження "Собескіани" австрійськими, американськими, англійськими, голландськими, німецькими, шведськими, швейцарськими та французькими авторами 19 – 20 ст., серед яких вирізняються монографії Б. Ямінського, А.-С. Камінського, Й. Мортона, Г. Койера, Г. Лохнера, Ф. Бірнбаума, О. Форст де Батаглії, Н. Салванді [4].

Українську політику польського короля певною мірою висвітлено в праці Я. Волінського, де акцентувалася увага на місці й ролі України в планах Речі Посполитої під час перших років правління (1674–1675) ще не коронованого Яна Собеського[5]. Через призму козацько-шляхетського конфлікту на Правобережній Україні дослідив заходи королівського уряду в другій половині 80-х – першій половині 90-х років 17 ст. інший польський історик Я. Перденія[6]. Грунтовністю щодо висвітлення тогочасних польсько-російських та польсько-турецьких взаємовідносин і місця в них України відзначається доробок З. Вуйцика [7]. Окремі проблеми українсько-польських зв'язків 70-х – 90-х років 17 ст. досліджували у своїх працях Ф. Равіта-Гавронський, Ч. Хованець, Т. Урбанський, Я. Віммер, М. Яворський, Д. Колодзейчик та інші[8].

З огляду на різні чинники, нині в українській історіографії не існує жодної монографічної праці, яка б досить повно висвітлювала стосунки між Річчю Посполитою та Українською козацькою державою (у вигляді

Війська Запорозького, яке презентувало державні інституції України як на Лівобережжі, так і Правобережжі) в другій половині 17 – на початку 18 ст., зокрема, й у період королівства Яна III Собеського. Це зазначали В. Смолій та О. Головко у вступній статті до збірника наукових праць "Україна і Польща в період феодалізму", який побачив світ ще в 1991 р.[9] До цього часу ці відносини досліджувалися головним чином через призму українсько-польської боротьби, яка тривала протягом усього вказаного періоду. Цим аспектам присвятили свої праці В. Антонович, О. Єфименко, В. Волк-Карачевський, Г. Сергієнко, В. Смолій, В. Степанков[10]. Разом з тим, взаємовідносини між королівським та гетьманським урядами були набагато складнішими й більш багатогранними, що, зокрема, відзначали М. Андрусяк, Б. Крупницький, Д. Дорошенко, В. Степанков, В. Заруба, В. Station Станіславський та автор цієї книги[11].

"При кому козаки, при тому й залишається Україна" [12], – саме таким принципом (а це були його слова) керувався протягом всього періоду свого правління польський король. Ще перебуваючи на посаді великого коронного гетьмана у 1667–1674 рр., Я. Собеський виявив себе політиком, який добре розбирається в "українсько-козацькій" проблемі. Його вміла політична й військова боротьба за право володіння Правобережною Україною з гетьманом П. Дорошенком і султаном Мегмедом IV, поряд з іншими, стала однією з головних причин обрання Собеського на королівський трон Речі Посполитої. "Гетьман П. Дорошенко, який став на чолі Правобережної України, постановив унезалежнити цілий край і від Польщі, і від Росії, а вихід шукати в турецькій протекції"[13], – відзначав З. Вуйцик в "Історії польської дипломатії".

У лютому 1675 р., після того, як по Україні і Польщі поширилася чутка (вона виявилася неправдивою і, можливо, була інспірована саме польським урядом) про смерть П. Дорошенка, король видав універсал до всіх станів українського суспільства. У ньому він виклав власне бачення причин занепаду Правобережної України: "Мушу признати, що то труп обридливий, а не Україна, бо певно не така, яку від предків своїх взяли. Хто ж на ній вимер, якщо не народ руський? Що попалили, якщо не міста славні? Що димом пішло, якщо не церкви і доми Божі? Чиї гроби і могили, якщо не батьків або дітей Ваших, за ніщо погублених? Чия залишилась пустиня, якщо не запроторених, як бидло, в неволю душ християнських?"[14]. Тому королівський уряд закликав українців повернутися під протекцію польського монарха, який, у свою чергу, обіцяв забути про їхню попередню "зраду". Правобережному козацтву дозволялося обрати нового гетьмана, який повинен був затверджуватися королем. Незважаючи

на те, що П. Дорошенко продовжував володарювати на Правобережній Україні, Ян III Собеський у квітні 1675 р. призначив наказним гетьманом над козацтвом Подільського та Могилівського полків полковника Є. Гоголя. Це призначення стало елементом боротьби з непокірним Дорошенком, який бажав утвердити на Правобережжі інститути Української держави. Розколюючи козацьку організацію на два табори, польська влада тим самим значно ослаблювала її державотворчий потенціал.

Разом з тим, були й інші причини формування королівським урядом покірної власним потребам козаччини. 11 грудня 1676 р. австрійський посол у Туреччині Й. Кіндсберг повідомляв у Відень, що новообраний польський король хоче з допомогою українських козаків і кримських татар запровадити в Речі Посполитій абсолютистський режим і зробити своє королівство спадковим для роду Собеських[15]. Звичайно, це були лише передбачення дипломатичного діяча, хоча аналогічні звинувачення висувалися проти Яна III Собеського і протягом наступних років.

З кінця 60-х років серйозним геополітичним суперником Польщі у східноєвропейському регіоні стає Османська імперія. "Річ Посполита сама не вистоїть без самопалів козацьких", вона "не може відбивати такого могутнього ворога одним лише найманим військом", "король все зробить для козаків, аби пішли під його руку"[16] – такі вислови були типовими для представників тогочасної політичної еліти Корони Польської. При цьому панівні кола Польсько-Литовської держави виявляли добру обізнаність про відносини між королями та козацтвом сторічної давності. "Затягнув Стефан Баторій 6 000 козаків запорожських, а було їх за Дніпром 40 000; а тим 6 000 дав Трахтемирів, щоб мали там гармати, порядків і привілеїв своїх дарував їм там, всі землі від Трахтемирова... і дозволив їм вибирати гетьмана; щоб з татарами воювали..."[17], – згадував чернігівський воєвода С. Бенєвський у 1675 р. Такі настрої польської шляхти вказували на їхнє прагнення повернутися до тих правових норм, що існували у взаємовідносинах між українським козацтвом і королівськими урядами перед відомими революційними подіями, які розпочалися у 1648 р. Про те, якого великого значення в той час надавала Україні польська еліта, свідчить багато фактів. Показовою є картина французького художника "В'їзд Яна III на коронацію до Кракова" ("Апофеоз Яна III"), датована 1675 р. На ній зображено наближення польського короля до Вавельського замку, перед яким алегорично, у вигляді танцюючих дівчат, змальовано Польщу, Литву та Україну і підпис: *Invicto Avgvsto Ioanni III Regi Poloniae magno duci Lithuaniae, Ukrainae, etc.*[18] Також Україна в образі дівчини, звільненої від турків, поруч з "Угорщиною", "Хорватією" і "Венецією", була

зображена на іншій картині, присвяченій перемозі польського короля над османськими військами під Віднем[19].

Наприкінці лютого 1676 р. Ян III Собеський запросив наказного правобережного гетьмана Є. Гоголя на свої коронаційні урочистості до Варшави. За королівського сприяння нобілітується значна частина козацької старшини, а сейми 1676 і 1677 рр. приймають окремі постанови щодо козацької організації Правобережної України. Згідно сеймових рішень, козакам надавалось право розміщуватись у Димерському старостві (Полісся), а також виплачувались певні суми із коронного скарбу. Зважаючи на військові плани польського керівництва, наказний гетьман мав сформувати 4000-не військо з боротьби проти турецькою армією.

Після укладення Журавненського перемир'я 1676 р. політична ситуація на Правобережжі зазнала змін. Відповідно до цього королівський уряд змушений був змістити деякі акценти у своїх заходах щодо підкорення українських земель. Центральним питанням для польської влади стає проблема нейтралізації діяльності Ю. Хмельницького, який з середини 1677 р. почав утверджувати князівську владу на землях Брацлавщини й Південної Київщини. Насамперед Ян III Собеський офіційно звернувся до турецького уряду з проханням, щоб Хмельницький не вживав титул "князь Малої Русі – України". Причиною рішучого дипломатичного протесту проти надання Ю. Хмельницькому права на володіння частиною Правобережної України стали економічні інтереси великого магнатства в регіонах, на які претендував "турецький" гетьман. Про справжні наміри польських урядових кіл щодо українських земель свідчив надзвичайно секретний документ, який у зашифрованому вигляді був відправлений великому послу в Стамбулі Я. Гнінському. Польський дипломат мав "випрошувати" в турецького султана землі для польських магнатів: "Язловець для обозного коронного..., для маршалка надворного Меджибіж, чи принаймні Сатанів і Синяву з усіма за Бугом землями і ставами.., для К. Вишневецького воєводи Белзького Чорний острів, для князя гетьмана великого воєводи Краковського Немирів..., щоб Хмельницький лише в Кальнику був, для гетьмана польного воєводи Руського Богуслав, Біла Церква..."[20]. Згодом виконання дипломатичних функцій у Туреччині переходить до С. Процького. 17 квітня 1679 р. король наказав йому звернутися з протестом до Мегмеда IV, "щоб Хмельницький, бажаючи України, старовинних воєводств хай [не] узурпує..., огнем і мечем не грозить"[21].

Невдовзі Ян III Собеський, зважаючи на те, що турецька сторона по суті проігнорувала дипломатичні ноти Речі Посполитої, змінює тактику.

За його особистим дорученням на Правобережну Україну зі спеціальною місією виїхав львівський єпископ Й. Шумлянський. Український священик одержав завдання вмовити Ю. Хмельницького піддатися під протекцію польського короля. Московські посли у Варшаві повідомляли, що король обіцяв "турецькому" гетьману в разі переходу на його бік зберегти князівський титул. Україні передбачалося надати рівні політичні права з Короною Польською і Великим князівством Литовським. Також монарх запевнив Ю. Хмельницького в тому, що не буде переслідувати православну віру[22]. Однак ця акція варшавського двору була лише спритним дипломатичним ходом, а тому не мала успіху і лише погіршила польсько-турецькі відносини.

Звістка про передачу "турецької" частини правобережних земель під управління молдавському господарю Г. Дуці викликала велике занепокоєння варшавських кіл. В інструкції королівському послу до Москви від 14 жовтня 1681 р. вказувалось, що "Україна козакам належати мала, через що на око видно, що бусурмани хочуть всі слов'янські народи завоювати, а потім і цілу Європу"[23]. З цих слів стає зрозумілою та велика роль, яку відводив польський монарх Правобережній Україні та її козацькому устроєві в східноєвропейському геополітичному просторі. У тому ж році депутати Вального сейму закидали своєму королю, що він часто приймає козацькі посольства й не доводить до їхнього відома змісту переговорів. Виступаючи на одному з сеймових засідань, Ян III Собеський нагадав депутатам, для чого Речі Посполитій потрібно підтримувати зв'язки з українськими козаками і для прикладу звернувся до висвітлення подій Хотинської битви 1621 р., "... коли було 40 000 козаків, а польського і литовського війська 60 000"[24].

Ян III Собеський знову і знову заявляє про те, що згідно з Бучацьким, Журавненським і Константинопольським (ратифікованими 1678 р. у Константинополі журавненськими статтями) договорами Україна має належати козакам (*''Ukraina Cosacis cedat''*). Про це читаємо в його листах до великого литовського князя М. Радзивіла, а також білоцерківського коменданта Раппе[25]. В останньому, датованому 2 вересня 1682 р., говориться: "У трактаті під Бучачем записано, що Україна козакам належати має (самим, а не кому іншому), що умисне підтвердили під Журавном, як і в Константинополі"[26]. Саме тому, на думку польського уряду, Порта не мала права втручатися в справи України, оскільки сама віддала її козацьким гетьманам. Але в даному випадку король мав на увазі тих козаків, які перебували спочатку під керівництвом наказного гетьмана Є. Гоголя, а потім "старших" О. Урбановича, К. Ласки, Мирона і були

підвладні Польщі. Отже, згідно логіки Яна III Собеського, Правобережжя повинно було належати йому.

Відчуваючи неминучу війну з Османською імперією, Ян III Собеський активізує свої дії в справі вирішення "козацького питання". У липні 1682 р. до Димера, де в той час базувалися головні сили правобережного козацтва вирушає нобілітований козацький полковник В. Іскрицький, який раніше деякий час проходив службу при королівському дворі. Він мав агітувати козаків, які після смерті Є. Гоголя у 1679 р. більше трьох років не мали гетьмана, щоб вони зібралися на свою раду й вирішили питання можливої допомоги польському монарху в боротьбі проти "бусурманів". Натомість король обіцяв відновити всі "прадавні вольності і привілеї", подбати про рівноправність православної віри тощо[27]. Такі ж обіцянки віз до білоцерківського козацтва священик Заремба[28]. У цих інструкціях вже не згадувалось про те, що Правобережжям має управляти український гетьман, і не висувалося планів відновлення автономії України. Польський історик З. Вуйцик відзначав, що Ян III Собеський у цей час не запропонував навіть якогось плану автономії України, не кажучи про можливе розв'язання "українського питання" на основі положень Гадяцького трактату 1658 р.[29]

Крім того, єпископ Й.Шумлянський за домовленістю з Яном III Собеським вислав за таємними листами на Лівобережну Україну монахів Ф. Храпкевича та І. Зарудного, які мали завдання агітувати козаків лівобережних полків переходити на службу до польського короля. Зокрема, у цих універсалах говорилося, що Річ Посполита поступилася туркам частиною Правобережжя лише з метою утримання України під козацькою владою, а Москва не може володарювати над правобережними українськими землями, бо віддала їх султану. Також відзначалося, що лівобережний гетьман І. Самойлович намагається знищити правобережне козацтво, а король їх "з дитинства любить" і завжди буде захищати. Щоб перетягнути лівобережних козаків на свій бік, Ян III Собеський обіцяв зберегти права православного духовенства, не допустити визисків польської шляхти над посполитими селянами.[30] До речі, загроза поширення влади лівобережного гетьмана на Правобережну Україну також була однією з причин реанімаційних політичних заходів польського короля щодо правобережного козацтва.

Незважаючи на спротив гетьмана Лівобережної Украіии, універсали польського короля знаходили відгук серед козаків Задніпров'я, які переходили на правий берег Дніпра. Поповнивши свої ряди, правобережне козацтво спромоглося висунути власну кандидатуру на гетьманську

посаду. Влітку 1683 р. Ян III Собеський затвердив правобережним гетьманом колишнього військового товариша Війська Запорозького, немирівського старосту С. Куницького, який, згідно королівського наказу, здійснив узимку 1683–1684 рр. похід на турецько-татарські володіння в Молдавії та Білгородській орді[31]. Ця військова операція стала одним із епізодів спільного проекту боротьби урядів європейських країн проти поширення турецького впливу на "християнський світ" Центральної та Східної Європи. Але, разом з тим, польський король намагався скористатися успіхами козацьких військ у руслі власної зовнішньої політики. У січні 1684 р. він пише лист до своїх послів у Московській державі, з вказівкою використати звістку про перемогу Куницького над татарами для тиску на російських дипломатів[32].

Одночасно Ян III Собеський застосовує військовий потенціал козацьких полків у битві європейських армій з турецьким військом під Віднем, а особливо в "післявіденському" переможному поході та битвах під Парканами, Остригомом, Шеціним у Словаччині та Угорщині (вересень-грудень,1683 р.) й витісненні військ Османської імперії з цієї частини Європи[33]. Ще 19 квітня 1683 р. інформація про засідання сенатської комісії у Варшаві засвідчувала, що "козаків 1 200 тільки наказав король набрати зараз під командою 4 ротмистрів Семена, Ворони і других двох"[34]. Трохи згодом, одержавши фінансову допомогу від римського папи Інокентія XI, польський король вирішив, що зможе утримати трьохтисячне козацьке військо. 16 липня коронним гетьманом С. Яблоновським був виданий "приповідний лист" на вербування козаків полковнику М. Булизі, який у середині серпня мав прибути у Львів[35]. Загальне керівництво по набору козаків було доручено шляхтичу Й. Менжинському. Саме йому на руки видали певну суму грошей (близько 30 000 ліврів) для "затягу" українського війська[36]. За військовим планом короля, козацькі полки мали прибути 25 серпня під Краків, де збиралися головні сили Речі Посполитої для походу під Відень, але козаки, в силу різних обставин, спізнилися на призначений час. "Вже не чекаючи полків литовських, ані козаків, залишивши їм наказ поспішати за мною, у перших днях вересня сподіваємось бути на берегах Дунаю", – писав Ян III Собеський до Інокентія XI наприкінці серпня[37].

В авангарді польських сил вирушили і 150 козаків під командуванням полковника Апостола (П. Апостола-Щуровського - ?). Вони входили до складу підрозділів волинського воєводи Я. Стадніцького на правах приватної легкої козацької корогви. "... З Апостолом не маю козаків більше півтори сотні.., а п. Менжинський сидить ще зі своїми у Львові, як сам

пише", – повідомляв король 9 вересня під час переправи через Дунай [38]. 12 вересня об'єднані війська Яна III Собеського та князя Кароля V Лотаринґського перемогли багатотисячну армію турецького візиря Кари-Мустафи і звільнили оточений Відень. Про участь козаків Апостола в цій битві свідчить такий запис короля: "... турків зараз ведуть, як псів і худобу, їх моя драгунів і козаки немало забрали. О Менжинський, Менжинський!"[39]. Останні слова були написані королем у стані великого незадоволення з причини неприбуття до Відня головних козацьких сил. 24 вересня королівна

Римський папа *Інокентій XI*

М. Казимира, якій було доручено слідкувати за "козацьким затягом", повідомила своєму чоловікові, що Менжинський набрав лише півтори тисячі козаків[40]. Але вже 28 вересня Ян III Собеський писав, що до його військ, які прийшли в Будапешт, приєднались полки Я. Ворони і Й. Менжинського. Полковникові Семену (Корсунцю – ?) наказувалось йти "звичайною дорогою за другими"[41]. Під час переправи через Дунай поблизу угорського міста-фортеці Остригома (Естергома) козаки Ворони не змогли взяти "язика" на другому березі річки, що викликало невдоволення короля. Виправдовуючись перед Яном III Собеським, полковник говорив, що "простих хлопів затягнули, не козаків, бо так швидко козаків не могли дістати"[42]. Однак незабаром до польської армії приєдналися "правдиві" козацькі полки М. Булиги, Семена (Палія – ?) та В. Іскрицького. У жовтні вони відзначилися в облозі Остригома, а також у битвах під угорським містечком Парканами (9 жовтня) та словацькою фортецею Сеценами (Щецином) (15 листопада). "А вони (козаки – *Т. Ч.*)

пішли так швидко, відважно і мужньо, що під димом опанували зараз не тільки передмістя і стодоли, але й першу палісаду і браму та заткнули в ній свої прапори з хрестами і в усіх заслужили собі на велику славу", – так змальовував король перший штурм добре укріпленої сеценської фортеці[43]. "Яка то красива винахідливість і майстерність козацька", – писав інший свідок участі українських полків у післявіденському поході польської армії Я. Пасек[44].

Коли до австрійської столиці надійшли відомості про перемоги козаків С. Куницького в буджацьких степах, папський нунцій Бонвічі звернувся до цісаря Леопольда I з пропозицією вшанувати цю подію відспівуванням у головному віденському соборі. Спочатку виникли сумніви, чи можна це робити з огляду на те, що козаки були "схизматиками", але згодом переконання, що українці воюють проти спільного ворога усіх християн, перемогло[45]. Король Ян III Собеський у листі до Ватикану поспішив сповістити західноєвропейський світ про визначну перемогу українських козаків та вказав на її значимість в обороні кордонів Речі Посполитої і всієї Східної Європи[46].

Для того, щоб мати уявлення про потенціал козацьких підрозділів, їх кількість та можливість фінансування, король ініціював складання окремих компутів (реєстрів) правобережного Війська Запорозького. Нам відомі списки 1683, 1689, 1694, 1695 рр.[47] Надання козакам Правобережної України певних грошових сум засвідчували "Ординації плат". Під час гетьманування С. Куницького у 1683 р. було проведено дві великі виплати з державної скарбниці Речі Посполитої й одна – за посередництвом польського уряду від папи римського. Згідно першого оплатного списку, що називався "Ординація плати Війську Запорозькому, якого має бути 1 200 у трьох полках, а в кожному полку має бути корогви чотири. Укладена 11 травня 1683 року", козакам під командуванням полковників С. Корсунця, Я. Ворони та Киліяна видавали 107 646 злотих готівкою і поставів сукна на 7 312 злотих[48]. Інша "Ординація плати Війську Запорозькому коштом Отця Святого Інокентія XI за субсидією Корони Польської проти неприятеля Меча Святого затягненого" засвідчувала, що 7 полків загальною кількістю 3 000 козаків отримали 267 599 злотих[49]. Під керівництвом полковників В. Іскрицького та Булук-Баші перебувало по 500 чоловік; М. Булиги, А. Зеленецького, К. Станецького, Я. Дуніна-Раєцького, а також невідомого полковника (його ім'я не було занесене у список) – по 400 чоловік. 13 грудня відбулася ще одна виплата п'ятьом козацьким полкам (всього 1 609 чол.) С. Куницького, В. Іскрицького, С. Корсунця, Я. Ворони та А. Зеленецького[50]. Дані виплати стосувалися

тих козацьких підрозділів, які брали участь у віденській і післявіденській операціях польського війська.

"Треба дякувати Богові, щоб козаки побрали гроші і служили нам", – неодноразово заявляв польський монарх протягом свого правління[51]. Саме наприкінці 1683 р. король наказав виготовити булаву й печать *з "гербом старожитнім України"* (це був відомий образ пішого козака з мушкетом) для вручення її правобережному гетьману С. Куницькому[52]. Згодом ці королівські клейноди перейшли до його наступника А. Могили. Після смерті останнього вони потрапили до рук коронного гетьмана С. Яблоновського, але невдовзі король наказав вручити їх призначеному в 1689 р. гетьману Гришку (Г. Івановичу)[53].

У лютому 1684 р. до Варшави прибуло козацьке посольство на чолі з генеральним писарем правобережного гетьманату Пяйковським і полковником Я. Дуніним-Раєцьким. У привезених "Супліках" від усього правобережного Війська Запорозького до польського короля були такі вимоги: 1) дозволити проведення виборів на посаду православного київського митрополита; 2) надати *"прадавні вольності і права"* козацтву, а також збільшити плату за участь у військових походах; 3) заборонити шляхті втручатися у "козацькі" справи; 4) надати білоцерківське староство у повне володіння правобережного гетьманату; 5) визначити розмір плати для гетьмана[54]. Крім цього, посольство мало вирішити ряд дрібних проблем, зокрема, розмір матеріального забезпечення, взаємовідносин з комендантами немирівської та білоцерківської фортець тощо.

Ян III Собеський у грамоті від 13 березня 1684 р. відповідав, що з елекцією на посаду митрополита треба почекати, адже Київ перебуває під зверхністю московського царя, а "митрополитом повинен бути той, що визнає Права і Конституції Коронні, житель Корони"[55]. Щодо забезпечення козацьких "прав і вольностей", то йшла мова лише про те, що король "що-небудь" буде робити для їхнього покращення. Хоча, разом з тим, правобережному козацтву за умови визнання протекції польського короля дозволялось: "з жонами і дітьми поселяйтеся (на Правобережжі – *Т.Ч.*) безпечно Вірності Ваші, розпочинайте щасливо, і розповсюджуйте господарство, життя здорове і веселе..."[56]. Справу із забороною шляхті перешкоджати становленню козацьких структур була відкладена до наступного сейму. Гроші на військові витрати козаків, як запевняв Ян III Собеський, були відправлені до Львова й Полонного. Щодо інших вимог, то, "якщо уродзонний Гетьман, як і Військо Запорозьке милість батьківську узнавати завжди будуть... король буде ставитися до них прихильно"[57]. Саме ці вимоги козаків сприяли появі наступних сеймових та королівських ак-

тів 1684–1685 рр., які в межах польського законодавства надавали певного правового оформлення козацькій колонізації Правобережної України.

Проблеми внутрішнього характеру, економічний занепад Речі Посполитої в останній чверті 17 ст. змушували її уряд шукати екстенсивних шляхів для свого розвитку, підкоряючи своїй владі нові території. Виношуючи плани завоювання дунайських князівств (Молдавії, Волощини), а також Трансільванії, польський король поряд з питаннями економічного характеру намагався використати перемоги в майбутніх битвах для укріплення власної влади, заснування династичної традиції в управлінні Річчю Посполитою. Але фінансова криза в Польщі не дозволяла утримувати велике і боєздатне польське військо. Тому вже вкотре польська влада звертається за допомогою до козацтва, яке задовільнялося меншою оплатою своїх послуг, ніж коронна армія чи найманці з інших країн.

Уряд Речі Посполитої розумів, що питання успішного вербування козацьких полків міцно пов'язане з правовим вирішенням проблеми надання території для козацької організації Правобережної України. На початку 1684 р. король у своєму універсалі до правобережного козацтва дозволив йому колонізувати українські землі, що були винищені попередніми війнами за умови визнання *" протекції нашої і Речі Посполитої"* [58]. Трохи згодом Ян III Собеський конкретизує свої слова, надаючи козацтву право розташовуватися в межах території "...коло Корсуня, коло Черкас, коло Чигирина, коло Лисянки, понад Тясминем, понад Тікичем і коло Умані"[59]. Наміри польських урядових кіл колонізувати Правобережну Україну в даний період збігалися з прагненням козацтва освоїти втрачені раніше "дідичні" землі. Разом з тим, королівські універсали не розкривали механізму взаємовідносин козацької адміністрації з місцевою владою, що призвело до значних непорозумінь між українцями та поляками в наступні роки.

Землі для формування козацьких полків надавались головним чином у межах королівщин. На Київщині до них, зокрема, належали Білоцерківське, Богуславське, Черкаське, Канівське, Овруцьке, Переяславське староства, на Брацлавщині – Вінницьке, Брацлавське та Житомирське. Отже, король мав у власності землі, що в другій половині 40-х – на початку 70-х рр., становили серцевину полково-сотенного устрою Української держави. Але після знищення її інститутів у боротьбі з П. Дорошенком, королівський уряд не міг ефективно управляти цими землями. Саме тому вони передаються для заселення козацьким полковникам з певними адміністративними правами і можливістю збирання деяких податків з місцевого населення. Поряд з королівщинами існували

магнатсько-шляхетські земельні володіння, що призводило до постійних конфліктів між шляхтою і козаками. Крім того, козаки мали право розміщуватись у колишніх володіннях католицького духовенства, які були спустошені під час революційних подій середини 17 ст. (так, наприклад, м. Фастів, де розмістив свою резиденцію козацький полковник С. Палій, належав Київському біскупу А. Залуському).

Заклики короля привертали на землі правобережного Подніпров'я тисячі людей з Лівобережної України, Волині, Запорозької Січі і навіть Молдавії та Волощини. На сенатській комісії в грудні 1684 р. Ян III Собеський вимагав не заважати йому проводити політику якнайшвидшого "затягнення" козацького війська[60]. На Вальному сеймі 1685 р. король виступив ініціатором прийняття спеціальної конституції щодо козацтва Правобережної України, де підтверджувалося їхнє право на володіння подніпровськими землями[61]. Крім того, новообраному гетьману Війська Запорозького А. Могилі дозволялося право видавати "приповідні" листи на формування нових полків козацької старшини (до цього часу вони видавалися лише польській шляхті).

Така політика королівського двору принесла свої результати. Восени 1685 р. значні козацькі сили на чолі з гетьманом Могилою, полковниками С. Палієм, А. Абазином, З. Іскрою та Гришком (бл. 3 000 чол.) взяли участь у молдавському поході польських військ під керівництвом С. Яблоновського[62]. Це засвідчує "Щоденник..." [63] великого коронного гетьмана Речі Посполитої, який відображав події походу польських та козацьких підрозділів до Буковини, Молдавії й Волощини протягом 1685 р. 29 вересня, переправившись через р. Прут війська Яблоновського підійшли до с. Боян. Тут був організований оборонний табір, який складався з 13-тисячного польського війська, 3-х тисяч українських козаків і 2-х тисяч литовців[64].

Наступного року українські полки успішно блокували турецько-татарські загони в районі Кам'янця-Подільського під час нового походу польської армії на Молдавське князівство. У другій половині 1686 р. козацькі полки Правобережної України (всього бл. 2 500 осіб) взяли активну участь у черговому наступі армії Речі Посполитої, який очолював визнаний у Європі "переможець Відня" Ян III Собеський. Частини українського козацтва входили до складу 36-тисячного польського війська. "Його Королівська Милість, здійснюючи свої славні плани, хоче помститися за пролиту кров предків і народу свого, вирішив витіснити татар з Буджаку і дійти до Чорного моря... постановив завтра рушити на Бесарабію...",[65] – засвідчував 5 серпня того ж року плани уряду Речі Посполитої посол Венеції в Польщі Альберті. Незважаючи на

те, що Ян III Собеський, за висловом З. Вуйцика, вже не був тим "Собеським з-під Хотина і Відня"[66], а його армія не здобула в цьому поході переконливих перемог над турками й татарами, козацькі полки Правобережної України відзначилися своїм воєнним мистецтвом під час локальних сутичок з ворогом. За підрахунками істориків, у Молдавському поході 1686 р. загинуло близько трьохсот козаків[67]. Правобережне козацтво взяло активну участь і в останній спробі Речі Посполитої завоювати це дунайське князівство (1691)[68]. Королівський уряд також підтримував проведення козацькими ватажками самостійних бойових операцій проти турків і татар[69]. Для кращої взаємодії з Військом Запорозьким Ян III Собеський призначив спеціального комісара, який здійснював посередницькі управлінські функції між королем та козацькою старшиною. З 1683 до 1692 рр. ці обов'язки виконував хелмський каштелян С. Дружкевич, а згодом, з 1693 р. до 1699 рр. – регіментар Б. Вільга. Особливі повноваження стосовно козацтва Правобережної України мав великий коронний гетьман С. Яблоновський (1682–1702), що був водночас Руським воєводою.

Король Ян III Собеський підтримував міцні особисті стосунки з керівниками козацької організації на Правобережжі. Відомі його послання до гетьманів С. Куницького, А. Могили, Гришка, Самуся, полковників С. Палія, Д. Федоровича та інших предтавників правобережної старшини. Ось, наприклад, що писав польський монарх до одного з полковників у листі від 16 квітня 1689 р. зі своєї резиденції у Вільянові: "...молодець, що не дозволив напасти на Паволоч і відбив великий ясир..., уконтенування послали від нас з козаками, які язика привели. Я тільки й думаю про те, як вас краще уконтенувати"[70]. 24 жовтня 1690 р. у листі до воєводи Белзького король відзначав потрібність українського козацтва для Речі Посполитої, незважаючи на його "свавільну" поведінку: "...їх треба більше ласкати, бо знову війна з турками гору бере... Економічні негаразди, які засмучують і гострота проти народу козацького виникати може, поки пан Бог досконалого покою Речі Посполитій не забезпечить в нагороду і повернення збитків; не повернення збитків менша шкода ніж вести тими господарськими негараздами той народ у якийсь відчай" [71]. Саме такими мотивами керувався Ян III Собеський протягом першої половини 90-х рр. практично не реагуючи на численні скарги на козаків від шляхти Київського, Брацлавського та Волинського воєводств.

Заохочуючи козацтво до рішучої боротьби проти турецько-татарської агресії, польський король надавав українській старшині право на володіння окремими землями й поселеннями. Навесні 1687 р. наказний гетьман М. Булига приймав у володіння частини сіл Геєвичі і Жолони і

Овруцького повіту[72]. Наступного року полковник С. Палій одержав від короля привілей на с. Романівку що знаходилось у білоцерківському старостві[73]. Відомо про те, що й іншим козацьким керівникам було вручено привілеї на володіння деякими правобережними маєтностями.

Типовою для королівської політики щодо правобережного козацтва була історія з ув'язненням білоцерківського полковника С. Палія. На початку жовтня 1689 р. виникла конфліктна ситуація між Палієм та наказним гетьманом Гришком, внаслідок чого комендант немирівської фортеці заарештував полковника. Провівши кілька місяців у в'язниці, Палій був звільнений згідно з королівським універсалом. "...З під варти зі мною разом (йшлося про двох сотників, що також перебували у полоні – *Т.Ч.*) випущено за наказом Вашої К.М...., з Немирова з-під варти пішки і без риштунків", – писав С.Палій до Яна III Собеського[74]. Згодом польський король не лише наказав повернути козацькому полковнику "риштунки", але й дозволив йому знову розмістити свою резиденцію у Фастові (до речі, ще на початку 1689 р. король хотів запропонувати Палію перенести її в Чигирин)[75].

Це рішення королем було прийнято з огляду на виняткові військово-організаторські здібності правобережного полковника, який виходив переможцем у багатьох битвах з турками й татарами, захищаючи тим самим південно-східні кордони Речі Посполитої. Невдовзі після звільнення С. Палія король повідомляв польському резиденту в Москві, що "козаки наші також не без діла, одні з Палієм аж на Буджак пішли, другі нам тут вчора язиків прислали і як тільки можемо рятуємо спільно добро християнське"[76]. У зв'язку з цим, Ян III Собеський не звертав уваги на постійні скарги комісара С. Дружкевича, пробачаючи Палію політичні зносини з гетьманом І. Мазепою та московським царем Петром І. Крім того, королівський уряд "заплющує очі" на вбивство фастівським полковником нобілітованих козацьких ватажків П. Апостола-Щуровського та Я. Гладкого[77]. У 1692 р. король відрядив зі спеціальним завданням до Фастова київського стольника К. Ласку. Той мав запропонувати С. Палію вибрати (?!) протекцію одного з двох європейських монархів – короля Речі Посполитої чи царя Московської держави[78].

Такий "лібералізм" польського монарха пояснювався певним місцем українського правобережного козацтва, відведеним йому в геополітичних планах країн "Священної ліги" (куди з 1684 р., окрім Польщі, входили Австрія, Венеція, Ватикан, а з 1686 р. – Росія). Протягом останнього десятиліття 17 ст. правобережні козацькі полки майже щороку брали участь у спільних походах з лівобережними українськими військами проти

Кримського ханату та Білгородської й Ногайської орд. Типовими в цьому відношенні є події, які відбувалися протягом 1694 р. Наприкінці лютого козаки С. Палія разом з лубенським полком Л. Свічки спустошили татарські улуси навколо Кизикермену. У серпні того ж року правобережці (близько 1 600 чол.) разом з сотнями київського полковника К. Мокієвського розбили загони татарського бея біля самого Очакова, а вже у вересні Палій і чернігівський полковник Я. Лизогуб здійснили похід у буджацькі степи. Ян III Собеський не лише давав дозвіл на спільні військові операції правобережних і лівобережних козацьких полків, але й сприяв їхньому проведенню. Королівський секретар Д. Вільчек писав 20 квітня 1695 р.: "Палій на три полки наказний лист із столиці (Москви – *Т.Ч.*) отримав, а саме брацлавський, чернігівський і переяславський, і з ними аби понад Дніпро зміряв до Криму. Що дай Боже аби не змінилося..."[79].

Існує велика кількість праць (головним чином, науково-популярного характеру), в яких автори відзначають деяке "козакофільство" короля, а іноді й звинувачують Яна III Собеського в надмірному "козакоманстві". Не заперечуючи цілком дане твердження, відзначимо, що рівень прихильності польського монарха до українського козацтва визначався його великим бажанням утримати Правобережну Україну під своєю владою, а також ступенем військової загрози з боку Османської імперії та дипломатичними зобов'язаннями королівського двору перед урядами європейських країн. "Безперечно, що козаки були для Речі Посполитої найнебезпечнішою отрутою і водночас її найміцнішим щитом", – відзначав ще в 1684 р. німецький дослідник Й. Мюллер, який одним з перших в Європі захистив магістерську дисертацію з історії українського козацтва[80]. Разом з тим, Ян III Собеський протягом свого правління так і не зміг стабілізувати польсько-українські стосунки, що з кожним роком погіршувалися з огляду на відсутність проекту практичного вирішення "козацької проблеми", яка полягала в прагненні Війська Запорозького добитися рівноправних відносин. Особливості політики королівського уряду Яна III Собеського відзначалися намаганням підпорядкувати "козацьку" колонізацію українських земель своєму контролю. З іншого боку, Польща, зважаючи на відносну слабкість свого державного устрою, потребувала військової допомоги українського козацтва для боротьби з Османською імперією та поширення свого впливу в Центрально-Східній і Південно-Східній Європі.

15

Московський протекторат і особливості зовнішньої політики урядів І. Самойловича й І. Мазепи

"...Богу від усіх нехай буде благодаріння, понєваж отчизну нашу розторгнену Україну привів під єдиного монарха і регімент у з'єднання"

(з листа І. Самойловича до І. Новицького, 1676 р.)

17 червня 1672 р. на Генеральній раді в Козацькій Діброві під Конотопом правителем лівобережної частини Українського гетьманату було обрано генерального суддю Івана Самойловича. Разом зі старшиною він склав присягу на вірність московському цареві Олексію Михайловичу, підтвердив положення Глухівських статей 1669 р. та підписав нові – т.зв. Конотопські статті, які визначили характер відносин між гетьманатом та Російською короною. Як засвідчував А. Яковлів, московський монарх на початку 70-х рр. 17 ст. "прийняв Військо Запорозьке (Лівобережну Україну – *Т.Ч.*), як окрему суцільну державу з точно означеною територією й населенням, під свою протекцію на певних умовах"[1].

Згідно четвертої статті українсько-російського договору 1672 р., український гетьман та його оточення брали зобов'язання "...без указу Великого Государя Й.Ц.В. (його царської величності – *Т.Ч.*) і без ради старшини до сторонніх монархів ні про що не писав і з усними своїми присилками зноситись не намагався"[2]. Хоча певні обмеження у веденні зовнішньої політики й не давали змоги Самойловичу активно впливати на співвідношення сил у східноєвропейському регіоні, це компенсувалося за рахунок постійної участі української дипломатії в підготовці проведення московсько-польських чи московсько-турецьких переговорів, про що йтиме мова далі. Зважаючи на глибоку обізнаність верхівки

Українського гетьманату про стан справ у Центрально-Східній та Південно-Східній Європі, російський монарх постійно звертався до уряду Лівобережної України за порадою та консультацією щодо різних проблем зовнішньої політики Московської держави[3]. Зі свого боку, І. Самойлович намагався спрямовувати міжнародну діяльність свого протектора в необхідному для України напрямку.

У лютому 1673 р. гетьман запропонував московському цареві йти походом на Крим або ж розпочати заходи щодо підкорення правобережного гетьмана П. Дорошенка[4]. Цар не погодився розгорнути військові дії проти татар, але дав згоду наступати на Правобережжя. Проте перед майбутнім походом Олексій Михайлович висунув Дорошенкові певні умови підданства, які були виписані в спеціальній грамоті й відіслані І. Самойловичу для доставки за адресою. Та той ослухався царського наказу і не послав їх у Чигирин, мотивуючи це тим, що Дорошенко ні за яких умов не погодиться визнати московський сюзеренітет.

Наприкінці січня 1674 р. лівобережні козацькі полки під проводом самого Самойловича та московські війська на чолі з боярином Г. Ромодановським переправилися через Дніпро та почали відвойовувати в П. Дорошенка (а також іншого правобережного гетьмана М. Ханенка) "тогобічні" міста й селища.. 17 березня в Переяславі відбулася об'єднана Генеральна рада, на якій полковники семи правобережних полків (Білоцерківського, Брацлавського, Канівського, Корсунського, Паволоцького, Тарговицького та Уманського) і представники всіх лівобережних полків за рекомендацією боярина Г. Ромодановського висловили бажання "вчинити гетьмана Івана Самойловича на обох боках Дніпра єдиним гетьманом над усім Військом Запорозьким" та щоб московський цар прийняв їх у підданство "на таких же статтях", як і Лівобережну Україну[5]. Тут також було укладено Переяславські статті, які, в основному, повторювали положення Глухівського й Конотопського договорів України з Росією. У першій статті "Переяслава – 3" відразу ж уточнювалося, що "*окрім царя і його дітей, у турецького султана й у кримського хана, і ні в жодного з сусідніх монархів у підданстві не бути*"[6]. Г. Ромодановський від імені свого монарха запевнив правобережців, що вони будуть "в підданстві у Великого Государя на колишніх правах і вольностях, і нічим їх права і вольності порушені не будуть"[7]. Але фактично Самойлович не встиг цілковито оволодіти Правобережжям, а його населення – "задовільнитися" царською протекцією, оскільки за допомогою багатотисячних військ Османської імперії ця частина гетьманату знову опинилася під владою П. Дорошенка. Крім того, на правобережні землі вступила армія Речі Посполитої, що

активно протистояла не лише заходам султана та царя, але й діям обох українських гетьманів. Та коли в 1675 р. московський цар запропонував польському королеві об'єднати свої війська для боротьби проти Дорошенка, Самойлович відрадив його це робити з огляду на небажання виникнення більш тісного союзу між Польщею й Росією. У березні того ж року гетьман прийняв у себе польських послів на чолі з О. Клодницьким, що їхали до Москви. Після одержання королівського листа та розмови з послом гетьман відпустив поляків у напрямку польського кордону, про що відразу ж повідомив коронному гетьману Д. Вишневецькому[8]. Влітку лівобережний регіментар писав до канцлера Великого князівства Литовського, що він разом з російським військом Ромодановського знову вирушає до Дніпра для оволодіння Правобережжям[9].

Повернення собі "втраченої" частини гетьманату стало одним з головних завдань зовнішньої політики уряду І. Самойловича. "*Нам, Війську Запорозькому, та сторона Дніпра належить*"[10], – неодноразово заявляв він протягом свого гетьманування іноземним володарям, усвідомлюючи своє правонаступництво на володіння правобережними землями, що стали ареною військової боротьби між Варшавою, Москвою та Стамбулом. У листі від 18 вересня 1676 р. до охотницького полковника І. Новицького він писав: "*...Богу від усіх нехай буде благодаріння, понєваж отчизну нашу розторгнену Україну привів під єдиного монарха і регімент* (управління гетьмана – *Т. Ч.) у з'єднання*"[11]. Ці слова були визначальними для всього періоду правління І. Самойловича.

Одержавши звістку про можливий наступ турків на Правобережжя, гетьман з осені 1676 р. розпочинає активну підготовку до відбиття ворожого нападу, в результаті чого були укріплені найбільші південні міста, а також дві тогочасні столиці України – Київ та Чигирин. Внаслідок таких дій гетьмана в Чигирині був сформований досить великий гарнізон з 7 тисяч козаків і 5 тисяч московських солдат. Це допомогло невдовзі, у серпні 1677 р., витримати багатоденну облогу турецької армії Ібрагім-паші. Керуючи 20-тисячним козацьким військом, гетьман Самойлович разом з підрозділами Г. Ромодановського 28 - 29 серпня розгромив частину турецької армії коло Бужина, що спричинило відхід турків з-під Чигирина, залога якого трималася з останніх сил.

У листопаді 1677 р. стольник Карандєєв запропонував І. Самойловичу "порадитись з старшиною про військові і інші справи свої, які будуть до укладення польських договорів, а вперед... прислати статті"[12]. Незважаючи на те, що на старшинській раді такі пропозиції-"статті" були вироблені, генеральному писарю В. Кочубею, який віз їх до Москви

Самойлович доручив донести царю Федору Олексійовичу свою рішучу позицію. Вона полягала в тому, що росіяни не повинні вести розмову з польськими послами про віддачу Речі Посполитій якої-небудь частини Правобережної України, а особливо Києва й Чигирина. Гетьман Самойлович писав до дяка І. Іванова в листі від 19 грудня 1677 р. про те, що українським народом на переговорах з поляками "як скотиною якою мали б торгувати", але "народ малоросійський за гноблення і особливо гоніння на віру відторгнувся від Речі Посполитої і вільно піддався государю московському"[13]. Регіментар навіть хотів виїхати до Москви, щоб особисто взяти участь у переговорах, але росіяни, передбачаючи реакцію польських дипломатів, всіляко відмовляли його від цього.

Московський цар *Федір Олексійович*

Московський цар у своїй грамоті до лівобережного гетьмана від 10 січня 1678 р. стверджував, що всі правобережні міста, відвойовані в турків, ніколи не будуть віддані Польщі. Він обіцяв, що прислані українцями статті впишуть до інструкції московським дипломатам. Крім того, в Україну постійно присилатимуться "списки з їхніх розмов з поляками". Занепокоєність долею правобережних земель відображалась у зверненні І. Самойловича до стольника В. Тяпкіна: "Між тим, як у нас в козацькому народі постійно одна думка і один намір і справа, хто володіє Києвом і Чигирином, тому повинний бути покірний весь малоросійський народ"[14].

Одночасно з дипломатичними заходами І. Самойлович дав наказ

своїм полковникам розпочати підготовку до війни з турками. У січні 1677 р. польський резидент Свідерський скаржився московському уряду на те, що Самойлович іменує себе "гетьманом обох сторін Дніпра" й займає "Дорошенкові міста", на які претендувала Річ Посполита[15]. Розуміючи, що міжнародна ситуація складається не на його користь (крім того, гетьман враховував прагненння "князя Малої Русі-України" Ю. Хмельницького взяти під свій контроль правобережний регіон), І. Самойлович вирішив знищити всі фортеці на правобережному Подніпров'ї, а їхнє населення розселити на Лівобережжі й Слобожанщині. Восени 1678 р. розпочався перший етап "великого згону". 4 вересня гетьман наказував канівському полковнику Д. Пушкаренку, щоб "хто б з вами йти не захотів, то і того для спільної одностайності, силоміць з собою звідти (з-під Канева – *Т.Ч.*) впровадьте...сюди до Переяславля"[16]. Щоб не залишати султану та Хмельницькому бази для матеріального забезпечення й поповнення людськими ресурсами своїх військ, на Правобережну Україну в жовтні був висланий спеціальний загін на чолі з полковником Лисенком для переселення всіх її жителів і спалення міст та селищ. З наступного року розпочався новий етап цієї операції. Син гетьмана Семен Самойлович разом з окремими сотнями Київського, Переяславського, Прилуцього, Ніжинського та двох компанійських полків і загоном російського воєводи Л. Неплюєва наприкінці лютого 1679 р. зайняв Ржищів, а згодом Канів і Корсунь. Жителі цих міст разом з населенням Черкас, Жаботина, Мошнів, Драбовки "на сю сторону (Лівобережну Україну – *Т.Ч.*) зігнані і від неприятеля відлучені, а села і містечка в тій стороні всі без останку спалені"[17]. До речі, саме цей період діяльності І. Самойловича найбільш негативно оцінюється вітчизняними істориками, які ставлять гетьману в провину знищення Правобережної України.

У червні 1679 р., відповідаючи на запит царя про вибір міжнародного партнера, Самойлович писав до Москви про неприйняття лівобережним урядом ідеї московсько-польського союзу[18]. Гетьман настійливо радив укласти мирний договір з Османською імперією. У розмові з дяком Є.Украінцевим він говорив, "щоб цар з султаном і ханом захотів мирний договір становити"[19]. Хоча в цей час серед частини козацької старшини були й прихильники протилежної зовнішньополітичної лінії, які схилялися до союзу з Польщею. Це, зокрема, підтверджує лист Яна III Собеського до М. Радзивілла від 20 березня 1680 р., в якому, зокрема, писалося: "...позавчора мали відомість від полковника Війська Запорозького з Задніпров'я..., що якщо Москва з турками трактат підпише, то від неї підуть і до Речі Посполитої вернуться до підданства"[20].

І. Самойлович все-таки зумів переконати не тільки свою старшину, але й московський уряд у доцільності союзу з турками. Для укладення мирного договору з Портою й Кримським ханатом у листопаді 1680 р. до Багчисарая в складі російського посольства вирушив представник гетьманського уряду С. Ракович. Раніше стольник В. Тяпкін, який на шляху до Криму зупинявся в Батурині, вислухав пропозиції гетьмана Самойловича щодо конкретного змісту майбутнього договору. Однак після підписання Багчисарайської угоди і особливо після отриманого з неї "списку" в серпні 1682 р. лівобережний гетьман висловив незадоволення цими постановами. Він відверто писав до Москви: "із списку з затвердженої султанової грамоти...чиниться нам дуже досадливо і шкідливо..., що салтан турський дозволяє між ріками Дніпром і Бугом для своєї користі поселення чинити людські і володарів своїх в тому боці мати хоче, а посли Ваші мали наказ, щоб між тими ріками людей не селити"[21]. Невдовзі посол Тяпкін звітувався перед царями: "Гетьман Самойлович просив нас, щоб донесли Й.Ц.В (його царській величності – *Т.Ч.*)... *замість задніпровських пустих сторін, які нині за перемирними договорами учинилися за Султаном Турським пожалував би В.Г.* (великий государ – *Т.Ч.*) *його Гетьмана за чисельні його вірні і безперестанні служби і за відняття честі його обох сторін Дніпра, яка честь від нього тепер відійшла в сторону Султана Турського, указав бути тим всім народом бути єдиним під його Гетьманською владою і булавою*"[22] .

Поразка на дипломатичному фронті змусила гетьмана застосовувати інші засоби для того, щоб не дати Туреччині й Польщі оволодіти Правобережжям. На заклики супротивної сторони до населення Лівобережної України переходити на правобережні землі І. Самойлович відповів укріпленням кордонів та виданням універсалів, де під загрозою "нещадного карання на горло" заборонялося переходити через Дніпро. Реагуючи на звернення Яна III Собеського з пропозицією до українців "з обох сторін" Дніпра переходити на його сторону для боротьби з турками, лівобережний гетьман у травні 1682 р. видає універсал до всього козацтва, в якому говорилося: "...поляки... переваблюють і заохочують наших людей... на життя в тогобічну порожню Україну, а особливо на військові звитяги, оманливо обіцяючи (бо ніколи того не учинять) велику свою уважливість і давні вольності, щоб.... не слухали нестатечних звідців і розкольників миру"[23]. Але не тільки Польща переманювала на свій бік лівобережних козаків у березні 1683 р. Самойлович з обуренням повідомляв до Москви, що до нього приїхав посол від кримського хана Мурат-Гірея з проханням надати 10-тисячне військо. Одночасно ханські

закличні листи розповсюджувалися в усіх лівобережних полках[24]. Щоб убезпечити свої володіння від досить частих переходів, І. Самойлович виставляє прикордонні застави "від Запорогів по Київ і по Батурин міцні"[25]. Протягом лише 1684 р. за гетьманським наказом було страчено двадцять козаків, а до Москви було відправлено в кайданах переяславського полковника Войца-Сербина, який хотів перейти на службу до польського короля. Самойлович заарештував навіть жінку правобережного гетьмана А. Могили, що проживала на Лівобережжі[26].

У свою чергу, гетьман і його старшина неодноразово зверталися до правобережного козацтва з пропозиціями переходити на їхній бік. Київський полковник К. Солонина пропонував "тогобічним" козакам, щоб "під регімент пана Гетьмана піддалися... і не за польське достоїнство, на якім багато ошукано, але за власну свою і предків своїх вітчизну милу Україну"[27]. "...То є вже безчестя над безчестям так очевидно відривати від нас наших підданих", – скаржився польський посол московським царям на дії лівобережного полковника[28]. Наприкінці 1683 р., знехтувавши міжнародними угодими, І. Самойлович зробив спробу відсунути західні кордони лівобережної частини Українського гетьманату поблизу Києва, а влітку 1684 р. намагався оволодіти Богуславом. Лише завдяки тому, що комендант польського гарнізону спалив місто і знищив міст через Дніпро, гетьман був змушений відвести свої війська[29].

У той же час гетьманський уряд продовжує надавати необхідні консультації московському цареві щодо різних питань міжнародного розвитку східноєвропейського регіону, в т.ч. і щодо російсько-турецьких переговорів, які тривали після укладення Багчисарайського миру між державами з метою уточнення окремих його положень у Стамбулі. Звичайно, найбільше І. Самойловича турбувало питання статусу українських земель. Він подав на розгляд російського монарха чотири статті, які б, на його думку, "виправили" ряд багчисарайських домовленостей щодо України. По-перше, відзначалося що не "обережено" Запорожжя; по-друге – "...затверджено, щоб як на тій стороні Дніпра, яка туркам залишається, так і на цій стороні, яка у високій В.М державі залишається міст знову не будувати... [Це] до тих договорів не належало"; по-третє – гетьман писав, що турецький султан захотів робити свої поселення між Бугом і Дніпром, а "посли Ваші мали указ, щоб між тими ріками людей не селити і татарам не ночувати"; по-четверте – Самойлович звертав особливу увагу свого сюзерена на те, що султан "хитрістю бусурманською постановив", аби населення Лівобережжя без перешкод могло переходити на Правобережжя, а тому гетьман вимагав, щоб російський посол П. Возніцин "міцно

настояв" на тому, щоб це положення не було вписано до ратифікаційної султанської грамоти[30].

У червні 1683 р. московський цар надіслав Самойловичу записи переговорів з австрійськими послами Я. Жировським і С. Блюмберком, які, протегуючи Речі Посполитій домовлялися з російським урядом про укладення "вічного миру"[31]. Проаналізувавши попереднє бачення московської й віденської дипломатії, наприкінці року гетьман відмовився від пропозиції царського уряду прислати українських представників на засідання московсько-польської комісії в Каджині[32]. "За милість монаршу премилостиву вам, великим государям, уклінно дякуємо. Але ж, одне для малого часу також і для труднощів наших, тих осіб послати не встигли"[33], – дипломатично відписував Самойлович до Москви 27 грудня 1683 р. Вважаємо, що це було своєрідним протестом лівобережного правителя проти укладення сепаратного договору між Річчю Посполитою та Московською державою. Крім того, з досвіду попередніх переговорів в Україні було добре відомо, чим закінчуються такі "запрошення" – польська сторона відмовлялася з "хлопами" разом засідати. Однак свої пропозиції щодо вирішення долі Правобережної України Самойлович передає царським послам: 1) Київ обов'язково повинен залишатися під гетьманським регіментом; 2) кордон поблизу Києва потрібно відсунути західніше; 3) територію Засожжя необхідно передати Українському гетьманатові; 4) наступні переговори можуть відбутися лише за умови рівноправної участі в них українських представників; 5) про "комісійні з'їзди" треба повідомляти завчасно[34].

Російський дослідник І. Греков відзначав, що в другій половині 1684 р. гетьман І. Самойлович переконував князя В. Голіцина й княгиню Софію, що вступати в союз з Річчю Посполитою не можна, а якщо і вступати, то лише на основі "вічного миру", який би передбачав відхід від Польщі Правобережжя й Запорожжя[35]. Гетьманський уряд попереджав свого сюзерена щодо можливості укладення сепаратного миру Австрії й Польщі з Туреччиною, що оберне "всю вагу війни на російське царство". Також І. Самойлович повідомляв Москву про серйозну небезпеку з боку Франції, яка могла завадити планам розгортання в майбутньому війни проти Туреччини. В листопаді, під час розмови з дяком Є. Українцевим, гетьман нагадав росіянинові про ставлення поляків до чергової владної "смути" в Москві навесні-влітку 1682 р., коли польський король "цьому радів..., султана і хана умовляв на війну проти государів..."[36]. А тому це, на його думку, могло повторитися і в майбутньому. "На цесарі і королі польському яку присягу взяти, що вони великих государів у цій війні не

видадуть і особливого миру не укладуть"[37], – говорив гетьман російському представникові й пропонував вислати посольство до Франції, щоб узяти з короля Людовіка XIV "певну відомість" щодо його ставлення до Австрії й Польші. Під таким тиском гетьманського уряду московський цар у зверненні до польського короля від 9 червня 1684 р. як аргумент висунув тезу про те, що ще Б. Хмельницькому були віддані не тільки міста й містечка поблизу Києва, але і вся територія по Случ і Горинь[38]. Разом з тим, про участь українських послів у переговорах в Москві у Батурин було повідомлено: "що робиться на комісії, дамо знати"[39].

Та, незважаючи на офіційне схвалення московським урядом намагань гетьмана повернути втрачені території під свою владу, проблема Правобережної України не вирішувалась належним чином. Саме тому І. Самойлович потай від царів змушений був підтримувати зовнішні відносини з Кримським ханатом і навіть своїм давнім ворогом – Річчю Посполитою. 8 квітня 1684 р. лівобережний гетьман наказував полковнику І. Новицькому: "...хочемо, щоб про виправу цих посланих (до кримського хана – *Т. Ч.*) мало хто відав"[40]. Негативно на Лівобережній Україні сприйняли звістку про виїзд до Москви великого посольства К. Гжимультовського для підписання "вічного миру". Українська політична еліта розуміла, що такий мир міг бути досягнений лише за рахунок поділу її держави. Одержавши звістку про польське посольство, Самойлович звернувся до царя зі спеціальним меморіалом, в якому пропонував московському уряду вимагати від короля не тільки подніпровські землі, але й Поділля, Волинь, Підляшшя, Червону Русь та Засожжя[41]. На початку березня 1684 р., з огляду на те, що коронна армія на чолі з С. Яблоновським вирушила до молдавського кордону, гетьманич Семен Самойлович на чолі стародубського полку зайняв частину Засожжя включно з гомельською, чечерською, пропойською та кричевською волостями[42]. Це був своєрідний демарш Українського гетьманату, застосований всупереч зовнішньополітичній позиції Москви, яка не хотіла розгортати жодного територіального військового конфлікту з Варшавою[43].

Незабаром у листах до стольника С. Алмазова, окольничого Л. Неплюєва та думного дяка Є. Українцева лівобережний гетьман висловив протест проти укладення московсько-польського договору. У січні 1686 р. він вислав до Москви своїх представників Г. Самойловича та І. Мазепу з настійливим проханням до царського уряду відкласти справу про підпорядкування Правобережної України польському монарху. "Проти того учинення союзу винародилося у нас поняття і роздуми..."[44] – говорилося в інструкції українським послам. Однак, якби все ж таки "вічний

мир" передбачалося укласти, то, на вимогу української сторони, справу "тогобічного Дніпра" потрібно було відкласти і не розглядати її на переговорах. У випадку ж її розгляду посли мали вимагати розширення кордонів на захід і південь від Києва та клопотатися про забезпечення прав православних на території Речі Посполитої. Польський історик Я. Перденія відзначав, що вимоги українського гетьмана були найважливішими під час переговорів у Москві[45].

Польський король хотів через митрополита Четвертинського вплинути на І. Самойловича, щоб той "не заважав" порозумінню між Польщею й Росією[46]. Однак гетьман не тільки не прислухався до побажань Яна III Собеського, але й ще більше радикалізував свої вимоги. Результатом активного втручання гетьманської влади в переговорний процес став запис у сьомій статті "Вічного миру" про відкладення на невизначений термін питання щодо належності правобережних земель "від містечка Стайок, униз до Дніпра по річку Тясму, а саме: Ржищів, Трахтемирів, Канів, Мошни, Сокольне, Черкаси, Боровиця, Бужин, Воронков, Крилов і Чигирин"[47], а також пункту щодо захисту польським королем православної віри на землях Корони Польської та Великого князівства Литовського. Московські посли, які вирушили до Яна III Собеського для ратифікації тексту договору, мали провести додаткові переговори з проблеми належності правобережного Подніпров'я . "І нині бив чолом нам В.Г. (великому государеві – *Т.Ч.*) гетьман І. Самойлович, щоб ми зволили про домагання тих пустих земель наш Ц.В. (царській величності – *Т.Ч.*) указ до вас послати..."[48], – говорилося в інструкції царському посольству на чолі з Б. Шереметьєвим, яке вирушило до Польщі в липні 1686 р. Воно одержало письмову інструкцію від царя, де відзначалося, що, за настійливими домаганнями гетьмана І. Самойловича, потрібно всілякими засобами добиватися повернення "пустих земель". 22 грудня польський король, перебуваючи у Львові, ратифікував польсько-російський договір, але справа долі подніпровських земель була відкладена.

Зі свого боку, український гетьман також звертався до польського монарха з проханням повернути Правобережну Україну. У листах до Яна III Собеського він стверджував, що Правобережжя дісталося московському царю від султана і було здобуте його сином Семеном у "турецького" гетьмана Ю. Хмельницького, внаслідок чого з'єдналося з рештою території України[49]. В іншому документі під назвою "Пункти від Самойловича гетьмана" лівобережний правитель переконував польського короля: "А як на тій чигиринській (стороні – *Т.Ч.*) Дніпра... землі від віку власність Війська Запорозького... всі і дальші края за перших гетьманів належали

до Булави Війська Запорозького, які одвіку були в міць нашу, однак з сьогоднішнього мирного трактату, як дозволили нам пани господарі наші, їх в сторону Й.К.М. (його королівської милості – *Т.Ч.*) уступивши, так ми без спору і учинили. Але ж вони нам прилеглі і належать"[50]. Тому Самойлович вимагав у короля, щоб "перелічені власні землі наші при нас були залишені, які хоч в пустці, а нехай будуть наші". Він аргументував це тим, що "та праця наша (війна з турками і татарами – *Т.Ч.*) не за однією Їх Ц.П.В. (царською пресвітлою величністю – *Т.Ч.*) Російською монархією..., але й для захисту країв Корони польської"[51]. В цих словах гетьмана проглядається давня традиція "служіння" відразу обом монархам. У листі до коменданта Білої Церкви С. Раппе гетьман писав про те, що правобережні землі України, включаючи Білу Церкву, здавна належали українському народу й Війську Запорозькому (*"ми тоді гетьман з Військом Запорозьким і з усім народом нашим Малоросійським засвідчуємо, що не тільки тих міст на слободи названих здавна Війську Запорозькому приналежних не маємо в сторону Королівства Польського відпускати, але й усіх тих земель, якими ми, почавши від Богдана Хмельницького, гетьмана Війська Запорозького, володіли в якій лінії і Біла Церква..."*), і запитував: "то для чого б грунта і землі того боку Дніпра віддавати мали?"[52].

Оскільки всі ці протести української сторони ігнорувалися польською владою, І. Самойлович розпочинає проводити військові операції, метою яких було зайняття всієї території Правобережної України. "Рубіж собі далі по Случ шукає і займає"[53], – повідомляли сучасники. Коронний канцлер М. Огінський писав до Москви, що "*ще перо на трактатах не висохло, а лівобережний гетьман перейшов на Правобережжя, займаючи королівські володіння, йменуючи себе удільним князем*"[54]. Ян III Собеський скаржився царю, що лівобережний гетьман, перебуваючи під його зверхністю, не дотримується польсько-російських домовленостей і "*якусь собі удільність як другий Хмельницький...вживає*"[55]. При цьому король посилався на особисті звернення Самойловича до Варшави. Крім того, польські урядовці звинувачували українського гетьмана в зустрічах із кримським ханом, метою яких повинно було стати укладення військового союзу проти Речі Посполитої й Московської держави. Заходи І. Самойловича, спрямовані на повернення правобережних територій так перелякали поляків, що змусили їх скликати навіть спеціальну сенатську комісію з цього питання. Там, зокрема, відзначалося, що гетьман "*бажає забрати собі всю Україну*", "не тільки не йде воювати татар, але є новини, що з Кримом підписував трактати"[56].

Цілеспрямована правобережна політика І. Самойловича, що

розходилася з прагненням Москви зберегти мирні відносини з Польщею, стала, безперечно, однією з причин його зміщення з посади гетьмана Лівобережної України. Частина козацької старшини, використовуючи українсько-російські суперечності в справі повернення Правобережної України, зробила все можливе для того, щоб скомпрометувати Самойловича перед московською владою. Інкримінуючи йому зраду, в чолобитній до царя від 7 липня 1687 р. старшина відзначала, що І. Самойлович "про землі тієї сторони Дніпра говорив жорстоко: не так буде, як Москва з Поляками в мирних своїх договорах постановила. Учиним ми так, як нам потрібно"[57]. Слід відзначити, що більшість вітчизняних істориків переконані: гетьман Самойлович дотримувався думки про необхідність об'єднання території по обидві сторони Дніпра до останніх днів перебування на посаді[58].

Новообраний гетьман І. Мазепа на початку свого правління проводив більш поміркованy зовнішню політику, в т. ч. і щодо Правобережжя. За Коломацькими статтями, укладеними між ним та московським урядом 25 липня 1687 р., Український гетьманат мав існувати під протекцією московського царя "в попередніх своїх правах і вольностях, чим пожалуваний був колишній гетьман Б. Хмельницький"[59]. Стосовно його міжнародної діяльності визнавалося наступне: "...щоб від навколишніх Государів листи прочитавши, до Великих Государів (російського царя – *Т.Ч.*) відсилати..., а від себе чи проти тих листів ні до кого нічого не писати...". Окрім того, зважаючи на попередню політику Самойловича щодо російсько-польського мирного договору, обумовлювалося ставлення нового гетьмана до "Вічного миру": "... мир і союз укладений з Королем Польським тримати міцно і задовольнятися тими містами, які в договорах названі, і в уступлені в сторону Польську не вступати й до порушення договорів ніяких причин не давати"[60].

За спостереженням історика М. Андрусяка, І. Мазепа, на відміну від свого попередника, у питанні повернення правобережних земель (а отже, і стосунках з Польщею) спочатку рухався тільки в руслі московської політики[61]. Хоча, як відзначав В. Станіславський, це був лише тактичний хід Мазепи, який , як і І. Самойлович, хотів об'єднання України під однією булавою[62]. Разом з тим, гетьман міг впливати на позицію московського двору в російсько-польсько-турецьких відносинах і таким чином коригувати свої зовнішньополітичні заходи. Незважаючи на коломацькі домовленості з царем щодо обмеження міжнародних стосунків гетьманату, Мазепа, згідно досліджень В. Дядиченка, підтримував відносини не лише з Річчю Посполитою, але й з Османською імперією, Кримським ханатом,

Молдавським та Волоським князівствами[63]. Відомо, що про всі контакти з іноземними володарями гетьман повідомляв до Москви, однак історики не виключають, що вже від початку 90-х рр. 17 ст. гетьман вів і таємне листування. Проблеми дипломатії І. Мазепи у "дошведський" період в основному були вже досліджені Б. Крупницьким, О. Оглоблином, В. Station-славським та іншими науковцями[64], а тому зупинимося лише на окремих аспектах зовнішньої політики цього гетьмана (головним чином, спробі об'єднання розділених міжнародними договорами українських земель) у контексті його стосунків зі своїм сюзереном – московським царем.

Відразу ж після свого обрання, у грудні 1687 р., на виконання угоди з царем Мазепа писав до коронного гетьмана Речі Посполитої С. Яблоновського: "...не тільки приналежністю рубежів, але і договором вічного миру, на помсту загального всього християнства неприятеля бусурманина, по присяженному союзу між найяснішими монархами, їх царською пресвітлою величністю, і його королівською величністю, до того прилучені є, щоб обопільно мали собі щастя і добру поведінку, що я істинно з своєї особи обіцяю..., щоб зі сторони регіменту мого не було в ній перепони, тоді як я рубежів в договорах вічного миру потрібних зберігаю"[65].

Восени 1688 р. на переговорах з російським послом Ф. Шакловитим І. Мазепа обговорював можливість російсько-українського підкорення Кримського ханату[66]. Але коли похід до Криму в 1689 р. закінчився невдачею, Мазепа таємно відправляє влітку 1690 р. до Білгорода свого посланця, який мав запропонувати Кримському ханатові підписати мирну угоду з Росією (Багчисарайський мир 1681 р. був скасований з вступом Москви до "Священної ліги"). Як дослідив В. Артамонов, ця ініціатива українського гетьмана опиралася на фальшиве повідомлення про те, що татари відмовляються обороняти Кам'янець-Подільський і, побоючись наступу козацьких полків Лівобережжя, відразу ж погодяться на мир з Московською державою[67].

У 90-х рр. кардинальних змін зазнала внутрішньополітична ситуація на Правобережній Україні, яка на той час була розділена міжнародними договорами між Річчю Посполитою та Османською імперією. "Тогобічне" козацтво під керівництвом білоцерківського (фастівського) полковника С. Палія, поступово колонізуючи правобережні землі, піднялося на більш високий рівень самоорганізації та змогло відродити окремі інститути державності, знищені тут у 70-х рр. Звичайно, що правобережні козацькі полки намагались об'єднатися з Лівобережною Україною у спільний гетьманат. І. Мазепа повинен був враховувати ці прагнення до об'єднання і впливати на царську владу з метою позитивного вирішення питання.

Після звернень С. Палія до Москви та Батурина (1688, 1690, 1692, 1694 р.) з проханням включити територію його полків до складу лівобережної частини Українського гетьманату І. Мазепа запропонував Петру І поселити паліївців у Трипіллі, яке підкорялося лівобережному гетьману[68]. Одночасно Мазепа, продовжуючи лінію І. Самойловича, заборонив козакам з Лівобережжя та Слобожанщини переходити через Дніпро й поселятися на правобережних землях, "а упорних і в тюрму саджати і жорстоко наказувати"[69].

Слід відзначити, що від початку свого правління І. Мазепа йменувався "гетьманом обох сторін Дніпра". Зокрема, таке його титулування знаходимо в царському указі за 1688 р., а також у гетьманському універсалі Мгарському монастиреві[70]. 3 вересня 1691 р. польський посол Я. Окраса вимагав від царя: "...І. Мазепа пишеться обох сторін гетьманом; а по договорам Вічного миру, права сторона Дніпра в Польському володінні, і гетьману так писатися не слід"[71]. Московські представники на переговорах Чаадаєв і Українцев відповідали полякам, що гетьман так "пишеться" цілком справедливо і згідно царського указу, адже "на тій стороні Дніпра під державою Російських государів знаходиться головне всієї Малоросії місто Київ, з Васильковом, Стайками, Трипіллям і всім Запорожжям"[72]. Опираючись на підтримку росіян, Мазепа до 1708 р. залишав у титулі дане визначення. Цікаво, що в липні того ж року І. Мазепа в листі до Руського воєводи С. Яблоновського просив дозволу вибирати десятинний збір меду в Богуславському й Корсунському королівських староствах[73].

На початку 1692 р. Мазепа пропонує цареві прийняти під свою протекцію С. Палія й поселити його на Лівобережжі, де "учинити полковником переяславським". Вирішальну роль у цьому прагненні гетьмана, за словами В. Дядиченка, відіграло бажання використати військовий досвід фастівського полковника в боротьбі проти татар[74]. Можливо, в нього була ще одна мета – запобігти втечам лівобережних українців на Правобережжя.

28 липня 1692 р. в універсалі до всього населення України з приводу повстання П. Іваненка І. Мазепа, згідно слів літописця С. Величка, розкрив своє бачення "руїни" Правобережжя: "...ті названі і неназвані особи (Сірко, Сулимка, Суховій, Ханенко), котрі бігали за владою...за їхній вчинок немало потерпіла й вітчизна Україна, край тогобічний, бо *коли люд за такими побудками хилився туди чи сюди і не хотів заспокоїтися при своєму порядку, то всілякі війська, котрі приходили чи на поміч, чи для їхнього заспокоєння, не лише нищили той край, але й до решти розорили*"[75]. Далі лівобережний гетьман пропонував такий вихід з критич-

ної ситуації: "коли був би той народ у такому багатовидному множестві і в ті часи дотримувався статечності та відповідно постановленого у себе порядку, тримався богохранимої держави їхньої Ц.П.В (царської пресвітлої величності – *Т. Ч.*)....певне й досі б тогобічна сторона Дніпра була б у власній повноті ціла"[76].

Коли в 1692–1693 рр. правобережний полковник С. Палій знову звертався до Мазепи з проханням прийняти його "під гетьманську булаву", лівобережний гетьман, усвідомлюючи, що від московського царя прийде негативна відповідь, намагався "залякати" Петра І тим, що правобережні козацькі полки піддадуться під протекцію кримського хана: "...коли б йому, Семену Палію, з боку богохранимої вашої держави не буде подано допомогу й оборону, то щоб він, бувши в такому вогні, не вдався до помічі бусурманського боку"[77]. Крім того, посилаючись на лист Палія, гетьман сповіщав про небезпеку військового нападу Польщі і можливість народного повстання на Правобережжі, що також мало спонукати російський уряд звернути свою увагу на правобережні землі. Але така тактика гетьманської влади не приносила бажаних результатів.

Хоча, як уже відзначалося, майже про всі міжнародні зносини повідомлялося до Малоросійського приказу в Москву, І. Мазепа в офіційних стосунках з іншими країнами не приховував свого бажання повернути Правобережну Україну. У листі до Белзького воєводи А. Синявського (1693) він писав: "...волю я до повороту свого гетьманського, отримуючи Україну (Правобережну – *Т. Ч.*) під свою *dyrekcya*"[78]. Такі ж наміри Мазепа підтверджував у приватній розмові з посланцем польського короля К. Ісаровичем у грудні 1694 р. : "...Кордони я собі ті осаджу, бо читав пакти"[79], – говорив він послу, маючи на увазі зайняття своїми військами території правобережного Подніпров'я, доля якої за "вічним миром" так і не була вирішена. Разом з тим, коли на початку 1690 р. до Мазепи прибув посланець від львівського єпископа Й. Шумлянського В. Іскрицький (за організацією цієї місії проглядалася "рука" Яна III Собеського), гетьман у розмові з ним жодним словом не обмовився про своє бажання оволодіти Правобережжям. А наступного представника Шумлянського, шляхтича Домарадського, І. Мазепа відіслав під конвоєм до Москви[80].

Підтримуючи тісні стосунки з правобережним полковником С. Палієм, гетьман Мазепа намагався втілити в життя свої наміри щодо прилучення Правобережжя. Тим більше, що міжнародна ситуація дозволяла здійснювати ці зв'язки не лише за допомогою листування. Європейська програма дій, вироблена країнами, що входили до "Священної ліги", передбачала військові походи українського козацтва проти Крим-

Український гетьман *Іван Мазепа*

ського ханства та інших васалів Османської імперії. Протягом 90-х рр. 17 ст. правобережні полки разом з лівобережними українськими військами часто здійснювали походи в татарські степи. Це давало змогу підтримувати більш тісні контакти між Правобережжям та Лівобережжям. І.Мазепа та С. Палій провели декілька особистих зустрічей для вироблення спільного плану заходів щодо політичного становища правобережних земель. Крім того, гетьман тримав своїх представників у Фастові, виплачував Палію гроші зі своєї скарбниці та передавав жалування за військові походи від царя, а також придбав правобережному полковнику будинок у Києві. Протягом останнього десятиліття століття між Мазепою та Палієм велося постійне листування, майже щомісяця до Батурина й Фастова прибували посли з обох сторін Дніпра. Це мало бути запорукою майбутнього об'єднання розділеного міжнародними угодами Українського гетьманату.

"Для відомості про тамошню поведінку" з Лівобережної України на правобережні землі відсилалися таємні агенти. Так, у 1688 р. розвідник Мазепи С. Андрющенко йшов через "Київ, Чуднів, Коростишів, Троянів, Миропілля, Полонне, Лабунів, Констянтинів, Межибіж до Бару, вивідуючи у польських урядників різні новини"[81]. Завдяки добрій інформованості про стан справ на Правобережній Україні І. Мазепа мав змогу повідомляти московський уряд про порушення поляками чи турками попередніх мирних домовленостей. На початку 1699 р. він сповіщав, що турки "завели слободу в Мошнах"[82], а наступного року скаржився про те, що "деякі польські пани на тому березі Дніпра почали були осаджувати

слободи на порожніх місцях, що було заборонено останніми трактатами"[83]. У гетьманських донесеннях Москві на початку 1701 р. повідомлялося, що "на ту сторону Дніпра всяких чинів жителі йдуть постійно"[84]. У січні-лютому Мазепа дав наказ виставити на правому березі Дніпра біля Чигирина три охотницькі полки, щоб затримувати й повертати втікачів з Лівобережжя[85].

Добре знаючи міжнародне життя східноєвропейського регіону, український гетьман повідомляв до Малоросійського приказу про посольство Речі Посполитої на чолі з Р. Лещинським у Стамбулі: "...і хочуть поляки, щоб солтан ту Україну уступив їм, щоб її від Москви відлучити і собі присвоїти"[86]. Зі свого боку, бажаючи прилучити Річ Посполиту до союзу проти Швеції, Московська держава погоджувалася на територіальні уступки королю. Однак, коли до Москви прибули польські посли для укладення військового договору, Петро І, зважаючи на авторитет українського гетьмана в міжнародних справах, відправив до нього для консультації дяка Б. Михайлова. 19 квітня 1701 р. останній привіз до Батурина умови польсько-московського договору, за яким поляки вимагали "спірні землі" від Стайок до Чигирина. Згідно розпорядження царя, Мазепа мав ознайомитися з ними і висловити свою думку. Гетьман запропонував віддати Польщі Стайки, Трахтемирів і Трипілля, але не погодився на уступлення Чигирина, Канева, Черкас і Крилова[87].

З початком повстання на Правобережній Україні проти польської влади влітку 1702 р. гетьман Мазепа опинився в скрутному становищі. З одного боку, ватажки визвольного руху просили допомоги (до речі, у попередні роки гетьман надавав деяку військову поміч Палію), а з іншого – московський уряд забороняв лівобережному правителю втручатися в події, що відбувалися на тому березі Дніпра[88]. Це перекреслювало плани уряду Лівобережної України повернути Правобережну Україну під свою владу. Потрібно було чекати більш сприятливої міжнародної ситуації задля того, щоб оволодіти цими землями. Така можливість настала через два роки.

У травні 1704 р. І. Мазепа отримує наказ Петра І про введення козацького війська на Правобережжя з метою допомоги польському королеві Августу II Сильному проти загрози шведського завоювання Речі Посполитої. Вже 29 травня гетьман доповідав з табору над рікою Стугною, що правобережна старшина "рушила з домівок і йдуть при моєму боці в обозі з своїми людьми"[89]. Через деякий час Мазепа питав у московського царя як йому утримувати Білу Церкву, Корсунь, Богуслав, Фастів та інші міста, що перед тим були у підпорядкуванні С. Палія. У червні того ж року, в таборі поблизу Паволочі, правобережний наказний гетьман Самусь

передав Мазепі свої клейноди, видані йому перед тим польським королем. Таким чином І. Мазепа, який до того формально титулувався "гетьманом обох сторін Дніпра", від цього часу став справжнім правителем об'єднаного Українського гетьманату.

В універсалі від 12 липня 1704 р. гетьман повідомляв, що вступив на Правобережжя не для порушення умов "Вічного миру", а задля допомоги польській шляхті проти шведів[90]. Невдовзі Мазепа, зважаючи на великий авторитет серед козацтва полковника С. Палія та його приховану зовнішньополітичну орієнтацію на сприяння шведського короля, змушений був усунути його від влади. У листі до командувача російськими військами Головіна він так пояснював свій вчинок: "... якщо так з Палієм не поступити, то скоро Малоросійському краю більшого зла від нього сподіватися, ніж від закордонних неприятелів..."[91]. Палія заарештували в козацькому таборі поблизу Бердичева й згодом відправили до Москви. Універсалом від 1 серпня 1704 р. на посаду білоцерківського полковника було призначено М. Омельченка[92]. У червні 1705 р. 40-тисячне військо під керівництвом І. Мазепи зайняло всю територію Київщини, Волинь, частину Східної Галичини й досягло кордонів Белзького воєводства.

Через два роки гетьман повідомляв російському царю, що у Брацлавському, Київському і Подільському воєводствах Речі Посполитої остаточно був відновлений адміністративно-територіальний устрій Українського гетьманату. Та коли невдовзі Мазепа зрозумів, що московський монарх знову хоче зміцнити своє міжнародне становище за рахунок чергового розділу козацької держави, він починає вести таємні переговори про здобуття зверхності інших сюзеренів – польського або шведського короля.

Основні зовнішньополітичні заходи гетьманської влади Лівобережної України в останній чверті 17 – на початку 18 ст. були спрямовані на відновлення єдиної Української держави. Несприятлива міжнародна ситуація і залежність від московської дипломатії унеможливили здійснення всіх планів урядів І. Самойловича та І. Мазепи щодо повернення втрачених територій під гетьманський "регімент". В умовах протекторату Російської держави ці гетьмани робили все можливе задля об'єднання України. Коли ж царі порушували взяті на себе обов'язки сюзерена, українські правителі намагалися стати "удільними князями" та відшукати собі кращих протекторів в особах сусідніх європейських монархів.

16

Виникнення "Ханської" України як прояв опозиції орієнтації Батурина на Москву

"Чи хіба від тієї Речі Посполитої синів коронних облишили наглядати за правами і вольностями нашими військовими від прадавніх батьків Війську Запорозькому наданих і взятих через москаля особливого неприятеля нашого... в протекцію мужнійшого Хана Його Милості навмисне склонилися"

(з листа правобережних полковників, 1698 р.)

Від початку 70-х рр. 17 ст. представники Кримського ханату виступали посередниками (або ж були присутніми) на всіх переговорах, які проводила Османська імперія з Річчю Посполитою та Московською державою щодо здобуття права зверхності над Українським гетьманатом. Одночасно кримські хани здійснювали й власну дипломатію з метою послаблення як Москви, так і Варшави задля підкорення всієї України або ж якоїсь її частини[1]. Так 1675 р. хан Селім-Гірей I (1671–1677) запропонував Речі Посполитій розірвати Андрусівське перемир'я з Росією й укласти мир з Кримом, щоб об'єднаними турецько-татарсько-польськими силами відібрати в російського царя всю територію України. Кримський хан був дуже невдоволений тим, що під час турецько-польських переговорів у Журавно посередницькі функції перейшли до молдавського господаря Г. Дуки. Така політика ханату, що посилювалася його постійними нападами на українські землі, від кінця 50-х рр. не сприяла нормалізації соціальної, економічної та політичної ситуації в Україні й була однією із зовнішньополітичних причин її розколу.

Поразка Речі Посполитої в боротьбі з Туреччиною була невигідна татарам, для яких українські правобережні землі залишалися важливим об'єктом для економічного збагачення. Кримські хани після Бучацького і, особливо, Журавненського договорів вже не могли вільно посилати свої орди на Правобережжя, більша частина якого за турецько-польськими угодами ставала володінням султана. Хоча хан Селім-Гірей І, а згодом Мюрад-Гірей (1677–1683) змушені були допомагати турецьким військам завойовувати козацьку Україну, вони не бажали безпосереднього сусідства зі своїми покровителями в східноєвропейському регіоні. Мюрад-Гірей звертався у 1678 р. до кошового отамана Запорозької Січі І. Сірка: "...навіщо шукаєте іншого господаря, є у вас государ Московський і є гетьман; одну сторону Дніпра спустошили, хочете розорити і другу. Якщо турки заволодіють і цією стороною Дніпра (Лівобережжям – *Т.Ч.*), то не лише вам але і Криму буде погано"[2]. Однак на рівні міжнародних офіційних зносин Кримське ханство діяло в руслі зовнішньополітичних планів Османської імперії.

На переговорах з польським послом Я. Гнінським у лютому 1678 р. кримський хан від імені Мегмеда IV заявляв, що не поступиться жодною частиною Правобережної України, а Туреччина піде війною на Польщу, як тільки укладе союз з Москвою[3]. Разом з тим, хани хотіли бачити в особі правобережних гетьманів, що призначилися турецьким султаном, більш незалежних від Стамбула володарів. Допомагаючи Ю. Хмельницькому утвердитись на Правобережжі, татарський солтан-калга звертався до його населення: "...нашим словом схиляю до покори ясноосвіченому князю його милості Малої Росії Георгію Гедеону Венжикові Хмельницькому, як дідичу і отцю цієї держави"[4] . Наступного року кримський хан, незважаючи на заборону султана, підтримував Хмельницького в його прагненні оволодіти Білою Церквою. Проте багатотисячні війська Кримського ханства були найдієздатнішою частиною турецької армії великого візиря Кари-Мустафи під час походів на Чигирин у 1677 і 1678 рр.

Починаючи з 1677 р., за дорученням султана кримський хан листовно вимагав у московського царя й лівобережного гетьмана видати йому "зрадника" П. Дорошенка. Через два роки, навесні 1679 р., татарський посол у Москві Садиш-Ага вимагав цього на переговорах з російським монархом. Однак важливішими були інші дипломатичні заяви Багчисараю – 17 квітня того ж року ханський посол Асан-Ага прибув до князя Черкаського з листами, в яких відзначалося, що Крим хоче укласти мир з Росією на умовах підкорення ханові Києва і всієї України[5].

Взимку 1680–1681 рр. хан Мюрад-Гірей проводив переговори з московським посольством В. Тяпкіна. У березні 1681 р. кримський володар від імені Туреччини уклав мирний договір з Московською державою. Крім того, у Багчисараї було домовлено, що обидві сторони не будуть підтримувати правобережних козаків і "під державу свою не призивати"[6]. Є відомості про те, що після 1681 р. кизикерменський бей, скориставшись відсутністю реальної влади над південними районами Правобережжя, встановив тут великі податки за користування лісами, добування солі та зайняття рибальством.

Кримський хан *Аділ-Гірей*

Укладення "Вічного миру" між Річчю Посполитою та Московською державою поставило під загрозу панування Кримського ханату в північно-західному районі чорноморського басейну. У другій половині 80-х – 90-х рр. політичні інтереси Криму вже повністю збігалися з намірами Туреччини зберегти свій вплив у Південно-Східній Європі. Ханські посли також неодноразово виїжджали до Варшави з пропозиціями мирного договору та утворення антиросійського союзу. Лише в 1684 р. хан Селім-Гірей підтвердив укладений між Османською імперію та Московською державою Багчисарайський мир 1681 р. Але це все одно не зупиняло татарські загони від нападів на російські та українські землі. Тільки після 1686 р., в обмін на відхід царя від союзу з польським королем, кримські мурзи погоджувалися припинити військові походи.

У другій половині 80-х рр. 17 ст. татари значно пом'якшують свою політику щодо правобережного й запорозького козацтва. "Багато їх (лівобережних козаків – *Т.Ч.*) прагне на той бік Дніпра шукати собі життя,

а запорожці поширюють чутки, що татар нема чого боятися, бо татари нам не вороги, і хан наказав звільнити всіх, котрих татари нещодавно захопили на тому березі Дніпра"[7], – писав генеральний суддя М. Вуяхевич до лівобережного гетьмана І. Мазепи у 1689 р.

На початку 90-х рр. на Запорозьку Січ втікає опозиційно настроєний до політики гетьмана І. Мазепи писар П.Іваненко (Петрик). Запорожці, які в той час також не погоджувалися з діями центрального гетьманського уряду, за допомогою татар обирають його за гетьмана. 26 квітня 1692 р. між Іваненком (від імені Українського гетьманату) та Кримським ханством був підписаний двосторонній договір[8]. За визначенням істориків, цей трактат механічно сполучував ідею державності Війська Запорозького з ідеєю Українського князівства в межах "покуди Хмельницький (Богдан – *Т. Ч.*) завоював з ордами від ляхів"[9], – було записано у четвертому пункті договору. Також вирішувалась проблема переходу українців з Правобережної України на Лівобережжя й навпаки: "...куди хто захоче на свою вітчизну піде, де перед тим проживав, а тривоги і небезпеки не матиме там ніколи"[10]. Згідно договору, західні кордони Української держави не були визначені (аналіз тексту дає зрозуміти, що йшлося лише про наддніпрянську частину Правобережжя з кордонами по Случ і Горинь). Крім того, кримський хан як протектор брав на себе зобов'язання захищати українців від нападу московських та польських військ ("Панство Кримське присягу свою на тому виконало, іж мають нас від Москви і від Ляхів і від всіляких неприятелів боронити завше")[11]. Вже влітку 1693 р. татари разом з небагаточисельним військом П. Іваненка намагались захопити територію Брацлавщини, але цей похід закінчився поразкою. Згодом "татарський" гетьман оселився на землях Білгородської орди, будуючи плани щодо захоплення Правобережної України. Його діяльність стала яскравим проявом опозиційних настроїв частини козацької старшини щодо орієнтації Батурина лише на Москву.

Військові та дипломатичні потуги кримських ханів щодо підкорення своїй владі Українського гетьманату завершилися в середині 80-х рр. створенням поблизу його південно-східних кордонів своєрідного військово-адміністративного анклаву, що одержав назву "Ханської" України. Він охоплював частини території придністровської Молдавії та південно-західної Брацлавщини (від Ягорлика й Дубосар до Брацлава). Існування цього напівдержавного утворення було дуже вигідним як для Криму, так і для Османської імперії, з огляду на його важливе геостратегічне положення. Адже "Ханська" Україна була важливим пунктом у системі постачання турками Кам'янця-Подільська й вико-

ристовувалася ханами як зона контролю й тиску на Молдавське князівство та правобережну частину Українського гетьманату, а також слугувала татарам базою для нападу на західноукраїнські та великопольські землі. З іншого боку, управитель цієї "буферної зони", згідно досліджень О. Оглоблина, був не лише адміністратором, але й репрезентантом місцевої української людності перед татарсько-турецькою владою, а іноді й перед урядами сусідніх держав, що надавало йому ширшого політичного значення[12].

Історіографія проблеми виникнення та функціонування "Ханської" (хоча, на нашу думку, їй краще підійшла б назва "Придністровська") України є незначною та нараховує лише невеликі розвідки Б. Крупницького, М. Петровського та О. Оглоблина[13], які, головним чином висвітлюють окремі епізоди військово-політичної діяльності таких "татарських" гетьманів, як Т. Сулименко (Сулимка), С. Ягорлицький (Стецик), П. Іваненко (Петрик) та І. Багатий. На основі нових джерел (хоча й не дуже багаточисельних) спробуємо доповнити й уточнити наявну інформацію, подаючи її через призму сюзеренно-васальних відносин між ханами та керівниками цієї території, які одержали назву "татарських" чи "ханських" гетьманів.

Улітку 1684 р., після витіснення з Правобережжя молдавського господаря Г.Дуки та його наказного гетьмана І. Драгинича, султан Мегмед IV проголосив новим гетьманом "турецької" частини (згідно Журавненського й Багчисарайського договорів) Правобережної України козацького полковника Теодора Сулименка (Сулимку)[14]. На нашу думку, саме від початку гетьманування цього володаря булави можна говорити про заснування "Ханської" України. Можемо стверджувати це з огляду на такі фактори: по-перше – цей гетьман був призначений за безпосередньою пропозицією кримського хана, а, по-друге – почав здійснювати свою діяльність з території лівобережного Придністров'я (з резиденцією в Ягорлику), яка була підконтрольна ханатові.

Незадовго до свого призначення полковник Сулименко підкорявся "польському" гетьману С. Куницькому. У грудні 1683 р., під час походу козацького війська на Молдавію, він на чолі декількох сотень вояків здійснив самовільний напад на землі Волоського князівства. Побоючись арешту, почав діяти самостійно, але невдовзі був захоплений у полон татарами. Його відвезли до бейлербея в Кам'янець-Подільський, де він визнав протекцію турецького султана. Як стверджує документ, "йому і його суддям барви дали, корогви, бубни та інше"[15]. Ця подія відбулася десь на початку літа 1684 р.

Витіснення з Правобережжя Дуки та відвоювання українсько-польськими силами Немирова стало значною втратою для Османської імперії. Тому найголовнішим завданням новопроголошеного гетьмана Т. Сулименка стало повернення цієї правобережної столиці для потреб султана, з огляду на її вдале географічне розташування[16]. Його першою дією на новій посаді було відсилання послів до начальника немирівського гарнізону, призначеного гетьманом "його королівської милості" А. Могилою. Ті мали на меті запропонувати "польським" козакам добровільно здатися. Однак після прибуття до Немирова їх відразу ж було страчено.

У листопаді 1684 р. Сулименко разом з 6-ти тисячним татарським військом сина хана Селім-Гірея I та яничарським підрозділом близько трьох тижнів намагався відбити немирівську фортецю в гетьмана А. Могили[17]. Одночасно "турецько-татарський" гетьман розповсюджував серед населення універсали, в яких закликав підкорятися своїй владі на основі того, що султан і хан надали йому право на володіння Правобережною Україною. У них відзначалося, що хто виступить проти нього, того буде скарано, а майно "бунтівників" конфісковано[18]. Деякі правобережні села й містечка, побоюючись турецько-татарської загрози, визнавали зверхність Т. Сулименка[19]. Навіть серед населення Немирова існувала непевність у вирішенні питання, якому гетьману слід підкорятися. Однак Сулименко, незважаючи на допомогу турецьких і татарських підрозділів, так і не зумів оволодіти Немировим.

У 1685 р. загони Сулименка знову робили спроби захопити правобережну козацьку столицю, а також інший центр козацького устрою Брацлав. Але, восени вони були розбиті 4-х тисячним військом Могили в Ягорлику[20]. Більшість козаків, які підкорялися Т. Сулименку (всього на той час їх було близько 1 200 чол.) перейшли на бік Могили, віддавши йому "корогви, бубни та інші клейноди турецькі"[21]. Сам гетьман був схоплений і відправлений у подарунок польському королеві до Яворова, де, очевидно, і був страчений. Щодо цих подій німецька газета "*Leipcig Post*" в інформації від 1 жовтня подала наступні відомості: "*Indessen hat der Cosackische Feld-Herr Mohila auch nicht geschlaffen, in dem er selbst in Niemierow blieben, 4000 Man aber von scinen Volskern gegen Jagorlik auscommandirt, welche auch dahin glucklich gekommen, und dab Stattlein Jagorlik, welches von der Natur und Kunst ziemlich feste, erobert, und den Verrathen Solimko, der sich von den Cosackiscen Volkern zu dem Feinde erkauffen lassen, uund sich daselbst mit 1200 Schutzen versperret hatte... den Solimko aber, neben andern zu Ihr. Kon. Majest. gebracht*"[22].

Ця поразка не зупинила бейлербея Кам'янецького еялету. В жовтні

1685 р. він доручив татарському солтан-калзі, щоб той в Немирові замість невдалого Сулимки " за гетьмана Самченка козака осадив"[23]. У зв'язку з цим ханський син наказав новому гетьману Самченку за 12 днів дійти до Немирова і дав на допомогу 20 тисяч своїх людей, щоб ті разом з козаками завоювали правобережну столицю. Але ця військова акція також завершилася невдачею. За оцінкою історика Б. Крупницького, деструктивна діяльність гетьманів Т. Сулименка й Самченка в середині 80-х рр. звела нанівець попередні зусилля Г. Дуки в справі колонізації правобережних земель України[24].

Однак найдовше на посаді гетьмана "Ханської" України перебував Стецик (в інших джерелах: Стець, Стецик Тягинський, Стецько чи Степан Ягорлицький), який був призначений за наказом султана наприкінці 1685 – початку 1686 р.. Припускаємо, що під цими іменами й прізвиськами переховувався ніхто інший, як український шляхтич і козацький полковник Степан Іванович Лозинський[25]. Ще у 1675 р. він був "начальником військ", які стояли на Поліссі й зі своїм загоном нападав на Корсунь, Трипілля, Стайки, Ржищів. Вже наступного року посли від Київського воєводства на коронаційному сеймі звернулися з проханням про заміну "свавільного" полковника[26].

З дозволу хана й молдавського господаря Стецик, наслідуючи Т. Сулимку, оселився в Ягорлику. Саме звідти новий гетьман здійснював постійні напади на українські землі з метою відвоювати їх у ставлеників Польщі. З 1686 р. він почав розсилати свої універсали із закликами до населення Правобережжя прийняти султанське й ханське підданство. Влітку 1689 р. Стецик з двома сотнями козаків і десятком тисяч татар на деякий час здобув Немирів, але невдовзі був вибитий звідти підрозділами комісара С. Дружкевича[27].

Лише у 1690 р., після невдалих спроб утвердити своїх гетьманів, султан Мегмед IV нарешті повністю віддав ініціативу в справі їх призначення та контролю над ними в руки татарських ханів. 19 лютого того ж року король Ян III Собеський писав до московського царя, що Стецика прийняв під свою опіку кримський хан: "...хан татарський гетьмана свого козацького на ім'я Стецько оголосив і зайнявши Сороки і Цеканівку там же йому консистенцію назначив"[28]. Це, на думку короля, робилося задля "одірвання, затягнення і згромадження людей українського народу проти християнства"[29].

За ханським наказом, протягом 1691 р. підрозділи Стецика захищали від польських і козацьких військ фортецю Сороки. Під час оборони цієї молдавської твердині від "татарського" гетьмана втекло декілька сотень

козаків на сторону королівського ставленика Гришка[30], що стало однією з причин здачі Сорок на користь Речі Посполитої. До речі, від Стецика досить часто втікали не лише козаки, але й старшина. Так, у вересні 1695 р. його покинув писар, який перейшов до козаків С. Дружкевича[31].

У серпні 1692 р., після смерті гетьмана Гришка, король обіцяв Стецику "амністію чи одпущення" й гетьманську булаву від свого імені, якщо той перейде на бік Речі Посполитої[32]. Але гетьман залишився вірним турецько-татарській протекції. "Сили військові турецькі з сераскером Мустафа-Башою, татарських кілька солтанів, волоських з Господарем і Стеця, перекинщика до татарів, з козаками на Сороку [напали]"[33], – повідомляв польський резидент у Москві Яна III Собеського в середині жовтня того ж року. У відповідь на польські домагання хан Селім-Гірей під час свого третього урядування писав до короля Речі Посполитої, що Кримський ханат ніколи не відмовиться від своїх прав на Україну[34].

Протягом кінця 80-х – першої половини 90-х рр. проти загонів Стецика дуже часто воювали правобережні козаки під керівництвом С. Палія, А. Абазина та Самуся. Восени 1693 р. козаки Палія мали намір оволодіти Ягорликом, який був резиденцією ханського гарнізону в Тягині, після чого фастівський полковник змушений був відступити. У цей час під керівництвом Стецика перебувало близько 3-х тисяч козаків і молдаван[35]. "Сім полків з господарем волоським, Стецьком козацьким і кільканаста тисяч орди стоять на Цецорі, готуючись до атакування Сороки"[36], – повідомляв невідомий свідок цих подій влітку 1693 р. Того ж року козаки полковника З. Іскри захопили "волоха, якого Стецько посилав з листами до нурадин-солтана", а загін полковника Яреми розбив турок під Очаковим і полонив "двох волохів", що воювали у Стецика[37].

17 жовтня 1693 р. гетьман І. Мазепа писав до царя, що Палій прислав до нього чотирьох полонених молдаван, які просили відпустити їх додому, "де сподіваються на заступництво свого володаря Стецика Ягорлицького"[38]. До речі, Стецик неодноразово присилав до правобережного полковника С. Палія його людей, що раніше були захоплені в полон і прохав обміняти їх на своїх козаків чи знатних татар, які перебували в неволі у Фастові.

Крім того, Стецик надсилав листи й посольства до лівобережного гетьмана І. Мазепи. Так, у липні 1693 р. до Батурина прибув "тлумач Стецика Ягорлицького на ім'я Степан", який подав на ім'я Мазепи листа. Разом з ним було п'ять козаків і один татарин. Вони привезли двох "москалів", яких хотіли виміняти на татарських мурз, що знаходилися у Севській в'язниці. І. Мазепа відправив їх до севського воєводи Ф. Баря-

тинського, а перед тим розпитав про становище в Білгородській орді[39].

Сучасники свідчать, що Стецик листувався з султаном. Одного разу, на початку осені 1693 р., козаки С. Палія перехопили такого листа[40]. А невдовзі "ханський" гетьман помстився фастівському полковнику, оточивши в жовтні його підрозділи під Сорокою й пославши за допомогою до турецького гарнізону в Тягині. Але Палій зумів уникнути поразки вдало відбившись з двома сотнями козаків від тисячного загону Стецика й однієї тисячі яничар[41].

Відомості про сутички "ханського" гетьмана з правобережними козаками постійно зустрічаються в документах за 1694 – осінь 1695 рр. Так, у листопаді 1694 р. наказний королівський гетьман Самусь "села Стецикові розгромив і 6 000 овець забрав"[42]. Літописна згадка від 14 вересня 1695 р. говорить, що полки Самуся і С. Палія здійснили напад на Дубосари, де тоді перебував Стецик: "...вони те місто і замок вщент спалили, людей до найменшого дитяти витяли, здобичі набрали до 2 000 возів і худоби у кільканаста тисяч штук"[43]. Але на переправі через Дністер їх наздогнав Стецик, що встиг утекти з Дубосар і привів на допомогу підрозділи тягинського бея. У результаті короткого бою вони змогли відібрати частину здобичі і вбили близько двохсот самусевих козаків. 9 листопада того ж року королівський секретар Домінік Вільчек повідомляв польському королю, що з Сороки двісті піших і п'ятнадцять кінних козаків ходили воювати "ханські" села. Попереджений молдаванами, їх наздогнав Стецик з 400 вершниками і цілий день атакував "польських" козаків. Ті зуміли не лише відбитися, але й знешкодити 50 нападників та смертельно поранити самого Стецика[44]. Очевидно, що через декілька днів він помер. Про це повідомляв папу римського нунцій апостольський з Варшави в інформації від 28 листопада[45]. Також це підтверджував лист Яна III Собеського до царя Петра I від 3 березня 1696 р., де він з радістю повідомляв, що покінчено з черговим "ханським" гетьманом, а турки з молдаванами не можуть відбити в поляків жодної фортеці над Дністром[46].

У наступні роки традиція призначення козацьких гетьманів від імені кримського хана для управління (значною мірою формального) Правобережною Україною не припинялося. В 1698 р., під час походу лівобережного полків до Причорномор'я, серед козаків з'явився лист "гетьмана ханською милістю" Івана Багатого. У ньому він закликав лівобережців відмовитися від московської протекції і запитував їх, чому вони так вірно служать "тим іудам-москалям", адже ті "за допомогою вашої роботи і вашої мужності" зміцнюють свою державу[47]. А тому він

закликав переходити під зверхність Кримського ханства. На жаль, більше даних про діяльність цього гетьмана віднайти не вдалося.

Відразу ж після постанови польського сейму в 1699 р. про знищення правобережних полків частина козаків на чолі з полковниками Т. Маяцьким і Ф. Швачкою звернулися за протекцією до кримського хана Девлет-Гірея II: "*Чи хіба від тієї Речі Посполитої синів коронних облишили наглядати за правами і вольностями нашими військовими від прадавніх батьків Війську Запорозькому наданих і взятих через москаля особливого неприятеля нашого...в протекцію мужнійшого Хана Його Милості навмисне склонилися*"[48]. Наприкінці листа вони відзначали, що "за наказом хана, що вийшов з ордами і сином своїм Батир-Гіреєм солтаном і досягнув вже Кубліча, мусимо вже з Дашова виступати"[49].

Але відмова частини правобережного козацтва від польської протекції й перехід її під турецько-татарську зверхність не допомогла Війську Запорозькому "з правого берега" Дніпра. Згідно Карловицького мирного договору між Османською імперією й Польщею, вся територія Правобережної України поверталася під владу короля, а посада "українського гетьмана, що перебував на службі Порті Оттоманській, який зараз у Волоській землі резидує"[50], мала бути скасована. Можливо, цим гетьманом був І. Багатий, а може, й П. Іваненко. Сьогодні джерел, які б підтверджували цей факт, не знайдено.

Таким чином, на певний час Туреччина й Крим позбулися права на зверхність, але не політичного впливу на цей регіон України. Хоча в останній чверті 17 ст. їм так і не вдалося збудувати "великий перехідний міст на північ від Чорного моря", вони не полишали своїх планів щодо підкорення українських земель. Відмова султана й хана від Правобережжя не означала зникнення з тогочасної політичної карти "Ханської" України, правителі якої від початку 18 ст. діяли, головним чином, на території молдавського Придністров'я. Кероване козацькими гетьманами, що визнавали протекцію султана Османської імперії й хана Кримського ханату, це буферне напівдержавне військово-адміністративне утворення (згодом його столиця була перенесена з Ягорлика в Дубосари) [51] проіснувало аж до 1760-х рр. і було своєрідним проявом опозиції політичній орієнтації лівобережної частини Українського гетьманату на Москву.

17

"Палієва держава" між польським королем і російським царем (середина 1680-х – 1704 рр.)

"Я поселився на вільній козацькій Україні, Речі Посполитій нема ніяких справ до цієї області, і я лише маю право в ній розпоряджатись, оскільки я істинний козак і виборний вождь свого народу"

(зі слів С. Палія, 1702 р.)

Військово-політична діяльність українських гетьманів та поступова колонізація ними правобережних земель у першій половині 80-х рр. 17 ст. зрештою принесли свої результати. За визначенням вітчизняних істориків, протягом другої половини 80-х – 90-х рр. тут ішов неухильний процес відродження політичних структур Українського гетьманату[1]. Проте, незважаючи на досить велику кількість праць, які висвітлюють даний період козацької держави ранньомодерної доби, існує певна невизначеність в історіографічній оцінці політичної ситуації, яка склалася у цей час на правобережних українських землях. Це спричинене не лише відсутністю комплексу джерел, який дозволяв би дати вичерпну характеристику такому своєрідному явищу, як "Палієва держава", а й деякими суб'єктивними факторами формування вітчизняної історичної науки в попередні роки. Разом з тим, українська історіографія вже досить добре висвітлила події визвольної боротьби правобережного козацтва проти влади польських урядовців наприкінці 17 – на початку 18 ст.[2] Проблема ж всебічного вивчення формування українських державних інститутів під час козацько-шляхетських конфліктів, на нашу думку, ще чекає на свого дослідника. А тому зупинимося лише на питанні віднов-

лення козацькою старшиною традиції балансування між визнанням протекцій двох монархій – Польської й Російської корон – задля збереження власної влади над правобережною частиною України.

Слід також відзначити, що розкриваючи діяльність фастівського (білоцерківського) полковника С. Палія та його прибічників, науковці головним чином акцентували свою увагу на взаємовідносинах правобережної старшини з урядами Лівобережної України та московськими царями[3]. Проте об'єктивне прагнення керівників правобережного козацького устрою до об'єднання із Задніпров'ям не могло здійснюватися лише через стосунки з лівобережними гетьманськими урядами і їхніми протекторами. Політичне становище правобережних земель колись єдиного гетьманату примушувало керівників її козацької організації діяти в межах визнання сюзеренітету королів Речі Посполитої. Тим більше, що в попередні роки саме польський монарх стимулював відродження структур Війська Запорозького на території Київщини й Брацлавщини.

Заходи старшини, що мали на меті відродження зруйнованого краю й захист його від турецько-татарських нападів, підтримувалися королівським урядом Яна III Собеського. Саме він видав С. Палію, Самійлу Івановичу (Самусю), Андрію Абазину, Грицьку Івановичу (Гришку), Захарію Іскрі, Павлу Апостолу-Щуровському та іншим полковникам привілеї, що узаконювали певні військово-адміністративні права цих козацьких зверхників на території Київщини та Брацлавщини. Стародавні "права та вольності Війська Запорозького" підтверджувалися постановою Вального сейму від 16 лютого 1685 р.[4] Вже 25 серпня того ж року С. Палій, перебуваючи в Білій Церкві, видав універсал, в якому сповіщав усіх, хто проїжджав територією Білоцерківського полку, про запровадження мита на користь "нової-старої" козацької адміністрації. 10 вересня датується перший лист козацького полковника до свого сюзерена – короля Яна III Собеського[5].

Від часу обрання гетьманом Лівобережної України І. Мазепи Палій розпочинає активну переписку з ним. Очевидно, перший такий лист був відправлений правобережним полковником з Фастова до Батурина в лютому 1688 р. У ньому подавалася інформація про пересування Кримської та Буджацької орд[6]. Як про перший так і про всі наступні листи Палія гетьман Мазепа повідомляв (а більшість з них пересилав) до Москви.

У тому ж році С. Палій уперше звернувся через лівобережного гетьмана до московського уряду з проханням прийняти його під гетьманський регімент та зверхність російського монарха. "Писав до мене зі сторони

королівської величності охотницький полковник Семен Палій... просить мене, гетьмана, щоб я з людьми, які при ньому прийняв під свій регімент, в богохраниму державу його царської пресвітлої величності, який його лист Палія посилаю...",[7] – повідомляв І. Мазепа російському князю О. Голіцину. Однак, зважаючи на укладений між Варшавою й Москвою "Вічний мир", ініціатива фастівського полковника не була підтримана. Мабуть, з огляду на це влітку 1689 р. відновлюється листування між С. Палієм та королем Яном III Собеським, в якому козацький полковник наголошує на тому, що він є підданим Речі Посполитої[8]. У листі від 24 серпня він дякує королеві за надання йому привілею на с. Романівку та просить прийняти у Варшаві його посланців[9].

А вже 16 квітня наступного року фастівський полковник звертається до російського воєводи в Києві князя М. Ромодановського: "Я тут, залишаючись на тому прикордонні, був завжди зичливим і вірним пресвітлим православним государям..."[10]. Через декілька днів С. Палій повідомляв лівобережному гетьману про вдалу битву з татарами під Білою Церквою, а також вдруге просив І. Мазепу посприяти, щоб "через милість вашу у пресвітлих монархів.., прийнятий був"[11]. Одержавши відмову, причиною якої було небажання царського уряду порушувати російсько-польські домовленості, правобережний полковник знову вирішив запевнити короля Яна III Собеського у своїй відданості. У листі до польського монарха від 30 травня з Фастова Палій писав: "… впавши до ніг В. К. М. (вашої королівської милості. – *Т. Ч.*) пана нашого милостивого, чинимо подяку і вірну зичливість до останку життя мого, як вірний підданий В. К. М., з людьми полку мого служити неодмінно готовий…"[12]. Крім того, козацький полковник просив свого зверхника позбавити його від "гніву" великого коронного гетьмана С. Яблоновського, який разом з полком П. Апостола-Щуровського не давав розміщуватися Палієвим козакам на "консистенціях", які раніше були визначені їм королівським урядом. Наприкінці листа полковник прохав Яна III Собеського надіслати додаткову плату для його війська, бо присланих двох тисяч злотих, які прийшли перед тим з Варшави, не вистачало для утримання полку.

Утвердження козацького устрою на Київщині викликало невдоволення місцевої шляхти та духовних осіб, адже на їхні землі почала поступово поширюватися влада С. Палія. Зокрема, в інструкції послам від Київського воєводства до короля, датованого 29 травня 1688 р., відзначалося, що "на Поліссі київськім Палій підданих наших в своїх обертає і так вже кілька років"[13]. Щоб уникнути конфлікту з королем, козацький полковник запевняв польського володаря, що не має наміру

займати "ті добра, які Богу і Церкві належать"[14]. Одержавши про це звістку з Варшави, київський біскуп А. Залуський дозволив козакам Палія розташуватися в його володіннях за умови, щоб йому не робили "ущербу в орендах"[15]. Однак, незважаючи на це, фастівський полковник продовжував політику витіснення польської шляхти з Правобережжя.

З огляду на невиконання Палієм наказів коронного гетьмана С. Яблоновського, комісара С. Дружкевича та наказного козацького гетьмана Гришка, він разом з декількома сотниками у вересні 1689 р. був заарештований польськими урядовцями. Старшини перебували у в'язниці майже півроку – до квітня 1690 р. і були випущені звідти за особистим наказом Яна III Собеського[16]. Очевидно, ув'язнення було своєрідним застереженням короля щодо стремління правобережного козацтва перейти на бік російського монарха. Але, щоб утримати незадоволеного Палія під своєю владою, відразу ж після його звільнення король наказує повернути полковнику Фастів[17].

Восени 1691 р., після вдалого походу на Білгород, С. Палій наказав стратити нобілітованого шляхтича, козацького полковника П. Апостола-Щуровського. "Такого великого утиснення Війська нашого від Апостола не могли витримати"[18], – виправдовувався він перед королівським комісаром С. Дружкевичем. Водночас Палій запевняв польського урядовця, що не має наміру шукати собі з військом "іншого пана", хоча раніше неодноразово звертався до І. Мазепи з проханням прийняти його під гетьманську булаву та зверхність царя. Однак С. Дружкевич не довіряв запевненням полковника, про що свідчать його листи до Варшави.

У червні 1692 р. до Фастова прибула спеціальна делегація від короля Речі Посполитої на чолі з київським стольником Кшиштофом Ласкою. Очевидно, польські урядовці все ж таки зуміли переконати Яна III Собеського в тому, що Палій вирішив змінити протекцію. Королівські представники мали запропонувати полковникові визначитися зі своєю підлеглістю й визнати зверхність одного з монархів – короля чи царя. У супроводжувальному документі, наданому королем К. Ласці, відзначалося, що "якщо (Палій – *Т.Ч.*) залишається на нашому боці, уродзоним нашим і підданим іншим монархам чинить прислугу і від них більшу *deperdentia* ніж від короля, через що краще б не було нічого такого, що залишало в єдності з царями проти поган... *По-рицарськи його кохаю і два способи йому подаю, щоб один із них собі обрав – пішов або на сторону Московську або панств ЙКМ (*його королівської милості – *Т.Ч.) швидше прийняв...*; щоб з Києва вивіз двори, щоб язиків більшу частину не відсилав (до Москви – *Т.Ч.*), з тамтешніми людьми в походи не ходив... "[19]. Однак вся

наступна діяльність правобережного "узурпатора" частини України засвідчувала, що він так і не прислухався до попереджень польського короля й надалі застосовував тактику лавірування між обома монархами, вичікуючи сприятливої міжнародної ситуації для об'єднання України.

Після надання допомоги військам І. Мазепи у відбитті нападу "ханського" гетьмана П. Іваненка (лютий, 1693 р.), а також спільного з лівобережними полками походу на Кизикермен С. Палій намагається повернути захоплені відділами регіментаря Б. Вільги прикордонні території Фастівського полку. Одночасно він знову вдається до дипломатичних заходів. У листі до Яна III Собеського від 16 травня Палій повідомляв, що без дозволу короля ходив у похід з лівобережними полками, і виправдовував ці свої дії існуванням "спільної й нерозривної монаршої ліги" проти турків. Водночас він прохав прийняти свого сотника Павла з татарським "язиком" і обіцяв для підтвердження вірності королеві знову вступити в боротьбу з турецько-татарськими військами на подільських землях. "Щоб не був випущений з ласки і опіки монаршої, з полком моїм найпокірніше прошу"[20], – писав Палій наприкінці листа. Разом з тим, його одночасні наполягання бути прийнятим під царську опіку теж не залишалися без уваги – наприкінці 1693 р. у Москві та Батурині розроблявся план таємного підданства фастівського полковника Російській короні[21].

На початку 1694 р. відновився наступ польських військ на чолі з коронним гетьманом С. Яблоновським на Фастів. С. Палій послав до короля своїх представників з проханням пояснити, чому коронний гетьман здійснив на нього напад. Можливо, саме після цього звернення Ян III Собеський наказав припинити військові дії проти правобережних козаків, оскільки відділи регіментаря Б. Вільги відступили з території Фастівщини на Полісся. Крім того, Палій уклав перемир'я з Вільгою і Яблоновським: "...Вимушений з ляхами з'їжджатися і учинити мир для того, щоб війська більше польські на мене не наступали"[22]. У результаті примирення коронні війська звільнили більшу частину Фастівського полку, де знову розмістилися сотні С. Палія. Можливо, в 1694 р. полковник все ж таки таємно визнав протекцію царя. Опосередкованим свідченням цьому є наведені літописцем С. Величком такі слова гетьмана І. Мазепи до Петра І: "Під час того перебування його (С. Палія – *Т.Ч.*) у мене в Батурині заповідав я йому іменем живого Бога і сповіданням християнської православної віри, щоб він, як почав служити вам, великим государям, православним монархам, так до кінця зберіг непорушимо свою вірність і до мене гетьмана був у неодмінному

доброхітті. ...Він учинив обіцянку, як і раніше, що воістину служитиме вам, великим государям"[23].

Восени того ж року відділи правобережного полковника здійснили успішний похід на буджацьких татар. Повертаючись до своєї резиденції, Палій надіслав до білоцерківського коменданта "реляцію" з повідомленням про знищення семи татарських поселень та відправив до польського короля й коронного гетьмана декілька взятих у полон "язиків", яких супроводжували козаки. Про них писав до короля, перебуваючи в Батурині, польський посол К. Ісарович: "Пане милостивий, відаю, що у В. К. М. (вашої королівської милості – *Т.Ч.*) були двоє козаків у Жовкві від Палія, коли В. К. М. полював у полі, і вони теж були в полі і кланялись В. К. М.; скоро їх гетьман коронний і каштелян краківський відправив до Палія. А як тільки прийшли, то і тієї ж години він послав їх до Мазепи в Батурин, яким, певно, гроші дано, щоб віддали Палію"[24].

Разом із коронними військами Речі Посполитої правобережні козаки воювали проти турків і татар на Поділлі. Відпускаючи своїх козаків на королівську службу, Палій, за свідченнями очевидців, говорив, що "піхота від мене не відстане, одягнувшись (у короля – *Т. Ч.*), повернеться назад"[25]. Коли наприкінці 1695 р. одного з сотників С. Палія польська шляхта намагалася витіснити з Полісся, полковник звернувся до польських урядовців: "… зараз усе Полісся видано на військо козацьке"[26]. "Козаки узурпують собі при консистенціях *intraty* з добр як земських, так і королівських..." [27], – скаржилася у 1696 р. брацлавська шляхта. Саме в цей час, за словами історика Б. Крупницького, полковник Палій перетворився на справжнього володаря великої частини Правобережної України [28].

С. Палій підтримував стосунки не лише з королем, а й з іншими представниками панівних кіл Речі Посполитої. З 1693 р. у Вільні, при дворі литовського воєводи Казимира Сапєги, був "акцентований" представник фастівського полковника. Тісні контакти в козацького керівника були також і з мінським воєводою К. Завішею. Коли той у лютому 1695 р. прибув до Фастова, то "був прийнятий і трактований мило"[29]. Особливі взаємовідносини склалися у Палія також з коронним підстолієм Ю. Любомирським, військові підрозділи якого досить часто брали участь у спільних козацько-польських операціях проти татар. Український полковник листувався з белзьким воєводою А. Синявським, овруцьким старостою Ф. Потоцьким та магнатом Ф. Замойським[30]. "Проста мова козацька не має бути доводом проти осіб гідних",[31] – так говорили польські урядовці, які не підтримували зв'язків своїх колег з С. Палієм. Листуючись з представниками урядових кіл Речі Посполитої, полковник намагався

аналізувати внутрішньополітичну ситуацію, яка складалася в цій країні, а також прогнозувати розвиток подій, які могли вплинути на ставлення панівних кіл Польщі до козацького устрою Правобережної України.

Король Речі Посполитої *Август II*

Смерть Яна III Собеського й період безкоролів'я розділили політичну еліту Речі Посполитої на два табори, кожен з яких схилявся до різних кандидатур на трон. У цей час прихильники саксонського курфюрста Августа звинувачували Палія в тому, що він підтримував французького принца Конті, який також претендував на польську корону. Однак невдовзі після обрання Августа II Сильного український полковник визнав його владу, хоча спочатку його стосунки з новим королем були напруженими. У січні 1698 р. польський монарх звертався до Палія: "... Ти наче робиш вигляд, що нас не розумієш... мусиш виконувати обов'язки і права публічні"[32]. Полковник, зважаючи на невдоволення короля його неувагою до найвищої влади Польщі, у травні того ж року відрядив до Варшави татарських полонених, а в листопаді – "відібраний цікавий документ" про плани кримського хана. У відповідь Август II Сильний надіслав до Фастова свою корогву з королівським гербом[33]. Не забував правобережний полковник і про налагодження взаємин з великим коронним гетьманом, який після сеймових постанов 1697 р. активізував дії своїх військ на Київщині. У листі до С. Яблоновського від 23 листопада 1698 р. С. Палій засвідчував, що готовий "велику чинити В. М. прислугу "[34]. Тим самим він намагався уникати можливих військових заходів польського урядовця.

Але вже наступного року ситуація в польсько-українських відносинах

докорінно змінюється. Вальний сейм 1699 р. приймає постанову про заборону утримання "козацької міліції" – саме так іменували українські козацькі полки польські політики. Одержавши звістку про цю сеймову ухвалу, старшина зібрала раду у Фастові. 15 серпня 1699 р. до короля Августа II Сильного було відіслано листа за підписом "Семена Палія, полковника Війська В. К. М. (вашої королівської милості – *Т.Ч.*) Запорозького, сотників, отаманів і черні", у якому, зокрема, говорилося: "… аби могли без клопоту, спокійно на своїх осідлостях перебувати, бо ми від Найяснішого Антесесора В. К. М. і цілої Речі Посполитої під час початої з неприятелем меча святого війни затягнені і утверджені листом Й. К. М. великі вольності і в проживанні нашому. З того часу статечно і вірно у великих битвах з неприятелем здоров'є своє втрачаючи, кров проливаючи про достоїнствах В. К. М. і цілої Речі Посполитої, тут на Україні проживаємо"[35]. Далі козацтво скаржилося на те, що його витісняють за допомогою військової сили з повторно колонізованих земель.

Для контролю за виконанням своїх вимог до королівської резиденції вирушило козацьке посольство на чолі з полковником З. Іскрою. Рішення ради сенату про наділення "демобілізованого" козацтва визначеними коронним урядом землями задовольнило тільки певну частину правобережців. С. Палій у листі до короля від 22 серпня 1700 р. рішуче не погодився з такою постановою польської верховної влади. Перед тим він уклав тимчасове перемир'я з регіментарем Б. Вільгою, який розпочав виконувати наказ сейму про знищення українського козацтва на Правобережній Україні. Цікаво, що лівобережний гетьман І. Мазепа, оцінюючи тогочасну поведінку правобережного полковника, говорив: "… *Палій то на цю (*царську – *Т.Ч.), то на ту (*королівську – *Т.Ч.) сторону схиляється і не може нічого твердо і міцно у себе постановити*"[36].

Звернення правобережної старшини до московського царя й гетьмана про політичну та військову допомогу не мали успіху. Тому восени 1700 р. С. Палій домовився з коронним гетьманом С. Яблоновським про припинення воєнних дій. Але невдовзі дипломатичні заходи Палія та інших полковників правобережного Війська Запорозького щодо примирення з урядовими колами Польщі втратили ефективність. Наполегливі прохання правобережної старшини до гетьмана Мазепи про приєднання їхніх полків до лівобережного гетьманату, зважаючи на тогочасну міжнародну ситуацію, закінчилися безрезультатно. Разом з тим, з огляду на існування польсько-російського миру, С. Палію вдалося за короткий проміжок часу відродити на Правобережжі державні інститути

Українського гетьманату.

Зважаючи на постійні військові дії, які велися між Польщею й Туреччиною, татарські набіги і спротив польської шляхти, розміри території, яку займала "Палієва держава" в другій половині 80-х рр. 17 ст. – на початку 18 ст., не були сталими. Козацький устрій охоплював межі колишніх Київського (правобережної частини), Білоцерківського, Паволоцького, Корсунського, Уманського, Брацлавського, Черкаського (правобережної частини), Чигиринського, Тарговицького й Могилівського полків[37]. Новоутворений Фастівський полк як адміністративна одиниця охоплював частини територій зниклих у середині 70-х рр. Білоцерківського, Паволоцького, Таргoвицького та Київського полків. На південно-західних землях Білоцерківського полку виник Богуславський полк, який частково поширювався на південні райони Паволоцького. Наказний гетьман Самусь намагався відродити Кальницький (Вінницький) полк. Дуже важливу роль у процесі відродження інститутів української державності відіграло відновлення Брацлавського полку на чолі з А. Абазином. Його влада розповсюджувалась не лише на територію, яку займав Брацлавський полк у 50 – 70-ті рр. 17 ст., а й охоплювала окремі сотні колишніх Уманського, Кальницького й Могилівського полків. На південній Київщині за допомогою полковника З. Іскри відновив свою діяльність Корсунський полк, який поширювався на частину території зниклих Канівського, Черкаського й Чигиринського полків.

Наприкінці 80-х рр. починає відновлюватися традиційний західний кордон гетьманату. Те, що полковник Палій "узурпував собі владу" на території по р. Случ, відзначалося ще на сеймі 1688 р.[38] На цьому наголошував і один з депутатів вального сейму у 1692 р: "...привласнює (Палій – *Т.Ч.*) собі... аж по Случ"[39]. У тому ж році королівський комісар С. Дружкевич скаржився до Варшави, що фастівський полковник створює "удільну провінцію" й претендує зайняти всі українські правобережні землі до межі Київського воєводства з Волинським[40]. Неодноразово відзначав політичне "свавільство" козацької старшини, яка встановлювала власні кордони в 90-х рр., коронний гетьман С. Яблоновський. Восени 1692 р. козацькі сотні знаходились у містечках південно-східної Волині – Любарі, Лабуні, Полонному й Грицеві, а західна межа козацького устрою проходила по лінії Демидів-Литвинівка-Бородянка-Радомишль-Коростишів[41].

Північний кордон козацького устрою в даний період постійно зазнавав змін. Спочатку він проходив по річках Прип'яті й Словечній, які безпосередньо межували з Великим князівством Литовським. Під час

визвольної боротьби північні райони Київщини, на які поширилась влада С. Палія, територіально зменшились і почали обмежуватись р.Уж, а згодом р. Тетерів. Слід зазначити, що в окремі роки козацький устрій поширювався на територію більшої частини Овруцького повіту. Саме поблизу Тетерева, неподалік Іванкова, у 1694 році відбулося укладення перемир'я між військами польського регіментаря Б. Вільги й українського полковника С. Палія. У липні 1696 р. коронний референдар С. Щука скаржився на те, що правобережні козаки захопили Горностайпільську, Бородянську й Казаровицьку волості[42]. "Щоб війська польські на цю сторону Тетерева, де товариство його Палієве...не переходили", – писав лівобережний гетьман І. Мазепа до Москви в грудні 1699 р., повідомляючи про стремління фастівського полковника встановити північні кордони власних володінь[43]. У листопаді 1701 р. київська шляхта внесла до інструкції на вальний сейм повідомлення про те, що, "зайнявши собі по р. Тетереву якийсь кордон"[44], С. Палій розставляє там своїх козаків.

Західні кордони правобережних адміністративно-територіальних інститутів відроджуваного гетьманату межували з володіннями Київського полку, який підкорявся лівобережному гетьману. З боку Києва вони проходили по річках Ірпінь і Стугна, а на південному сході – по Дніпру. Для козацької організації Правобережної України даний кордон був майже символічним, адже він визначався міжнародними договорами між монархами Речі Посполитої й Московської держави. Прикордонна лінія між правобережною та лівобережною частинами України охоронялась, головним чином, лише гетьманами Лівобережжя, а не правобережними козацькими полковниками.

Дуже важко реконструювати південні межі володінь правобережних полковників у досліджуваний період. На південному сході вони межували з територією, на яку розповсюджувалась юрисдикція кошових отаманів Запорозької Січі. Можливо, південні кордони Брацлавського полку проходили вздовж річок Дністер та Кодима. У 1702 р. С. Палій та А. Абазин приєднали до своїх володінь Балтський, Ольгопільський, Ямпільський повіти та східні райони Поділля, де порубіжними південними містами були Калюс і Могилів[45].

Таким чином, на початку 18 ст. правобережна козацька старшина "узурпувала" майже всю територію Київщини, а також землі Східного Поділля та окремі райони Південно-Східної Волині. Звичайно, адміністративна влада українських полковників не була доконаною з огляду на тогочасне політичне становище Правобережжя і проблеми правових відносин між ними та королівською й шляхетською владами. Очевидно,

саме тому польська шляхта присвоїла С. Палію титул ***dux malorum et scelerum artifex***. В інструкції послам від Київського сеймику на вальний сейм 1692 р. відзначалося , що Палій, *"опираючись на Гадяцькі пакти, привласнює собі якусь монархію..."*[46] .

У зв'язку з цим в 1701 р. Польща розпочала широкий наступ на козацьку державність Правобережної України, а Палій припинив усілякі політичні відносини з королем та його підопічним, оголосивши свої володіння "вільною козацькою областю". На землях Київщини, східної частини Поділля та Волині влітку 1702 р. розпочалося повстання місцевого люду проти влади Речі Посполитої, яке сучасники порівнювали з Українською революцією середини 17 ст. С. Палій разом з іншими правобережними полковниками публічно відмовився від протекції польського монарха й заявив про присягу "наймогутнішому Пану Царю Московському і Вельможному Й. М. Пану Гетьманові Мазепі"[47].

Навесні 1702 р. у Фастові відбулася козацька рада, куди традиційно були запрошені представники інших станів українського суспільства від православної шляхти (серед них одну з головних ролей відігравав Д. Братковський), міщан (поряд з іншими їх репрезентував межигірський війт Ю. Косовський), нижчого духовенства (клеванський священник з Волині Іван)[48]. Від козацької старшини на раді виступили наказний гетьман Самусь, полковники С. Палій, З. Іскра та А. Абазин. Були вирішені наступні питання: 1) не вступатися з Правобережжя без боротьби й проводити агітацію серед місцевого населення, щоб збирати сили для антипольського повстання; 2) захопити найсильнішу польську фортецю Біла Церква; 3) у ході повстання заявити про об'єднання з Лівобережною Україною й провести об'єднавчу козацьку раду[49].

Безпосереднім поштовхом до збройного виступу стало те, що великий коронний обозний (очевидно не без дозволу самого короля) прислав до Богуслава свого представника й наказав "відібрати у нього Самуся військові клейноди, які після Могили йому в догляд вручені, як то: булаву, бунчук, печатку і п'ять гармат[50]. Така неповага переповнила чашу терпіння козаків та їхнього гетьмана, який відмовився віддавати свої атрибути влади полякам. Не стерпівши образи, Самусь, як засвідчує джерело, "... тих присланих поляка і жидів до смерті побив, а потім до Корсуня: губернатора тамошнього і драгунію скільки було і жидів всіх смерті віддав же, також і в Лисянці то учинив"[51]. Свої жорстокі дії по відношенню до місцевої польської шляхти й верхівки єврейського населення Самусь пояснював тим, що від місцевого українського люду постійно "чув відчай", а тому мусив боротися за їхні права, які протягом багатьох десятиліть

утискалися політичною й торговельно-економічною владою східних воєводств Речі Посполитої.

Образи й прагнення повсталого козацтва (до яких долучилася й частина патріотично налаштованої православної шляхти та дрібного духовенства) були викладені гетьманом Самусем у документі під назвою "Маніфест до білоцерківської громади"[52] та ряді листів – до гетьмана І. Мазепи, представників лівобережної старшини та правобережного козацтва. Так, наприклад, у листі Самуся Івановича, "Гетьмана українського" (саме так він був підписаний) до козацької старшини Поділля від 7 вересня 1702 р. відзначалося: "*...Цареві Московському і пану Гетьману Мазепі цілою душою присягнув ... служити вірно на службі монаршій і регіментарській за весь народ православний Український, щоб від того часу ляхи з отчизн наших українських відійшли і вже більше на Україні не розпоряджалися...*"[53]. Заява про підданство Петру І й І. Мазепі свідчила ні про що інше, як про бажання сполучити право- і лівобережну частини Українського гетьманату. Однак ні російський цар, ні його регіментар Мазепа не поспішали визнавати протекторат над правобережним козацтвом, з огляду на укладений "Вічний мир" між Польщею й Росією. Протягом серпня-вересня Самусь неодноразово писав і відсилав своїх представників до лівобережного гетьмана, прохаючи допомоги, але той відповідав, що без наказу російського монарха не може цього зробити. Мазепа хоча й хотів об'єднати Україну, але на той час сподівався це зробити іншим шляхом – за допомогою міжнародних домовленостей Петра І й Августа II Сильного.

Розуміючи, що лівобережний уряд вагається щодо підтримки повстання, гетьман Самусь зібрав п'ятитисячне військо й вирішив самостійно атакувати Білу Церкву – 4 вересня він вже був біля її мурів. 12 вересня відбувся перший штурм, який завершився невдало, зважаючи на нестачу в козаків боєприпасів, озброєння та спеціальної техніки. Однак це не дуже засмутило Самуся, який вирішив досягти свого задуму мирними засобами. Він звертається до білоцерківських міщан із закликом підтримати повстанців і перейти на їхній бік. "... Міщани не міщанами, через панщину велику милості не було. Вже і козак хоч найслухняніший, то нижчий у них, бо вже всім ярмо на шиї козацькі мали тією осінню остаточно бути"[54], – вказував на причини свого збройного виступу Самусь. Якщо вся Україна від Дніпра до Дністра підніметься на "ляхів", то вони швидко опиняться за давньою польсько-українською межею ("по р. Случ") і скрізь запанують "вольності козацькі", – агітував білоцерківців козацький провідник. Він вирішив більше не атакувати місто, тим самим даючи його

міщанам та польському гарнізону певний час на роздуми. Залишивши декілька тисяч козаків біля стін Білої Церкви, Самусь разом з основними силами вирушає у напрямку Вінниччини для сполучення з брацлавським полковником А. Абазином (який перед тим відвоював Брацлав) і визволення від польської присутності подільських міст і містечок.

14 жовтня Самусь звернувся до великого коронного гетьмана Є. Любомирського з листом, в якому говорив, що "вольностей згідно права нашого не маємо в Україні"[55], а вже 26 жовтня повстанці розгромили коронні війська та частини посполитого рушення Я. Потоцького й Д. Рушиця під Бердичевом. Протягом жовтня-листопада козацькі підрозділи Самуся, А. Абазина, С. Палія, М. Омельченка, З. Іскри оволоділи такими містами, як Вінниця, Немирів, Котельня, Бердичів, Бихов, Бар, Дунаєвці, Шаргород, Буша, Рашків, Калюс та інш. Колишня столиця правобережних гетьманів Ю. Хмельницького, С. Куницького, А. Могили, Гришка містечко Немирів було атаковане з двох боків: самусеві козаки штурмували з півночі, абазинцеві – з півдня. Місцева залога боронилася три дні. Четвертого дня козаків підтримали міщани, які розпочали боротьбу з поляками в самому місті. Таким чином був опанований Немирів, звідки Самусь вивіз 12 гармат[56]. Отже, зважаючи на попередні здобутки, козацька влада охопила протягом невеликого проміжку часу більшу частину Правобережжя – Київщину, Східне Поділля й навіть окремі райони Західної Волині та Галичини.

Такий стрімкий розвиток подій занепокоїв польського короля і змусив його видати універсал до Самуся й "усього козацького війська" з наказом не "узурпувати" Україну, перестати бунтувати й розійтися по домівкам. Окрім того він пропонував направити українську войовничість проти спільного ворога – шведів, які на чолі з Карлом XII Густавом увійшли до Польщі. Також Август II Сильний обіцяв правобережному козацтву, що призначить спеціальних комісарів, які б вивчили (?) завдані йому "кривди"[57]. Начебто король не був ознайомлений з політикою утисків козаччини і взагалі українського люду в попередні роки! Саме тому Самусь вже не довіряв своєму колишньому патрону, який перед тим наказав відібрати у нього гетьманські клейноди.

А як реагував на тогочасні події в Україні інший впливовий монарх – російський цар Петро I? У грудні 1702 р. він звертається з листом особисто до Самуся (якого називає "Самусь Іванов") та С. Палія й пропонує їм звільнити завойовані правобережні міста на користь поляків, при цьому зовсім нічого не згадуючи про можливість своєї протекції над Правобережною Україною[58]. На початку наступного року в листі до

Російський цар *Петро I*

Августа II Сильного цар писав: "Також що і не належало було нам, Великому Государю, до них, Самуся і Палія [писати], тому що вони піддані Вашої Королівської Величності і Речі Посполитої, про те наші, Великого Государя грамоти послали, щоб вони від цього злого бажання перестали"[59]. Отже, сподівання Самуся на підтримку російського монарха і втягнення Москви до українсько-польського конфлікту не справдилися.

Хоча віра повстанців і їхнього керівництва в "доброго православного царя" танула на очах, вони не збиралися відступатися від своїх задумів. Облога Білої Церкви, яка тривала з 2 вересня, завершилася капітуляцією польської залоги перед десятитисячним козацьким військом 10 листопада. До рук гетьмана Самуся і його прибічників потрапили великі трофеї: 28 гармат, 11 бочок пороху, 2 бочки сірки, 6 тис. великих і 10 тис. малих ядер, кількасот гранат, свинець, різна військова зброя, амуніція, припаси тощо[60]. Того ж дня Самусь відсилає листа до І. Мазепи з повідомленням про взяття польської фортеці "українською зброєю" й пропонує останньому направити до Білої Церкви "якусь знатну надійну людину" на посаду коменданта та "людей з сотню - другу, які б перебували в місті на правах залоги"[61]. У цій справі лівобережний гетьман 20 листопада звертається за дозволом до Петра І, але натомість не отримує від царя ніякої відповіді.

Взяття Білої Церкви козацькими військами стало кульмінацією у розгортанні повстання на Правобережній Україні. Вже на початку наступного, 1703 р., сюди вступає п'ятнадцятитисячна коронна армія на чолі з польним гетьманом А. Синявським. Він відвойовує в Самуся Бар, Хмільник, Немирів і починає підготовку до штурму Білої Церкви.

Правобережний гетьман знову (вже вкотре!) звертається за військовою допомогою до Мазепи, але не одержує її в повному обсязі – лівобережний правитель надіслав лише незначну кількість боєприпасів та грошей.

Зібравши розрізнені козацькі загони, Самусь вирішив дати бій польським хоругвам під Старокостянтиновим. Але більш чисельні сили противника під керівництвом Й. Потоцького та Я. Вишневецького розгромили повстанців, які втратили вбитими й пораненими близько півтори тисячі чоловік. За свідченнями сучасників, після цієї битви Самусь "в силі своїй став слабий"[62]. У січні-лютому 1703 р. козацький устрій на подільських землях був повністю розгромлений. Самусь разом з уцілілими підрозділами відходить до Білої Церкви, де разом з С. Палієм вирішує боротися до останнього. "Старшину бунтівників у більшій частині страчено, тільки Самуся не можемо дістати"[63], – повідомляли у квітні того ж року польські воєначальники. У цей час гетьман та правобережні полковники укріплювали Білу Церкву, Богуслав, Фастів і Корсунь.

Розуміючи, що в цих старовинних козацьких містах повстанців буде перемогти важче, владні структури Речі Посполитої знову вдалися до дипломатичних заходів. Ще 12 січня Август II Сильний звертається до Петра I з проханням заборонити лівобережним козакам переходити на Правобережжя для допомоги Самусю (а такі випадки були непоодинокими), а також карати тих, хто вже взяв участь у повстанні[64]. Російський цар відразу ж реагує на це звернення короля і 25 лютого відсилає до правобережної козацької старшини лист, в якому, зокрема, говорилося: "... а тобі, кінному Охотницькому Полковникові (Палію – *Т. Ч.*) і кінному Охотницькому Полковнику Самусю Іванову, якщо б і кривда яка з боку Його Королівської Величності від кого була, і про те довелося бити чолом Його Королівській Величності, і ті б всі противності заспокоєні були добрим охороненням заспокоєнням всенародним..., а від початого свого противного на сторону Королівської Величності наміри перестали ..."[65].

Крім того, між Польщею та Росією розпочинається переговорний процес, метою якого було укладання військово-політичного союзу. Поряд з повстанням на Правобережній Україні, причиною початку цих переговорів стало вторгнення до Речі Посполитої шведських військ Карла XII Густава, який мав далекосяжні плани щодо утвердження свого впливу в цьому регіоні Європи. 30 серпня 1704 р. польські та російські дипломати уклали т. зв. Нарвський трактат, згідно якого "українське замішання" й "узурпація" влади козацькою старшиною мали бути придушені спільними зусиллями обох сторін, а цар отримує право ввести свої війська на Правобережжя[66].

Незадовго до цього, 1 січня 1704 р., Самусь спільно з 15 старшинами вирушив на Лівобережжя для зустрічі з І. Мазепою. Метою цього "посольства" була передача Самусем лівобережному регіментареві своїх клейнодів, а отже, такою дією було б визнано єдиного гетьмана з "обох боків Дніпра". Також "тогобічні" полковники хотіли просити Мазепу про гетьманські універсали для їхніх полків на Правобережжі[67]. Спочатку Самусь побував у Переяславі, де мав зустріч з місцевим полковником І. Мировичем. Потому він рушив у напрямку Батурина й на деякий час зупинився в Ніжині. Саме тут його застав присланий Мазепою осавул з наказом гетьмана залишити привезені клейноди в Ніжині або забрати їх назад. Лівобережний гетьман відмовився їх взяти з огляду на те, що вони були надані польським королем і їхнє прийняття означало б порушення умов російсько-польського "Вічного миру". Таким чином, Самусю нічого не залишалося, як повернутися на Правобережжя.

Але невдовзі проблема об'єднання України під єдиною гетьманською булавою вирішилася зовсім іншим шляхом. У зв'язку з шведською загрозою, Август II Сильний запросив Петра І надати йому посильну військову допомогу. Російський монарх у свою чергу наказав правителю лівобережного Українського гетьманату вирушити на Правобережну Україну для об'єднання з польськими військами. У травні 1704 р. здійснилася давня мрія І. Мазепи та Самуся про злучення "обох боків Дніпра" – лівобережні козацькі полки вступили на Правобережжя. Вже в 20-х числах травня Самусь разом з С. Палієм та З. Іскрою приєднався до підрозділів Мазепи. 15 червня в таборі поблизу Паволочі Самусь нарешті передав тепер вже "обобічному" гетьману свої клейноди – булаву, бунчук і королівський універсал на гетьманство. Цю подію занотував у своєму літописі гадяцький полковник Г. Грабянка[68].

І. Мазепа залишив Самуся на посаді полковника Богуславського полку, а також наказав йому виділити дві сотні досвідчених вояків, які б увійшли до складу гарнізону Білоцерківської фортеці. У червні 1705 р. розпочалася нова бойова операція лівобережного козацького війська. За наказом Петра І 40-тисячна армія під керівництвом І. Мазепи рушила в напрямку Львова. У цьому поході брали участь і богуславські козаки на чолі з Самусем. Досягнувши кордонів Белзького воєводства, гетьманський уряд тим самим поширив свою владу на всю територію Правобережної України. І хоча польські урядовці виступали проти цього, до кінця липня 1708 р. (цього місяця гетьман разом з військом покинув терени Правобережжя) тут під захистом І. Мазепи урядувала місцева козацька старшина. До існуючих Корсунського, Білоцерківського, Богуславського

і Брацлавського полків приєдналися відроджені Уманський, Чигиринський та Могилівський .

Полковник Самусь продовжував боротьбу зі шляхтою, а тому поляки неодноразово вимагали передачі їм тієї території України, яка, згідно договору 1686 р., відійшла до Речі Посполитої. Звертаючись до Петра І, вони в лютому та липні 1707 р. пропонували йому арештувати Самуся, як це було зроблено раніше з С. Палієм[69]. І хоча тоді російський уряд не прислухався до порад своїх союзників, він все-таки пішов на цей крок трохи згодом і вже за зовсім інших політичних обставин. Натомість Самусь залишався на чолі свого полку та протягом 1708 – першої половини 1711 рр., захищав "права і привілеї" населення Правобережної України. На жаль, з огляду на відсутність повноцінних джерел, не маємо більш повної інформації про цей період його життя та діяльності. Знаємо лише, що він підтримав прихід на Правобережжя наступника Мазепи, гетьмана П. Орлика.

У березні 1711 р., відразу ж після переходу козацькими військами Орлика Дністра, полковник Самусь посилає до нього своїх представників, а згодом приєднується до нього з усім складом полку під Білою Церквою[70]. Невдалі штурми колись завойованої Самусем правобережної фортеці, яка тепер знову опинилася в руках поляків, спричинили відхід П. Орлика до Бендер. Полковник Самусь не захотів покидати України й у квітні 1711 р. обороняв Богуслав від більш чисельних сил командувача російських військ М. Голіцина, що діяв на Правобережжі спільно з підрозділами польного гетьмана А. Синявського. Під час довготривалого й жорстокого бою росіяни змогли оточити козацькі полки й полонити Самуся з сином, а також брата К. Гордієнка й майже всю старшину Богуславського й Корсунського полків[71]. Очевидець того бою засвідчував, що, незважаючи на втрату керівництва українці й далі мужньо оборонялися – зброю до рук брали навіть старі та діти[72].

Таким чином, треба зазначити, що протягом останніх десятиліть 17 ст. правобережні козацькі полки брали участь майже у всіх військових походах, які проводила польська армія проти Османської імперії та залежних від неї держав. Крім того, європейська програма дій, вироблена країнами, що входили до антитурецької "Священної ліги", передбачала самостійні військові походи українського козацтва проти турків і татар. Зважаючи на це, правобережні полки під керівництвом С. Палія, С. Самуся та інших полковників близько півтора десятка разів разом із лівобережними козаками здійснювали великі походи на турецькі володіння.

Колонізуючи землі Київщини та Східного Поділля, козацька

старшина відновлювала й запроваджувала традиції формування місцевої адміністрації періоду Української революції. Одержавши в середині 80-х рр. королівські привілеї на освоєння спустошених земель, полковники в наступні роки почали легітимізувати ними свою владу над територіями, де розміщувалися їхні полки. З часом органи козацького самоврядування перетворювалися на державні структури Українського гетьманату, які існували тут з 1648 до 1676 рр. й були знищені у другій половині 70-х – на початку 80-х рр. 17 ст. Одержуючи матеріальну допомогу від уряду Речі Посполитої й визнаючи зверхність польського монарха (якого українські провідники традиційно "лякали" протекцією московського царя), правобережне Військо Запорозьке поступово й самочинно, з точки зору уряду Речі Посполитої, трансформувалося в автономну державно-політичну структуру. Такий процес "узурпації" влади на Правобережжі сприяв його об'єднанню з лівобережною частиною Українського гетьманату на початку 18 ст.

18

Українська булава під захистом Шведської корони. Законодавче закріплення незалежності від Росії

"Всі покою щиро прагнуть,
А не в єдин гуж всі тягнуть;
Той направо, той наліво,
А все браття, то то диво!"
(І. Мазепа. "Дума іли Пісня",
кінець XVII ст.)

Причини й сам процес відмови І. Мазепи від протекції російського царя Петра І та перехід українського регіментаря під зверхність шведського короля Карла XII Густава детально висвітлені у вітчизняній та зарубіжній історіографіях[1]. А тому наведемо лише одне з положень договору 1708 р. між Шведським королівством та Українським гетьманатом, який переконливо засвідчував васальне піддання І. Мазепи королю Карлу XII Густаву: "Й.К.В. (його королівська величність. – *Т.Ч.*) зобов'язується обороняти Україну і прилучені до країни козаків землі й негайно вислати туди задля цього помічні війська..."[2]. Очевидно, як стверджують історики, існувала й друга україно-шведська угода, що була укладена у квітні 1709 р. поблизу Великих Будищ. У ній відзначалося, що шведський король не буде укладати угоди з Російською державою до того часу, поки не визволить з під влади царя гетьманат і Запорозьку Січ[3].

Раніше, у 1707 р., гетьманський уряд розпочинає переговори з представниками польського короля С. Лещинського. Як відзначив О. Оглоблин, тогочасна міжнародна тактика української дипломатії полягала в збереженні лояльного зв'язку з Москвою й активізації

переговорного процесу з Лещинським, щоб на випадок перемоги польсько-шведської коаліції, домовитися з Польщею про забезпечення прав України в системі Речі Посполитої та водночас нав'язати стосунки безпосередньо зі Швецією[4]. Наслідком таких дипломатичних дій Мазепи було надання гетьману С. Лещинським королівського привілею, в якому йшлося про гарантію прав Українського гетьманату в складі Речі Посполитої як рівноправного федеративного члена[5].

Саме українсько-польські домовленості 1707 р. відкрили шлях до переговорів гетьмана з Карлом XII Густавом і підготували грунт для зміни міжнародно-правового статусу Українського гетьманату протягом 1708 – 1709 рр. По суті, до 1713 р. Україна знаходилася під номінальним протекторатом Шведського королівства. Хоча поразка шведсько-українських сил у Полтавській битві 1709 р. спричинила до того, що всі положення мирного договору між ними перестали поширюватися на терени Лівобережної й, частково Правобережної України. Знову, як і перед 1704 р., гетьманат був розділений на дві частини, але якщо Лівобережжя традиційно опинилося під зверхністю російського царя (тепер вже його гетьманам Москва заборонила проводити самостійну зовнішню політику), то Правобережжя в черговий раз потрапило в епіцентр боротьби між Російською й Османською імперіями, Річчю Посполитою та Шведським королівством.

Після смерті І. Мазепи, 5 квітня 1710 р., на найвищу посаду в Українському гетьманаті був обраний довголітній генеральний писар Війська Запорозького Пилип Орлик, життя і діяльність якого досліджували як вітчизняні, так і зарубіжні вчені[6]. Разом з тим, на нашу думку, дотепер менш вивченим залишається період гетьманування П. Орлика в Україні, коли його влада протягом майже чотирьох років (1710 – 1713) визнавалася легітимною на Правобережній Україні як з внутрішньополітичної, так і з міжнародно-правової точки зору. Отже, зважаючи на тематику книги, акцентуємо увагу на висвітленні аспектів складних взаємостосунків цього українського гетьмана з його тогочасним сюзереном шведським королем, а також турецьким султаном і кримським ханом. З ними він укладав військові та дипломатичні союзи заради найголовнішого політичного завдання свого уряду – утвердження гетьманської влади в Україні та об'єднання всіх її земель під єдиною булавою.

Вже саме обрання П. Орлика на гетьманство відбулося при активній підтримці шведського короля Карла XII Густава, а тому ні в кого з сучасників не викликав сумніву факт "вимагання" Орликом у цього північноєвропейського монарха гарантій щодо протекції над Україною,

поки з неї не буде зняте “московське ярмо” і вона не повернеться до своїх давніх “вольностей”[7]. Майже через місяць після виборів, 10 травня 1710 р., Карл XII Густав надав такий гарантійний документ гетьману. Він мав назву ***“Diploma a asecuratiorium pro Duce et Exercitu Zaporoviensi”***[8]. Згідно влучного вислову Б.Крупницького, цим актом король Швеції не тільки підтверджував права та привілеї Війська Запорозького, а також ставав гарантом незалежності України та її кордонів[9]. Карл XII Густав ще раз документально підтвердив свої повноваження як протектора України та гетьманської влади. Він затвердив іншим актом під назвою “*Confirmatio horum Pactorum a Rege Sueciae*” знамениту козацьку конституцію ***“Pacta et Constitutiones legum libertatumque Exercitus Zaporoviensis”***, що була укладена між П. Орликом і старшиною на зразок угод між новообраними польськими королями та шляхтою[10].

Таким чином, П. Орлик продовжив курс свого попередника, гетьмана І. Мазепи, на визнання шведської протекції. Про це свідчили й *самі “Pacta et Constitutiones...”*, де зокрема відзначалося: “... Мазепа, поставши правдою та ревністю за цілість Вітчизни... віддався в незламну оборону найяснішого короля, його милості шведського Карла Дванадцятого... осиротіле після смерті свого найпершого регіментаря Запорозьке військо, не покидаючи прагнути бажаної собі свободи і покладаючи сталу надію на Божу поміч у *протекції найяснішого короля, його милості, шведського... і погоджуючись у тому з волею найяснішого протектора нашого, королівської величності шведської, обрати собі нового гетьмана... Пилипа Орлика, достойного тієї гетьманської честі, під сей важкий час спроможного той гетьманський уряд двигати, управляти і при Божій помочі і при протекції найяснішої королівської величності...*”[11]. Також у преамбулі цього документа вказувалися й причини піддання Українського гетьманату під монаршу владу Карла XII Густава: “...Запорозьке військо вдалося під протекцію найяснішої королівської величності шведської і тепер її міцно й непорушно тримається ні для чого іншого, тільки для поправи й підняття впалих своїх прав та вольностей військових”[12]. Слід відзначити, що хоча внаслідок постійних військових дій реалізація положень угоди була досить обмежена, однак, очевидно, протягом декількох років вони частково діяли на теренах Правобережної України.

У преамбулі Конституції гетьмана П. Орлика було детально проаналізовано українсько-російські відносини, починаючи від 1648 р. й закінчуючи 1708 р. В ній вказувалося, що гетьман Б. Хмельницький “при своєму добророзумному промислі, визволивши працями та відвагами

з польського підданства Запорозьке військо та уярмлений і утиснений малоросійський народ, піддався з ним добровільно під самодержавну руку великих государів, царів та великих князів, повелителів російських, сподіваючися, що Московська держава, як з нами єдиновірна, дотримає обов'язків своїх у договорах та статтях, відбитих та присягою стверджених, і вічно збереже Запорозьке військо та вільний народ малоросійський непорушно при правах та вольностях під своєю обороною. Але після смерті того, славної, пам'яті гетьмана Богдана Хмельницького, коли та Московська держава численними винайденими способами намагалася надвередити і до решти зруйнувати військові права та вольності, які сама ж потвердила, і на народ вільний козацький, якого вона ніколи не завойовувала, накласти невільниче ярмо, тоді, скільки Запорозьке військо в тому терпіло, стільки вимушене було кров'ю та відвагою боронити цілість своїх прав та вольностей і до такої оборони сам Бог-помститель нахиляв. Напослідок, коли вже оце тепер, за гетьмана, славної пам'яті небіжчика, ясновельможного Іоанна Мазепи, *згадана Московська держава, бажаючи довести свій лихий намір до завершення і віддаючи злом за добро, замість удячності й уваги за такі численні вірні служби і за гоніння на них до останнього знищення, кошти і утрати, за незчисленні відваги і воєнну криваву працю хотіло неодмінно перетворити козаків у регулярне військо, міста забрати в свою область, права і вольності поламати,* Запорозьке Низове військо викоренити і ймення його навіки згладити, чого явні були і під сей час знаки, докази й початки"[13]. Отже, зважаючи на порушення московсько-російськими царями свої сюзеренних зобов'язань, даним актом законодавчо закріплювалася незалежність Українського гетьманату від Російської імперії.

Треба відзначити, що П. Орлик, який протягом довгих десятиліть (1714–1742) перебував у еміграції, ніколи не зрікався задекларованої у 1710 р. протекції королю Швеції. Оцінюючи тогочасні українсько-шведські стосунки, польський історик В. Конопчинський зазначав, що гетьман Орлик і його оточення мали собі за мету "збудувати незалежну Україну під протекторатом Швеції, відірвано від Польщі і Москви"[14]. У свою чергу російський дослідник В. Артамонов відзначав, що кордони "незалежної Української Речі Посполитої", яка перебувала під протекторатом Швеції та використовувала захист, союз і військову допомогу Османської імперії й Криму, повинні були охоплювати Лівобережну, Сіверську, Слобідську, а також всю Правобережну Україну з традиційним кордоном по р. Случ. Окрім того, українському гетьманові мали

підпорядкуватися донці-некрасівці й області Війська Донського[15].

Незважаючи на поразку під Полтавою у 1709 р., король Карл XII Густав будував плани щодо відновлення втрачених позицій й відвоювання в російського царя спочатку Правобережжя, а згодом і всієї України. Разом з турецьким султаном він планував здійснити похід на Київ. 1 грудня 1710 р. у похідній резиденції шведського монарха в Бендерах відбулася нарада за участю гетьмана П. Орлика, кримського хана Девлет-Гірея і Ю. Потоцького – представника "опозиційного" польського короля С. Лещинського, де було узгоджено майбутню військову операцію щодо оволодіння Україною[16].

У зв'язку з цим, Орлик розпочинає активну діяльність у двох напрямах. По-перше, він посилає в Україну своїх представників, які мали розповсюджувати серед населення гетьманські універсали з закликом визнавати його владу та вербувати серед місцевої старшини прихильників ідеї відмови від російського протекторату й переходу під Шведську корону. По-друге, гетьман проводить переговори з ханом Девлет-Гіреєм і висилає своїх послів до Османської імперії, де ті за допомогою французького резидента у Стамбулі Дезаєра добиваються у султана Агмеда III оголошення війни Росії[17].

Дипломатичні заходи гетьмана мали також завершення в укладеному 23 січня 1711 р. українсько-татарському договорі. У першій статті попереднього проекту договору (поданому козацькими дипломатами 19 січня) в першій статті говорилося про те, що, незважаючи на укладений військово-політичний союз між Україною й Кримом, "малоросійський народ і Військо Запорозьке повинні мати постійне заступництво Його Величності Короля Швеції"[18]. Таким чином, вперше гетьманським урядом у переговорах з іншою державою декларувалося визнання протекції Карла XII Густава. Одночасно в одній із пропонованих статей П. Орлик намагався убезпечити себе від протегування кримського хана й трактував зв'язок з татарами як рівноправний – "хан і вся Кримська держава під жодним приводом братерства, дружби та військового союзу не можуть ані тепер, ані будь-коли в майбутньому висувати якісь претензії щодо підкорення України"[19]. Хоча в остаточному тексті договору, який був затверджений Девлет-Гіреєм, не згадувалося про заступництво над Україною шведського монарха, проте визнавалося, що "*хай вона [Україна] буде вільним народом*"[20]. Українсько-татарська угода 1711 р. мала чітко виражений антиросійський характер і передувала спільному походу П.Орлика, Девлет-Гірея та Ю. Потоцького на Правобережну Україну наприкінці січня. Детальний опис цієї військової

операції зробив у своїй праці Б. Крупницький[21]..

Перед тим як вирушити у похід Орлик заручився підтримкою свого протектора, який надав гетьману спеціальний універсал-звернення до правобережних українців, де, зокрема, стверджувалося: "... підступні ворожі плани (Росії – *Т.Ч.*) сягають навіть далі, щоб козаків, удатних і славних на війні, вигнати з давніх місць проживання й вислати в райони, віддалені від їхніх прадавніх земель"[22]. Наприкінці січня 1711 р. об'єднані українсько-татарсько-польські сили вирушили на Правобережну Україну з метою її звільнення від російської присутності. Біля Рашкова армія, у складі якої перебувало чотири тисячі запорожців кошового отамана К. Гордієнка, близько двох тисяч поляків Ю. Потоцького і більше двадцяти тисяч буджацьких татар, перейшли Дністер. У середині лютого під контролем П. Орлика опинилася велика територія поміж Немировим, Вінницею та Брацлавом.

Неприступною залишалась тільки Біла Церква, фортифікаційні споруди якої відігравала важливе значення у військово-стратегічних планах гетьмана. 25 березня його війська розпочали приступ добре укріпленої, з чисельним гарнізоном фортеці. Хоча запорожці разом з татарами й оволоділи передмістям, але трьохденний штурм Білої Церкви не дав результатів. Не витримавши, татари покинули Орлика і, розпорошивши свої загони по Наддніпрянщині, почали грабувати місцеве українське населення, плюндрувати міста і села, захоплювати ясир. Польські підрозділи Потоцького вирушили на Волинь, а сам П. Орлик з запорожцями, зважаючи на ці обставини, змушений був відступити до Фастова. Невдовзі він покинув Україну й наприкінці квітня знову опинився в Бендерах.

Завдяки своїм попереднім заходам та захисту шведського сюзерена Орлику під час першого етапу походу (лютий-квітень) вдалося заручитися підтримкою майже всього місцевого населення. Про це свідчив сам російський цар Петро І, який 3 травня писав до О. Меншикова, що П. Орлика підтримує вся "задніпровська" Україна[23]. Наступника Мазепи у його прагненні поширити свою владу на Правобережжя підтримали такі місцеві урядовці, як полковник Богуславського полку Самійло Іванович (Самусь), полковник Корсунського полку Андрій Кандиба, полковник Уманського полку Іван Попович та полковник Канівського полку Данило Ситинський[24]. Цьому сприяли листи-універсали П. Орлика до "войовничого малоросійського народу" із закликом виступати проти російського царя. Один із них був виданий гетьманом 9 березня під час перебування в Лисянці[25]. Універсали Орлика мали розголос на всій території Правобережжя й розповсюджувалися включно до володінь

Переяславського полку[26].

Перебуваючи під враженням успішного просування та переходу на його бік козацьких зверхників, Орлик повідомив королеві Карлу XII Густаву, що його військо зросло більш ніж уп'ятеро[27]. Зважаючи на те, що раніше його підрозділи без військ союзників нараховували близько 3-х тисяч козаків, то, на кінець квітня, якщо вірити свідченням гетьмана, вони збільшилися до 15-ти тисяч осіб. Орлик також намагається залучити на свій бік лівобережного гетьмана І. Скоропадського. Він звертається до нього з пропозицією об'єднати зусилля для возз'єднання України та звільнення її від російської присутності. У цьому, на думку правобережного гетьмана, їм мали допомагати шведський король і турецький султан, які постановили, щоб Україна залишалася "вільною Річчю Посполитою"[28].

Шведський король *Карл XII*

Після уважного ознайомлення зі змістом листа П. Орлика до Скоропадського можемо стверджувати, що в ньому була закладена програма-максимум політичних бажань наступника Мазепи, а саме використовувати зверхність Стокгольма й Стамбула лише як засіб до удільності України. "Не йміть віри тим, – звертався Орлик до лівобережного гетьмана, – що кажуть, буцім Оттоманська Порта думає панувати над Україною. *Ні, Блискуча Порта, його Величність Король шведський і хан кримський уже між собою таку згоду зробили, щоб Україна не підлягала ні під чию васальну залежність, але була б назавше самостійною...*"[29], – відзначалося в листі. Звичайно, опоненти можуть заперечити: мовляв, Орлик задля того, щоб перетягнути на свій бік лівобережні козацькі полки, міг сказати й не таке. Однак зважимо на те, що протягом наступних десятиліть П. Орлик неодноразово висловлювався в такому сенсі, зокрема,

у зверненнях до багатьох тогочасних монархів Європи.

На жаль, І. Скоропадський, зважаючи на попередній гіркий досвід Мазепи, не тільки не підтримав починань більш молодого гетьмана, а, навпаки, вислав на Правобережжя козацькі підрозділи для боротьби з Орликом. Хоча це й не стало на заваді планам українсько-татарсько-польських союзників (у першій половині березня під Лисянкою ці полки були ними розбиті), проте в процесі продовження походу між ними почали виникати протиріччя. Якщо П. Орлик зі старшиною хотіли повністю оволодіти правобережними землями, то Ю. Потоцький бажав рухатися на захід – до кордонів з Польщею. У зв'язку з цим гетьман апелював до Карла XII Густава, оскаржуючи дії поляків[30]. Другою проблемою для українського гетьмана (яку він так і не зміг вирішити) була поведінка татарських "братів", які на початку квітня після довготривалої облоги Білої Церкви та одержання звістки про надходження російських військ почали залишати союзницький табір і плюндрувати навколишні міста й селища, вибираючи звідти ясир.

До честі П. Орлика, він усіма засобами намагався утримати хана Девлет-Гірея від цих дій. Спочатку гетьман нагадав ханові положення січневого українсько-татарського договору, де йшла мова про неможливість такої поведінки татар. Коли це не переконало кримчан, він вказав Девлет-Гірею на його зобов'язання перед Карлом XII Густавом про те, що в ясир братимуть лише ворогів, а не місцеве населення. Однак це також не справило враження на татар вони і далі продовжували свою традиційну справу. А тому П. Орлик знову (вже вкотре!) звертається з протестом щодо такої політики татар до свого протектора короля Швеції. Одночасно він повідомляє про неправомірні дії татар турецькому султану Агмету III. Той пішов назустріч проханням гетьмана й наказав своїм підлеглим повернути всіх українських полонених до тих місць, звідки вони їх взяли[31].

Зрада татар спричинила відхід від Орлика правобережних козацьких полків, які були змушені повертатися захищати рідні оселі. А тому П. Орлик, позбавлений підтримки татар і правобережців, у середині квітня 1711 р. вирішив залишити територію України[32]. Карл XII Густав намагався всіляко стримати цей процес. 19 квітня він послав свого представника до султана Буджацької орди з проханням не залишати Орлика й триматися до приходу турецької армії[33]. 24 квітня король листовно звернувся до гетьмана та київського воєводи Речі Посполитої Ю. Потоцького з вимогою не полишати Правобережної України, а П. Орлику наказував стати під командування польського воєначальника[34]. Але це вже не врятувало

ситуацію – саме в той час війська Орлика і Потоцького переходили Дністер у районі Бендер.

Таким чином, протекція шведського короля та військова підтримка татар і поляків не допомогли П. Орлику відвоювати Правобережну Україну в російського царя. Більш того, саме намагання Орлика у 1711 р. повернути під свою владу ці землі змусили царя Петра I та лівобережного гетьмана І. Скоропадського протягом другої половини 1711–1712 рр. здійснити примусовий згін населення правобережного регіону України на Лівобережжя[35]. Як свідчив 10 березня 1712 р. сам Орлик у листі до великого візиря Османської імперії, російські війська залишили Правобережну Україну "жахливо і неможливо спустошену, випалену й знелюднену"[36]. Отже, справа об'єднання правобережної та лівобережної частини Українського гетьманату вже вкотре зазнала відчутного удару. Ця невдача спонукала П. Орлика до пошуку нових союзників та продукування інших зовнішньополітичних комбінацій, тепер вже за безпосередньою участю другого монарха – султана Османської імперії Агмеда III.

Влітку 1711 р. війська Орлика брали участь на стороні султана в битві між турецькою та російською арміями на р. Прут. Українські козаки відіграли досить суттєву роль у перемозі турків над росіянами, яких очолював сам Петро I. У липні поблизу Прута між Османською та Російською імперіями був підписаний т. зв. Прутський мирний договір. Питання про політичний статус України було одним з головних під час переговорів – російський цар змушений був "відняти від неї руку" на користь кримського хана та гетьмана П. Орлика. У зв'язку з укладенням цього договору, який знаменував поразку Петра I в російсько-турецькій війні та відмову царя від Правобережної України на користь султана, наприкінці жовтня 1711 року Орлик висилає до Стамбула делегацію з метою дієво вплинути на процес ратифікації положень договору.

Українське посольство очолив прилуцький полковник Д. Горленко, до нього також входили генеральний суддя К. Довгополий, генеральний писар І. Максимович, генеральний осавул Г. Герцик та кошовий отаман К. Гордієнко. У своїй інструкції Орлик наказував послам, щоб вони вимагали від султана зміни пункту Прутського трактату, що торкався України й був досить неясно сформульований. Загалом генеральна старшина мала відстоювати такі положення: 1) Порті необхідно визнати суверенітет гетьмана над Україною "обох сторін Дніпра"; 2) Україна має управлятися гетьманом, що обирається вільними голосами; 3) Порта не може самовільно зміщувати обраного гетьмана; 4) султан повинен змусити Москву назавжди відмовитись від претензій на Україну; 5) Крим-

ський ханат не може домагатися панування над Україною; 6) протекція шведського короля над українським гетьманом має зберігатися; 7) мають бути забезпечені автономні права Запорозької Січі тощо[37]. Активна діяльність українців у Стамбулі та їхній вплив на переговори султана з російським послом П. Шафіровим дуже стурбували московських дипломатів. "Малоросійські зрадники підбурюють турецький двір проти Росії і вони якраз і є головною причиною, яка перешкоджає укладенню миру"[38], – відзначав Шафіров у листі до свого царя.

Таким чином, українські дипломати повинні були укласти договір з Портою про перехід України під управління гетьмана П. Орлика за султанської протекції. Разом з тим, посольство мало з собою три варіанти інструкцій: у першому наголошувалося на тому, що українці мали залишатися під захистом Шведської корони; у другому – висловлювалося бажання одержати заступництво султана; третій варіант не розголошувався і його тримав у себе член посольства, генеральний писар І. Максимович, який мав оголосити побажання Орлика лише за певних обставин[39]. До речі, підтримка тісних відносин відразу ж з обома монархами (по суті, гетьман відроджував полівасалітетну модель у зовнішній політиці гетьманату) поставила П. Орлика в незручне становище перед ними. Султан вимагав особистої присутності гетьмана на переговорах у Стамбулі, а шведський король забороняв Орлику їхати до столиці Порти. "Він (Карл XII Густав – *Т. Ч.*) наказав мені не приставати до турків. Я підкорився його наказам, які суперечили моїм інтересам"[40], – згадував Орлик у 1719 р. під час свого перебування в еміграції. В особистому зверненні до гетьмана король Швеції вказував на причини такої заборони: "..Порта навряд чи хоче й може звільнити вашу батьківщину від московського ярма..., вона навряд чи може змусити москалів виконати статті, за якими вона (Україна – *Т. Ч.*) має повернутися до свого давнього стану"[41]. Проте в листопаді 1711 р. українська делегація прибула до Туреччини, де розпочала активні переговори щодо вироблення умов, на основі яких уряд Орлика мав володіти Українським гетьманатом.

Відомий сходознавець О. Пріцак дослідив, що внаслідок діяльності тогочасної українсько-турецької комісії було укладено два договори між гетьманом Орликом і султаном Агмедом III[42]. Перший з них, що був оформлений між 25 та 28 грудня 1711 р. як султанська грамота типу "*nisanfy*", забезпечував П. Орлику владу над "козаками обох боків Дніпра"[43]. Тобто, під гетьманську булаву мала відійти як Правобережна, так і Лівобережна Україна. Однак спротив російських дипломатів на чолі з П. Шафіровим (вони саме в той час перебували у Стамбулі) і, найголов-

ніше, виконання Петром І прутських домовленостей, змусили Агмеда III переглянути цей проект договору в новому варіанті від 16 березня 1712 р. Він був оформлений як султанська грамота *"name"* і в ньому вже не згадувалося про передачу українському гетьману Лівобережжя.

Текст договору, який зберігся в латинському перекладі, мав назву "*Privilegij Imperatoris Turcarum, quod dutam est* ***Duci Zaporoviensium Philippo Orlik*** *in possesionem ab hac parte Borysthenis Ucrainae*"[44]. Його найголовнішим положенням було: "…Ми (турецький султан – *Т.Ч.*) оцю Україну по цей бік Дніпра, яка на основі воєнного права перейшла до нашого непереможного цісарства від московського царя, *передаємо і ласкаво відступаємо у повне володіння вищейме户ованованому гетьманові козаків українських і запорозьких, найяснішому Пилипу Орлику і його нащадкам, гетьманам українським і запорозьким… під нашою непереможною протекцією*"[45]. Таким чином, опираючись на положення Прутського договору з Росією, Туреччина віддавала Правобережні землі України ("*Ucrainum ab has parte Borysthents*") у "повне володіння" гетьмана П. Орлика. З іншого боку, відмова від претензії на Лівобережжя дала змогу Агмеду III укласти нове перемир'я з Петром І терміном на 25 років, яке було підписано у Стамбулі 3 квітня 1712 р.

Якою ж була реакція уряду П. Орлика на рішення турецького султана щодо передачі гетьману лише правобережної частини України, а також на положення російсько-турецьких мирних договорів 1711–1712 рр.? Очевидці засвідчували, що, дізнавшись про умови Прутського трактату, Орлик швидко виїхав з Бендер до Ясс вмовляти великого візиря Мегмет-Баталджі, щоб той просив султана не ратифікувати його. Гетьман вимагав, щоб царські війська не тільки покинули всю територію України (а не лише Правобережжя), а й повернули її законнообраному володарю (тобто собі) забране "майно"[46]. Ставлення до російської присутності на українських землях було однозначним: "...щоб московити, залишаючи козацьку країну, за своїм звичаєм не руйнували Україну"[47]. Це вимагали представники козацької еліти від правлячих кіл Османської імперії ще у грудні 1711 р. Новоукладений мир між Росією й Туреччиною в 1712 р. також викликав бурхливий протест українського лідера. Він знову звертається до турецького візиря, намагаючись якнайґрунтовніше аргументувати свою позицію і при цьому посилаючись на історичне право обраних українцями гетьманів володіти всією Україною: "Не лише всі мої попередники з усім Військом Запорозьким добивалися визволення від московського ярма Лівобережної України, найближчої до Московщини за Правобережну, але й сам гетьман Мазепа не для чого іншого з'єднав зброю Війська Запо-

розького з зброєю війська Й.В. (його величності – *Т.Ч.*) шведського короля і разом з Й.В. пішов під протекторат Блискучої Порти, як тільки для того, щоб зробити самостійною всю Україну, і передусім Лівобережну...”[48]. Окремо П. Орлик турбувався про долю Києва, який, згідно турецько-російського договору, переходив до володінь Московської держави. “Ані Київ без України, ані Україна без Києва існувати не зможуть, бо яка користь з голови без тіла чи тіла без голови?”[49] – наголошував гетьман у зверненні до найвищих урядовців Османської імперії.

Як ніхто інший, Орлик розумів, що віддання йому згідно грамоти Агмеда III Правобережжя не вирішить проблеми утвердження тут його влади. Про це переконливо засвідчували не лише наслідки походу 1711 р., але й тогочасна міжнародна ситуація. Адже на Правобережжя, окрім Москви, претендувала ще й Варшава, а тому, якщо б Орлик навіть і затвердився в цьому регіоні, ці дві потужні держави не дали змоги володарювати йому тут довго. Разом з тим, не вирішувалася головна проблема для українських гетьманів, яка існувала вже півстоліття, від початку 60-х рр. 17 ст. – питання про об’єднання України під єдиною булавою.

Задля виправдання перед шведським королем П. Орлик робить спробу подати українсько-турецьку угоду не як прийняття османського сюзеренітету, а як рівноправний союз, що був дуже вигідний для України[50]. Також він намагається переконати Карла XII Густава в тому, що посольство на чолі з Д. Горленком не дотримувалося його настанов і не повинно було приймати привілей султана[51]. Після розмов з шведським патроном Орлик вирішує звернутися до Порти із заявою, що не буде вступати на Правобережну Україну, поки султан не врегулює це складне питання з королем Речі Посполитої Августом II Сильним. Як стверджують Б. Крупницький та О. Субтельний, саме в цей час гетьман П. Орлик відмовився від надмірних зобов’язань перед турками й повертався до безпечнішої зверхності шведського монарха[52].

Польський дослідник Ю. Фельдман описував ситуацію, в яку потрапив Орлик у цей період, як дуже важку, адже в похід на Правобережну Україну гетьмана примушував виступати кримський хан. Водночас Карл XII Густав попереджав гетьмана, що в такому випадку він позбавить його своєї протекції. Згодом гетьман пояснював свої дії у 1712 р. тим, що Порта не захотіла скористатися із сприятливої нагоди перемоги над росіянами коло Пруту й змусити останніх покинути Україну, а отже, султан порушив свої зобов’язання перед гетьманатом. Натомість П. Орлик разом із старшиною *“заприсяглися не покидати заступництва Й.В.* (його величності – *Т.В.*) *шведського короля, доки*

Україна не буде визволена" від російської присутності[53].

Треба наголосити на тому, що при всій своїй "заангажованості" султаном, український гетьман не зрікався короля Швеції навіть у дуже складних і небезпечних для його життя ситуаціях, зокрема, під час підготовки турків і татар до штурму табору Карла XII Густава у Варниці (т.зв. "калабалик"). Хан Девлет-Гірей направив до Орлика турецького урядовця і двох мурз, щоб ті поцікавилися в гетьмана, кого він буде підтримувати – короля чи султана з ханом ? На таке питання гетьман заявив, що він ніколи не зречеться шведської протекції[54]. "...Девлет-Гірей не зміг ані переконати мене, ані [злякати] погрозами, що він відрубає мені голову біля дверей мого помешкання й забере мою родину в полон, якщо я ... не прийму заступництва турків"[55], – писав згодом Орлик у своєму щоденнику. На чолі декількох десятків козаків гетьман як вірний васал свого господаря бився разом з трьома сотнями гвардійців Карла XII Густава проти 20 тисяч татар і 6 тисяч турків у варницькому таборі. Ця подія відбувалася 11-12 лютого 1713 р. Після насильної депортації короля з території Османської імперії Орлик хоча й змушений був номінально визнавати зверхність султана, однак був на нього дуже ображений з багатьох причин. У листі до шведського радника Міллєрна він писав: "...було б мило Богові й відповідало б сподіванням... якби священна Королівська Величність уклали мир з московитом, з'єднавши з ним своє військо і вдарили проти ворога імені християнського (Порти – *Т.Ч.*)"[56]. Оскільки гетьман втратив надію за допомогою шведського короля відвоювати в росіян Україну, він запропонував протекторові об'єднатися зі своїми одвічними ворогами.

Орлик закликав Карла XII Густава укласти договір з польським королем: "якщо Його Величність король шведський укладе з Августом II мир, щоб я, Військо та Україна, раніше включені в ту угоду, не були ганебно покинуті на мусульманське рабство, оскільки я абсолютно не згоден на турецьку протекцію над Україною "[57]. Разом з тим, незважаючи на невигідні умови султанського привілею й турецько-російських домовленостей, П. Орлик почав виконувати їхні умови й (у зв'язку з тим, що в листопаді 1712 р. Османська імперія знову оголосила війну Росії) висилає на Правобережну Україну підрозділи під керівництвом наказного гетьмана Д. Горленка. Цього разу гетьманські війська мали відвойовувати її у Польщі. Проте 4 грудня під Уманню орликівці зазнали поразки від коронних військ на чолі з М. Любомирським. Однак згодом вони все ж таки оволоділи значною територією Правобережжя й перебували тут з лютого до листопада 1713 р. І хоча Карл XII Густав вже знаходився далеко

від кордонів України, Орлик у своїх листах до його канцелярії постійно повідомляв про те, як розвивається процес утвердження його влади "на правому березі" Дніпра[58]. На жаль, ця акція гетьмана знову закінчилася невдачею. Причиною поразки була не лише військова неспроможність Орлика та його союзників (1 серпня 1713 р. на Правобережжі перебувало 10 тисяч козаків, 12 тисяч турок і 30 тисяч татар)[59], а й позиція міжнародної дипломатії.

Поступово Орлик у своїй політиці відходить від орієнтації на військову підтримку Туреччини та продовжує триматися Карла XII Густава. Доки існувало переконання, що султан і хан допоможуть Орликові звільнити не лише спустошену Правобережну, а й Лівобережну Україну, гетьман співпрацював з турками й татарами, визнаючи їхню зверхність, але не пориваючи з шведським королем. Але як тільки така можливість була втрачена, він звернувся за допомогою до польського короля Августа II Сильного. У вересні того ж року козацькі підрозділи знову вирушили на правобережні землі – Орлик дуже хотів добитися від уряду Речі Посполитої дипломатичного визнання. Однак і це не допомогло гетьману втримати під своєю владою хоча б територію Правобережжя. 22 квітня 1714 р. Османська імперія підписала договір з Річчю Посполитою, згідно якого Правобережна Україна відходила до володінь польського короля. Зважаючи на турецько-польські домовленості, український гетьман змушений був вивести свої війська з Правобережжя, а вже в червні 1714 р. виїхав з найближчим оточенням і сім'єю у напрямку Швеції. Це призвело до краху дипломатичних і військових планів Орлика за допомогою полівасалітетної зовнішньої політики відновити свою владу в Українському гетьманаті.

Разом з тим, Конституція 1710 р., яка була укладена гетьманом П. Орликом з своїми однодумцями, переконливо засвідчила прагнення більшої частини тогочасної української еліти відійти від міфічної Переяславської угоди 1654 р. та Коломацьких статей 1687 р. з Росією й жити згідно власних традицій і законів. Конституційні положення, з одного боку, узагальнили увесь той державотворчий потенціал козацтва, який був накопичений ним з 1648 до 1709 рр., а з іншого – стали невичерпним джерелом для наступних змагань української нації за свою незалежність.

Висновки

Очевидно, що люди епохи пізнього середньовіччя та ранньомодерного часу, в тому числі й ті, що населяли "стару" – козацьку Україну, мали зовсім інше політичне мислення, ніж суспільство на початку Третього тисячоліття. Цілком зрозуміло, що три-п'ять століть тому тогочасні інтелектуали та політичні діячі зовсім інакше усвідомлювали й міжнародно-правові відносини між різними державами та політичними утвореннями. А вони значною мірою залежали від процесу перетворення старих "приватних" сюзеренно-васальних феодальних відносин спочатку в "приватно-політичні", а потім і у "державно-політичні" зв'язки, заміни персональних взаємин між главою держави, сюзеренами та васальними володарями на модерні інституційні відносини між урядами й усією масою підданих тієї чи іншої країни.

Вже на середину 17 ст., незважаючи на певну регіональну специфіку, всі європейські країни були настільки тісно пов'язані між собою політичними, економічними, соціальними та культурними традиціями, що більшість фундаментальних історичних процесів (за усієї специфічності їх проявів у межах окремих регіонів, держав і суспільств) мали загальноєвропейський континентальний характер. Внаслідок розвитку багатоваріантних політичних структур і державних інститутів розпочався процес складання ранньомодерної моделі держави, яка згодом лягла в основу *Etat modern*. Складовою частиною цього процесу стало утворення нових державно-політичних систем Центрально-Східної Європи, і, зокрема, такого специфічного державного організму як Український гетьманат, що виник у результаті революційних подій 1648–1676 рр. на теренах "руських" воєводств Речі Посполитої.

Автономістські прагнення українського козацтва наприкінці 16 – першій половині 17 ст. призвели до того, що воно у статусі корпоративної військово-політичної структури – "колективного васала" – розпочинає боротьбу за відновлення своїх *privilegia et libertates* та, з метою впливу

на польського короля (який перед тим був довголітнім сюзереном Війська Запорозького), звертається до сусідніх монархів з проханням про прийняття на військову службу й надання допомоги. Наслідком цих дій стало те, що козацтво перетворилося на ту силу, що порушила тогочасну міжнародну систему відносин і, зрештою, поступово набула рис суб'єкта міждержавних стосунків. Одночасно, в результаті чисельних військово-політичних кампаній, козацька старшина добре ознайомилася з проблемою міжнародного утвердження придунайських князівств Молдавії, Волощини, а також Трансільванії. Вона полягала в орієнтації місцевих еліт на три потужні сусідні сили – турецького султана, австрійського імператора та польського короля (а в окремі періоди – ще й на угорського короля й московського царя). Проявом зовнішньої політики правителів цих невеликих держав була почергова зміна своїх сюзеренів, а іноді – й прийняття одночасно двох (і навіть трьох) протекцій задля збереження власної державності. На нашу думку, саме під впливом молдавсько-волосько-трансільванської практики міждержавних стосунків й відбувалося зародження політики полівасалітетної підлеглості Війська Запорозького - Українського гетьманату у досліджуваний період. Досить жвавим також був політико-культурний обмін між козацькою корпорацією та Кримським ханатом.

Українська національна революція 1648–1676 рр., яку розпочав шляхтич і козацький старшина Богдан Хмельницький, стала своєрідним продовженням загальноєвропейської Тридцятилітньої війни 1618–1648 рр., адже провідники революції довершували ті завдання, які не змогли вирішити керівники антигабсбургської коаліції в першій половині 17 ст., а саме протидіяти планам Австрійського дому щодо відновлення та розширення наднаціональної Імперії Габсбургів доби Карла V. Виникнення нової, по суті національної, держави на східних землях Речі Посполитої не лише ослабило цю могутню країну – "неофіційного" католицького союзника Відня, але й зруйнувало габсбургську концепцію "східного бар'єра" у планах модернізації Священної Римської імперії.

Протягом десяти революційних років Український гетьманат, завдяки впроваджуваній Б. Хмельницьким концепції полівасалітетної підлеглості, остаточно утвердився в геополітичній структурі Європи як держава фактично непідлегла, але номінально залежна від монарших дворів даного регіону. На території Центрально-Східної Європи з'явилося нове державно-політичне утворення на чолі з гетьманом, яке претендувало на певний міжнародний статус, що їй у той час могли забезпечити тільки регіонально наближені династичні двори. Самопроголошений правитель

гетьманату Б. Хмельницький був визнаний європейськими та азіатськими монархами як васальнозалежний володар, який мав право на йменування титулом *"dux"*.

Гетьман України укладає ряд міжнародних угод серед, яких в історіографічній традиції виділяються його домовленості з Московським царством, що з часом під впливом певних чинників набули міфологічного забарвлення щодо "возз'єднання", "приєднання", "об'єднання" і т.д. України з Росією. Відомо, що на козацькій раді 1654 р. у Переяславі не приймалася жодна угода. У результаті тогорічних лютнево-березневих переговорів між Україною та Росією виникли декілька документів - 23 пункти-"статті", які послав Б. Хмельницький до Москви і які мали лягти в основу майбутнього договору та 11 пунктів-"статей" разом з "Жалуваною грамотою", які прислав до Чигирина московський цар Олексій Михайлович. Лише окремі з цих "статей" (їх називають ще "Березневими") дотримувалися протягом наступних років. За твердженням багатьох істориків, ні українська, ні російська сторони не виконували більшості з досягнутих домовленостей, а отже можна говорити лише про номінальний царський протекторат над Українською державою. До речі, у цей же час Хмельницький, не соромлячись, намагався отримати захист турецького султана та рухався у напрямку визнання протекції угорського князя й шведського короля. Отже він "лякав" одного монарха іншим та намагався протиставити один одному тогочасних династичних володарів з метою здобуття самостійності для створеної козацької держави.

Ще сто років тому, в далекому 1903 р., один з найбільших українських істориків Михайло Грушевський всупереч ідеологічній машині Російської імперії у своїй невеличкій статті "250 літ", що була написана до часопису "*Ruthenische Revue*", так схарактеризував міжнародну діяльність гетьмана Б. Хмельницького перед та після 1654 р.: "Він веде переговори з Турцією, Москвою, Волощиною, Семигородом, Швецією, стараючися всякими способами втягнути їх у свою війну з Польщею і залізним перстнем здушити її. Ся моментальна ціль стоїть перед його очима, і він лишає завтрашньому дневі журитися завтрашніми справами". Отже, згідно влучних слів видатного вченого, події 350-ти річної давнини, що відбувалися під час січневої Старшинської ради у Переяславі та лютнево-березневих переговорів українських дипломатів у Москві, можна сприймати лише як певний етап у зовнішній політиці гетьманського уряду на шляху до творення незалежної від тогочасної Польщі України.

Політику Богдана Великого продовжили його наступники на

гетьманській посаді. Однією з причин досить частої зміни урядами І. Виговського, Ю. Хмельницького, П. Дорошенка, І. Мазепи, П. Орлика своїх протекторів протягом 60-х рр. 17 – початку 18 ст. була неможливість забезпечення ними об'єднання України під зверхністю того чи іншого монарха. Існували й інші фактори, що призводили до хитання українських правителів між династичними та станово-представницькими монархіями європейського й азіатського континентів. І чи не найголовнішим з них було забезпечення королем Речі Посполитої, царем Московської держави або султаном Османської імперії (а саме у цьому трикутнику, головним чином, відбувалося "баражування" гетьманів від однієї до іншої протекції) кращих вольностей для Війська Запорозького як корпоративної станової організації, а також "прав та привілеїв" всіх вищих і середніх станів тогочасного українського суспільства – тих складових, що утворювали ранньомодерну Українську державу.

В окремі історичні періоди протекторами України погоджувалися виступати кримський хан, трансільванський князь і шведський король. Досить частий перехід гетьманів від одного до іншого монарха, а також їхня політика полівасалітетності (адже інколи вони визнавали себе васалами відразу двох, а то й трьох сюзеренів) могли означати лише те, що такими діями вони намагалися забезпечити *status quo* своєї влади та сприяти руху в напрямку здобуття для себе більшої непідлеглості.

Васальна залежність не передбачала прямого зв'язку між монархом-сюзереном і станами залежної держави: між ними знаходився правитель-васал. Так було за доби гетьманування Б. Хмельницького. Однак вже під час правління його наступника І. Виговського ситуація дещо змінюється, зважаючи на делегування цим гетьманом частини своїх владних повноважень королеві Речі Посполитої. Правовий статус гетьмана Ю. Хмельницького, згідно Чуднівського трактату 1660 р., значно понижувався: з васального але все ж таки володаря України він мав перетворитися на регіментаря-управителя з обмеженими адміністративними правами. Однак цей його статус все одно був вище за той, який планувалося впровадити в Україні згідно укладеної в 1659 р. з Московською державою Переяславської угоди. З 1660 р. планувалося, що безпосереднім сувереном України стане король Речі Посполитої, як це й було до 1648 р. Однак цьому двохсторонньому правовому акту випала така ж сама доля, що і Гадяцькій угоді 1658 р. – їхні положення залишилися лише на дипломатичних паперах.

Незважаючи на принесену присягу "дідичному пану", Ю. Хмельницький й надалі вважав себе за фактичного володаря Українського

гетьманату. Це підтверджувало й підписання гетьманом мирних договорів з Кримським ханатом, і висилання до Стамбула чисельних козацьких посольств, що засвідчили зовнішньополітичну самостійність гетьманського уряду та бажання молодшого сина Б. Хмельницького знайти собі кращого протектора. Найсильнішим аргументом, що закріплював реальний статус гетьмана-володаря, були його кроки щодо усунення з української території польських урядовців – старост і підстарост, а також державців королівських маєтностей. Такі дії скасовували постанову Вального сейму Речі Посполитої про повернення шляхти в Україну та суперечили змісту Чуднівської угоди.

Лише за допомогою військового походу на землі Українського гетьманату польському монархові вдалося змінити ситуацію у "свавільному" краї. Але це вже відбувалося за гетьманування П. Тетері. який від початку 1663 р. офіційно визнав зверхність над собою "королівської милості". Наступного року він відправив українських послів на черговий Вальний сейм, наказавши їм відстоювати "вольності" козацької корпорації та українських станів. Пропонувалося запровадити періодичність виборів гетьмана (від сейму до сейму), який мав затверджуватися польським монархом і підлягати лише йому. Сама ж елекція гетьмана повинна була відбуватися за обов'язкової присутності спеціально призначеного комісара з Варшави. Однак такі "реформаторські" заходи, що загалом вели до втрати Україною завойованих раніше революційних здобутків і добровільне обмеження гетьманом своєї (й так урізаної угодою 1660 р.) влади, викликало незадоволення серед частини патріотично налаштованої старшини та правобережного козацтва. Очевидно, що Тетеря, який був одним з авторів українсько-російських домовленостей 1654 р. та Гадяцької угоди 1658 р. (де в першому були окреслені статус гетьмана як васального володаря України, а у другому – як правителя Українського князівства у складі Речі Посполитої), поплатився за те, що відійшов від попередніх завоювань козацтва й намагався відновити дореволюційний стан відносин між володарями булави і польськими королями. Колабораційну діяльність П. Тетері в кінці 1660-х – першій половині 1670-х рр. продовжили інші гетьмани – М. Ханенко і Є. Гоголь.

Разом з тим з 1667 р. політику полівасалітетної підлеглості гетьманату відновлює один із найвидатніших представників тогочасної козацької еліти П. Дорошенко. Визнання ним одночасної польської і турецької протекцій мало на меті порушити плани коронних військ щодо вторгнення в Україну та розірвати перемир'я між Польщею та Росією задля

об'єднання право- і лівобережної частин гетьманату. Але в той же час Дорошенко налагоджує стосунки з Москвою. Військові дії проти російських підрозділів на Лівобережжі не завадили йому розпочати втілення традиційної козацької дипломатії з московським государем, а саме – обнадіювання царя щодо можливого переходу під його "високу руку". Тим самим передбачалося послабити військовий тиск з боку Московської держави, частково нейтралізувати Андрусівське перемир'я між царем і польським королем та певною мірою забезпечити Дорошенку можливість стати повноправним гетьманом "обох сторін Дніпра". Протягом 1669 р., в якому Дорошенко, визнаючи королівську, набуває також султанську протекцію, гетьман неодноразово заявляє, що його "сердечною мрією" є об'єднання всіх українських земель під зверхністю московського монарха. Та це було лише декларацією, з огляду на складні дипломатичні комбінації гетьмана. Їхньою ж кінцевою метою було якнайширше унезалежнення гетьманської влади в Україні.

Турецька протекція (як і будь яка інша) була необхідна Дорошенкові лише для того, як засвідчували тогочасні документи, щоб "мати для себе удільне князівство". Серед старшинських кіл повноваження українського гетьмана неодноразово порівнювали з монаршими. Фактично, на той час, використовуючи апробовану його попередниками зовнішньополітичну модель, гетьман П. Дорошенко став удільним господарем великої частини України. Сучасник і політичний супротивник Дорошенка, правобережний гетьман М. Ханенко у 1669 р. говорив про те, що його ворог "виправляє собі вічне гетьманство у сусідніх монархів" і хоче володарювати на зразок господарів Волоського і Молдавського князівств. Сам Дорошенко та його старшина неодноразово заявляли про своє бажання правити в Україні так само як молдавські і волоські князі або ж кримські хани. Оцінюючи українські вимоги під час підготовки Острозької комісії 1670 р. підканцлер Ольшевський зазначав, що гетьман Дорошенко разом зі своїми прихильниками хоче "народ руський і провінцію руську зробити самостійною і незалежною".

У зв'язку з різними причинами проект трансформації гетьманату в Українське князівство Дорошенкові не вдалося втілити в життя, а тому він знову повертається до традиційних, хоча, як засвідчувала багаторічна практика, безперспективних договірних стосунків з Польською короною. У лютому 1675 р. він висилає до Варшави т.зв. Чигиринські пункти, які, в основному, опиралися на гадяцькі положення. Згідно них, український гетьман мав перебувати на таких самих правах як і Великий литовський князь у межах Польсько-Литовсько-Української федерації. Але вже вкотре

ці домагання були відхилені королівським урядом.

Протягом 1675–1676 рр. зазнала остаточного краху політика гетьманського уряду П. Дорошенка щодо одночасної підлеглості України двом монархам. Такий невтішний результат спричинило не лише намагання обох сторін – польського короля й турецького султана – інкорпорувати козацьку державу на Правобережжі, але й діяльність самого гетьмана, який попри десятирічні зусилля, так і не зумів сконсолідувати козацьку старшину, "чернь" та "поспільство" навколо ідеї непідлеглості України. Його добровільний перехід на бік російського монарха і здача булави на користь І. Самойловича стало відповіддю на питання вирішення міжнародно-правового статусу Українського гетьманату, розділеного між Варшавою, Москвою і Стамбулом.

Головним "яблуком розбрату" у цьому дипломатичному та військовому суперництві, яке, починаючи від середини 17 ст., не могли розділити між собою провідні монарші двори Центрально-Східної, Південно-Східної та Північної Європи, залишалася проблема належності нової регіональної держави до сфери впливу одного з них. З огляду на це міжнародно-правовий статус України довгий час продовжував бути невизначеним. Ні Андрусівське перемир'я 1667 р. між Москвою та Варшавою, ні Бучацький мир 1672 р. між Варшавою й Стамбулом, ні Багчисарайський мир 1681 р. між Стамбулом і Москвою, ні "Вічний мир" 1686 р. між Варшавою і Москвою не встановили остаточної влади якоїсь із династичних родин над усією українською територією. Разом з тим, вже з середини 70-х рр. поступово починають окреслюватися межі *modus vivendi* між Польщею, Туреччиною і Росією. Перші дві держави тимчасово обмежують свої територіальні апетити Правобережною Україною, остання ж намагається не випустити із своїх рук Лівобережжя. Хоча всі "високі сторони" цього міжнародного спору не полишали планів оволодіти всіма українськими землями, поступово їхні дипломати починають дотримуватися концепції рівноваги у стосунках між своїми країнами, з огляду на загальноєвропейські тенденції у міжнародних відносинах того часу.

Розуміючи, що Лівобережна Україна далі вже не може перебувати у стані зовнішньополітичної невизначеності (це призводило до її внутрішньополітичного, економічного та соціального виснаження) та з огляду на військово-політичну потугу Москви, гетьман І. Самойлович визнає зверхність російського монарха і робить все можливе для того, щоб змусити українську еліту орієнтуватися лише на одного протектора. Однак несприятлива геополітична ситуація, залежність від Московської

держави не завадили Самойловичу проводити різні заходи політичного, військового і дипломатичного характеру для відновлення єдиного гетьманату. В останні роки свого правління він, так само, як і його попередники, намагається започаткувати власну династію, відновити непідлеглість козацької держави та утворити "удільне князівство".

Ідея утворення "Козацько-Руського" князівства була викладена ще наприкінці 16 ст. у теоретичних розробках С. Наливайка та Й. Верещинського. З перших днів революційного вибуху в 1648 р. серед українського населення ходили чутки про започаткування Б. Хмельницьким окремого національного князівства. Досить близько до втілення цього задуму підійшов у 1658–1659 рр. гетьман І. Виговський, який уклав з представниками польського короля угоду про утворення в межах козацької України Великого Руського князівства, яке було б автономним державним суб'єктом в структурі тепер вже Речі Посполитої "трьох народів". Однак практичного завершення гадяцькі домовленості тоді ще не набули. Лише Ю. Хмельницькому протягом короткого періоду часу – від початку 1676 р. й до половини 1681 р. на руїнах колись єдиного Українського гетьманату та за допомогою турецького султана вдалося започаткувати князівську форму управління. Згідно доступних джерел, це князівство було у повній васальній залежності від султана, що співпало із політичними стремліннями частини козацької старшини не визнавати протекцію ні польського, ні російського монархів.

У той же час, в останній чверті 17 – на початку 18 ст., на території Правобережжя існував інститут наказного гетьманства "від імені Його Королівської Милості". Підкоряючись польському уряду у напрямку захисту від турецько-татарської агресії та витіснення османських сил з території України й Молдавії, наказні гетьмани С. Куницький, А. Могила, Г. Гришко, С. Самусь не давали змоги утвердитися їм на землях Київщини та Східного Поділля. Разом з тим, отримавши в середині 80-х рр. королівський дозвіл на освоєння спустошених внаслідок довголітніх війн земель Правобережної України, козацька старшина розпочинає діяльність, направлену на відродження тут державних органів Українського гетьманату. Протягом зазначеного періоду козацькі структури Правобережжя виступали важливим чинником в геополітичних планах європейської "Священної ліги", направлених на боротьбу з турецькою загрозою в Центральній та Східній Європі. Прагнення керівників правобережного Війська Запорозького до об'єднання з Лівобережжям здійснювалися не лише у площині їхніх стосунків з "тогобічними" гетьманськими урядами і їхніми протекторами, а й примушували діяти

їх у межах визнання сюзеренітету королів Речі Посполитої Яна III Собеського та Августа II Сильного. Тим більше, що у попередні роки саме Польська корона стимулювала відродження козацьких структур на території Київщини й Брацлавщини.

Численні військові перемоги шведського короля Карла XII Густава, капітуляція законнообраного короля Речі Посполитої Августа II Сильного, невдоволення в середовищі козацького війська зарубіжними походами та будівничими роботами, виснаження людських і матеріальних ресурсів Українського гетьманату у Північній війні – ці та інші причини, що посилювалися накопиченням претензій козацької верхівки до свого довголітнього протектора й сюзерена російського царя Петра I (поступове обмеження тим владних повноважень не лише гетьмана-регіментаря, а й політичної та економічної автономії козацької держави, спроби реформування підпорядкування української армії тощо), змусили гетьмана І. Мазепу спочатку до кореляції усталеної орієнтації на Москву, а з 1707 р. і до її кардинальної зміни. Але непідлеглість від московського царя у цьому випадку українському гетьманові мали забезпечити нові протектори в особах монархів Польського та Шведського королівств.

Таким чином, дослідивши у контексті міжнародних відносин країн Центрально-Східної, Південно-Східної та Північної Європи основні аспекти зовнішньої політики Українського гетьманату, можемо відзначити факт визнання правителями козацької держави одночасної підлеглості кільком сусіднім монархічним володарям. Так гетьман Б. Хмельницький протягом 1654–1657 рр. перебував у номінальній васальній залежності від московського царя й турецького султана та хотів здобути трансільванський і шведський сюзеренітет. І. Виговський у 1658 р. спочатку підкорявся московському цареві й шведському королеві, а потім перейшов під протекторат польського короля й одночасно шукав захисту в австрійського імператора. Гетьман Ю. Хмельницький був у московській залежності, яку в 1660 р. обміняв на польську протекцію, після чого хотів здобути захист турецького султана. П. Дорошенко протягом 1669–1676 р. визнавав себе підлеглим щодо польського короля і турецького султана й завершив московською протекцією. Гетьман І. Мазепа довгий час перебував під скіпетром російських монархів (1687–1708), а потім польського та шведського королів. Його наступник П. Орлик визнавав зверхність шведського короля і турецького султана, але у Конституції 1710 р. заклав положення про самостійне існування козацької держави. Витоки такої поведінки основних творців міжнародної політики гетьманату слід шукати у практиці міждержавних стосунків даного

регіону Європи на переломі середньовіччя та ранньомодерного часу.

Більше ніж півстоліття українські правителі, зважаючи на суперництво сильніших сусідніх держав (Речі Посполитої, Московсько-Російської держави, Османської імперії, Шведського королівства), були вимушені проводити політику лавірування між ними, переходити з одного боку на інший, відмовлятися від одного сюзерена на користь іншого. Тим самим забезпечувалася міжнародно-правова легітимність ранньомодерної Української держави. Інколи гетьмани визнавали залежність від кількох монархів одночасно, але це робилося лише заради того, щоб зберегти свою державу від інкорпорації до інших державних утворень. Очевидно, при уважному розгляді зовнішньополітичної моделі Українського гетьманату протягом другої половини 17 – початку 18 ст. можна відзначити, що вона полягала у дотриманні політики полівасалітетної підлеглості по відношенню до регіонально наближених династичних та станово-представницьких дворів і ставила за мету набуття більшої незалежності від системи монархічної влади у тогочасній Європі.

1996 – 2002 рр.
Київ – Варшава – Санкт-Петербург –
Москва – Краків – Львів

Додатки

№ 1

Зборівський трактат 1649 року:

а) "Пункти вимог Війська Запорозького до Його Кор. М-ті Пана Нашого Млствого"

1649, серпня 17. Табір під Зборовом.

1. Щодо давніх прав і Вольностей Наших, наданих нам св. пам'яті покійними польськими королями, як раніше було, так і тепер, де б не знаходились наші козаки і хоч би їх було три, два повинні судити одного; а також всі вольності повинні бути збережені.

2. Оскільки князь Й. М. Вишневецький проти волі й наказу Й. Кор. М. таку силу нашого козацтва розплодив, що тепер ми й самі не можемо їх перелічити, почавши від Дністра, Берлинців, Бар, по Старий Костянтинів, по Случ і за Случ, що впадає в Прип'ять, по Дніпро, а від Дніпра, почавши від Любеча до Стародуба і аж до московської границі з Трубецьким, в усіх цих названих містах ми самі зробимо перепис, призначивши на службу Його Кор. Вел. і всій Речі Посполитій тільки гідних, здатних до цього молойців. По цих містах серед нашого війська, щоб корогви, як іноземні, так і польські, не мали ніяких прав і не наважувалися брати жодних стацій. Настійно вимагаємо, щоб тим, які з реєстру будуть виписані і потраплять під панську юрисдикцію, все, що сталося під час цього воєнного походу чи то пограбування майна, чи то вбивство, було вибачено і повністю скасовано без ніяких вимог надалі.

3. Унія, як постійна причина пригноблення народу Руського і труднощів Речі Посполитої, повинна бути скасована і в Короні, і у Великому князівстві Литовському.

4. Київський митрополит за стародавнім звичаєм повинен брати посвячення від Константинопільського патріарха і підлягати йому з усім руським духовенством на вічні часи.

5. Всі церкви і церковні маєтки, фундації, руські надання, несправедливо забрані і відсуджені уніатам, повинні бути відібрані від уніатського духовенства і світських руської віри та інших людей в Короні і у Великому князівстві

Литовському, делегованим для цього полковником Війська Запорозького і передані духовенству грецької релігії. А якщо уніати, духовенство римського обряду, студенти або урядники, трибуналісти як у Короні, так і у Великому князівстві Литовському їх будуть відстоювати, тоді їх вважати за порушників загального спокою і ворогів вітчизни. А на відібрані церкви і церковні маєтки повинні бути надані привілеї тим особам, які ніколи не були в унії.

6. Руське духовенство повинно користуватися всіма вольностями, так само як духовенство римської віри. По всій Короні польській і Литві богослужіння відправляти публічно, а не потай: похорони й інші церковні обряди, як там, де перебуває Його Кор. М., так і по інших великих містах, також відправляти спокійно.

7. Руська церква повинна бути в Кракові, Варшаві, Любліні та інших містах, не виключаючи тих, в яких була і раніше.

8. Їх мм. канцлери, коронний і Великого князівства Литовського, повинні видавати Русі привілеї, декрети, мандати без будь-якої затримки і зволікання, понад права, якими користується коронна шляхта.

9. У місті Києві та інших українних містах єзуїти і ченці римської релігії, як ніколи раніше, так і тепер, щоб ні від кого засобів для існування не одержували, бо від ченців і релігії починаються незгоди і порушення спокою.

10. Всі посади земські, гродські і міські по всіх воєводствах у королівських світських і духовних містах, починаючи від Києва по Білу Церкву, по татарську границю на Задніпров'ї, у воєводстві Чернігівському повинні бути надані Й. Кор. М. особам не римської, а грецької віри.

11. Євреї щоб не наважувалися не тільки бути орендарями, але й мешкати у цих вищезгаданих містах, хіба тільки тимчасово приїжджатимуть у купецьких справах.

12. А тому що за давніми й новими сеймовими ухвалами по цих містах спочатку за намовою бунтівників невинних людей замордовано, а потім незаконно доми і вольності відібрано, то всі ці ухвали і незаконні надання повинні бути скасовані, а церкви, вольності, права й доми по всіх містах і в Короні і у Великому князівстві Литовському спадкоємцям повинні бути повернені.

13. Щодо різних костьольних і церковних речей, які під час воєнного заколоту були у будь-кого забрані козаками, то ніхто нікому ні в якому разі не повинен про це нагадувати й докоряти, а кому в цей час від козаків дісталося, з цим мають залишитися.

14. Шляхтичі грецької або римської віри, які в той час перебували у Війську Запорозькому або були взяті в полон, або ще яким іншим способом змушені були залишитися при Війську Запорозькому, щоб не вважалися за бунтівників і безчесних і якщо й були за щось засуджені, то це безчестя повинно бути знищене і скасоване конституцією.

15. Всі сеймові ухвали, що урізують права і вольності Війська Запорозького, як несправедливо видані, також повинні бути скасовані конституцією.

16. Вимагаємо, як уже вище було згадано, щоб духовенства римської віри не було в Києві, а звідси випливає, щоб не було й Київського єпископа.

Коронні війська до повного заспокоєння не повинні йти в ці краї на постій,

щоб це не порушувало задумів, спрямованих до встановлення миру.

17. Київський митрополит з двома владиками повинні мати місце в сенаті, користуючись такими самими привілеями, як і духовні сенатори римської віри.

18. **А тому, що Й. М. Король під час своєї щасливої коронації не присягав на грецьку віру, то тепер, як на цілість прав грецької віри, так і на всі ті пункти мусить заприсягти на сеймі з шістьма сенаторами різних вір і шістьма послами Речі Посполитої. Всі ці пункти й присяги від початку до кінця повинні бути вписані в конституцію. А якщо не будуть дотримуватися вищесказаного, то Військо Запорозьке витлумачить це як неласку й неприхильність Й. Кор. М. до нас, як до своїх підданих**.

Про все це наші посли, впавши до ніг Його Кор. М. Нашого Милостивого Пана, найпокірніше мають просити[1].

б) "Декларація ласки Короля Його Милості на пункти прошення Війська Запорозького"

1649, серпня 18.

1. **Його Королівська Милість лишає своєму Війську Запорозькому всі його давні вольності, згідно з давніми привілеями і на це дає свій привілей, про що нижче.**

2. Що до числа війська, бажаючи вдоволити прохання своїх підданних і заохотити їх послуг Речі Посполитій, Й. Кор. Мил. дозволяє мати Війська Запорозького сорок тисяч, а спорядження реєстру довіряє Гетьманові Війська Запорозького, з такою декларацією щоб вважаючи на достойність вписували до Реєстру козаків хто б був до того здатний, в маєтностях шляхетських як і в маєтках Й. Кор. Мил., з таким означенням міст: почавши від Дніпра з сієї сторони в Димері, Горностайполі, Коростишові, Паволочі, Погребищах, Прилуці, Вінниці, Брацлаві, а звідти від Брацлава до Ямполя до Дністра. А також від Дністра до Дніпра розуміється, мають прийматися до Реєстру козацького, а з другої сторони від Дніпра в Острі, Чернігові, Ніжині, Ромні аж до московської границі й Дніпра. А що стосується дальших міст Й. Кор. Мил і шляхетських, поза означеним в цих пунктах виміром, то в них козаків не має бути. Однак тому хто хоче бути в козацтві і буде прийнятий до Реєстру, вільно вийти з усім майном в Україну, без усякого панського гамування. А це спорядження Реєстру Гетьманом Війська Запорозького має бути відправлене найдальше до нового року свята руського Покрови, в такому порядку: Гетьман Війська Запорозького має скласти поіменний Реєстр всіх вписаних в козацтво за підписом руки своєї і військовою печаттю, а то тому, щоб ті що будуть в козацтві лишалися при вольностях козацьких, а всі інші щоб підлягали замкам Й. Кор. Милості, а в маєтках шляхетських своїм панам.

3. Чигирин, так як є в своїх границях, при Булаві Війська Запорозького має бути назавше, і теперішньому старшому Віська Запорозького шляхетному Богданові Хмельницькому надає Й. Кор. Мил., роблячи його вірним слугою своїм і Речі Посполитої.

4. Все, що ділялося під час теперішніх замішок з волі Бога, те все повинно бути забуте і жоден пан не має чинити помсти й покарання.

5. Шляхтичі як руської релігії так і римської, які під час теперішніх замішок

в будь-який спосіб перебували у Війську Запорозькому, Й. Кор. Мил. з панської своєї ласки вибачає і проступок їх покриває. І якщо хтось що-небудь випросив з маєтків спадкових або інших або когось знеславлено, – з огляду на те, що все те діялося в нинішньому замішанні – має бути скасовано сеймовою конституцією.

6. Військо коронне в тих містах, де будуть козаки з реєстрового спорядження, становищ своїх мати не буде.

7. Жиди не можуть бути державцями, орендарями ані мешканцями в українських містах, де козаки будуть мати свої полки.

8. Відносно знесення Унії в Короні Польській і в Великому Князівстві. Литовському, також відносно цілості маєтків церковних і приналежних до них фундацій, які здавна були, а також всіх прав церковних з Отцем Митрополитом київським і духовенством на найближчому Сеймі будемо говорити і ухвалювати, щоб на вимогу отця митрополита все було повернене, що також і Й. Кор. Милость готовий дотримати, щоб кожний тішився зі своїх прав і вольностей, і місце в сенаті Митрополитові Київському Й. Кор. Мил. дозволяє мати.

9. Сани (дигнітарства), уряди всякі в воєводствах Київськім, Брацлавськім, Чернігівськім Й. Кор. Мил. обіцяє роздавати обивателям стану шляхетського грецької релігії згідно з давніми правами.

10. В місті Києві, тому що там є привілейовані школи руські, отці єзуїти не будуть там фундувати як і в інших українських містах, але перенесуть їх деінде. Натомість всі інші школи, які там існують від давніх часів, мають бути зберегтися в цілості.

11. Горілкою козаки шинкувати не можуть, крім того що зроблять над свою потребу се вільно їм буде продавати гуртом. В шинках мед, пиво й інше, що звичай велить може бути.

Пункти ці повинні бути затверджені в Сеймі, а тепер все повинно бути забуте а згода і любов повинні панувати між обивателями українськими й військом Й. Кор. Мил. і Речі Посполитої Запорозьким[2].

№ 2

“Договір між турецьким цісарем і Військом Запорозьким та народом Руським про торгівлю на Чорному морі, яким він має бути”

1650-ті рр.

1. Цісар Й. М. Турецький дозволяє Козацькому війську та його державі плавати по Чорному морю до всіх своїх портів, міст і островів, по Білому морю до всіх своїх держав, островів та інших портів і до портів чужоземних володарів і християнських держав, а також по всіх ріках та містах, з якими мають вести торгівлю, товари, що їх захочуть продавати, купувати і міняти за своєю волею зупинятись у портах, в’їжджати в них, коли захочуть, без жодної затримки, перешкоди і труднощів.

2. Для підтримки нової торгівлі Запорозького Війська та його держави

Цісар Й. М. Турецький звільняє їх купців від всяких мит, оплат і податків, а також їхні товари, які вони схочуть вивозити до його держави, на сто років (якщо не може бути на сто років, то хоч на п'ятдесят або принаймні на тридцять), чого всі уряди мають додержуватися як пройде, дай Боже, сто років, мають бути обтяжені не більшими податками як самі турки.

3. Цісар Й. М. дозволяє Козацькому війську встановлювати і купувати будинки під склади по містах і портах, Цісаря Й. М. Турецького, що знаходяться як над Чорним, так над Білим морем та їх купцям проживати з усякою вольністю, без будь-яких податків до ста згаданих років.

4. Резидент Війська Запорозького і землі його буде проживати в Стамбулі у належній пошані і безпеці. Цей резидент має добиватися справедливості скривдженим козацьким купцям. Військо Запорозьке також приймає резидента Цісаря Й. М. у своєму портовому місті, який має давати паспорти галерам або козацьким кораблям, що захочуть куди-небудь пливти, а за паспорт не повинен брати більше одного червоного золотого. Перед ним старший господар галери або корабля має присягати, що не замишляє зради проти держави Цісаря Й. М. Резидент Цісаря Й. М. також повинен дати кожному це право на письмі, кому воно потрібне буде, яке тепер пишеться турецькою мовою, з підписом своєї руки і печаткою.

5. Щоб затримати свавільних людей, які схочуть на море вибігати, Війсь-ко Запорозьке з відома Цісаря Й. М. заснує кілька портових міст нижче порогів, аж до злиття ріки Бугу з Дніпром, звідки і торгівля має іти і безпека на морі від свавільників має бути зміцнена.

6. Якщо якийсь свавільний з Війська Запорозького вибіг би на море, Військо Запорозьке повинне виконати щодо нього справедливу кару при резидентові Й. М.; а з цієї причини козацької торгівлі та його купецтва в державі Цісаря Й. М. ніхто ніде не буде затримувати ані затруднювати.

7. Якщо на Дону яке свавілля сталося б і звідти вийшли б на море для розбою, козацькі галери разом з турецькими мають свавільників ловити та карати і взаємно один одному допомагати, щоб море було чисте і вільне.

8. Якщо козацька галера, боронь боже, порушила б у чому право Цісаря Й. М., щоб був покараний старший тієї галери, а вона сама з товарами і робітниками має бути вільною, як і інші галери, що є в товаристві з нею, мають бути вільними, щоб і невинні не страждали і мир не був нічим порушений.

9. Якби козацька галера, або корабель загинув при березі Цісаря Й. М., щоб речі, які на ній залишилися, було збережено і передано спадкоємцям.

10. За турецькі борги козацьким купцям має бути таке право, як туркам у всій турецькій державі та негайна справедливість.

11. Козацьких галер або кораблів Цісар Й. М. турецький не дозволить обертати ні на послугу, ані їх людей, ані товарів, ані зброї, але обіцяє їм і забезпечує вільний перехід і відхід з усім, коли вони захочуть.

12. Якщо якийсь купець помер би в державі Цісаря Й. М. чи на морі, чи на суходолі все його майно буде належати його спадкоємцям і не може бути ніким затримане, а коли що кому переказав або записав перед смертю, то це не має ніякого значення.

13. Християнських в'язнів у турків, так і турецьких у християн козацьким

купцям можна буде вільно викуповувати. А якщо християнський в'язень у державі Цісаря Й. М. утік би до козацької галери або корабля, старший над галерою не буде його затаювати або переховувати, але повинен його видати; але за те не зазнає ніякої шкоди або кривди ані він, ані галера його, ані люди, ані товар його, а якщо також який челядник вільний або невільник утік би з козацької галери, турки повинні видати його козакам[3].

№ 3

Переяславсько-Московський договір 1654 року:

а) "Прохання по пунктам Богдана Хмельницького про підтвердження колишніх їх прав і вольностей і про суди і про інше"

1654, лютого 17. Чигирин.

Божиею милостию, великий государю царю и великий княже Алексею Михайловичю, всеа Великия и Малыя Русии самодержче и многих государств государю и обладателю, твоему царскому величеству, мы Богдан Хмельницкий, гетман Войска Запорожского, и все Войско Запорожское и весь мир христианский росийский до лица земли челом бьем.

Обрадовався вельми с пожалова[нья] великого и милости неисчетные [твого] царского величества, которую нам изволил твое царское величество показать, много **челом бьем тебе государю нашему, твоему царскому величеству, и служити прямо и верно во всяких делех и повелениях царских твоему царскому величеству будем во веки**. Только просим вельми, яко и грамоте просили есмя, изволь нам твое царское величество в том всем пожалованье и милость свою царскую указати, о чем посланники наши от нас твоему царскому величеству будут челом бити.

1. **В начале изволь твое царское величество потвердити права и вольности наши войсковые, как из веков бывало в Войске Запорожском, что своими правами сужнвалися, и вольности свои имели в добрах и в судах; чтоб ни воевода ни бояряи ни стольник в суды войсковые не вступалися**, но от старших своих чтоб товарышество сужены были: где три человека казаков, тогда два одного должны судити.

2. Войско Запорожское в числе 60 000 чтоб всегда полно было.

3. Шляхта, которые в Росии обретаются и веру, по непорочной заповеди Христове тебе, великому государю нашему, твоему царскому величеству, учинили, чтоб при своих шляхетцких вольностях пребывало, и меж себя старших на уряды судовые обирали и добрами своими и вольностми владели, как при королех польских бывало; чтоб и иныя, увидя таковое пожалованье твоего царского величества клонилися под область и под крепкую и высокую руку твоего царского величества со всем миром християнским. Суды земские и градцкие через тех урядников, которых они сами себе добровольно оберут, исправливаны быти имеют, как и перед тем. Тако же шляхта, которые казну свою имели, по крепостям, на маетностях, тогда и ныне любо чтоб им те деньги поплачены, или на местностях додерживано.

4. В городех урядники чтоб из наших людей обираны были на то достойные, которые должны будут подданными твоего царского величества управляти и приход належачей, в правду, в казну твоего царского величества отдавати.

5. На булаву гетманскую, что надано со всеми приналежностями староство Чигнринское, чтоб и ныне для всякого ряду пребывало.

6. Сохрани боже, смерти на пана гетмана, понеже всякой человек смертен, без чего немочно быть, чтоб Войско Запорожское само меж себя гетмана обирали, а его царскому величеству извещали, чтоб то его царскому величеству не в кручину было, понеже то данной извычай войсковой.

7. Именей казатцких, чтоб нихто не отбирал: которые земли имеют и что к ним належит, чтоб с теми имении вольны были. Вдовы козатцкие осталые и дети их, чтоб в такой же вольности жили, как предки, отцы их.

8. Писарю войсковому чтоб жалованья его царского величества было 1000 золотых для подписков, также и мельница для прожитку потому, что великие расходы имеет.

9. На всякого полковника чтоб мельница б была для того, что разходы великие имеют; а будет милость вашего царского величества, будет и ваше царское величество и больши чем пожаловати изволишь.

10. Также на судьи войсковые по 300 золотых да по мельнице, а на писаря судейского по 100 золотых.

11. Также ясаулом войсковым и полковым, которые всегда на услугах войсковых бывают и хлеба пахать не могут, чтоб им иметь по мельнице, просим твоего царского величества.

12. На поделку снаряду войскового и на пушкарей и на всех слуг, что у снаряду просим твоего царского величества, изволь имети свое царское милостивое призренье, как о зямовле, тако ж и о станах, також на обозного 400 золотых.

13. Права, наданые из веков от княжат и королей, как духовным и. мирским людем, чтоб ни в чем не нарушены были.

14. **Послы, которые от века из чюжих земель приходят, до Войска Зопорожского, чтоб пану гетману и Войску, Запорожскому, которые б к добру были, вольно принят, чтоб то его царскому величеству во гнев не было; а чтобы имело противо его царского величества быти, должни мы его царскому величеству извещати.**

15. А как по иных землях дан вдруг отдаетца, волной бы есмя и мы, чтоб цену давать ведомую от тех людей, которые твоему царскому величеству належат, а если бы ипако быти не могло, тогда ни на одного воеводу не поизволять и о том договориватца; разве бы из тутошных людей обобрав воеводу, человека достойного, имеет те все доходы в правду его царскому величеству отдавати.

16. А то для того имеют посланники наши договариватца, что наехав бы воевода, права ломати имел и установы какие чинил, и то людем имело бы бити в великую досаду, понеже праву иному не могут вскоре навыкнути и тяготы такие не могут понести, а тутошних людей когда будут старшие, тогда против прав и установ тутошних будут исправляти.

17. **Преж сего от королей польских никакова гонения на веру на**

вольности наши не было, всегда мы всякий чин свою волность имели, и мы им верно служили; а ныне за наступанье на вольности наши, понуждены есмы его царскому величеству под крепкую и высокую руку поддатца, для того усильно просити имеют посланцы наши, чтоб привилия его царское величество нам на харатиях писаные, с печатьми выслыми, один на вольности козатцкие, а другой на шляхетцкие пожаловал, чтоб непоколебимо то в вечные времена было. Когда то одержим, мы самы разсмотрение меж собою имети будем: хто казак тот в вольности казатцкой жити будет, а хто простый, тот станет должность обыклую его царскому величеству воздавать, попрежнему. Также и на люди всякие, которые его царскому величеству подданные учинились, на каких правах и вольностях жити имеют.

18. О митрополите в разговоре воспомянуть имеют, о чем посланником нашим словесно приказано.

19. Также просити усильно имеют посланцы наши его царского величества, чтоб его царское величество рать свою вскоре прямо к Смоленску послал, не откладываючи нимало, чтоб неприятель не мог в собранье притти и с ыным согласитца, потому что войска ныне нужны, чтоб никаким их лестям не верили, будет учали б в чем льстить государю.

20. И то надобно припомнянуть, чтобы кормовых людей зде на рубеже от ляхов, для всякого безстрашия, с 3000 поставить или как его царское величество изволит.

21. Обычай тот бывал, что всегда Войску Запорожскому плачено: бить челом и ныне его царскому величеству, чтоб на полковников поволил по 100 ефимков, на ясаулов полковых по 200 золотых польских, на ясаулов войсковых по 400 золотых, на сотников по 100 золотых, на рядовых казаков по 30 золотых.

22. Орда татарская естли бы похотела отстать, то надобно от Астрахани и от Казани на них наступить; также и донским (казаком) быти готовым; а ныне, когда еще в дружбе есмы меж собою, не зацепляти их.

23. Кодак город, которой есть устроен на пограничью от Крыму, в котором пан гетман всегда по 400 человек , там держит и всем их покоит, чтоб и ныне его царское величество как кормами, також и зельем к снаряду изволил построить. Також и на тех, которые за порогами Коша берегут, чтоб его царское величество милость свою изволил показать, понеже трудно его одново без людей оставлятъ[4].

б) "Статті гетьмана Богдана Хмельницького", затверджені московським царем Олексієм Михайловичем

1654, березня 21. Москва.

В письме, каково прислали великого государя царя и великого князя Алексея Михайловича всея Велнкня и Малыя Росии самодержца и многих государств государя и облаадателя его царского величества к ближним бояром, к боярину и наместнику казанскому ко князю Алексею Никитичю Трубетцкому, к боярину и наместнику тверскому к Василью Васильевичю Бутурлину, к окольничему и наместнику коширскому к Петру Петровичю Головину, к

думному диаку к Алмазу Иванову царского величества Войска Запорожского посланники Самойло Богданов да Павел Тетеря с товарыщи в нынешнем во 162-м году марта в 12 день написано: бьют челом великому государю царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Великия и Малыя Росии самодержцу и многих государств государю и обладателю его царского величества подданные Богдан Хмельницкий, гетман Войска Запорожского, и все Войско Запорожское и весь мир християнский росийский, чтоб его царское величество пожаловал их тем, о чем посланники их бити челом учнут, а они его царскому величеству во всяких его государских повеленьях служити будут вовеки. И что на которую статью царского величества изволенье, и то подписано под статьями.

1. Чтоб в городех урядники были из их людей обираны к тому достойные, которые должны будут подданными царского величества урежати и доходы всякие вправду в казну царского величества отдавати, для того что царского б величества воевода, приехав, учал права их ломать и уставы какие чинить, и то б им было в великую досаду. А как тамошние их люди где будут старшие, то они против прав своих учнут исправлятца.

И сей статье царское величество пожаловал велел быть по их челобитью. А быти б урядником в городех войтам, бурмистром, райцам, лавником, и доходы всякие денежные и хлебные збирать на царское величество и отдавать в его государеву казну тем людем, которых царское величество пришлет. Да тем же присланым людем, кого для тое зборные казны царское величество пришлет, и над теми зборщиками смотрить, чтоб делали правду.

2. Писарю войсковому, чтоб по милости царского величества 1000 золотых польских для подписков давать, а на судей войсковых по 300 золотых польских, а на писаря судейского по 100 золотых польских, на писаря да на хоружего полкового по 50 золотых, на хоружего сотницкого 30 золотых, на буичюжного гетманского 50 золотых.

Царское величество пожаловал велел быть по их челобитью, а давать те деньги ис тамошних доходов.

3. На писаря, и на судей войсковых на 2 человека, и на всякого полковника, и на ясаулов войсковых и полковых чтоб по мельнице было для прокормленья, что росход имеют великой.

Царское величество пожаловал велел быть по их челобитью.

4. На поделку наряду войскового, и на пушкарей, и на всех работных людей, которые у наряду бывают, чтоб царское величество пожаловал изволил учинить свое царское милостивое призренье, как в зиму, так и о станах, также де на обозного арматного 400 золотых, а на хоружего арматного 50 золотых.

Царское величество пожаловал велел давать ис тамошних доходов.

5. Послы, которые издавна к Войску Запорожскому приходят из чюжих краев, чтоб гетману и Войску Запорожскому, которые к добру были, вольно приняти, а только чтоб имело быть противно царского величества, то должни они царскому величеству извещати.

По сей статье царское величество указал: **послов о добрых делах принимать и отпускать. А о каких делах приходили и с чем отпущены будут, о том писать к царскому величеству подлинно и вскоре. А которые послы**

присланы от кого будут царскому величеству с противным делом, и тех послов и посланников задерживать в Войске и писать об них о указе к царскому величеству вскоре ж, а без указу царского величества назад их не отпускать. А с турским салтаном и с польским королем без указу царского величества не ссылатца.

6. О митрополите киевском посланником изустной наказ дан. А в речах посланники били челом, чтоб царское величество пожаловал велел дать на его маетности свою государскую жаловальную грамоту.

Царское веложаловал: митрополиту и всем духовного чину людем на маетности их, которыми они ныне владеют, свою государскую жаловальную грамоту дать велел.

7. Чтоб царское величество изволил рать свою вскоре прямо к Смоленску послать, не отсрочивая ничего, чтоб неприятель не мог исправитца и с ыными совокупитмся, для того что войска ныне принужены, чтоб никакой их лести не верили, естьли б они имели в чем делать.

Царское величество изволил на неприятеля своего, на польского короля, итти сам, и бояр, и воевод послать со многими, ратьми по просухе, как конские .кормы учнут быть.

8. Чтобы наемного люду зде по рубежу от ляхов для всякого безстрашия с 3000 или, как воля царского величества будет, хотя и больши.

Царского величества ратные люди всегда на рубеже для Украины обереганья есть н вперед стоять учнут.

(9). Обычай тот бывал, что всегда Войску Запорожскому платили. Бьют челом и ныне царскому величеству, чтоб на полковника по 100 ефимков, на ясаулов полковых по 200 золотых, на ясаулов войсковых по 400 золотых, на сотников по 100 золотых, на казаков по 30 золотых польских давать. **И в прошлых годех присылал к царскому величеству гетман Богдан Хмельницкий и все Войско Запорожское и били челом многижды, чтоб его царское величество их пожаловал, для православные християнские веры и святых божиих церквей за них вступился, и принял их под свою государеву высокую руку, и на неприятелей их учинил им помочь. И великому, государю нашему его царскому величеству в то время под свою государеву высокую руку приняти было вас не мочно, потому что у его царского величества с короли польскими и великими князи литовскими было вечное докончанье. А что с их королевские стороны царского величества отцу, блаженные памяти великому государю царю и великому князю Михаилу Федоровичю всеа Русии самодержцу и многих государств государю и облаадателю, и деду его государеву, блаженные памяти великому государю святейшему патриарху Филарету Никитичю московскому и всеа Русии, и великому государю нашему царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Русин самодержцу его царскому величеству учинились многие безчестья и укоризны. И о том по королевским грамотам, и по сеймовому уложенюю, и по констытуцыи, и по посольским договорам царское величество ожидал исправленья. А гетмана Богдана Хмельницкого и все Войско Запорожское хотел с королем н польским помирить через своих государевых великих послов тем способом: буде Ян Казимер**

король учинит с ними мир по Зборовскому договору, и на православную християнскую веру гонеиия чинить не учнет, и униятов всех выведет, и царское величество винным людем, которые за его государскую честь довелись смертные казни, вины их хотел отдать. И о том посылал к Яну Казимеру королю своих государевых великих и полномочных послов, боярина и наместника великопермского князя Бориса Александровича Репнина-Оболенского с товарыщи.

И те царского величества великие и полномочные послы о том миру и о поступках королю и паном раде говорили всякими мерами и Ян Казимер король и паны рада ни на которую меру не сошли, и то великое дело поставили ни во что, и тех царского величества великих и полномочных полов отпустили без дела. И великий государь наш его царское величество, видя такие с королевские стороны многие исправленья, и грубости, и неправды и хотя православную християнскую веру и всех православных християн от гонителей п хотящих церкви божия разорити и веру християнскую искоренити от латыни оборонити, под свою государеву высокую руку вас принял. А для вашие обороны собрал руские, и неметцкие, и татарские рати многие. Идет сам великий государь наш его царское величество на неприятелей християнских и бояр своих, и воевод шлет со многими ратьми. И на тот ратной строй по его государеву указу роздана его государева казна многая. И ныне им, посланником, о жалованье на Войско Запорожское говорить, видя такую царского величества милость и к ним оборону, не довелось. А как был у гетмана у Богдана Хмельницкого государев ближней боярин и наместник тверской Василей Васильевич Бутурлин с товарыщи, и гетман говорил с ними в разговорех о числе Войска Запорожского, чтоб учинить 60 000. А хотя б де того числа было и больше, и государю де в том убытка не будет, потому что они жалованья у государя просить не учнут. Да и им, Самойлу и Павлу, и иным людем, которые в то время при гетмане были, про то ведомо ж. А что о Малой Росии в городех и местех каких доходов, и про то царскому величеству не ведомо, и великий государь наш его царское величество посылает доходы описать дворян. А как те царского величества дворяня доходы всякие опишут и сметят, и в то время о жаловамье на Войско Запорожское по разсмотренью царского величества и указ будет. А ныне царское величество, жалуя гетмана и все Войско Запорожское, хочет послать своего государева жалованья по давным обычаям предков своих, великих государей царей и великих князей росийских, гетману и всему Войску Запорожскому золотыми.

10. Крымская орда если бы имела вкинутися, тогда от Астрахани и от Казани надобно на них наступити. Тако ж де и донским казаком готовым быть, а ныне еще в братстве дать сроку и их не задирать.

Царского величества указ и повеленье на Дон и казаком послано: буде крымские люди задору никакова не учинят, и на них ходить и задору чинить не велено. А будет крымцы задор учинят, и в то время царское величество укажет, над ними промысл чинить.

11. Кодак город на рубеже от Крыму, в котором гетман всегда по 400 человек держит и кормы всякие им дает, чтоб и ныне царское величество пожаловал кормами и порохом, к наряду изволил построите. Также и на тех, которые за

порогами коша берегут, чтоб царское величество милость свою изволил показать: понеже нельзя его самого без людей оставляти.

О той статье царского величества милостивой указ будет вперед, как про то ведомо будет, по скольку каких запасов в те места посылывано и сколько будет доходов в зборе на царское величество.

А что в письме ж в вашем написано: как великий государь наш его царское величество гетмана Богдана Хмельницкого и все Войско Запорожское пожалует свои государские грамоты на вольности ваши дать велит, тогда вы смотр меж собою учините, хто будет казак или мужик, а чтоб число Войска Запорожского было 60 000. И великий государь наш его царское величества на то изволил им, числу списковым казаком быть велел. И как вы, посланники, будете у гетмана у Богдана Хмельнишкого, и вы б ему сказали, чтоб он велел казаков разобрать вскоре и.список им учинил. Да тот список за своею рукою прислал и царскому величеству вскоре.

Таково письмо дано посланником. Писано на столбцах белорусским письмом без дьячей приписи. Писал Степан, да Тимофей, да Михайло[5].

№ 4

Гадяцько-Варшавська угода 1658 року:

"Гадяцькі пакти автентичні. 16 вересня 1658 року встановлені"

1658, вересня 6. Гадяч.

В ім'я Боже, Амінь.

На .вічну пам'ять теперішнім і наступним.

Комісія між станами Корони Польської і Великого Князвства Литовського з одної сторони і вельможним гетьманом і Військом Запорозьким з другої – через вельможних панів Станіслава Казимира Бснєвського волинського і Казимира Людвіка Євлашевського смоленського – каштелянів визначених комісарами з сейму від Найяснішого Яна Казимира з волі Божої Короля Польського і Шведського, Великого Князя Литовського, Руського, Прусського, Мазовецького, Жмудського, Ліфляндського, Смоленського, Вандальського спадкового короля і всіх Станів Коронних і Великого Князівства Литовського, з вельможним паном Гетьманом Іваном Виговським і всім Військом Запорозьким, в обозі під Гадячом 16 вересня року господнього 1658. Дай Боже щоб щасливо і вічно тривало.

Вельможний Гетьман Запорозький з усім військом на вищезгаданому місці, нас комісарів достойно і вдячно прийняв і зваживши нашу повну владу комісарську, надану нам Й. Кор. Мил. Паном нашим милостивим і повагою сойму Коронних Станів і Великого Литовського Князівства, декларував зі всім військом:

Як не з доброї волі, але з примусу, притиснене різними скрутами військо Запорозьке приступило до своєї оборони, так тепер, коли Й. Кор. Мил. П. Н. М., пробачивши своїм батьківським серцем все що сталося в тім замішанні, закликає нас до єдності, – вони не зневажаючи ласку Й. Кор. М. і покірно

приймають цю поблажливість (клеменцію) добротливого пана, приступаючи до цієї комісії, а також до спільної наради щодо згоди, щирості і обопільної любові. Бога сил небесних беруть за свідка в тім, що все що постановляється, буде дотримуватися щиро і правдиво на вічні часи.

Вічний мир, який ніколи не буде розірваний постановили ми таким чином:

1. Релігія Грецька старинна, така з якою стародавня Русь приступила до Корони Польської, аби лишалася при своїх прерогативах і вільним вживанню свого богослуження, по всіх містах, містечках і селах, в Короні Польській і Великому Князівстві Литовському, так далеко як сягає мова народу Руського. Також на сеймах, в війську, в трибуналах, не тільки в церквах, але в публічних процесіях у відвідуванню хворих зі святими мощами, в хованню померлих і взагалі у всім так як вільно і прилюдно виконує своє богослуження обряд римський.

Тій же грецькій релігії дається право вільного заснування церков, чернечих орденів і монастирів, а також відновлення і поправляння старих.

Церкви і маєтності здавна надані на церкви старинної грецької віри мають зіставатися за греками православними старинними. Після того як зложено буде присягу вірності, протягом півроку всі такі церкви мають бути подані (в реєстрах) від полковників та іншої старшини війська Запорозького тим комісарам, що будуть визначені з обох сторін.

А унія, що викликала досі замішання в Речі Посполитій, касується в Короні і Великому Князівстві Литовському, а хто хоче нехай вертає до римського, а хто хоче до грецького не уніатського богослужіння. Натомість тій вірі, яка є проти грецької православної і яка множить суперечки між римським і старогрецьким народом, жоден з духовних і світських сенаторського і шляхетського стану церков, монастирів фундувати, і добра надавати не повинен ні в маєтках духовних, ні в Й. Кор. Мил., ні у власних ніяким чином так як каже нинішня комісія на вічні часи. Натомість римську віру дозволяється вільно виконувати у Київському, Брацлавському і Чернігівському воєводстві.

Натомість світські панове римської релігії – дідичі й урядники Й. Кор. М. не матимуть жодної юрисдикції над духовними, світськими і ченцями грецької релігії – тільки їх законний пастир.

А що в спільній вітчизні мають обрядам належати і спільні прерогативи і оздоби, тому Отець Митрополит Київський теперішній і його наступники з чотирма владиками: луцьким, львівським, перемиським, холмським і п'ятим з Великого Литовського Князівства Мстиславським будуть засідати в Сенаті в своїм порядку з тими ж правами і правом голоса як ясновельможні духовні римського обряду. Однак, місце Їх Вельможності Отцю Митрополитові назначається після Їх вельможності князя архієпископа львівського, а владикам після єпископів своїх повітів.

В Київському, Брацлавському і Чернігівському воєводстві сенаторські сани (дігнітарства) будуть надаватися тільки шляхтичам грецького обряду, здатним до тих урядів, що походять і мають маєтки в тих воєводствах. Але тим часом, з огляду на гетьманство, першим сенатором тих трьох воєводств має бути гетьман Військ Руських, і вся київська юрисдикція до нього має належати, призначення підвоєводи та інших урядників. Це буде належати до гетьмана і

застерігається на цей раз тільки доки він не прийде до посідання Київського воєводства. (*У другому варіанті цей абзац був записаний інакше*: В Київськім воєводстві сенаторські дігнітарства будуть надаватися тільки шляхтичам грецького обряду, здатним до тих урядів. Натомість в воєводствах Брацлавському і Чернігівському ті сенаторські сани будуть надаватися по черзі: після сенатора грецького обряду має прийти черга сенатора римського обряду. Однак у всіх трьох воєводствах уряди мають роздаватися особам, що походять з тих воєводств і мають у них маєтність).

Також по містах Коронних і Великого Князівства Литовського, як сягають церкви грецького обряду, аби зростала обопільна любов, міщани римської і грецької релігії мають рівно заживати спільних вольностей і свобід, і грецька релігія не має бути нікому перешкодою до магістрату.

В Києві Й. Кор. Мил. і Стани Коронні дозволяють засновати Академію, котра має користуватися такими прерогативами і вольностями, як Академія Краківська, з тою тільки умовою, щоб у тій академії не було професорів, магістрів і студентів ніякої секти: аріанської, кальвінської, лютеранської. А щоб студентам і учням не було жодної нагоди до чвар, всякі інші школи, які були в Києві, Й. Кор. Мил. накаже перенести де інде.

Другу таку ж Академію Й. Кор. Мил. і Стани Коронні і Великого Князівства Литовського дозволяють заснувати там де для неї буде знайдене відповідне місце. Вона заживатиме тих же прав і вольностей як і київська, але заснована має бути з тою ж умовою як київська: щоб у ній не було професорів, магістрів і студентів секти аріанської, кальвінської і лютеранської. А де та академія буде заснована, там інші школи вже не мають засновуватися на вічні часи.

Гімназії, колегії, школи і друкарні скільки їх буде потрібно, можна буде без перешкод закладати і вільно в них науки відправляти і деякі книги друкувати про релігійні контроверсії але не ображаючи маєстату короля і без пасквілів на Короля Й. Мил.

2. **А що вельм. гетьман з військом Запорозьким, від Речі Посполитої відірваним, з любові до Й. Кор. Мил., Пана свого милостивого і власної вітчизни, повертаються (до них) вирікаючися, сторонніх протекцій, то Й. Кор. Мил. і всі Стани Коронні і Великого Князівства Литовського вічною амністією, себто вічним забуттям покривають все, що з обох сторін допустив Господь Бог полишаючи то Його святому маєстатові, як пожертву за гріхи спільні.** Забезпечують у тім всякого стану людей від найменших до найвищих без винятку як у Війську Запорозькому так і шляхтичів, урядників і приватних людей, чисто всіх, котрі яким-небудь чином були і лишаються при гетьмані попереднім і теперішнім. Ні королівський маєстат, ні Сенат, ні вся Річ Посполита, ані хто з приватних людей не будуть підносити ніяких претензій супроти них взагалі або кожного з осібна, від найвищих до найменших. Навпаки пробачивши собі обопільне християнським серцем, щиро, свідчачися страшним Богом, всякі неприємності і все що діялося під час війн, вони ні явно ні потай не замишлятимуть ніякої помсти і ніяких чинів. Не дадуть себе звести ніякими звільненнями з присяги для будь-яких тайних замислів.

Крім цього всякі кадуки (конфіскації) випрошені ким небудь під тими що пробувають в Війську Запорозькому і під шляхтою що приставала до гетьмана

і Війська Запорозького і до шведів і роздані від початку війни, тепер всі без винятку касуються і будуть скасовані за законом, так щоб вони не шкодили ні гонорові ні власності чийй-небудь. І де б постанови про конфіскацію не знаходилися, вони вважаються за скасовані і з книг судових eліміновані, і їх власникам надається право володіння, проти чого не можна посилатися на жодні кадуки під карою інфамії

А що і зміст і саме ім'я амністії повинні бути святі, і речі і люди всякої кондиції відновляються в попереднім стані, повертаються до тієї одності, згоди, любові, права і пана, як було перед війною, то застерігається, що хто б важився рвати те святе об'єднання, смів публично, чи в приватнім зібранню закидати комусь зраду, такий має підпадати карам за нарушення договору, і в усяких оказіях де б ішло про охорону від обмови, з обох сторін має чинитися негайно слідство.

Вся Річ Посполита народу Польського і Великого Князівства Литовського і Руського, і належних до них провінцій відновляється цілком такою як була перед війною, себто ці три народи мають зіставатися непорушно, як були перед війною в границях своїх і при свободах своїх згідно з законами в радах, судах і вільній елекції панів своїх королів польських, литовських і руських. Коли під тягарем війни з заграничними державами щось постановлено було на зменшення границь і вольностей тих народів, це має вважатися за недійсне і пусте, і вищеназвані народи повинні зіставатися при своїх свободах, як єдине тіло одної і нероздільної Речі Посполитої, не роблячи між собою різниці з приводу віри: як хто визнавав християнську релігію римську чи грецьку, всі лишаються в спокою, при своїх вольностях. Хіба якісь вироки або декрети були винесені перед війною і за час війни цілком законно при наявності сторін чи в їх відсутності.

3. Кількість Війська Запаразького буде встановлена на шістдесят тисяч (*в іншому варіанті:* тридцять тисяч), або як вельможний гетьман Запорозький подасть в реєстрі.

Натомість найманого війська буде десять тисяч, яке так як і Запорозьке має бути під владою того ж гетьмана, і з ухвалених на Сеймі податків з Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводств, а також з інших від Речі Посполитої буде платитися тому війську.

Стояти Військо Запорозьке має в тих воєводствах і маєтках де воно було перед війною. Всякі вольності надані війську привілеями найясніших королів польських потверджуються: козаки лишаються при стародавних вольностях і звичаях своїх, які не тільки в нічому не обмежуються але навпаки підтверджуються всякою повагою. Ніякий державець маєтків Й. Кор. Мил., ні староста, ні пан дідичний ні довічний, ані їх підстарости, урядники і всякі інші слуги не будуть стягати ніяких податків з козацьких хуторів, сіл, містечок, домів, ні під яким претекстом. Вони мають бути вільні від яких небудь тягарів, цла і мита, як люди лицарські, у всій Короні і Великому Князівстві Литовському. Мають бути також вільні від усяких судів старостів, державців, панів і їх намісників тільки під юрисдикцією самого гетьмана військ Руських мають зіставатись. Також всякі напої, лови в полях і на ріках й інші козацькі пожитки мають діставатись при козаках вільно, згідно з їх звичаями.

Натомість окремо, кого гетьман Війська Руського подасть Й. Кор. Мил. як гідних клейноту шляхетського для ще більшого заохочення до служби Й Кор. Мил., тим усім без перешкод, буде дана нобілітація, з наданням всяких шляхетських вольностей. Але так треба міркувати, щоб з кожного полку могло бути нобілітовано сто.

Жодних військ польських, литовських або чужоземних ніхто не може вводити в воєводство Київське, Брацлавське, Чернігівське. Тільки наймане за гроші військо, що перебуватиме під владою гетьмана Військ Руських, вибиратиме хліб з королівських і духовних маєтностей вищезгаданих воєводств, за наказом того ж гетьмана руського. А коли б була війна при границях руських і треба було послати туди коронне військо в поміч, в такім разі це помічне військо має бути під верховенством гетьмана військ руських.

4. Для підтвердження і більшої певності цього договору Гетьман Військ Руських до кінця свого життя має бути Гетьманом Військ Руських і першим сенатором воєводства Київського, Брацлавського і Чернігівського. А по смерті його має бути віль-ний вибір гетьмана, тобто стани воєводства Київського, Брацлавського і Чернігівського виберуть чотирьох кандидатів, і з них одному король надасть гетьманство не віддаляючи від того уряду рідних братів вельможного Гетьмана Руського.

Монетний двір для биття всіляких грошей має бути закладений в Києві, або де буде признано зручнішим. Гроші будуть однієї якості і металу, і з королівською особою.

Спільна рада і спільні сили всіх тих народів против кожного неприятеля. Мають всі три старатися спільно всякими способами, аби Річ Посполита мала вільну навігацію на Чорному морі.

Коли ж би цар московський не схотів вернути провінцій Речі Посполитої і на неї наступав, тоді мають сполучитися всі сили: коронні, Великого Князівства Литовського і Військо Руське Запорозьке під командуванням свого гетьмана, і воювати.

Маєтності нерухомі і рухомі, королівщини і записи сум, конфісковані від обивателів Руської землі, котрі пристали до Війська Запорозького і тепер вертаються до батьківщини, мають їм бути повернені і служби їх в війську коронному і Великого Князівства Литовського мають бути компенсовані і оплачені.

5. **А вже від того часу Гетьмани з Військом Запорозьким теперішні і наступні відступивши від усяких сторонніх протекторів, більше до них приставати не мають. Навпаки мають бути у вірності, підданстві і послушенстві у найяснішого маєстату Королівства Польського і наступників його і всієї Речі Посполитої будуть перебувати вічно.**

Але так щоб це не нарушало братерства зав'язаного з Й. Мил. ханом кримським, а якщо буде така можливість то і з царем московським.

Жодних сторонніх посольств гетьман приймати не буде, і якщо такі трапляться має їх відсилати до Короля Й. Мил.

Також ні війська стороннього вводити не буде, ні порозуміння з сторонніми державами мати не буде; хіба що після повідомлення Королю Й. Мил.

6. Всяким приватним особам з обох сторін також і духовним римського

обряду відкривається безпечний поворот до єпископств, парафій, каноній, плебаній і до належних до них маєтків у воєводствах Київськім, Брацлавськім, Чернігівськім, Подільськім, також у Великому князівстві Литовському, на Білій Русі і в Сіверщині. Також всім монахам до церков, кляшторів, маєтностей і фундацій. Теж і світським особам обох сторін до їх маєтків дідичних, староств, держав, володінь власних, довічних, заставлених і за всякими іншими контрактами до них належних, в тих же вищеназваних воєводствах і у Великому Князівстві Литовському, на Білій Русі і на Сіверщині.

Але час повороту визначить Й. Кор. Мил., після порозуміння з вельможним гетьманом Запорозьким. Натомість спосіб повернення у володіння має проходити так, щоб ніхто не повернувся до своєї власності інакше як за універсалом Й. Кор. Мил., і вельможного гетьмана Війська Запорозького. Про що буде порозуміння обох сторін.

Для судження різних справ як кримінальних так і поточних буде в тих трьох воєводствах свій окремий трибунал з таким порядком, який вони самі собі виберуть. Крім того, мають бути окремі судові староства в Овручі і Житомирі.

7. А для кращої певності, з уваги на те, що гетьман з Військом Запорозьким, і ці воєводства що були відірвані, відкидають всяку протекцію інших сторонніх народів і добровільно як вільні до вільних, рівні до рівних і шановані до шанованих повертають. Тому, для певнішого дотримання нинішнього акту Й. Кор. Мил. і Річ Посполита дозволяють народові Руському вибирати осібних Канцлерів, Маршалків і Підскарбіїв з правами сенаторів, і до інших урядів народу Руського. Вони мають виконати присягу згідно з текстом присяги (роти) урядовців коронних, з додатком такого пункту, що до нічого противного нинішньому актові вони своєї печаті не приб'ють, навпаки пильнуватимуть, щоб нічого не робилося проти цього акту в конституціях і декретах сеймових, інших розпорядженнях, привілеях і універсалах.

До урядів і канцелярій цих канцлерів будуть належати всі духовні грецькі митрополії, епископства, ігуменства і бенефіції, що належать до надавання Й. Кор. Мил. П. Н. М. в воєводстві Руськім, Київськім, Волинськім, Подільськім, Брацлавськім і Чернігівськім, а в воєводстві Київськім, Брацлавськім і Чернігівськім всі грецькі, не тільки духовні але і світські. Також і суду в королівських містах і всякі декрети задворні й сеймові, тільки в названих трьох воєводствах.

А що против цього акту вийшло б з канцелярії коронної або Великого Князівства Литовського, то буде неважне, і той що добув такий привілей не тільки його втратить, але підпадає ще й карі в десять тисяч кіп литовських, а судити його за це в суді Й. Кор.. Мил. за спеціальним реєстром.

Щоб з суперечок за підданих обвинувачених в своєвільстві не виходило нових замішань, касуються всі процеси про видачу підданих, про наїзди, забране майно, шкоди почінені під час внутрішньої війни, земських, гродських, трибунальських судів, також і декрети трибунальські винесені в цих справах особливо щодо воєводства Київського, Волинського, Брацлавського й Чернігівського.

З Його Мил. царем Московським якщо дійде до складання договору Й. Кор. Мил. і стани коронні, і Великого Князівства Литовського мають вимагати ненарушного визнання вельможного Гетьмана і Війська Запорозького і нинішньої постанови.

Вельможні пани комісари та вельможний Гетьман князівства Руського фактично затвердили нинішню комісію своєю присягою про що свідчать їх підписи на текстах (ротах) присяги. Крім цього буде ця комісія конфірмована від Сенату присягою ясно преподобного Й. Мил. Архієпископа Гнезнінського, Примаса Коронного і Й. Мил. Ксьондза Єпископа Віленського, а також їх вельможностей панів чотирьох Коронних гетьманів і Великого Князівства Литовського, і Канцлерів Обох Народів, а від кола рицарського присягою Маршалком посольської ради, в Сеймі що буде скликаний якнайшвидше, в присутності послів, які будуть прислані від вельможного Гетьмана і Війська Запорозького, де й буде затверджена постанова.

Відносно присяги Й. Кор. Мил., то з своєї доброти Й. Кор. Високість на покірне прохання Війська Запорозького милостиво се вчинить що підтверджують їх вельможності пани комісари.

Натомість полковники, сотники і вся старшина Війська Запорозького виконають свої присяги після Сейму, на котрому будуть затверджені нинішні постанови в присутності комісарів, які на те будуть депутовані від Сейму.

А щоб ці постанови комісії мали вічну вагу і повагу, вони у всьому своєму змісті від початку до кінця, будуть включені в конституцію, ухвалену Сеймом, і будуть вважатися вічним і не-змінним правом.

До булави великої руської належатиме Чигринське староство, як це значиться в привілеї наданім покійному Богданові Хмельницькому, Й. Кор. Мил.

Гетьман Військ Руських буде звільнений від резидування при Й. Кор. Мил.

Конвокація Київського, Брацлавського, Чернігірського воєводств буде скликана універсалом Й. Кор. Мил. після майбутнього Сейму, який, дай Боже, буде скликаний якнайшвидше.

Діялося се в таборі під Гадячем, дня і року вищезазначеного.

Іван Виговський, гетьман Військ Запорозьких рукою власною від імені цілого війська[6].

№ 5

Маніфест Війська Запорозького до володарів Європи

1658 р.

До відома ясновельможних, найшляхетніших, найсвітліших, найповажніших, найславетніших, знаменитих, високородних, достойних володарів, царів, електорів, князів, маркізів, республік, графів, баронів, знаті, громадян...

Ми, все Військо Запорозьке, заявляємо і свідчимо перед Богом і всім світом цією нашою правдивою і щиросердною маніфестацією, що приводом до наших війн із Польщею не була жодна інша причина, інша мета і намір, як оборона Святої Східної Церкви, рівно як і наших прадідних вольностей, любов до котрих

ми зберегли спільно з нашим гетьманом вічної пам'яті Богданом Хмельницьким і нашим писарем Іваном Виговським.

Приватні наші справи проти справи слави Божої та спільного блага були для нас завжди другорядні. **Тому домовившись про дружні союзи з татарами, її світлістю шведською королевою Христиною, а згодом і з його світлістю королем Швеції Карлом Густавом, ми завжди їх дотримували й усім цим угодам були незмінно вірні. Навіть полякам ми ніколи не давали приводу порушувати угоди, бо за Святою нашою вірою виконували всі домовленості і постанови.**

І не з іншої якої причини ми прийняли прокторатa Великого князя Московського, а лише на те, аби за угодою, що укладена завдяки зброї і нераз пролитій крові, ми могли зберегти і примножити наші вольності для нас і наших нащадків.

Тому й наше Військо разом із наказним гетьманом Низового Війська Золотаренком, довірившись обіцянкам і запевненням Великого Князя Московського, спершу було за те, щоб приєднати Литву до Великого Князя Московського. Покладаючись на зв'язки, що лучать наші релігії, та на наше свобідне добровільне підпорядкування, ми сподівались, що він буде до нас доброзичливий, дружній та м'якосердий і чинитиме з нами, грунтуючись на щирій довірі, не порушуючи нашої свободи, діятиме згідно зі своїм словом. Але, о даремні надії! Послужливі державні урядовці цього доброчесного і побожного царя та московські бояри мали заміри, щоб уже того першого року, коли йшлося про мир між поляками і московитами, була укладена також угода, що ставила б за мету захопити Польське королівство, а нас придушити і приєднати. Московити пообіцяли полякам, що ми зрадимо нашій домовленості зі шведами і з волі Великого Князя розпочнемо проти них війну. Замисли їхні спрямовувались на те, аби нас, перейнятих війною зі шведами, легше було придушити і приєднати, на що Богдан Хмельницький, разом із нашим писарем, не лише не давали згоди Великому Князеві, а й подавали йому через Василя Петровича Кікіна чимало доказів, чому не потрібно розв'язувати війну зі шведами в Лівонії.

Ми мали на руках копії вищезгаданих перетрактацій, безсумнівно, вірогідні, однак не думали, що цей невірний крок і знак омани свого володаря державні урядовці здійснили, не погодивши цього злочину з прихильним до нього царем і Святійшим Патріархом. І тому, вірні своєму слову, ми намагалися запобігти зусиллям московитів.

Отож, війна, розпочата в Лівонії проти Його світлості короля Швеції, нашого союзника і друга, без найменшої причини, а лише під тим одним претекстом, що Його світлості королеві Швеції подобалося підтримувати з нами дружбу, була за перше відкрите свідчення цього злочину. Адже король Швеції, заклопотаний військовими діями, не міг допомогти нашим зусиллям. З цієї причини до нашого посла у Його світлості короля Швеції шляхетного Данила Грекини Олівенберга, що йому двічі відмовлено їхати через Московію, приєднався наш гетьман з тим же військом, при котрому раніше був Данило Виговський, його свояк. Він супроводив його до самого Люблина і спостерігав лукавство московитів-ошуканців.

У тому, що наші підозри не безпідставні, переконує укріплення, недавно споруджене в нашому столичному місті Києві, в ньому міститься залога з кількох тисяч московитів, аби тримати нас у неволі, що її колись було задосить і в Польщі. Так заповзято турбуються московити тим, щоб приєднавши нас до себе, зробити союзниками по рабству.

Достеменні свідчення та явні приклади цього ми мали й у Білій Русі, коли людей шляхетного походження, що зі своєї волі відійшли до прикордонних місцевостей Московії, майже двісті родин, силою і підступами перевезли до Московії. Тоді, як міщани Могилева та корінні жителі інших міст Білої Русі, назагал люди з різних міст і сіл дарма домагалися милосердя Великого Князя, їх, числом понад двадцять тисяч чоловік, депортували й переселили в місця московських колоній. Не кажучи вже про захоплених у Старому Бихові, що був переданий до їхніх рук, та в інших містах поблизу Дніпра, бо ввесь Дніпро оточений залогами (московитів).

Після смерті вічної пам'яті Богдана Хмельницького, гетьмана Війська Запорозького, вони гадали, що наша Мала і Біла Русь спільно з Військом Запорозьким швидко загинуть. Тому й послів наших у Москві затримували довго і з ними поводилися гордовито і на свої прохання ми діставали холодні відповіді. Незабаром і московське військо на чолі з князем Григорієм Ромодановським, послане начебто на допомогу, просунулось аж до Переяслава і не побажало підкоритись гетьманові.

Коли пізніше на гетьмана був обраний Іван Виговський, що він узяв провід, перебуваючи на посаді Головного Писаря Війська Запорозького, то Ромодановський перший не визнав цей офіційний титул, а за ним зробив те ж саме і Великий Князь. Розбрат по тому посіявся ще далі, гетьманові закидалось, що він польський шляхтич і тому більше відданий полякам, ніж Війську Запорозькому.

Оскільки природа воїнів, що ведуть бої за своїм власним розсудом і підносяться внаслідок численних перемог, схильна до сваволі, то вона, лучачись із честолюбним бажанням наказувати, штовхнула деяких козаків, що жили нижче Дніпрових порогів, обрати собі за ватажка якогось Барабаша. В листах, написаних до Великого Князя і відправлених через їхніх послів, ці козаки звинувачують щойно обраного гетьмана Всього Війська Запорозького в багатьох кримінальних злочинах. Через цих послів вони також закликають перенести верховний військовий провід разом зі всією скарбницею до Москви і пропонують, аби воєводи для нас так само посилалися з Москви.

Ця достохвальна справа відбувалася так, що коли згадані посли в супроводі тридцяти козаків проходили через землі Полтавського полку, то Пушкар, полтавський полковник, утаємничений у справи заколоту і його спів учасник, мовби перейняв їх і додав іще сім своїх козаків, котрі, будучи захоплені чином бунтівників і перепроваджені до самих кордонів у Московії, згодом були відпущені. Посли виправдовувались тим, що Пушкар хотів їх затримати, але не зміг.

Знаючи це з постанови генеральної ради, що відбулася в Корсуні, (де й Пушкар присягав на вірність гетьманові), гетьман направив до Великого Князя послів з листами, в них просив, щоб не довіряли цим бунтівникам, бо Військо

вже неодноразово засвідчувало свою вірність Великому Князеві, а крім того, щоб посли бунтівників були під вартою повернені до Війська Запорозького. Але справа розв'язалася на добре для нас і тому, що наші посли випередили бунтівників, а коли ті прийшли до Москви, то тримали в таємниці місце свого розташування. Дяк Алмашев, що його запитували наші посли в Москві, заперечував те, що вони вже прийшли, поки їх одночасне з нами і таємне перебування в місті не стало для наших за наявність. Але це аж ніяк не похитнуло впертої підступності московитів: посли, що ми їх відпровадили, не отримали відповіді, патріарх московський не удостоїв відповідати гетьманові на його листи. Навпаки, бунтівники одержали від Великого Князя нагороду, листи і явно незаконні привілеї для Війська Запорозького, щоб передати їх Барабашеві.

Тоді був у Путивлі придворний Микола Олександрович Сушин і побачив, що справа повертається на погане, що негідно ведуться переговори з вільним народом. Тому він затримав послів-бунтівників і пообіцяв передати нам, якщо Великий Князь дасть на те згоду.

Тим часом Пушкар, не повідомляючи гетьманові, майже щодня потай приймав московських послів і відсилав назад. На сім листів, посланих йому з вимогою з'явитися до гетьмана, надійшла відмова. Нарешті, коли до нього наблизились військові загони, що їх послав гетьман, котрі не мали жодних ворожих намірів, він несподівано напав, одних убив, других розігнав.

Майже тоді ж прибув надзвичайний посол Великого Князя Богдан Матвійович Хитрово, генерал артилерії і московський сенатор. Без погодження з гетьманом він надсилає письмові універсали до всіх полковників, щоб вони прибули в Переяслав на генеральну військову раду. Переговоривши з старшиною, він відсилає Григорія Ромодановського до Москви і сповіщає, що за велінням Великого Князя постане перед військовою Радою замість гетьмана.

Гетьман розцінив як поганий знак те, що права його посади і влада знехтувані разом зі свободами Війська Запорозького. Однак він поступився інтересам суспільного блага і прибув на Раду.

Там гетьманові звідомили, що Григорій Ромодановський, який стояв на чолі московського війська, протягом двох днів був неподалік Пушкаря і вів перетрактації про нашу поголовну видачу. Хоча в його владі було схопити заколотників, полонити і відіслати на вищезгадану Раду. Накопичуючи сили на дальший просув, він прочекав вісім днів, так і не домовившись із Пушкарем. А направленим до Пушкаря від усіх полковників і від Богдана (Хитрово) послам із проханням аби він відмовився від свого замислу, з'явився на раду, поклавшись на громадську довіру і подав звинувачення, відновив, що не може з'явитись інакше, ніж разом із своїми вошами. Зі свого боку, він послав кілька сотень, Богдан зустрів з великими почестями, щедро обдарував. На такій висоті вони й вернулись додому.

Тим часом Богдан разом зі своїм оточенням звелів гетьманові, аби той прямо пішов на Пушкаря і привів його до послуху, коли не переконанням, то силою, якщо тільки гетьман пообіцяє такі дві речі: по-перше, складе присягу на Святому Євангелії Великому Князеві; по-друге, протягом восьми днів спільно з кількома особами з військової старшини поїде до Москви на перетрактацію з Великим Князем.

Гетьман погодився і на першу і на другу умови. Після цього він розпустив Раду і звелів повернутися чотирьом полкам, направленим проти Пушкаря. Майже тоді ж були відпущені посли вищезгаданого Барабаша. Вони приєднуються до Пушкаря і показують підбурювальні листи та привілеї, що їх дістали від Великого Князя. (Вищезгаданий Барабаш був Божою милістю і розсудливістю гетьмана викликаний із Запоріжжя й після того, як він визнав свою провину і просив гетьмана його простити, був ласкаво і шляхетно вибачений та звільнений від покари.)

Богдан, що мав купку своїх збунтованих козаків, досі не виконав обіцянки, але змусив Пушкаря до присяги і пообіцяв йому прощення. З цієї причини запалена в нас пожежа, що її розпалювали московити, вирвалась назовні. В різних місцях бунтівники вбили невинних людей, а московити спостерігали за цим звіддалік. Серед них шляхетний Боглевський, свояк гетьмана, бездоганний і миролюбивий, був убитий у своєму будинку разом із дружиною та всіма домашніми. Коли про цей злочин сповістили Великому Князеві, то він відбувся мовчанкою.

Але Пушкар, не вдовольняючись скоєним, поєднав сили свого полку з силою бунтівних козаків, стягнутих зі всіх кінців його землі, і рушив прямо в бік Дніпра, щоб захопити гетьмана спільно з усією генеральною старшиною Війська Запорозького, що її він пообіцяв передати в руки московитів.

Звернувшись по допомогу до московитів, гетьман даремно чекав на відповідь і змушений був уже інакше розраховувати свої сили: тому він закликав на допомогу татар на чолі з їхнім ханом Карач-Беєм, приєднавши їх до козаків, котрих можна було зібрати, та найманого війська і рушив назустріч повсталим. Він відігнав їх од Полтави, бажаючи одного заспокоїти все без крові. З цієї причини гетьман неодноразово одправляв послів до Пушкаря, пропонував усім простити і обіцяв свою ласку.

Ймовірно, Пушкар і оточені з усіх боків зрозуміли: тепер вони змушені схилитися до миру і пообіцяли його. Але підступно ошукавши, Пушкар на саме свято Пресвятої Трійці, серед ночі, вважаючи, що наше військо, переможене сном і пияцтвом, можна буде легко розбити, напав на нас під'юджували його передусім московські зрадники і ті, що перебували в нашому війську, а їх у нас було задосить. Тому, ввійшовши в середину табора, він посів більшу частину ар'єргарду. Проте, тільки засутеніло, гетьман разом зі своїм найманим військом і татарами вчинив опір і розбив повсталих, знищивши цілковито спільно з їхнім проводирем. Тільки Барабашеві з небагатьма вдалося втекти. До загиблих у цій битві варто додати і тих, що їх убили повсталі в Лубнах та Гадячі, їх нараховують до п'ятдесяти тисяч чоловік, і це є плід злодіянь московитів.

Коли ж це так відбулося і можна було тепер сподіватися на мир у нашій Русії, раптом за три тижні щезлий Григорій Ромодановський разом із військом Великого Князя вступає в наші володіння. Про своє прибуття він повідомляє гетьманові, що прийшов допомогти козакам, аби умиротворити заворушення. На це той йому відповів, що вже все заспокоїлось, тому хай зі своїм військом він повертається назад, а Барабаша, що він знову повстав проти нас, закутого в кайдани видасть гетьманові. Ромодановський відповів, що відійти з військом або видати Барабаша гетьманові, без особливого на те наказу Великого Князя,

він не може, зрештою, хай гетьман прибуде на розмову у вузькому колі.

Між тим Шеремет(єв), полководець Великого Князя, підійшов до Києва з іншого боку, військом числом на шість тисяч, що за ним потай ішла решта воїнів московитів, число їх доходило до п'ятнадцяти тисяч. Він по-дружньому запросив гетьмана, щоб той прибув на переговори, маючи на меті захопити його в полон, спільно з кимось із старшини. Коли ж гетьман відмовився від цієї зустрічі, Шеремет(єв) відкрито заявив, що загиблий Пушкар був кращий і найвірніший слуга Великого Князя, а гетьман є ворог московитам. Упевненість у тому, що Шеремет(єв) намагається чинити всіляку шкоду гетьманові й усьому Війську Запорозькому, підтвердило й повідомлення кількох московитів, що шукали у нас притулку.

Те ж саме підтвердили два перебіжчики з війська Ромодановського, втаємничені в підступну змову. Зі свого боку виявив достатнє старання й Ромодановський: кількох сотників, відданих нам, він засудив до шибениці, а двічі повсталому Барабашеві надав титул гетьмана Війська Запорозького разом із клейнодами від Великого Князя; Прилуцького полковника, відданого нам, він позбавив цього звання і призначив іншого, розіслав у різні місця письмові універсали Барабаша, що закликали до нового повстання. Нарешті, він зробив відверто ворожий крок спустошив місцевості, що прилягають до нашого міста Веприна, і полонив багатьох місцевих жителів.

Так розкрилася хитрість і підступність тих, що без жодної нашої вини готували для нас спочатку міжусобицю і громадянську війну, а потім і відкрито, загрозою своєї зброї, рабське ярмо. На те, щоб його знищити, ми й доводимо нашу невинність і, закликаючи на поміч Бога, розпочинаємо законну оборону і змушено шукаємо допомоги сусідів в ім'я своєї свободи. Тому на нас немає вини і не ми є за причину цієї війни, що її тепер розпалили. Ми хотіли бути вірні Великому Князеві, але нас змусили стати до зброї[7].

№ 6

"Статті, на яких П. Дорошенко піддався турському султану, привезені з Царгорода"

Статьи, на чем Дорошенко поддался Турскому Салтану, привезены из Царгорода.

1. Готови есмы воевати со всякимъ неприятелемь повелительства твоего; а во утверждения сих договоров посланъ быль Посолъ Осман Чаузыс в лето от Рождества Христова 1668, в 10 ден Августа.

2. По договору и уставленію, бывшем во время Богдана Хмельницкого гетмана, того ж хощет и Петр Дорошенко Гетман, купно с послами посланными к Солтанову Величеству, сиречь да утвердить сицевая примирения и уставления впред реченная, ибо и он сам всегда есть готов сопротив стати всякому непріятелю Салтанова Величества, егда будеть нужда и потреба.

3. Над то просим, да рати, которыя повинуютца Салтанову Повели-

тельству, сиречь, Крымская, Черкеския, Нагайскія, також и Бучацкия, иныя сицевыя, которыя имуть приходити в помощь нашу и пособство, да будут под властію и правительством нашего Гетмана, а потом и его наследников, для того, дабы тые рати слушали Гетмана, и купно с войском Казацким, когда будеть потреба, возмогут находити и нападати на непріятелъская места, или от нас хранимая.

4. Во утвержденія же сих объемлю аз, Гетман, и все войско Казацкое, военное знамя, яко булаву и знамя, еже от Турков иминуетца туй.

5. Егда же изволит сицевыми знамены нас почтити и помиловати, Салтан Оттомайскій, не хощем, да того ради вознися, яко подданія быта и весьма порабощенныя, ниже данниками и коим либо податем повинни, но от всех податей свободни и от тяжких бремен жестоты чужди быти желаем; к тому желаем, дабы Гетмана не переменяти, его же войско Запорожское себе изберет, и в его место иного не поставляти, но точнію да знамена оная воинская будут токмо знаменованія и свидетельства правого приятельства и согласія войск Казацких с крепостію Оттоманскою и с Татары, и да будут пред нашим Гетманом во всякой войне будущей противъ недругом Казацким или Салтановым, или против Татарских готови.

6. Когда рати Салтановы или Татарское войско придут на помочь казаком и входят для пособия их в отечество и в страны их и в места ко отвращению силы неприятелскыя, не хощеш, чтоб они будовали свои храмы молитвеныя, имянуемыя мечеты, ниже иная кая зданія, яже вредять вере Христіянской; над то, идеже обретаютца церкви Рускія, да не возмогут их разоряти и грабити, чтобы своеи построити мосхеи; к сему когда будут Казаки почтены знаменами Салтановыми, тая ж самая знамена да чтут и Турки, а в честь же за любов тех знамен да не возмогут чуждых именія грабити и градов палити, и ни единаго мужеска или женска полу из Казацкаго рода пленити, и в царствующій град Константинопольскій отводити, а дерзнувый то сотворити, весьма убіен быти имать, иземшій той род, которой будеть противен род войску Казацкому.

7. Войска приходящія из Волох и Мултьян в наше пособіе, да не возмогут тщеты творити всем тем местом, монастырем, церквам, которые суть под властію Гетманскою; священницы же, живуцце в нашей земли, да будут в мире и без всякаго страха, и без боязни, и ужаса да пребудут; подобне вси, иже хиротонію пріемлють от Святейшаго Патріарха Цареградскаго, а живут в Кіеве и в Гадиче, чтоб их свой Митрополит правил и редил.

8. Дабы Гетман наш всегда был утвержден в своем достоинстве даже до последнего дня живота своего, тако чтобы его никтоже возмог из власти Салтановы пременяти и из седалища его низ вергати; казаки паки с нами несогласующіи, аще начнут творити соборища и станут против нам творити коварство и сети прелестей, да не возмогут иного себе творити Гетмана, того ради, яко мы зело доволни есмы и усердіе имамы к господствованію сего Гетмана, и согласны есмы единодушно ити на противники наша, даже до последнего отмщенія.

9. А занеже Рускій народ ныне розделися в различныя страны людей, а держат едину и ту же де веру со Греки, не токмо в сих странах, но и в иных пределах и по границах, сиреч изъ единыя страны Премышля, Саомбора и от

града Кіева, и далее, даже на двенадесят миль из другія страны от реки Вислы, и из иные третіе страны, сиръчь от Мемна, и из четвертыя страны, от Севска и Путивля, вси суть Казаки, надеемся, что и сіи в мале времени сіе установленіе пріемлють и с нами согласны будуть, что сотворити с великим прилежаніем за помощію Божіею Гетман наш потщится, да и тіи свободятца от держащих их порабощеніи и под игом беднейшіи, которых егда к нашей привратим власти, величайшая сотворим прилежанія, да и тіи никоего же творят коварства и пагубы против Салтана и Татарскому Хану, обаче, хотя нам толь многія народы не повинуютца, но или Поляком и Москве подданствуют, суть же от своих Царей увещеніи, или паче пенязми понуждены, да творять тщету людем повелительства Турского, или да противляютца Ордам Татарскаго Хана, обещаемся с ними ничего же деяти и всячески от содружества их уклонятися, и дружества с ними хранитися, и яко на противники Салтана Оттоманскаго единодушно ратувати, купно с Гетманом, да отмстим ради Салтана Оттоманскаго, яко противником, избегом, наступающе на них сильно.

10. Желаем к тому, да не будут нашествія и грабленія окрест нам подданных мест и пределов, Турского салтана повелителству подданых, тако на местах сущих близ реки, именуемыя Деркус, якоже сущих близ Буга или на местах оных, яже суть близ Сочавы

11. А занеже народ Рускій не весть иного языка кроме природного, прилежно молит наш начальник и господин, да егда к нам возвратитцы послы от Салтанова величества, грамоты писаны будут Гетману и ко всему войску Казацкому или поруску или погреческу; послы паки, иже будут приходиты в нашы страны, да всячески глаголют руским діалектом.

12. Просим царского престола, да по преставленіи тепершняго патріарха Царегородского, именуемого Мефодія, никто же наступит, разве того, его же собор архіерейскій, купно в клирики, изберет; таковое же бы никоим же образом премененну быти, но сидети на престоле даже до последнего жизни своея дыханія; сіе же вчиненіе цело сохранитца и впредь будущим патріархом; аще же никто от архіереов, или из клириков дерзнет смущати и низлагати праведного патріарха, и смеет взыти на престол патріарший, или златом, или дары, сицевыя люди, нашествующія и держащія вещь чужду, крепце казними да будут и силне.

13. Егда пріидет время ратованія с коим нибудь непріятелем и пріидут отсюда войска (та)тарска в помощь нам, в страну нашу, не имут жити в селах и градехпо своему хетенію и любленію, ниже что насиліем брати, но да живут на местах им назначенных и да пребывают в них доволни пищею и оброки, от нас позволеными; тожде само сохранит и наши казаки, егда пойдут, призванни суще на по(мо)щь Салтану, еже есть да доволни будуть тем, еже им свободно соизволитца.

14. Егда который казак будет имети суд над турком, аще винит будет турчет или казак, всяк должен судится пред своим старшиною и от него казнен быти по мере своего преступленія; аще кто невинен явитца, да свободен отпуститца всячески.

15. Да не сотворит Турский Салтан мира, ниже Хан Татарскій, с пограничними и близкими обладатели, изрядне еже с Королем Польским и с Царем Московским союза дружества да не творит без ведомости и согласія

нашего Гетмана и всего войска Казацкаго, ниже да будут договоры тако на брань, яко же на мир приклонныя, без ведомости обеих стран и соизволенія; аще же Салтанъ Турскій или Хан Татарскій установит мир и совершит договор или в дому или в поли с неприятелями Казацкими, или на тщету войска Запорожскаго, то явно глаголем, яко наш Гетман той покой ни во что будет иметь, яко нам вредный и пагубный, тем же убо дабы тверду и постоянну быти миру, потреба есть, да той будет с явственною ведомостью Гетманнскою и войска Запорожскаго, ибо аще рати Козацкие тщету некую пріимутъ и зле пострадут от своих супостат, потреба есть отмщенія деяти тако войску Запорожскому, яко же и Турскому о сотворенной обиде, кроме всякаго разоренія воспріятаго мира нашего, занеже воистинну обе стороны взаем суть соединенные, единым телом сотворены против своих недругом.

16. Заключеніе напоследок да будеть яко аще Салтан Турецкій и Хан Татарскій сего постановленія нашего пріяти не восхощет, всеконечно умыслить нас сотворити подданными и данниками весма и все восхощет низвергати, Гетмана изгоняти по своему изволенію, инаго же на его место поставляти, монастыри и церкви наши разоряти, и новыя мечети созидати, и наших Митрополитов пременяти, и дани на них выбирати, и с их престолов низлагати, податей от нас Руси зыскивати, и иная вещи ядомые, ячмен, овесъ и дрова, и кою нибудь иную вещь и малейшую насилием вземлюще, да пріязнъ нашу отринуть и сопротиватца сим статьям нашим, тогда убо Гетман и войско Запорожское потщитца, да иным коим о себе промыслит способом, места своя сохраняюще и держаще подъ властію и господством своим свободная и от всякихъ времен явственных всячески вольная и отнюдь недвижимая, обаче никогда же против Величеству Салтанову воююще, ниже руки наши подносяще обычаем непріятельскимъ, разве аще прежде убеждены и понуждены будем от Турскаго или Татарскаго войска.

17. Егда войско Запорожское пленит когда некій градь или место с помощію Турского войска, то место взятое да будеть под областію Гетмана и войска Запорожскаго, никоея тамо оставующе стражи, ниже крепости творяще Турскіе[8].

№ 7

З договору між шведським королем Карлом XII та українським гетьманом І. Мазепою

1708, жовтня 29-30. Гірки.

1. **Й. К. В. зобов'язується обороняти Україну і прилучені до країни козаків землі** й негайно вислати туди задля цього помічні війська, коли вимагатиме того потреба і коли помочі цієї проситимуть князь і стани. Війська ці, вступаючи в країну, будуть під командою шведських генералів, але під час операцій на Україні Й. В. довірить керування ними князеві та його наступникам і це триватиме доти, доки Україна потребуватиме того війська, котрому Й. К. В. видаватиме платню, а козаки постачатимуть хліб і харчі.

2. Все, що воюється з бувшої території Московщини, належатиме на підставі воєнного права тому, хто цим заволодіє, але все те, що – як виявиться, належало колись українському народові, передається й задержиться при українському князівстві.

3. Князь і Стани України, згідно з правом, яким досі користувалися, будуть заховані і вдержані на всім просторі Князівства і частин, прилучених до нього.

4. Іван Мазепа законний князь України, жодним способом не може бути нарушений у володінні цим князівством, по його смерти, яка – треба сподіватися – не наступить ще довго, стани України заховають всі вольності згідно з своїми правами стародавніми законами.

5. Нічого не зміниться в тому, що досі зазначено, щодо герба й титулу князя України Й. К. В. не могтиме ніколи присвоїти цей титул і герб.

6. Для більшого забезпечення як цього договору, так і самої України, князь і стани передадуть Й. К. В. на весь час, поки тягтиметься ця війна, а з нею й небезпека, деякі з своїх городів, а саме: Стародуб, Мглин, Батурин, Полтаву, Гадяч[9].

№ 8

Конституція України 1710 року:

"Пакти і Конституції законів та вольностей Війська Запорозького"*

1710 квітня 5, Бендери.

В ім'я Отця і Сина і Святого Духа. Бога, славленого в Тройці.

Нехай станеться на вікопомну пам'ять та славу Запорозького війська і всього народу малоросійського.

Дивний і невгадний у долях своїх Бог, милосердний і довготерпеливий, праведний у покарах, як завжди від початку видимого сього світу, винищує на праведнім мірилі свого правосуддя одні держави, а інші за гріхи та беззаконства смиряє, одні уярмлює, інші визволяє, одні підносить, інші скидає долі. Так і народ бойовий стародавній козацький, котрий раніше називався козарський, спершу був піднесений безсмертною славою, просторим володінням та рицарськими відвагами, якими не тільки довколишнім народам, а й самій Східній державі був страшний на морі й на землі, і то-так далеко, що цісар східний, бажаючи його собі довічно примирити, з'єднував подружнім союзом синові своєму каганову дочку, тобто князя козарського. Потім, славлений у вишніх, той-таки праведний суддя Бог через примножені неправди га беззаконня, покаравши численними карами той козацький народ, знизив, змирив і ледве не нічною руїною скинув долі, нарешті підкорив військовою зброєю Польській державі через Болеслава Хороброго та Стефана Баторія, королів польських. І хоч недовідомий і постійний у правосудді своїм Бог, караючи,

* Переклав із книжної української мови Валерій Шевчук

покарав рідних наших предків незчисленними тягарями, однак, не до кінця прогнівлюючись і довіку не ворогуючи, а бажаючи вивести згаданий козацький народ до першопочаткової волі із підтяжного на той час польського панування, **висунув ревного оборонця святого православ'я, стародавніх прав та вольностей військових Вітчизни, подвижного гетьмана, славної пам'яті Богдана Хмельницького, котрий при його всесильній допомозі, при незламному сприянні найяснішого короля, його милості, шведського, безсмертної та вічно достойної пам'яті Карла Десятого і при повній підтримці зброї Кримської держави та Запорозького війська, а при своєму добророзумному промислі, визволивши працями та відвагами з польського підданства Запорозьке військо та уярмлений і утиснений малоросійський народ, піддався з ним добровільно під самодержавну руку великих государів, царів та великих князів, повелителів російських, сподіваючися, що Московська держава, як з нами єдиновірна, дотримає обов'язків своїх у договорах та статтях, відбитих та присягою стверджених, і вічно збереже Запорозьке військо та вільний народ малоросійський непорушно при правах та вольностях під своєю обороною.** Але після смерті того, славної, пам'яті гетьмана Богдана Хмельницького, коли та **Московська держава численними винайденими способами намагалася надвередити і до решти зруйнувати військові права та вольності, які сама ж потвердила, і на народ вільний козацький, якого вона ніколи не завойовувала, накласти невільниче ярмо, тоді, скільки Запорозьке військо в тому терпіло, стільки вимушене було кров'ю та відвагою боронити цілість своїх прав та вольностей і до такої оборони сам Бог-помститель нахиляв.** Напослідок, коли вже оце тепер, за гетьмана, славної пам'яті небіжчика, ясновельможного Іоанна Мазепи, **згадана Московська держава, бажаючи довести свій лихий намір до завершення і віддаючи злом за добро, замість удячності й уваги за такі численні вірні служби і за гоніння на них до останнього знищення, кошти і утрати, за незчисленні відваги і воєнну криваву працю хотіло неодмінно перетворити козаків у регулярне військо, міста забрати в свою область, права і вольності поламати, Запорозьке Низове військо викоренити і ймення його навіки згладити, чого явні були і під сей час знаки, докази й початки. Тоді вищезгаданий, славної пам'яті, гетьман ясновельможний Іоанн Мазепа, поставши правдою та ревністю за цілість Вітчизни, прав та вольностей військових, а бажаючи щирим жаданням бачити в дні свого гетьманського володіння і залишити квітнучою і наповненою ту ж таки Вітчизну, милу матір нашу, га військо Запорозьке городове й низове, після смерті своєї для вікопомної пам'яті імені свого не лише в непорушних, а й у розширених і розмножених вольностях, віддався в незламну оборону найяснішого короля, його милості шведського Карла Дванадцятого,** який за особливим промислом усемогутнього Бога вступив на Україну зі своїми військами, тим послідуючи й наслідуючи попередника свого, славної пам'яті, звитяжного гетьмана Богдана Хмельницького, який з найяснішим шведським королем, його королівської величності однойменним дідом Каролем Десятим, погоджуючись однодумністю та промислами військовими на визволення Вітчизни своєї від польського тодішнього

підданства, не меншу мав поміч у своїх замислах, прагнучи розірвати польські сили. І хоч недовідомі долі Божі такі ревні наміри небіжчикові, за приводом звісної відміни воєнної фортуни, не лише не здійснили, а й самого тут, у Бендері, прикрили смертельним декретом, однак осиротіле після смерті свого найпершого рейментаря Запорозьке військо, не покидаючи прагнути бажаної собі свободи і покладаючи сталу надію на Божу поміч у протекції найяснішого короля, його милості, шведського, і в праведній нашій справі, яка мала звичай тріумфувати, постановило на підпертя її і для ліпших військових порядків та проводу, на спільну раду генеральної старшини, наслідуючи і погоджуючись у тому з волею найяснішого протектора нашого, королівської величності шведської, обрати собі нового гетьмана, на обрання якого, призначити термін, як і належне тому елекційному актові місце під Бендером, з'єдналося на загальну Раду з керівником своїм паном Костянтином Гордієнком, кошовим отаманом. Тоді всі загалом із генеральною старшиною та послами від війська Запорозького та Низового, що лишається біля Дніпра, знісшись, за давніми звичаями і за військовими правами обрали собі вільними одноголосними голосами гетьманом його милість пана Пилипа Орлика, достойного тієї гетьманської честі, під сей важкий час спроможного той гетьманський уряд двигати, управляти і при Божій помочі і при протекції найяснішої королівської величності під московськими самодержцями, осмілювалися присвоювати собі, над слушність і право, самодержавну владу, якою були значно надвередили давні порядки, права та вольності військові не без всенародного утяження, отож ми, генеральна старшина тут присутня, і ми, отаман кошовий із Запорозьким військом, запобігаючи надалі такому безправству, найбільше під сей для того діла вигідний час, **коли Запорозьке військо вдалося під протекцію найяснішої королівської величності шведської і тепер її кріпко й непорушно тримається ні для чого іншого, тільки для поправи й підняття впалих своїх прав та вольностей військових,** домовилися й постановили і ясновельможним його милістю паном Пилипом Орликом, нововибраним гетьманом, аби не тільки його вельможність, при щасливому своєму гетьманському володінні, непорушно дотримував усіх тих, що тут їдуть написані, пунктів, договорів та постанов, собою поприсяжених, а також щоб вони були дотримані й збережені неодмінно і за інших, що будуть потім, гетьманів. Вони мають у собі таке.

1

Оскільки між трьома богословськими добродійностями перша є віра, тож у першому сьому пункті належить почати діло про святу православну віру східного сповідання, якою раз звитяжний козацький народ був просвічений у столиці апостольській константинопольській ще за володіння козарських каганів, так і тепер, триваючи в ній непорушно, не хитався ніколи жодним іншовір'ям. І не таємниця се, то славної пам'яті гетьман Богдан Хмельницький із Запорозьким військом ні за то інше, а тільки за військові права й вольності піднявся й підняв праведну війну супроти Річі Посполитої польської, а в першу чергу за святу православну віру, яка всілякими утяженнями була присилувана від польської влади до унії з римським костелом, **і ні задля чого іншого добровільно піддався, із тим Запорозьким військом та народом**

малоросійським у протекцію Московської держави, а тільки задля православної одновірності. Через се теперішній новообраний гетьман, коли Господь Бог, кріпкий та сильний у бранях, пособить щасливою зброєю найяснішому королеві, його милості, шведському визволити Вітчизну нашу Малу Росію від невільничого московського ярма, має й повинен буде у першу чергу дбати та міцно поставати, аби жодне іншовір'я до Малої Росії, Вітчизни нашої, не було запроваджено, а коли десь чи таємно, а чи явно могло виявитися, тоді владою своєю має його викорінювати, не допускатиме проповідуватися і розширюватися йому, іншовірцям співжиття на Україні, а найбільше лиховірності жидівській, не давати дозволу і на те класти все дбання, щоб була утверджена вічно єдина віра православна східного сповідання під послушенством святійшого апостольського грону константинопольського з примноженням хвали Божої, святих церков, а із навчанням у вільних науках малоросійських синів розширялася і, наче крин у терні, процвітала поміж навколишніх іншовірних держав. А для більшої поваги першоначального в Малій Росії митрополичого престолу київського і для кращого управління духовних справ, **має той-таки ясновельможний гетьман після визволення ним Вітчизни від московського іга, вправити в апостольській константинопольській столиці первісну екзаршу владу**, щоб через те поновилися подання і синівське послушенство згаданому апостольському константинопольському трону, від якого євангельською проповіддю має бути просвічена і зміцнена v святій католицькій вірі.

2

Як кожна держава складається і стверджується непорушною цілістю кордонів, так і Мала Росія, Вітчизна наша, щоб у своїх кордонах, стверджених пактами від Річі Посполитої польської і від Московської держави передусім у тому: які відійшли по ріку Случ за гетьманства, славної пам'яті, Богдана Хмельницького, були відступлені, вічно віддані й пактами укріплені від Річі Посполитої польської в гетьманську область, не були насильно змінені й порушені **має про те ясновельможний гетьман старатися при трактатах найяснішого короля, його милості, шведського і кріпко,** скільки Бог сили пошле, поставати, де належатиме, а передусім писати про се до найяснішого маєстату, **його королівської величності, шведського, як оборонця і протектора нашого, щоб його величність не допускав нікому не тільки прав та вольностей, а й військових кордонів пошкоджувати й собі привласнювати.** Над те має той-таки ясновельможний гетьман після закінчення, дай Боже, щасливої війни **впросити у королівської величності шведської такого трактату, щоб його величність та його спадкоємці, найясніші королі шведські, титулувалися постійними протекторами України** і залишалися такими на ділі для більшої кріпості Вітчизни нашої і для збереження її цілості в наданих правах та кордонах. **Також і про те має писати ясновельможний гетьман до найяснішого королівського маєстату, щоб у трактатах його величності з Московською державою було й таке викладене, щоб як невільників наших, які тепер у Московській державі перебувають, було нам вільно повернено після закінчення війни, так і**

винагороджено і слушно поповнено всі починені від Московської держави у теперішню війну на Україні шкоди. А особливо про те просити і дбати має в найяснішої королівської величності, щоб було всіх звільнено і до нас повернено наших невільників, які залишаються .в державі його ж величності.

3

Оскільки нам завжди потрібна сусідська приязнь Кримської держави, від якої не раз засягало допомоги Запорозьке військо для своєї оборони, отож, скільки під сей час буде можливо, має ясновельможний гетьман із найяснішим ханом, його милістю, кримським дбати через послів про відновлення давнього з Кримською державою братерства, військової колегації та підтвердження постійної приязні, на яку оглядаючись, довколишні держави не наважувалися б бажати уярмлення собі України і її будь у чому насильствувати. А після закінчення війни, коли Господь Бог посприяє, при бажаному і задовільному для нас мирі, новообраному гетьманові осісти в своїй резиденції, а по тому кріпко й невсипуще стерегти того. Має він бути зобов'язаний посадою свого уряду, аби ні в чому приязні та побратимства з Кримською державою не порушували свавільні .легковажні люди з нашого боку, які звикли розривати і руйнувати не тільки сусідську згоду та приязнь, а й мирні союзи.

4

Запорозьке Низове військо, як заслужило собі безсмертну славу численними рицарськими відвагами на морі й на землі, так не меншими було збагачено для спільного свого пожитку та промислів наданнями, **але Московська держава, винаходячи всілякі способи для утиснення та знищення його, побудувала на власних військових ґрунтах та угіддях чи городи Самарські, чи фортеці на Дніпрі, тим бажаючи тому Запорозькому Низовому війську учинити перешкоду в рибних та звіриних промислах, тим створило праволомство і пригнічення. Нарешті військове гніздо, Запорозьку Січ, розорило військовим наступом. Отож після щасливого, дай Боже, закінчення війни (коли тепер згадане Запорозьке військо не очистить тих грунтів своїх і Дніпра од московського насильства і себе не задовольнить) має ясновельможний гетьман, при трактуванні найяснішого короля, його милості, шведського з Московською державою про мир, про те дбати, щоб Дніпро від городків та фортець московських; так і грунти військові було очищено від московської посесії і до первісної області Запорозького війська повернено,** де надалі не тільки не має ясновельможний гетьман дозволяти ані фортець будувати, ані городів фундувати, ані слобід осаджувати і в будь-який спосіб ті військові угіддя пустошити, а й буде зобов'язаний до їхньої оборони чинити всіляку поміч Запорозькому Низовому війську.

5

Город Терехтемирів, оскільки здавна до Запорозького Низового війська належав і називався його шпиталем, хай і тепер отож, **після визволення, дай**

Боже, Вітчизни від Московського підданства, має ясновельможний гетьман те місто повернути Запорозькому Низовому війську з усіма угіддями й перевозом на Дніпрі, що там є, побудувати в ньому шпиталь для старих зубожілих і ранами покалічених козаків військовим коштом і з нього має бути їм харч та одежа, промисел. Також Дніпро увесь згори від Переволочної вниз, перевіз Переволочанський і саме місто Переволочну з містом Керебердою і ріка Ворскло з млинами, які є в Полтавському полку, і козацьку фортецю із належним до неї, має ясновельможний гетьман, а після нього наступні наслідники того гетьманського уряду зберегти при Запорозькому війську, згідно з давніми правами і привілеями, нікому з духовної і світської влади не допускаючи і не дозволяючи забивати й будувати там, на Дніпрі, від Переволочної єзів заводити ставів та ловитов рибних, особливо в полі мають належати на вічні часи ріки, річки та всілякі прикмети аж по самий Очаків ні до кого іншого, тільки по Низового Запорозького війська.

6

Коли в самодержавних державах заховується хвалебний і корисний суспільному станові порядок, той порядок завше, як у війні, так і у мирі, звичайно відправляють приватні її публічні Ради для спільного добра Вітчизні, в яких самі самодержці ведуть перед своєю присутністю, кладучи без заборони своє зізволення на спільні міністрів своїх та радників рішення та ухвали, а чому б у вільнім, народі не мав би бути збережений такий добрий порядок, який був, либонь, у Запорозькому війську при гетьманах перед сим неодмінно, згідно з давніми правами та вольностями? Однак, коли деякі Запорозького війська гетьмани, привласнивши собі неслушно й безправно самодержавну владу, узаконили самовладно таке право: “Так хочу, так повеліваю!” – то через те самодержавство, невластиве гетьманському урядуванню, виросли численні в Запорозькому війську незлагоди, розорення прав та вольностей, посполите утяження, насильне й купне легке розкладення урядів військових: генеральної старшини, полковників та значного товариства. Отож ми, генеральна старшина, кошовий отаман і все Запорозьке військо домовилися і постановили з ясновельможним гетьманом при елекції його вельможності таке право, яке має бути збережене постійно в Запорозькому війську, щоб у Вітчизні нашій першими радниками була генеральна старшина, як за респектом їхніх первісних урядів, так і в установленій при гетьманах резиденції. За ними за звичайним порядком слідують городові полковники, нехай вони будуть пошановані подібним чином публічних радників. Над те з кожного полку мають бути до загальної Ради генеральні совітники з кожного полку по одній значній, старовинній, добророзумній та заслуженій особі, вибрані за гетьманською згодою, і з тими всіма генеральними особами, полковниками й генеральними радниками має радитися ясновельможний гетьман та його наступники про цілість Вітчизни, про її загальне добро і про всілякі публічні діла, нічого без їхнього дозволу й поради не зачинаючи приватною своєю владою, не встановлювати і до завершення не приводити. Тому тепер, при гетьманській елекції, за одноголосною всіх радою й ухвалою призначаються три генеральні в кожному році Ради, які мають відправлятися в гетьманській резиденції перша на Різдво

Христове, друга на Воскресіння Христове, третя на Покрову Пресвятої Богородиці, на які мають і повний бути не тільки пани полковники зі своєю старшиною та сотниками, не тільки з усіх полків генеральні радники, а й посли Запорозького Низового війська для прослуховування і рішень після прислання до себе від гетьмана розпорядження прибувати, не порушуючи аж ніяк призначеного терміну. А де що тільки буде, від ясновельможного гетьмана запропоновано до загальної ради, про те всім добропорядно, без жодного приватного свого й чужого порядку, респектів, без душегубної заздрості та ворожнечі, зобов'язані будуть радити так прозірливо, щоб нічого не було в тих радах до применшення гетьманської честі, до публічного утяження та розору і, не дай Боже, пагуби Вітчизні. А коли б на ті вищеоголошені терміни для генеральної старшини трапилися якісь публічні справи, які потребували б швидкого управління, справлення та відправляння, то ясновельможний гетьман матиме силу та волю, за порадою генеральної старшини, такі діла управляти й відправляти своєю гетьманською повагою. Також, коли якісь листи трапляться із закордонних сторонніх держав, ординовані до ясновельможного гетьмана, то про них має оголосити його вельможність генеральній старшині й відповіді, які відписуватимуться, освідомлювати не утаюючи ніяких листовних кореспонденцій, особливо закордонних і тих, які можуть пошкодити вітчизняній цілості й загальному добру. А щоб була конечна надія в секретних та публічних радах між ясновельможним гетьманом та генеральною старшиною, з полковниками та генеральними радниками, має бути кожен із них при посіданні свого уряду виконати на вірність і у Вітчизні на зичливість до рейментаря свого на збереження повинностей своїх, які тільки до уряду якогось належатимуть, формальну присягу згідно з клятвою, публічно ухваленою. А коли б щось було б помічено в ясновельможного гетьмана супротивного, негаційного, шкідливого правам та вольностям військовим, тоді та ж таки генеральна старшина, полковники й генеральні радники матимуть силу вільними голосами, чи то приватно, чи, вкаже на те належна і невідправна потреба, публічно, на Раді його вельможності виказати і з'явити про порушення прав та вольностей вітчизняних без применшення і найменшого ушкодження високого рейментарського гонору. На такі вкази не має ясновельможний гетьман вражатися і чинити помсти, а дбатиме такі недолади справити. Особливо генеральні радники, кожен із них у своєму полку, з якого на дорадництво вибрані, сильні будуть, разом із паном полковником городовим, доглядати порядків і ними спільною радою управляти, постаючи за кривди й утяження людські. І як генеральна старшина, полковники й генеральні радники мають належно шанувати ясновельможного гетьмана, належить їм виявляти честь і віддавати послушенство, так і ясновельможному гетьманові взаємно шанувати їх і утримувати за товариство, а не слуг та робітних підлеглих, не примушуючи їх навмисно для приниження осіб до публічного негречного упослідження перед собою стоянням, окрім того, коли потреба вкаже.

7

Коли б хто з генеральних осіб, полковників, генеральних радників, значного товариства та інших військових урядників над тією ж черню чи то б

гонор гетьманський зважився б образити, чи в якомусь іншому ділі провинитися, то таких переступників сам ясновельможний гетьман не має карати своєю приватною помстою та владою, а повинен таку справу, чи кримінальну, чи некримінальну здати на військовий генеральний суд і який у нього випаде нелицемірний і нелицеглядний декрет, такий кожен перекупник має й понести.

8

Тії ж генеральні особи, які належно резидують при гетьманському боці, мають доносити ясновельможному гетьману всілякі військові справи, які до чийого чину й повинності належатимуть, і відбирати декларації, а не приватні домові слуги, яких до жодних справ, доповідей та діл військових не використовувати.

9

Оскільки перед цим у Запорозькому війську завжди бували генеральні підскарбії, які завідували військовим, скарбом, млинами та всілякими належними до скарбу військового приходами та повинностями і ними з гетьманського відома керували, то й тепер такий порядок установлюється загальним договором і неодмінно узаконюється, аби після звільнення, дасть Бог, Вітчизни нашої з московського ярма, був обраний увагою гетьманською і з загального зведення генеральний підскарбій, людина значна і заслужена, маєтна й добросовісна, який мав би в своєму догляді військовий скарб, завідував млинами і всілякими військовим й приходами і повертав їх на публічну військову потребу з відомом гетьманським, а не на свою приватну. А сам ясновельможний гетьман до військового скарбу й приходів, які до нього належать, не має належати і на свій персональний пожиток вживати, а задовольнятися своїми оброками та приходами, які кладуться на булаву та його гетьманську особу, а саме: індуктою, Галицьким полком, сотнею Шептаківською, добрами Почепівськими й Оболонськими та іншими витратами, які здавна ухвалено й постановлено на уряд гетьманський. А більш ясновельможний гетьман маєтностей, добр військових не має самовладне собі привласнювати та іншим, менш у війську заслуженим, а найбільше ченцям, попам, бездітним вдовам, урядникам посполитим і військовим дрібним слугам своїм гетьманським та особам приватним з уваги до них не роздавати. І не тільки до боку гетьманського має вибиратися поприсяжений генеральний підскарбій для догляду військового скарбу і, де гетьманська резиденція утвердиться, там і залишатися, але мають бути по два підскарбія в кожному полку, так само поприсяжені, люди значні й маєтні за загальною полковника, військової та посполитої старшини ухвалою, які б знали про полкові й городові приходи й посполиті побори вони мали б щороку звітувати щодо свого завідування та управління. Ці полкові підскарбії повинні будуть, маючи реляцію до генерального підскарбія, знати про належні до військового скарбу приходи у своїх полках, їх відбирати й віддавати до рук генерального підскарбія. А пани полковники так само не повинні мати інтересу до скарбів полкових, задовольняючись своїми приходами й добрами, які належать до полкового уряду.

10

Як за всякими у Вітчизні й Запорозькому війську порядками, за посадою уряду свого має ясновельможний гетьман стежити, так найбільше має тримати й на те пильне й невсипуще око, щоб людям військовим та посполитим зайві не чинилися утяження, наклади, пригнічення та здирства, через які вони, покинувши житла свої, звикли пріч іти і в закордонних державах шукати спокійнішого, легшого й кориснішого собі мешкання. Через те, щоб пани полковники, сотники, отамани і всілякі військові й посполиті урядники не важилися панщизн та роботизн своїх приватних господарських козаками і посполитими людьми тими, які до їхнього уряду не належать і не є під їхньою персональною державою, брати до кошення сіна, збирання з піль жнива і гачення гребель примусом, чинити насилля, віднімаючи й ґвалтовно купуючи грунти, за будь-яку вину з усього майна лежачого й рухомого оголяти, приневолювати до діл своїх домових безплатно ремісників та козаків – має те ясновельможний гетьман своєю владою заборонити, чого й сам для доброго іншим, підручним собі, прикладу має вистерігатися і так не чинити. А оскільки всілякі утяження та здирства вірним людям походять найшвидше від владолюбних на купнів, які не покладаються на свої заслуги, прагнучи неситою пожадливістю для свого приватного пожитку військових та посполитих урядів, зваблюють гетьманське серце корупціями і завдяки цьому втискуються без вільного обрання понад слушність і право чи на полковничі уряди, чи на інші посади – щодо того конечно постановляється, щоб ясновельможний гетьман не заводився жодними, хоч і найбільшими додатками та респектами, нікому за корупції полковничих урядів та інших військових і посполитих начальств не давав і насильно на них нікого не встановлював, але завжди як військові. так і посполиті урядники мають бути вибрані вільними голосами, особливо ж полковники, а після вибрання потверджені гетьманською владою, однак елекції таких урядників мають відправлятися не без гетьманської волі. Те ж таки право мають і полковники й зберігати й не постановляти без вільного вибору цілої сотні сотників та інших урядників через корупції та будь-які інші респекти, не повинні також через своє приватне урядження їх від урядів відставляти.

11

Козачі вдови й осиротілі козацькі діти, козацькі вдови і жінки без присутності самих козаків, коли в походах, або на будь-яких будуть перебувати службах, щоб не притягалися до всіляких посполитих повинностей і не утягувалися вимаганням датків домовлено й постановлено.

12

Не менше городам українським і від того чиниться утяження, що багато хто з жителів, які мають відбувати всілякі посполиті повинності для різних державців, духовних та світських, повідходили з посесію, а їхні посполиті, які залишилися малолюдно, мусять без жодної полегші ті ж таки двигати тяжарі, які носили на собі з допомогою відторгнених і тих, що відійшли, сіл. **Через це після заспокоєння від воєнної колотнечі Вітчизни і після визволення, дай Боже, її від московського підданства**, має бути встановлена через вибраних

на те комісарів генеральна ревізія всіх маєтностей, які залишаються під державцями, й подана до уваги генеральної Ради при гетьмані, за якою розсудиться і постановиться, кому гідно належить, а кому не належить тримати військові добра й маєтності, і які повинності та послушенства підданські має поспільство державцям віддавати. Також і від того убогим людям посполитим примножується утяження, що численні козаки інших людей посполитих, приймаючи собі в підсусідії, охороняють так від належних їм повинностей, які кладуться на загальну тяглість городову та сільську, а маєтні купці, захищаючись чи гетьманськими універсалами, чи полковничою та сотницькою протекцією, ухиляються від несення спільних посполитих тяжарів і не хочуть допомагати відбувати її людям убогим. Хай через те ясновельможний гетьман не забуде своїми універсалами привернути як підсусідків козацьких, так і купців до посполитих повинностей і заборонити їм протекції.

13

Столичне місто Київ та інші українські городи з маїстратами своїми в усіх правах та привілеях наданих, щоб були заховані непорушно, повагою сього акта елекційного постановляється і доручається підтвердження їх свого часу гетьманській владі

14

А що найбільше приносили утяження посполитим людям на Україні передусім наїзди і підводи, а козакам провідництво, через які люди приходили до крайнього в майні своєму знищення, то тепер аби ті підводи її провідництва зовсім були залишені і щоб ніхто з переїжджих аж ніяк не важився ніде жодної підводи брати, напоїв, кормів і датків найменших вимагати, хіба хто в публічних справах і то за подорожньою ясновельможного гетьмана їхатиме, але й тому без жодних поклонних датків, а дати лише підвід, скільки в подорожній буде написано. Особливо, щоб жодні особи військові та слуги переїжджі їхні, ясновельможного гетьмана, не вимагали за приватними ділами, а не військовими, підвід, кормів, напоїв, поклонів та провідників, бо через те городовим розорення, а бідним людям наноситься знищення. Однак усяка особа, великий, дрібний і найменший, за приватним своїм ділом, а не військовим, коли переїжджає без рейментарської подорожньої, має своїм коштом усюди по городах та селах послугуватися, а не вимагати і силою ніколи не брати підвід та провідників.

15

А що оренди, установлені для річної плати компаній та сердюкам і для наших військових витрат, вважаються за тяготу посполиту від усіх малоросійських обивателів, військових та посполитих, так само за прикрість і утяження у поспільства є компанійська та сердюцька станція. Тому як оренди, так і згадана станція має бути залишена і цілком знесена. Відтак хай військовий занепалий скарб реставрується та постановиться на відбування і задоволення всіляких публічних військових таки витрат. А як багато після закінчення війни ясновельможний гетьман має тримати платних компаній та піхотинців при своєму боці на послугах військових, про те на генеральній Раді буде увага й постанова.

16

Стократ убогі люди кричать і скаржаться, що як індуктарі та їхні фактори, гак і виїзні ярмаркові чинять численні понад звичай і незчисленні їм здирства, через які неможливо взагалі убогій людині вільно з'явитися на ярмарок продати якусь малу річ для покриття убожества свого або на домову потребу купити без ярмаркового платежу, а. не дай Боже, у провину якусь, хоч малу, втрапити, то випаде бути обідраному з ніг до голови віл виїзних ярмаркових. Через що хай індуктарі та їхні фактори від них стільки відбирають до військового скарбу, скільки товарів, і такі ексакції, евекти та індукти, які буде вичислено в інтерцигах, нічого зайвого від купців не вимагаючи і людям вірним убогим не чинячи найменшого здирства. Так само й виїзні ярмаркові аби вибирали повинність у кого належить, а не в убогих людей, прибулих на ярмарок з малою домовою продажею або для купівлі чогось на домашню потребу, жодних справ, не тільки кримінальних, а й поточних, не судили і здирства понад звичай не чинили людям та городовим сприяти тому буде ясновельможний гетьман своїм добродумним дбанням та владою; йому доручаються і всі у Вітчизні нелади для премудрого справлення. права та вольності військові для непорушного збереження та оборони, договори сі та постанови для конечного виконання, які його вельможність зволить потвердити не тільки приписом своєї руки, а й формальною присягою і тисненням військової печатки. А присяга та в собі має таке:

Я, Пилип Орлик, новообраний Запорозького війська гетьман, присягаю Господові Богу, славленому в святій Тройці на тому, що будучи обраний, оголошений і виведений на знаменитий уряд гетьманський вільними голосами, з давніми правами та звичаями військовими, **за зволенням найяснішої королівської величності шведської, протектора нашого**, від генеральної старшини і всього Запорозького війська тут, при боці його королівської величності, і яке біля Дніпра на Низу залишається, через посланих осіб, що ці договори й постанови, тут описані і межи мною і тим-таки Запорозьким військом узаконені й утверджені з повною порадою на акті теперішньої елекції, по всіх пунктах, комматах та періодах незмінне виконувати: милість, вірність і старатливе дбання до малоросійської Вітчизни, матері нашої, про добро її посполитим, про публічну цілість, про розширення прав та вольностей військових, скільки сили, розуму та способів стане, мати; жодних факцій не ладнати зі сторонніми державами та народами, а в середині у Вітчизні на зруйнування і хоч яке пошкодження; оголошувати усякі підступи Вітчизні, правам та вольностям військовим, шкідливі генеральній старшині, полковникам і кому належить. Обіцяю і повинність беру зберігати до вищих і заслужених у Запорозькому війську осіб пошанування й любов до всього старшого і меншого товариства, а до переступників згідно з артикулами правними, справедливість. У цьому мені, Боже, допоможи, непорочне се Євангеліє та невинна страсть Христова. А те все підписом руки моєї власної і печаткою військової стверджую.

Діялось у Бендері, року 1710, квітня 5 дня. Пилип Орлик, гетьман Запорозького війська рукою власною[10].

Список посилань

Від автора

[1] Дану цитату польський історик (*Kubala L.* Wojny duńskie i pokój Oliwski 1657-1660. - Lwów, 1922. - S. 256) взяв із опублікованого в середині XIX ст. збірника документів: Пам'ятники, изданные временною коммиссією для разбора древних актов. - Т.3. - Отд.III. - К.,1852. - С.300. У 1993 р. вона також була наведена у праці *Смолій В., Степанков В.* Правобережна Україна у другій половині XVII - XVIII ст.: проблема державотворення. - К.,1993. - С.34.

[2] У цьому контексті див. праці О. Субтельного: *Subtelny Orest.* Domination of Eastern Europe: native nobilities and foreign absolutism. 1500-1715. - Quebec, 1986; *Субтельний О.* Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. - К., 1994.

[3] *Смолій В.А., Степанков В.С.* Становлення української дипломатичної служби. Зовнішня політика уряду Б. Хмельницького (1648-1657) // Нариси з історії дипломатії України / Ред. В. А. Смолій. - К., 2001- С. 107-162; *Вони ж.* Дипломатична боротьба за збереження Української держави. Перетворення України на об'єкт міжнародних відносин (1657-XVIII ст.) // Там же. - С. 163-207.

[4] *Дюби Жорж.* Развитие исторических исследований во Франции после 1950 года // Одиссей. Человек в истории. Культурно-антропологическая история сегодня. - Москва, 1991. - С. 56.

[5] *Поршнев Б.Ф.* Тридцатилетняя война и вступление в нее Швеции и Московского государства. - Москва, 1976. - С. 7.

1. Міжнародна ситуація у Європі на переломі середньовіччя та ранньомодерного часу: держави-"сюзерени" і держави-"васали"

[1] *Шульгин О.* Нариси з нової історії Європи. - Прага, 1925. - С. 10-11.

[2] *Ле Гофф Ж.* Цивилизация средневекового Запада. - Москва, 1992. - С. 90

[3] З основної новітньої літератури див.: *Блок Марк.* Феодальне суспільство. - К.,2002; *Ganshof F.L.* Qu'est-ce que la feodalite?. - Brussels, 1957; *Brunner O.* Land und Herrschaft. Grundfragen der territorialen Verfassugsgeschichte Osterreichs im Mittelalter. - Darmstadt, 1973; The Medieval Nobility. Studies on the ruling classes of France and Germany from the sixth to the twelfth century /

Ed. T.Reuter. - Amsterdam, 1978; *Poly J.-P., Bournazel E.* The Feudal Transformation 900 - 1200. - New-York - London, 1991; *Hicks M.* Bastard Feudalism. - London - New-York, 1995; *Reynolds S.* Fiefs and Vassals. The Medieval Evidence Reinterpreted. - Oxford, 1996 та інш.;

[4] Див., наприклад: *Stone L.* The Crisis of the Aristocracy 1558 - 1642. - Oxford, 1965; Patrons and Clients in Mediterranean Societies / Wyd. E.Gellner, J.Waterbury. - London, 1977; Hommage a Roland Mousnier. Clienteles et fidelites en Europe a l'epoque moderne / Ed. Y. Durand. - Paris, 1981; *Kettering S.* Patrons, Brokers and Clients in Seventeenth-Century France. - New-York - Oxford, 1986; Klientelsystem in Europa der fruhen Neuzeit / Hrsg. A. Mączak. - Munchen, 1988; *Mąnczak A.* Klientela. Nieformalne systemy władzy w Polsce i Europie XVI - XVIII w. - Warszawa, 1994; *Kurtyka J.* Problem klienteli możnowładczej w Polsce późnośredniowiecznej // Genealogia - władza i społeczenstwo w Polsce średniowiecznej. - Toruń, 1999. - S. 47 - 122 та інш.

[5] *Ле Гофф Ж.* Цивилизация средневекового Запада. - С. 91; *Блок Марк.* Феодальне суспільство. - С.224 -231

[6] *Блок Марк.* Феодальне суспільство. - С.224

[7] *Толочко А.П.* Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. - К., 1992. - С. 184.

[8] Там же. - С. 24.

[9] *Шабульдо Ф.* Русь в інтеграційних процесах XIII - XVI ст. // Другий міжнародний конгрес україністів. Історія. - Част. 1. - К.,1995. - С.30

[10] *Окиншевич Л.* Вступ до науки про право і державу. - Мюнхен, 1987. - С. 48.

[11] *Медведев И.П.* Некоторые правовые аспекты византийской государственности // Политические структуры эпохи феодализма в Западной Европе (XI-XVII вв.) - Ленинград, 1990. - С. 9.

[12] *Люблинская А.Д.* Государство эпохи Возрождения в Западной Европе // Типология и периодизация культуры Возрождения. - Москва, 1978. - С. 10.

[13] *Петров М.Т.* Об исторической модели "мирового Возрождения" в связи с некоторыми политико-культурными характеристиками западноевропейского Ренесанса // Политические структуры эпохи феодализма в Западной Европе (XI-XVII вв.). - С. 187-188.

[14] *Strayer J.* On the medieval origins of the modern state. - Prinston, 1973. - P. 12.

[15] *Петров М.Т.* Об исторической модели "мирового Возрождения"... - С. 190.

[16] *Ціватий В.* Проблема влади і владарі-державці у Західній Європі середньовіччя та раннього нового часу (політико-правові теорії і реальність) // Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст. Матеріали наукової конференції. - Чернівці, 2000. - С. 61.

[17] *Струкевич О.К.* Провідні політико-культурні орієнтації еліти // Українське суспільство на зламі Середньовіччя і Нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості. - К., 2001. - С. 127.

[18] *Дьяконов М.* Очерки общественного и государственного строя Древней Руси. - Санкт-Петербург, 1912. - С. 14.

[19] *Люблинская А.Д.* Государство эпохи Возрождения в Западной Европе... - С. 14.

[20] *Дворнік Ф.* Слов'яни в європейській історії та цивілізації // Історія України. - 2002. - № 8. - С. 9.

[21] *Шульгин О.* Нарис з нової історії Європи. - С. 142; *Поршнев Б.Ф.* Тридцателетняя война... - С. 64.
[22] *Цьольнер Е.* Історія Австрії. - Львів, 2001. - С. 153-154.
[23] *Поршнев Б.Ф.* Тридцателетняя война... - С. 59.
[24] Історія Центрально-Східної Європи. - Львів, 1996. - С. 186.
[25] История Чехии. - Москва, 1947. - С. 101.
[26] *Поршнев Б.Ф.* Тридцателетняя война... - С. 59.
[27] Порівн.: *Плохій С.* Божественне право гетьманів: Богдан Хмельницький і проблема легітимності гетьманської влади в Україні // Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей. - Т. III. - 1994. - С. 99-100.
[28] Історія Центрально-Східної Європи. - С. 180.
[29] *Samsonowicz H.* Historia Polski do roku 1795. - Warszawa, 1990 - S. 173.
[30] История Европы. - Т. 4: Европа Нового времени (XVII-XVIII века) - Москва, 1994. - С. 167.
[31] Historia dyplomacji Polskiej. - T. II: 1572-1795. - Warszawa, 1982. - S. 175.
[32] *Возгрин В.Е.* Россия и европейские страны в годы Северной войны. - Ленинград, 1986. - С. 143.
[33] История Европы. - Т. 3: От Средневековья к Новому времени (конец XV - первая половина XVII в.) - Москва, 1993. - С. 211.
[34] *Димитров С., Манчєв К.* История на балканските народи XV-XIX вв. - София, 1971. - С. 18-19.
[35] *Іналджик Г.* Османська імперія. Класична доба 1300-1600. - К.,1998. - С. 116.
[36] Історія Центрально-Східної Європи. - С. 197.
[37] *Kołodziejczyk D.* Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki. 1672-1699. -Warszawa, 1994. - S. 13.
[38] *Железнякова А.* Босния под Османской властью в XV-XVII вв. // Османская империя: государственная власть и социально-политическая структура. - Москва, 1990. - С. 170.
[39] *Шушарин В.П.* Особенности международной обстановки на Балканах во второй половине XIV - первой половине XV в. // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Європы в XV-XVI вв.- Москва, 1984. - С. 45.
[40] *Его же.* Королевство Венгрия и Османская империя (XV- первая чверть XVI в.) // Там же. - С. 105.
[41] *Costăchescu M.* Documente moldovenesti inainte de Steban cel Mare. - Vol. II. - Bucurecti, 1959. - P. 599; *Параска П.Ф.* Териториальное становление Молдавского феодального государства во второй половине XIV в. // Социально-економическая и политическая история Юго-Восточной Европы (до середины XIX в.) - Кишинев, 1980. - С. 64.
[42] *Costăchescu M.* Documente... - P. 601.
[43] *Семенова Л.Е.* Некоторые аспекты международного положения Молдавского княжества во второй половине XV в. // Юго-Восточная Европа в средние века. - Кишинев, 1972. - С. 208.
[44] *Параска П.Ф.* Териториальное становление Молдавского феодального государства... - С. 65.
[45] *Борничень-Максим М.* Турецкие документы о финансово-экономических

обязательствах Молдавии и Валахии перед Османской империей во второй половине XVI в. // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. - Т. III. - Москва, 1974. - С. 241.

[46] *Греков И.Б.* Османская империя и страны Центральной и Восточной Европы в 50-70-е гг. XV в. // Османская империя и страны... Европы в XV-XVI вв. - С. 65.

[47] *Семенова Л.Е.* Некоторые аспекты международного положения... - С. 208.

[48] *Греков И.Б.* Османская империя и страны... - С. 76.

[49] *Гонца Г.В.* Изменение тактики внешнеполитического курса Молдавского государства в последних десятилетиях XV - начале XVI в. // Социально-экономическая и политическая история Юго-Восточной Европы (до середины XIX в.) - Кишинев, 1980. - С. 104.

[50] *Леп'явко С.* Формування молдавської політики українського козацтва // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. - Вип. 7. - К., 2000. - С. 79-88.

[51] *Семенова Л.Е.* Взаимоотношения Дунайских княжеств с Османской империей в XVI в. // Османская империя и страны... Европы в XV-XVI вв. - С. 193.

[52] Там же. - С. 194.

[53] *Nigazi A.* Tarih. 3. - Istanbul, 1963. - P. 55-56.

[54] *Кантемир Д.* Описание Молдавии. - Кишинев, 1973. - С. 44.

[55] *Власова Л.В.* Взгляды Дмитрия Кантемира на развитие молдавско-османских политико-правовых отношений в XV - начале XVIII в. // Социально-экономическая и политическая история Молдавии периода феодализма. - Кишинев, 1988. - С. 110-111.

[56] Цит. за: *Кантемир Д.* Описание Молдавии. - С. 79.

[57] Там же. - С. 44.

[58] Цит. за: *Cantemir D.* Istoria imperiului Ottomane. - Vol. II. - Bucuresti, 1878. - P. 274.

[59] *Советов П.В.* Проэкты вступления Дунайских княжеств в подданство России и Речи Посполитой в XVII - начале XVIII в. // Россия, Польша и Причерноморье в XV-XVIII вв. - Москва, 1979 - С. 317.

[60] Documente privitoare la istoria romanilor. In 44 vol. - Supl. II., Vol. III. - Bucuresti, 1900. - P. 155-156.

[61] *Sarnecki K.* Pamiętniki z czasów Jana Sobieskiego. Diariusz i relacje z lat 1691 - 1696 / Wyd. J.Wolinski. - Wrocław, 1958. - S. 14-16.

[62] *Власова Л.В.* Два направления внешней политики Молдавии и их преломление в ее взаимоотношениях с Польшей в 80-90-е гг. и в XVII в. // Россия, Польша и Причерноморье... - С. 336.

[63] Там же. - С. 338.

[64] *Кириченко Н.* Текст русско-молдавского договора 1711 г. и соответсвие его летописи Й. Некулчи // Вековая дружба. Сб. ст. - Кишинев, 1961. - С. 319.

[65] *Інаджик Г.* Османська імперія... - С. 118; Порівн. також: *Kołodziejczyk D.* Podole pod panowanvem tureckim... - S. 19.

[66] *Блашкович Й.* Два турецких документа к истории Трансильвании // Восточные источники... - С. 150.

[67] *Шушарин В.П.* Королевство Венгрия и Трансильвания во время войны Османов с Габбсбургами // Османская империя и страны Центральной,

Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. - Часть 1: Главные тенденции политическихх взаимоотношений. - Москва, 1998. - С. 33.

[68] *Блашкович Й.* Два турецких документа... - С. 151.

[69] *Шушарин В.П.* Королевство Венгрия и Трансильвания... - С. 42.

[70] Османская империя в первой чверти XVII века. Сб. докум. и мат. - Москва, 1984. - С. 192.

[71] *Медведева К.Т.* Внешнеполитическое положение Трансильванского княжества в 50-60-е гг. XVII в. // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Європы в XVII в. - С.188

[72] *Вознесенский Н.* Очерки Трансильвании. - Санкт-Петербург, 1849. - С. 22.

[73] *Іналджик Г.* Боротьба за Східно-Європейську імперію, 1400-1700 рр. Кримський ханат, Османи та піднесення Російської імперії // Кримські татари: історія і сучасність (до 50-річчя депортації кримськотатарського народу). Матеріали міжнародної наукової конференції. - К., 1995. - С. 117.

[74] *Греков И.Б.* Османская империя и страны… - С. 74-76.

[75] *Іналджик Г.* Боротьба за Східно-Європейську імперію, 1400-1700 рр... - С. 118; *Федорук Я.* Міжнародна дипломатія і політика України 1654-1657. - Частина І: 1654 рік. - Львів, 1996. - С. 7.

[76] *Федорук. Я.* Міжнародна дипломатія… - С. 7.

[77] *Греков И.Б.* К вопросу о характере политического сотрудничества Османской империи и Крымского ханства в Восточной Европе в XVI-XVII вв. // Россия, Польша и Причерноморье... - С. 302.

[78] *Тунманн.* Крымское ханство. - Симферополь, 1991. - С. 46.

[79] *Галенко О.* Дипломатія Кримського ханства (середина XV-1783) // Нариси з історії дипломатії України. - К., 2001. - С. 246.

1. Військо Запорозьке - "колективний васал" у системі європейських монархій (середина XVI ст. - 1630-ті рр.)

[1] *Яковлів А.* З історії регістрації українських козаків в 1-й пол. 16 в. // Україна. - Т. 1. - К., 1907. - С. 266-273; Його ж. Бунт черкасців і канівців в 1536 р. // Там же. - С. 81-96; *Сенютович-Бережнні В.* Остап Дашкович (Дашкевич) - вождь козацький // Український історик. - 1969. - № 1-3. - С. 118-126; *Дашкевич-Горбацький В.* Про походження Остапа Дашковича // За державність. - Каліш,1935. - Зб.5. - С. 197-201; *Черкас Б.В.* Остафій Дашкович - черкаський і канівський староста XVI ст. // Укр. істор. журн. - № 1. - 2002. - С. 53-67; *Chynczewska-Hennel T.* Swiadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w. - Warszawa, 1985; *Serczyk W.* Na dalekej Ukrainie: dzieje kozaczyzny do 1648 roku. - Kraków, 1984.

[2] *Щербак В.* Формування козацького стану в Україні (друга половина XV - середина XVII ст.) - К., 1997; *Його ж.* Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV - середина XVII ст. - К., 2000; *Сас П.М.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI - перша половина XVII ст.) - К., 1998; *Леп'явко С.* Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. - Чернігів, 1996; *Брехуненко В.* Стосунки українського козацтва з Доном у XVI - середині XVII ст. - К.; Запоріжжя, 1998; *Його ж.* Взаємини козацьких спільнот Східної Європи в XVI - середині XVII ст. Автореферат... докт. істор. наук. -

К., 2000; *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). - К., 1993.

[3] *Грушевський М.* Історія України-Руси. - Т. VII. - К., 1995. - С. 116.

[4] *Винар Л.* Силуети епох. Дмитро Вишневецький, Михайло Грушевський. Історичні розвідки. - Дрогобич, 1992. - С. 27.

[5] *Яворницький Д.* Історія запорізьких козаків. - Т. II. - Львів, 1991 - С. 16-21; *Jorga N.* Geschichte des Osmanischen Reiches nach den Quellen dargestellt. - Vol. III. - Gotha, 1910. - P. 112.

[6] *Стороженко А.* Князь Дмитрий Иванович Вишневецкий по народному прозвищу Байда // Киевская старина. - 1897. - Т. 56. - С. 521.

[7] Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России собранные и изданные Археографическою комиссиею (далі - Акты ЮЗР). - Т. 2. - Санкт-Петербург, 1865. - С. 155-157.

[8] *Грушевський М.* Історія України-Руси. - Т. VII. - С. 114.

[9] Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов (далі - Архив ЮЗР). - Ч. 3. - Т. I. - К., 1863. - С. 4-5.

[10] Акты ЮЗР. - Т. 2. - С. 175.

[11] *Грушевський М.* Історія України-Руси. - Т. VII. - С. 144-145.

[12] *Стороженко А.В.* Стефан Баторий и днепровские козаки. - К., 1904. - С. 54.

[13] Там же. - С. 70-74.

[14] Цит. за: *Леп'явко С.* Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. - С. 46-47.

[15] Документи Богдана Хмельницького. 1648 - 1657. - К., 1961. - С. 84-85.

[16] *Величенко С.* Володарі і козаки: замітки до проблеми історичної легітимності і тяглості в українській історіографії XVII-XVIII ст. // Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей. - Т. 1. - К., 1993. - С. 119.

[17] *Винар Л.* Силуети епох... - С. 39.

[18] Цит. за: *Брехуненко В.* Стосунки українського козацтва з Доном у XVI - середині XVII ст. - С. 158.

[19] *Флоря Б.Н.* З історії взаємовідносин українського козацтва і російського уряду (80-ті роки XVI ст.) // Укр. істор. журнал. - 1978. - № 8. - С. 128; *Леп'явко С.* Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. - С. 61-62.

[20] Listy Stanislawa Zółkiewskiego Kanclera Koronnego i hetmana 1584-1620 / Wyd. Jan Tadeusz Lubomirski. - Kraków, 1868. - S. 27; *Марочкін В.П.* Антифеодальний і визвольний рух на Україні в першій чверті XVII ст. - К., 1989. - С. 81; *Скрынников Р.Г.* Россия в начале XVII в. «Смута». - Москва, 1988. - С. 216.

[21] Памятники дипломатических сношений Древней России с державами иностранными. - Т. 1. - Санкт-Петербург, 1851. - С. 1282; *Леп'явко С.* Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. - С. 62.

[22] Акты исторические, относящиеся к России, извлеченные из иностранных архивов и библиотек. - Санкт-Петербург, 1842. - Т. 2. - С. 43-44.

[23] *Леп'явко С.* Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. - С. 102.

[24] Дневник Эриха Лясоты из Стеблева // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. - К., 1896. - Вып. 1. - С. 147-148.

[25] *Леп'явко С.* Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. - С. 96; *Винар Л.* Дипломатична місія Олександра Комуловича в Україну 1594 року // Записки чину святого Василія Великого. - 1963. - № 10. - С. 42.

[26] Nalewayka do Króla Zygmunta Trzeciego // Zbior pamiętników do dziejów polskich. / Wyd. W. S. Brał-Rlater. - Warszawa, 1858. - T. 2. - S. 214-218.; *Сас П.М.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI - перша половина XVII ст.). - С. 223-237.

[27] *Сас П.* Політична культура українського суспільства. - С. 224.

[28] Там же. - С. 235.

[29] *Сас П.М.* С. Оріховський, Й. Верещинський: політико-правові концепції державного устрою // Польсько-українські студії. - Вип. І. - К., 1993. - С. 66-67.

[30] *Чухліб Т.* Українське козацтво в політичних планах Речі Посполитої // Там же. - С. 55-58.

[31] Архив ЮЗР. - Ч. 3. - Т.1. - С. 200.

[32] Історія України в документах і матеріалах. - Т. III. - К., 1941. - С. 45.

[33] *Щербак В.* Українське козацтво в суспільно-політичному житті Речі Посполитої (XVI - перша половина XVII ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). - Вип..2. - К.,2002. - С.191

[34] Там же. - С. 46.

[35] Там же. - С. 47; Pisma St. Żółkiewskiego. - Lwów, 1861. - S. 319.

[36] Pisma St. Zółkiewskiego. - S. 319.

[37] Ibid. - S. 320-321.

[38] Ibid. - S. 330-338.

[39] Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах (далі - ВУсР.). - Т. 1. - Москва, 1953. - С. 3-4; Документи Російських архівів з історії України. - Т. 1: Документи до історії запорозького козацтва 1613-1620 рр. - Львів, 1998. - С. 246.

[40] *Королюк В.Д.* К вопросу о посольстве в Москву от запорожского гетмана Петра Сагайдачного в 1620 г. // Славянский архив. Сборник статей и материалов. - Москва,1958. - С.34-38

[41] *Щербак В.* Динаміка зростання чисельності українського козацтва до середини XVII ст. // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.: політика, ідеологія, військове мистецтво. - К., 1998. - С. 58-59; *Biedrzycka A., Kaczmarczyk J.* Kozacy zaporoscy w wojnie Hocimskiej 1621 roku // Там же. - С. 62-75.

[42] *Tretjak J.* Historya wojny chocimskiej 1621 r. - Lwów, 1889. - S. 232-233.

[43] Акты Московского государства, изд. имп. АН под ред. Н.А. Попова. - Т. 1. - Санкт-Петербург, 1890. - С. 448; *Щербак В.* Україна в політичних планах Швеції, Польщі і Російської держави в другій половині 20-х - на початку 30-х років XVII ст. // Україна і Польща в період феодалізму. Збірник наукових праць. - К., 1991. - С. 99-100.

[44] *Крип'якевич І. П.* Козачизна в політичних комбінаціях 1620-1630 pp. // Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка (далі - ЗНТШ). - Т. 117/118. - Львів, 1914. - С. 74.

[45] Акты Московского государства. - Т. 1. - С. 215.

[46] *Брехуненко В.* Стосунки українського козацтва з Доном... - С. 160-161; *Сас П.М.* Політична культура українського суспільства. - С. 163-164.

[47] *Голубев С.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. (Опыт церковно-исторического исследования). В 2-т. - Т. I. - К., 1883. - С. 276.

[48] ВУсР - Т. 1. - С. 50-51.
[49] Там же. - С. 62; *Голобуцкий В.А.* Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. - К., 1962. - С. 63.
[50] Акты Московского государства. - Т. 1. - С. 215-216.
[51] *Сас П.М.* Політична культура українського суспільства. - С. 166.
[52] Архив ЮЗР. - Ч. 3. - Т. I. - С. 284.
[53] *Поршнев Б.Ф.* Тридцателетняя война... - С. 260.
[54] *Wejle C.* Sveriges politik mot Polen 1630-1635. - Uppsala, 1901. - S. 25.
[55] Ibid. - S. 24-26
[56] *Грушевський М.* Історія України-Руси. - Т. VIII. - Ч.1 - К., 1995 - С. 131-132; *Баран О.* Козаки в Тридцятилітній війні // На службі Кліо. Зб. наук. праць на пошану Любомира Романа Винара, з нагоди 50-річчя його наукової діяльності. - К.; Нью-Йорк, 2000. - С. 170-175.
[57] *Поршнев Б. Ф.* Тридцателетняя война... - С. 259.
[58] *Грушевський М.* Історія України-Руси. - Т. VIII. - Ч.1. - С. 141-145.
[59] Там же. - С. 144.
[60] Акты Московского государства. - Т. 1. - С. 432.
[61] Volumina legum. Przedzuk zbioru praw staraniem XX pijarów. - T. 3. - Petersburg, 1859. - S. 440.
[62] Історія України в документах і матеріалах. - Т. III. - С. 97.
[63] Селянський рух на Україні 1569-1647 рр. Збірник документів і матеріалів - К., 1993. - С. 301-302.
[64] *Поршнев Б.Ф.* Тридцателетняя война... - С. 303.
[65] *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна) - С. 245; *Горобець В.* Еліта козацької України у пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою. 1654-1665. - К., 2002. - С. 11.
[66] *Флоря Б.Н.* Османская империя, Крым и страны Восточной Европы в 20-е - начале 30-х гг. XVII в. // Османская империя и страны... Европы в XVII в. - Часть 1. - Москва, 1998. - С. 111.

2. Гетьман - "dux" Б. Хмельницький: міжнародне утвердження за допомогою політики полівасалітетності

[1] Українське козацтво. Мала енциклопедія. - К.; Запоріжжя, 2002. - С. 509.
[2] Документи Б. Хмельницького ... - С. 595.
[3] Там же. - С. 596.
[4] Там же. - С. 575.
[5] Там же. - С. 578.
[6] *Величенко С.* Володарі і козаки: замітки до проблеми історичної легітимності і тяглості в українській історіографії XVII-XVIII ст. // Medievalia Ucrainica: ментальність та історія ідей. Т. 1. - К., 1993. - С. 117-121.
[7] *Плохій С.* Божественне право гетьманів... - С. 86-110.
[8] *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький: соціально-політичний портрет. - К., 1993. - С. 317-319.
[9] Памятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов. - Т. 1. - Отд. III. - К., 1898. - С. 464.

[10] *Чухліб Т. В.* Переяславська угода 1654 р. у контексті міжнародного утвердження ранньомодерної Української держави: причини, укладення, наслідки // Укр. істор. журнал. - 2003. - №1. - С.68 - 81.

[11] *Соловьев С.М.* Состояние Западной России в конце XVI и в первой половине XVII века // История Росссии с древнейших времен. Кн.2 - Т.VI - X (второе издание). - Санкт-Петербург, 1896. - Сбц.1406 - 1562; *Czermak W.* Plany wojny tureckiej Władysława IV. - Kraków, 1895; *Грушевський М.* Історія України-Руси. - Т. VIII. - К., 1995 - С. 463-464; *Голобуцкий В.* Дипломатическая история освободительной войны украинского народа. 1648-1654 гг. - К., 1962. - С. 77; *Флоря Б.* Запорозьке козацтво і плани турецької війни Владислава IV // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Зб. наук. праць. - К., 1992. - С. 79-104.

[12] *Czermak W.* Plany wojny... - S. 305.

[13] Ibid; *Флоря Б.* Запорозьке козацтво... - С. 84.

[14] *Флоря Б.* Запорозьке козацтво... - С. 100-101.

[15] *Соловьев* С.М. История Росссии с древнейших времен. - Кн.2 - Т.Х. - Сбц. 1561.

[16] *Michałowski J.* Księga pamiętnicza. - Kraków, 1864. - S. 120-121.

[17] Памятники, изданные Киевскою комиссиею… - Т. 1. - Отд. ІІІ. - С. 118-125; Документи Б. Хмельницького… - С. 33-36.

[18] Документи Б. Хмельницького… - С. 33-36.

[19] Там же. - С. 36-39.

[20] Там же. - С. 37, 39.

[21] Там же. - С. 39-41; 41-44; 44-46; 46-47; 51-53.

[22] Там же. - С. 44, 46.

[23] Там же.

[24] Акты ЮЗР. - Т. ІІІ. - Санкт-Петербург, 1861. - С. 207-208.

[25] ВУсР. - Т. 2. - Москва, 1953. - С. 55 - 56.

[26] Документи Б. Хмельницького... - С. 52-53.

[27] *Шевченко Ф.П.* Дипломатична служба на Україні під час Визвольної війни 1648-1654 рр. // Історичні джерела та їх використання. - Вип. 1. - К., 1964. - С. 93-94;. Документи Б. Хмельницького… - С. 84, 85.

[28] *Бутич І.* До історії українсько-трансільванських взаємин (1648-1656) // Архіви України. - 1966. - № 3 - С. 62-66; *Кордуба М.* Між Замостям і Зборовом (Сторінка зносин Семигороду з Україною і Польщею) // ЗНТШ. - Т. 133. - Львів, 1922. - С. 39-56.

[29] *Пріцак О.* Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною // Український археографічний щорічник. - Вип. 2. - К., 1993. - С. 177-192.

[30] *Флоря Б.* Богдан Хмельницький і турецька "протекція" // Київська старовина. - 2001. - № 3. - С. 92.

[31] Там же.

[32] *Костомаров Н.И.* Богдан Хмельницький – данник Османской Порты // *Он же.* Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования. - Кн.5. Санкт-Петербург,1905. - С.606

[33] Дополнения к актам историческим, собранным и изданным Археографическою комиссиею - Т. 3. - Санкт-Петербург, 1848. - С. 184 - 185; Документи Б. Хмельницького… - С. 82-83.

[34] Документи Б. Хмельницького... - С. 82-83.
[35] Архів Інституту історії України НАН України (далі - Архів ІІУ) - Записки М. Голінського, № 4184, арк. 185.
[36] *Грушевський М.* Історія України-Руси. -Т. VIII. - Ч.3. - С. 119-120.
[37] Там же. - С. 145.
[38] ВУсР. - Т. 2. - С. 132-133.
[39] Документти Б. Хмельницького... - С. 101, 102.
[40] Архів ІІУ. - Записки М. Голінського, № 4184, арк. 216-217, 234-235.
[41] Там же. - Арк. 217-219.
[42] Історія України в документах і матеріалах. - Т. III. - С. 184-185.
[43] Акты ЮЗР. - Т. III. - С. 415.
[44] *Грушевський М.* Історія України-Руси. - Т. VIII. - Ч.3. - С. 210-217; *Федорук Я.* Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми (1648 - серпень 1649 рр.) - Львів, 1993. - С. 58-61; *Гой П.* Дипломатичні стосунки України з Московщиною 1648-1651. - Львів, 1996. - С. 95-97; *Мацьків Т.* Англійський текст Зборівського договору // Український історик. - Ч. 1-3. - Нью-Йорк; Мюнхен, 1970. - С. 120-121; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Становлення української дипломатичної служби. Зовнішня політика уряду Б. Хмельницького (1648-1657) // Нариси з іторії дипломатії України. - С. 132-135.
[45] Документи Б. Хмельницького... - С. 136, 137.
[46] Там же. - С. 137, 138.
[47] Архів ІІУ. - Записки М. Голінського, № 4184, арк. 332-334.
[48] Там же.
[49] Там же.
[50] *Michałowski J.* Księga pamiętnicza. - S. 554-555; *Флоря Б.* Богдан Хмельницький і турецька "протекція". - С. 93.
[51] Акты ЮЗР. - Т. VIII. - Санкт-Петербург, 1875. - С. 354.
[52] Жерела до історії України-Руси. - Т. XII. - Львів, 1911. - С. 139; *Флоря Б.* Богдан Хмельницький і турецька "протекція". - С. 94.
[53] ВУсР. - Т. 2. - С. 185.
[54] *Грушевський М.* Історія України-Русі. - Т. IX. - Ч. I. - К., 1996. - С. 54.
[55] Katalog dokumentów tureckich. Dokumenty do dziejów Polski i krajów ościennych w latach 1455-1672 / Opr. Z. Abrachamowicz. - Warszawa, 1959. - S. 331.
[56] Жерела... - Т. XII. - С. 164.
[57] Pamiętniki do panowania Zygmunta III, Władysława IV, Jana Kazimierza / Wyd. K. Wójcicki. - T. II. - Warszawa, 1846. - S. 199.
[58] ВУсР. - Т. III. - Москва, 1954. - С. 143.
[59] Універсали Богдана Хмельницького 1648-1657. - К., 1998. - С. 63.
[60] *Грушевський М.* Історія України-Руси. - Т. IX. - Ч. 1. - С. 365-367.
[61] Цит. за: *Смолій В., Степанков В.* Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. - К., 1993. - С. 296.
[62] АГАД. - Ф. "Архів Коронний", від. "Козацькі справи", папка 42, спр. 27, № 6; Документи Б. Хмельницького... - С. 226.
[63] Документи Б. Хмельницького... - С. 226.
[64] Там же. - С. 233-234.

[65] Музей Національний ім. Кн. Чарторийських у Кракові. Відділ рукописів (далі - Чарт.) - Теки Нарушевича (далі - ТН.), № 146, арк. 211 - 216; Документи Б. Хмель-ницького... - С. 266-267.

[66] *Крип'якевич І.* Неопубліковані листи Богдана Хмельницького 1650-1657 рр. // ЗНТШ. - Т. 149. - Львів, 1928. - С. 176-177.

3. Проблема легітимності переяславсько-московських домовленостей 1654 р.

[1] *Сас П. М.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI - перша половина XVII ст..) - К.,1998; *Нагорна Л. П.* Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії. - К.,1998 ; *Струкевич О.* Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (інтегральний погляд на питання). - К., 2002; *Горобець В. М.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою і Варшавою. 1654 - 1665. - К., 2001.

[2] *Almond G, Verba S.* The Civic Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Nationes. - Boston,1965; *Almond G, Verba S.* The Civic Culture Revisited: An analytic study. - Boston,1980; *Opaliński E.* Kultura polityczna szlachty polskiej w latach 1587 - 1652. System parlamentarny a społeczenstwo obywatelskie. - Warszawa,1995

[3] *Сас П.М.* Вказ. праця. - С.36-37

[4] *Окиншевич Л.* Генеральна рада на Гетьманщині XVII - XVIII ст.. - К., 1929. - С.83

[5] *Сас П.М.* Вказ. праця. - С.111

[6] Памятники, изданные временной комиссией . - Т.І. - Отд.3 - С.90-91

[7] Акты ЮЗР. - Т.III. - С.404

[8] *Див., наприклад: Грушевський М.* Історія України-Руси. - Т.Х. - Ч.1. - К.,1998; *Яковлєва Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: причини і початок Руїни. - К.,1998; *Горобець В.* Еліта козацької України у пошуках політичної легітимації: між Москвою та Варшавою. - К.,2001; *Kubala L.* Wojny duńskie i pokój Oliwski 1657 - 1660. - Lwów,1922. та інш.

[9] *Sękowski J.* Collectanea z dziejopisów tureckich rzeczy do historii polskiej służących. - T. 1. - Warszawa, 1824. - S. 204-205

[10] *Флоря Б.* Богдан Хмельницький і турецька "протекція" // Київська старовина. - №3. - 2001. - С. 98-99; *Грушевський М. С.* Історія України-Руси - Т. IX. - Ч. 2. - К., 1931 - С.784, 1545.

[11] ВУсР. - Т. III. - Москва,1954. - С. 289, 302.

[12] Там же.

[13] *Флоря Б.* Вказ. праця. - С. 101.

[14] Історія України в джерелах і матеріалах. - Т. III. - С. 158-159.

[15] Документи Б. Хмельницького ... - С. 216.

[16] Памятники изданные временною комиссиею. - Т. 3. - Отд. III. - С. 32-33.

[17] Акты ЮЗР. - Т. VIII. (прибавление). - Санкт-Петербург, 1875. - С. 362-363.

[18] ВУсР. - Т.III. - С. 497-498.

[19] Там же. - С. 263; *Флоря Б.* Вказ. праця. - С. 101.

[20] *Флоря Б.* Вказ. праця. - С. 102.

[21] ВУсР - Т. III. - С. 320.
[22] *Степанков В. С.* Кам'янецька угода й Переяславська рада: спроба дослідження політичних наслідків Жванецької кампанії // Українсько-російський договір 1654 р.: нові підходи до історії міждержавних стосунків. - К.,1995. - С.13; *Федорук Я.Ф.* Міжнародна дипломатія і політика України. 1654 - 1657. - Част.1: 1654 рік. - Львів, 1996. - С.15
[23] *Новітня історіографія проблеми "Переяслава 1654 р." викладена в наступних працях: Плохий С. Н.* Освободительная война украинского народа в латиноязычной историогрфии середины XVII века. - Днепропетровск, 1983; *Смолій В.А., Степанков В.С.* У пошуках нової концепції Визвольної війни українського народу середини XVII ст. - К., 1992; *Цибульський В.* Переяславська угода 1654 року в зарубіжній історіографії (1945 - 1990) - Рівне, 1993; *Горобець В.* Переяславсько-московський договір 1654 р.: причини і наслідки історіографічної традиції та історичні реалії // Українсько-російський договір 1654 р.: нові підходи до історії міждержавних стосунків. - К.,1995. - С.14 - 27; *Мицик Ю.* Сучасна історіографія Національно-визвольної війни середини XVII ст. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. - Вип.7. - К.,2000. - С.263 - 268; *Basarab J.* Perejaslav 1654: A Historiografical Study. - Edmonton, 1982 та інш.
[24] *Див., наприклад: Розенфельд И.Б.* Присоединение Малороссии к России (1654 - 1793). Историко-юридический очерк. - Петроград, 1915; *Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII - XVIII віках. - Варшава, 1934; *Він же.* Договір Богдана Хмельницького з Москвою року 1654 . - Нью-Йорк, 1954; *Іваницький С.* Переяславський договір з 1654 р.: правна якість заложеного цим договором відношення сторін. - Нью-Йорк, 1954; *Оглоблин О.* Українсько-московська угода 1654 року. - Нью-Йорк, 1954; *Прокопович В.* "Вічне підданство". До питання про правну природу з'єднання України і Москви. - Париж, 1976; *Попов С.* Юридична природа злучення України з Москвою // Літературно-Науковий вісник. - К.,1914; *Procopovich V.* The problem of the Juridical Nature of the Ukraine's Union with Moscovy // The Annals of the Academy of the Art and Sciences in the U.S. - 1955. - No.4/3. - P.917 - 980 та інш.
[25] Акты ЮЗР. - Т. X. - Санкт-Петербург, 1878. - С. 445-452.
[26] Документи Б. Хмельницького. - С. 323-325.
[27] ВУсР. - Т. III. - С. 559-560.
[28] Там же.
[29] Документи Б. Хмельницького. - С. 324.
[30] *Бантиш-Каменский Д. Н.* Источники малороссийской истории. - Ч.1. - Москва, 1858. - С. 65.
[31] Акты ЮЗР. - Т.Х. - С.441
[32] Документи Б. Хмельницького. - С.324.
[33] Там же. - С.364 - 365
[34] Львівський обласний державний архів. - Ф.26. Львівський університет, р. 1932, оп.4, спр. 629, арк. 82 - 83 (Czerewko W.-S. Przebieg dzialan wojennych Chmielnickiego w latach 1654 - 1655. - Lwów,1932)
[35] *Заборовский Л. В.* Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в. - Москва,1981. - С.47.

[36] Памятники, изданные Киевскою комиссиею (изд.2). - Т.ІІІ. - К.,1898. - С.193 - 196.
[37] Там же.
[38] Акты ЮЗР. - Т.Х. - С.588-597
[39] Див., наприклад: *Каманин И.* Договоры Богдана Хмельницкого с Польшей, Швецией и Россией // Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. - Вып.2. - К.,1916. - С.93-108; *Крип'якевич І.* Данило Олівеберг де Грекані дипломат часів Хмельниччини // Доба Богдана Хмельницького (до 400 -річчя від дня народження Великого гетьмана). Зб.наук. праць. - К.,1995. - С.235 - 242; *Владимирський-Буданов М.* О взаимоотношениях Богдана Хмельницкого с Швецией в 1655 - 1657 гг. // Там же. - С.253 - 264; *Оляпчин Д.* Опис подорожі шведського посла на Україну 1656 - 1657 рр. // ЗНТШ. - Т.154. - 1937. - С.41 -69; *Кордуба М.* Боротьба за польський престол по смерті Володислава IV // Жерела до історії України-Руси. - Т.XII. -Львів,1911; *Матях В.* "Шведська карта" у політичних комбінаціях Богдана Хмельницького (з приводу неопублікованих праць І. П. Крип'якевича та М.Ф. Владимирського-Буданова) // Доба Богдана Хмельницького. - С.235 - 242; *Kubala L.* Wojna moskiewska r.1654 - 1655. - Krakow,1910; *Kubala L.* Wojna szwecka w roku 1655 і 1656. - Lwów,1913
[40] Документи Б. Хмельницького. - С.438 - 439
[41] Там же. - С.456 - 457
[42] Там же. - С.502
[43] Там же
[44] Там же. - С.513 - 514
[45] Архив ЮЗР. - Ч. 3. - Т. VI. - К., 1908. - С. 86-88, 94-95; *Горобець В.* Еліта козацької України... - С. 98.
[46] Historia dyplomacji Polskiej. - T. II. - S. 176.
[47] *Заборовский Л. В.* Указ. соч. - С.137
[48] *Грушевський М. С.* Вказ. праця. - Т.ІХ. - Ч.2. - С.1098 - 1099; *Заборовский Л. В.* Указ соч. - С.138.
[49] Архів Головний Актів Давніх у Варшаві (далі - АГАД). - Ф."Архів Коронний", відділ "Козацькі справи". - №60; *Мицик Ю.* Нововиявлені документи з історії Національно-визвольної війни середини XVII ст. // Укр. істор. журнал. - 1998. - №6. - С.115 -116
[50] Документи Б. Хмельницького. - С.461 - 463
[51] Там же. - С. 475-476.
[52] Цит. за: *Яковлєва Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни.- К., 1998. - С. 192.
[53] *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький... - С. 434-484; *Вони ж.* Становлення української дипломатичної служби... - С. 145-153.
[54] *Яковлєва Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття... - С. 148-214.
[55] *Горобець В.* Еліта козацької України... - С. 135; *Він же.* Зовнішня політика Української держави другої половини 1650-х років у контексті геополітичного розвитку Центрально-Східної Європи // Четвертий Міжнародний конгрес україністів. Історія. - Част.1. - Одеса-Київ-Львів, 1999. - С.180-187
[56] Акты ЮЗР. - Т. XI. - Санкт-Петербург, 1879. - С. 802; *Грушевський М.* Історія

України-Руси. - Т. X. - Ч. 1. - К., 1998. - С. 32-35.
[57] Цит. за: *Грушевський М.* Історія України-Руси. - Т. X. - Ч. 1. - С. 33.
[58] Акты ЮЗР. - Т. IV. - Санкт-Петербург, 1863 - С. 11.
[59] Там же. - С. 9.
[60] Там же. - Т. XI. - С. 807-808.
[61] Там же. - Т. VII. - Санкт-Петербург, 1872.- С. 233.
[62] *Яковлєва Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття... - С. 236.
[63] Там же. - С. 238-239.
[64] Акты ЮЗР. - Т. VII. - С. 181.
[65] Там же. - Т. IV. - С. 44.
[66] Цит. за: Архив ЮЗР. - Ч. 3. - Т. VI. - С. 332-333; *Грушевський М.* Історія України-Руси. - Т. X. - Ч. I. - С. 65; *Konopczyński W.* Dzieje Polski Nowozytnej (Wyd.3). - Warszawa,1996. - S.428.
[67] Цит. за: *Грушевський М.* Історія України-Руси. - Т. X. - Ч. 1. - С. 64.
[68] Акты ЮЗР. - Т. IV. - С. 38-39.
[69] *Яковлєва Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття... - С. 240-242.
[70] *Грушевський М.* Історія України-Руси. - Т. VIII. - С. 55.
[71] Там же. - Т. VII. - С. 184.
[72] *Див., наприклад*: *Наріжний С.* Гадяцька умова в світлі української історіографії // Науковий збірник Українського університету у Празі, присвячений Т. Масарику. - Т. 2. - Прага, 1930; *Яковлєва Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. - К., 1998; *Степанков В.С.* Гетьманство Івана Виговського: соціально-політична боротьба і проблеми державного будівництва (серпень 1657 - вересень 1659 р.) // Середньовічна Україна. - Вип. 1. - К., 1994; *Горобець В.* Гадяцька угода 1658 року у контексті міжнародних відносин // Київська старовина. - 1999 - №1. - С. 46-60; *Tomkiewicz W.* Unia Hadziacka // Sprawy Narodowosćiowe. - Warszawa, 1937. - № 1-2; *Kubala L.* Wojny duńskie i pokój Oliwski. - Lwów, 1922.
[73] *Горобець В.* Гадяцька угода 1658 року у контексті міжнародних відносин. - С. 47.
[74] Чарт. - Од. зб. 402, арк. 317.
[75] Цит. за: *Kubala L.* Wojny duńskie i pokój oliwski... - S. 121.
[76] *Порівн.*: *Горобець В.* Зовнішня політика Української держави другої половини 1650-х років у контексті геополітичного розвитку Центрально-Східної Європи // Четвертий міжнародний конгрес україністів. Історія. - Част.1. - Одеса-Київ-Львів, 1999. - С.185.
[77] Акты ЮЗР. - Т. VII. - С. 210.
[78] Архив ЮЗР. - Ч. 3. - Т. VI. - С. 356.
[79] Там же. - С. 357.
[80] Там же. - С. 359-360.
[81] Акты ЮЗР. - Т. VII. -С. 266-267.
[82] *Наріжний С.* Гетьманство Івана Виговського. - Б. м., б. д. - С. 177.
[83] Цит. за: *Kubala L.* Wojny duńskie i pokój Oliwski... - S. 107.
[84] *Горобець В.* Еліта козацької України... - С. 193.
[85] *Чухліб Т.* Конотопська битва 1659 року в контексті міжнародної ситуації у

Східній Європі // Конотопська битва 1659 р. Матеріали наукової конференції. - К., 1996. - С. 92.

[86] Памятники, изданные Киевскою комиссиею. - Т. III. - С. 318.

[87] *Степанков В.С.* Гетьманство Івана Виговського... - С. 103.

[88] Акты ЮЗР. - Т. XV. - Санкт-Петербург, 1892. - С. 298.

[89] Там же. - С. 267.

[90] Памятники, изданные Киевскою комиссиею. - Т. III. - С. 323-325.

[91] Акты ЮЗР. - Т. XV. - С. 368.

[92] Цит. за: *Степанков В.С.* Гетьманство Івана Виговського... - С. 102.

[93] *Горобець В.М.* Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII - першої чверті XVIII ст. - К., 1995. - С. 31.

[94] Акты ЮЗР. - Т. IV. - С. 163.

[95] Там же. - С. 168.

[96] Акты ЮЗР. - Т. IV. - С. 179; *Яковлєва Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття... - С. 277.

[97] Акты ЮЗР. - Т.IV. - С. 184.

[98] Там же. - С. 192.

[99] Там же. - Т. VII. - С. 271.

[100] Там же. - С. 279.

[101] Там же. - Т. XV. - С. 368-369.

[102] Там же. - Т. IV. - С. 226, 230; Т. XV. - С. 295.

[103] *Петровський М.* З матеріалів до історії українсько-турецьких взаємин другої половини XVII-го віку // Східний світ. - К., 2000. - № 1-2'97. - С. 206-215.

[104] Цит. за: *Kubala L.* Wojny duńskie i pokój Oliwski... - S. 244-245, 484-485.

[105] *Pribram F.* Die Berichte F. Von Lisola. - Wien, 1887. - S.519; *Горобець В.* Гадяцька угода 1658 року у контексті міжнародних відносин. - С. 57.

[106] *Kubala L.* Wojny duńskie i pokój Oliwski... - S. 484-485; *Горобець В.* Еліта козацької України... - С. 209.

4. У сфері інтересів країн Центрально-Східної, Південно-Східної та Північної Європи: від Вільна 1656 р. до Журавна 1676 р.

[1] История дипломатии. - Т. 1. - Москва, 1959 - С. 249-250.

[2] *Поршнев Б.Ф.* Тридцателетняя война... - С. 9.

[3] *Гусарова Т.П.* Международная обстановка в Центральной и Юго-Восточной Европе на заключительном етапе войны. Установление Вестфальского мира // Османская империя и страны... Европы в XVII в. - Ч. 1. - С. 129.

[4] *Заборовский Л.В.* Порта, Крымское ханство, государства Центральной и Восточной Европы в 1648-1654 гг. // Там же. - С. 191.

[5] Русская и украинская дипломатия в Евразии: 50-е годы XVII века. - Москва, 2000. - С.5

[6] *Наливайко Д.С.* Західноєвропейські історико-літературні джерела про визвольну війну українського народу 1648-1654 рр. // Укр. істор. журнал. - 1969 - № 8. - С. 138-141.

[7] *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.) - К., 1999. - С. 340.

[8] Цит. за: *Поршнев Б.Ф.* К характеристике международной обстановки

Освободительной войны украинского народа 1648-1654 годов // Вопросы истории. - 1954. - № 5. - С. 50-51.

[9] Бростовский П.К. Дневник дороги на комиссию в Вильну 1656 г. с самого акта комиссии наскоро списанный // Сборник Муханова. - Санкт-Петербург, 1866. - С. 511.

[10] Там же. - С. 514.

[11] Чарт. - Од. зб. 1657, арк. 477.

[12] *Павлищев Н.И.* Польская анархия при Яне Казимире и борьба за Украину. - Т. 2. - Санкт-Петербург, 1876. - С. 200; *Розенфельд И.Б* Присоединение Малороссии к России (1654-1793). - Петроград, 1915. - С. 39; *Липинський В.* Україна на переломі 1657-1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII ст. - Філадельфія, 1991. - С. 43; *Serszyk W.* Historia Ukrainy. - Wrocław, 1990. - S. 142; *Смолій В.А, Степанков В.С.* Українська національна революція.XVII ст. (1648-1676) - К., 1999. - С. 195; *Гурбик А.О.* Українська армія у війні коаліційних сил проти Речі Посполитої (1656-1657 рр.) // Українська козацька держава. - Вип..7. - К.,2000. - С.69-78; *Він же*. Україна в умовах Раднотської системи: похід української армії на Краків (1657р.) // Україна і Польща - стратегічне партнерство на зламі тисячоліть. - Част.І. - К.,2001. - С.34-47

[13] *Бантыш-Каменский Н.Н.* Обзор внешних сношений России с иностранными державами (по 1800 год). - Ч. 1. - Москва, 1894. - С. 22.

[14] Historia dyplomacji Polskiej. - Т. II - S. 211.

[15] *Бантыш-Каменский Д.Н.* История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства: в 3-х ч. - Изд. 4-е. - Санкт-Петербург; Киев; Харьков, 1903. - С. 217; *Гуржій О.І.* Українська козацька держава в другій половині XVII-XVIII ст.: кордони, населення, право. - К., 1996. - С. 29.

[16] Документи Б. Хмельницького. - С. 582.

[17] *Kubala L.* Wojny duńskie... - S. 544.

[18] Архив ЮЗР . - Ч. 7. - Т. III. - Санкт-Петербург, 1905. - С. 129.

[19] *Федорук Я.* Політика Англії і антиосманська діяльність Данила Калугера у 1655 році // Український археографічний щорічник. - Вип.7. - К.; Нью-Йорк, 2002. - С.233-236

[20] Архив ЮЗР. - Ч. 3 - Т. VI. - С. 208 .

[21] Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, изданный комиссией для разбора древних актов. - Т. 1. - К., 1911. - С. 111-112.

[22] *Kubala L.* Woiny dunskie... - S. 543-544.

[23] Чарт. - Од. зб. 387, № 7, арк. 31; Акты ЮЗР. - Т. VII. - Санкт-Петербург, 1872. - С. 248.

[24] Малорусские казаки между Россией и Польшей в 1659 г. по взгляду на них серба Юрия Крижанича // Чтения в Московском обществе истории древностей Российских. - Кн. 3. - Ч. 5. - 1876. - С. 117-120.

[25] Акты ЮЗР. - Т. V. - Санкт-Петербург, 1867. - С. 11.

[26] *Kubala L.* Wojny duńskie... - S. 302.

[27] Цит. за: *Wójcik Z.* Traktat Andruszowski i jego geneza. - Warszawa, 1959. - S. 87.

[28] Російський державний архів давніх актів (далі - РДАДА). - Ф. 79, оп. 1, спр. 24, арк. 24-25.

[29] *Wójcik Z.* Traktat Andruszowski i jego geneza. - S. 102.

[30] Ibid. - S. 174.

[31] АГАД. - Ф. "Архів Радзивіллів", відділ V, т. 118, № 5226.

[32] *Wójcik Z.* Traktat Andruszowski i jego geneza. - S. 199.

[33] Чарт. - Од. зб. 2112, арк. 45-46.

[34] *Галактионов И.В.* Из истории русско-польского сближения в 50-60-х годах XVIII в. (Андрусовское перемирье 1667 г.). - Саратов, 1960 - С. 93.

[35] Чарт. - Од. зб. 2109, арк. 109-111.

[36] Там же. - Од. зб. 2107, арк. 73.

[37] Цит за: *Wójcik Z.* Traktat Andruszowski i jego geneza. - S. 242.

[38] Чарт. - Од. зб. 401, арк. 99-102.

[39] *Галактионов И.В.* Из истории русско-польского сближения в 50-60-х годах XVII века (Андрусовское перемирие 1667 г.). - Саратов, 1960; *Его же.* Украина в дипломатических планах России, Польши, Крыма и Турции в конце 60-х гг. XVII в. // Славянский сборник. - Вып. 3. - Саратов, 1985. - С. 41-59; *Смолій В., Степанков В.* Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). - К., 1999. - С. 286-287; *Савич О.А.* Андрусівське перемир'я 1667 року // Наукові записки інституту історії і археології АН УРСР. - Кн. 2. - К., 1946. - С. 131-151; *Санин Г.А.* Правобережная Украина и русско-польськие переговоры 1667 г. в Москве // История СССР. - 1970. - № 1. - С. 128-136; *Степанков В.С.* Боротьба України і Польщі проти експансії Османської імперії у 1672-1676 рр. // Україна і Польща в період феодалізму. Збірник наукових праць. - К., 1991. - С. 112-114; *Чухліб Т.В.* Проблема поділу Української держави у світлі польсько-російських стосунків (1656-1667 рр.) // Богдан Хмельницький та його доба. - К., 1996. - С. 90-97; *Wójcik Z.* Traktat Andruszowski 1687 i jego geneza. - Warszawa, 1959; *Ejusd.* Miedzy traktatem Andruszowskim a wojna turecka. Stosunki polsko-rosyjskie 1667-1672. - Warszawa, 1968.

[40] Письма преосвященного Лазаря Барановича с примечаниями. - Чернигов, 1865. - С. 363.

[41] Acta historica res gestas Poloniae illustranta ab anno 1507 usoue ad annum 1795 // Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego / Zebr. Fr. Kluczycki. - Vol. 2. - Pars. 1. - Kraków, 1880 - S. 586; *Санин Г.А.* Правобережная Украина и русско-польские переговоры 1667 г. в Москве // История СССР. - 1970. - № 1. - С. 132.

[42] *Флоря Б.Н.* Начало открытой османской экспансии в Восточной Европе // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII. - Ч. 2. - Москва, 2001 - С. 81.

[43] Полное собрание законов Российской империи (далі - ПСЗРИ). - Т. 1. - Санкт-Петербург, 1830. - С. 731.

[44] Acta historica . - S. 561.

[45] Ibid. - S. 495.

[46] *Санин Г.А.* Украина в политических отношениях Российского государства и Османской империи (1667-1686) // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії IX-XVIII ст. - К., 2000 - С. 539.

[47] Там же.

[48] Там же.

[49] Acta historica. - Vol. 2. - Pars. 1.- S. 618-619.

[50] ПСЗРИ - Т. 1. - № 513.
[51] Traktaty miedzy mocarstwami europeyskiemi od roku 1648 zaszłe. - T. 1. - Warszawa, 1773. - S. 225-266; *Kołodziejczyk D.* Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th - 18th Century). - Leiden; Boston; Koln, 2000 - S.476 - 489.
[52] *Kołodziejczyk D.* Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th - 18th Century). - P. 146.
[53] *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя та політичної діяльності. - Нью-Йорк, 1985. - С. 116.
[54] Цит. за: *Kołodziejczyk D.* Podole pod panowaniem tureckim. - S. 52.
[55] АГАД. - Ф. "Архів Замойських", № 3036, арк. 451-452.
[56] Acta historica. - Vol. 2. - Pars. 2. - Krakow, 1883. - S. 1109.
[57] *Флоря Б.Н.* Войны Османской империи с государствами Восточной Европы (1672-1681 гг.) // Османская империя и страны ... Европы в XVII в. - Ч. 2. - Москва, 2001. - С. 110.
[58] Бібліотека Національна у Варшаві (далі - БНВ). - Відділ мікрофільмів, од.зб. 6639 (м-ф. 32423), № 615; АГАД. - Ф. "Архів Коронний Варшавський", від. "Турецький". - № 77/467; Там же. - Ф. "Архів Замойських", № 3037, арк. 222.
[59] Чарт. - Од. зб. 612, арк. 494.
[60] Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. - Т. 4. - Санкт-Петербург, 1856. - С. 889.
[61] Acta historica. - Vol. 2. - Pars. 2. - S. 1237.
[62] *Павлищев Н.* Польская анархия при Яне Казимире... - Т. 3. - Санкт-Петербург, 1878. - С. 45.
[63] Там же.
[64] *Podhorodecki L.* Chanat Krymski i jego stosunki z Polska w XV-XVIII w. - Warszawa, 1987. - S. 200.
[65] Цит. за: Османская империя и страны Центральной... Европы в XVII в. - Часть 2. - С.34.
[66] ПСЗРИ - Т. 1. - № 469.
[67] *Попов А.* Русское посольство в Польше в 1673-1677 гг. - Санкт-Петербург, 1854. - С. 109.
[68] АГАД. - Ф."Архів Замойських", № 3037, арк. 239; *Woliński J.* Materiały do rokowań polsko-tureckich r. 1676 // Przegląd Historyczny. - 1930-1931. - № 29. - S. 382.
[69] Цит. за: *Wóicik Z.* Rzeczpospolita wobeć Turcji i Rosji 1674-1679. - Wrocław, 1976. - С. 68-69.
[70] *Wóicik Z.* Rzeczpospolita wobeć Turcji... - С. 70.
[71] АГАД. - Ф."Архів Замойських", № 3037, арк. 246.
[72] Traktaty miedzy mocarstwami europeyskiemi.- T. 1. - S. 202-204.
[73] БНВ. - Відділ мікрофільмів, № 6639, арк. 172.

5. Спроби об'єднання Лівобережної та Правобережної України за умови визнання їхніми гетьманами різних протекцій

[1] *Савчук Н.О.* Українська держава за гетьманування Ю. Хмельницького (1659 - поч. 1663 рр.) - Кам'янець-Подільський, 2001. - С. 146
[2] *Горобець В.* Еліта козацької України... - С. 252.
[3] *Смолій В.А., Степанков В.С.* Правобережна Україна у другій половині XVII-XVIII ст.: проблема державотворення. - К., 1993. - С. 34-40; *Савчук Н.О.*

Українська держава за гетьманування Ю. Хмельницького. - С. 157-183; *Горобець В.* Еліта Козацької України... - С. 272-292.

[4] Памятники изданные временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевскоим военном генерал-губернаторе. -Т. IV. - К., 1859. - С. 426.

[5] Акты Московского государства... - Т. 2. - Москва, 1894. - С. 198.

[6] Акты ЮЗР. - Т. VII. - С. 323; Т. V. - С. 44.

[7] Пам'ятники, изданные временною коммиссиею. - Т. IV. - Отд.3. - С.74 - 77

[8] *Савчук Н.О.* Українська держава за гетьманування Ю. Хмельницького... - С. 169-171.

[9] Акты ЮЗР. - Т. IV. - С. 121, 123, 125.

[10] *Савчук Н.О.* Українська держава за гетьманування Ю. Хмельницького... - С. 181.

[11] Там же. - С. 150.

[12] Там же. - С. 177.

[13] Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. Інститут рукописів (далі - НБУ ІР). - Ф.ІІ. - № 15412, стовбці Розрядного приказу, Белгородський стіл, арк. 20-21; *Газін В.В.* Гетьманство Павла Тетері: спроба подолання суспільно-політичної кризи в Українській державі (1663-1665 рр.). Дисертація... канд. істор. наук. - К., 2001. - С. 70.

[14] Памятники изданные временною коммиссиею... - Т. IV. - С. 261.

[15] *Газін В.В.* Гетьманство Павла Тетері... - С. 71-72.

[16] *Wimmer J.* Wojsko polske w drugiej połowie XVII wieku. - Warszawa, 1965. - S. 141.

[17] Памятники изданние временною комиссиею... - Т. IV. - С. 427.

[18] *Газін В.В.* Гетьманство Павла Тетері... - С. 128.

[19] Памятники изданние временною комиссиею... - Т. IV. - С. 420-424.

[20] *Флоря Б.Н.* Начало открытой османской экспансии в Восточной Европе. - С. 85.

[21] *Hammer J.* Histoire de l'empire Ottoman. - T. XI. - Paris, 1838. - P. 369, 462.

[22] *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... - С. 143.

[23] *Смолій В.* Петро Дорошенко // Історія України в особах: Козаччина. - К., 2000. - С. 118.

[24] *Санин Г. А.* Взаимоотношения России и Правобережной Украины на рубеже 60-х - 70-х гг.XVII. Диссертація канд. истор. наук. - Москва, 1970. - С. 281.

[25] *Woliński J.* Król Jan III a sprawa Ukrainy. 1674-1675. - Warszawa, 1934 - S.4

[26] *Przyboś A.* Michał Korybut Wiśniowiecki 1640-1673. - Kraków; Wrocław, 1984. - S. 149.

[27] *Jaworski M.* Kampania Ukrainna Jana Sobieskiego 1671 r. // Studia i materiały do historii wojskowości (далі - SMHW). - T. XI. - Cz. I. - Warszawa, 1965. - S. 70.

[28] Акты ЮЗР. - Т. VI. - Санкт-Петербург, 1869. - С. 50-51.

[29] Чарт. - ТН, 160, № 291, арк.1278.

[30] *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... - С. 93.

[31] Там же. - С. 90.

[32] Acta historica. - Vol. II. - Pars. I. - Kraków, 1880. - S. 253-254.

[33] Чарт. - Од. зб. 402, № 47, арк. 615.

[34] *Perdenia J.* Hetman Piotr Doroszenko a Polska. - Kraków, 2000. - S. 125-127.

[35] *Jaworski M.* Kampania Ukrainna Jana Sobieskiego w 1671 r. - S. 69.
[36] *Бантиш-Каменский Д.Н.* Источники малороссийской истории. - Ч. 1. - С. 192.
[37] *Степанков В.С.* Петро Дорошенко // Володарі гетьманської булави: історичні портрети. - К., 1994. - С. 303-304.
[38] Acta historica - Vol. I. - Pars. II. - Kraków, 1881. - S. 382-383.
[39] *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... - С. 200.
[40] Акты ЮЗР. - Т. VIII. - С. 66.
[41] Acta historica - Vol. I. - Pars. II. - S. 631.
[42] Ibid.
[43] *Борисенко В.* Дем'ян Многогрішний // Володарі гетьманської булави... - С. 337.
[44] *Яковлів А.* Українсько-московські договори... - С. 103.
[45] *Бантиш-Каменский Д.Н.* Источники малороссийской истории. - Ч. 1. - С. 224.
[46] Там же.
[47] Акты ЮЗР. - Т. IX. - Санкт-Петербург, 1877. - С. 314.
[48] Там же. - С. 457-458.
[49] Acta historica - Vol. I. - Pars. II. - S. 1027.
[50] Ibid.
[51] *Grabowski A.* Starożytności historyczne Polskie, pisma i pamiętniki do dziejów polskich. - T. 2. - Kraków, 1840. - S.300
[52] *Chrapowicki J.A.* Diariusz wojewody witepskiego / Wyd. J. Rusiecki. - Warszawa, 1845. - S. 197.
[53] *Jaworski M.* Kampania Ukrainna Jana Sobieskiego... - S. 71.
[54] Акты ЮЗР. - Т. IX. - С. 196-206.
[55] *Kołodziejczyk D.* Podole pod panowaniem tureckim... - S. 51.
[56] Акты ЮЗР. - Т. XI. - С. 168; *Dorošenko D., Rypka J.* Hejtman Petr Dorosenko a jego turecka politika. - Praha, 1933. - S. 39.
[57] *Perdenia J.* Hetman Piotr Doroszenko... - S. 421.
[58] АГАД. - Ф. "Архів Замойських", № 3036, арк. 235-242.
[59] *Костомаров Н.И.* Собрание сочинений. Историческия монографии и исследования - Кн.6. - Т.XV: Руина. - Санкт-Петербург, 1905. - С. 240.
[60] Цит. за: *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... - С. 281-283
[61] Там же.

6. Подвійна гра П. Дорошенка: визнання одночасної зверхності короля Речі Посполитої й султана Османської імперії

[1] *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... - С. 59.
[2] Там же. - С. 59-60.
[3] Там же. - С. 60-61.
[4] Чарт. - Од. зб. 402, арк. 417.
[5] *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... - С. 64.
[6] Чарт. - Од. зб. 402, арк. 615-633; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... - С. 71-75; *Крикун М.* Інструкція послам Війська Запорозького на варшавський сейм 1666 р. і відповідь Яна Казимира на неї // Україна Модерна. - № 2-3. -

Львів, 1999.- С. 311-349

[7] *Соловьев С.М.* История России. - Кн. 3. - Т.XII. - Сбц.177

[8] *Dorošenco D., Rypka J.* Hejtman Petr Dorosenko… - S. 79; *Крикун М.* Корсунська козацька рада 1669 року // ЗНТШ - Т. 238. - Львів,1999 - С. 118.

[9] Акты ЮЗР. - Т. VI. - С. 177.

[10] Чарт. - ТН, од. зб. 161, арк. 5.

[11] Acta historica… - Vol. 1. - Pars. I. - S. 290-292.

[12] Чарт. - Од. зб. 402, арк. 671.

[13] Там же. - Арк. 672.

[14] Acta historica... - Vol. 2. - Pars. I. - S. 301-302.

[15] Ibid. - S. 365.

[16] Акты ЮЗР. - Т. VII. - С. 30-31.

[17] *Бантыш-Каменский Н.* Источники малороссийской истории… - С. 211.

[18] Акты ЮЗР. - Т. VIII. - С. 218-219; *Флоря Б.Н.* Начало открытой османской экспансии в Восточной Европе… - С. 85.

[19] Там же.

[20] Акты ЮЗР. - Т. IX. - С. 172-174.

[21] Acta historica... - Vol. 2 - Pars. I. - S. 417-418.

[22] Цит. за: *Соловьев С.М.* История России. - Кн. 3. - Т. XII. - Сбц. 365; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... - С. 181.

[23] *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... - С. 184-185.

[24] Акты ЮЗР. - Т. VII. - С. 154.

[25] Там же. - С. 103, 154.

[26] Акты ЮЗР. - Т. IX. - С. 96, 99.

[27] Чарт. - Од. зб. 602, арк. 677-684.

[28] *Chrapowicki J.* Diaryusz wojewody witepskiego… - S. 176-177.

[29] Ibid. - S. 185-186; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... - С. 273.

[30] Акты ЮЗР. - Т. VII. - С. 166-168.

[31] Там же. - Т. V. - С. 233.

[32] Там же. - Т. VI. - С. 251-254; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... - С. 160-161; *Бантыш-Каменский Д.* Источники малороссийской истории… - С. 190-193.

[33] *Санин Г.* Взаимоотношения России и Правобережной Украины на рубеже 60-х - 70-х гг. XVII в. - С. 238.

[34] Акты ЮЗР. - Т. VIII. - С. 152; Т. IX. - С. 166; *Санин Г.* Взаимоотношения России и Правобережной Украины… - С. 261.

[35] Цит. за: *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... - С. 460.

[36] Там же. - С. 461.

[37] Там же.

[38] Там же. - С. 288.

[39] Акты ЮЗР. - Т. IX. - С. 196.

[40] *Przyboś A.* Michał Korybut Wiśniowiecki… - S. 155.

[41] Acta historica… - Vol. II. - Pars. 1. - S. 630.

[42] Цит. за: *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... - С. 327.

[43] *Dorošenko D., Rypka J.* Hejtman Petr Dorosenko… - S. 32-33.

[44] Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-

Западной Руси, изданный при управлении Виленского учебного округа. - Т. VII. - Вильно, 1879. - С.149-150.

[45] Acta historica... - Vol. II - Pars. I. - S. 623-624.

[46] *Jaworski M.* Kampania Ukrainna... - S. 81.

[47] *Grabowski A.* Ojczyste spominki w pismach do dziejów dawnej Polski. - Kraków, 1845. - T. II. - S. 308-309; *Przyboś A.* Michał Korybut Wiśniowiecki... - S. 159.

[48] Acta historica... - Vol. II. - Pars. I. - S. 674.

[49] Цит. за: *Крип'якевич І.* Під протекцією курфюрста. До історії політики П. Дорошенка // ЗНТШ. - Т. 117. - Львів, 1914. - С. 127-129.

[50] Там же.

[51] Acta historica... - Vol. II. - Pars. II. - S. 1112.

[52] Ibid.

[53] *Dorośenko D., Rypka J.* Hejtman Petr Dorosenko... - S. 39-40; *Флоря Б.Н.* Войны Османской империи с государствами Восточной Европы... - С. 110.

[54] *Woliński J.* Wojna polsko-turecka w swietle relacji rezydentów austriackich w Turcji // SMHW. - T. VII. - Cz. 2. - Warszawa, 1961. - S. 326.

[55] Акты ЮЗР. - Т. XII. - Санкт-Петербург, 1882. - С. 760-761.

[56] Там же; *Kołodziejczyk D.* Podole pod panowaniem tureckim. - S. 68.

[57] Акты ЮЗР. - Т. XI. - С. 166.

[58] *Grabowski A.* Ojczyste spominki... - T. II. - S. 224.

[59] Ibid. - S. 223; Акты ЮЗР. - Т. XI. - С. 286; Acta historica... - Vol. II. - Pars. I. - S. 854-858.

[60] Чарт. - Од. зб. 423, арк. 111-112; *Wołinski J.* Król Jan III a sprawa Ukrainy... - S. 14-15.

[61] Чарт. - Од. зб. 423, арк. 113; Materiały do dziejów wojny polsko-tureckiej (1672-1676) // SMHW. - T. X. - Cz. 1. - Warszawa, 1964. - S. 245.

[62] Бібліотека Національного інституту ім. Осолінських у Вроцлаві, Відділ рукописів (далі - Осолін.). - № 355, арк. 19-20; *Woliński J.* Król Jan III a sprawa Ukrainy... - S. 17; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... - С. 533-534.

[63] Materiały do dziejów wojny polsko-tureckiej (1672-1676).- T. X. - Cz. 1. - S. 280.

[64] Чарт. - Од. зб. 423, арк. 241; *Wołinski J.* Krół Jan III a sprawa Ukrainy... - S. 20.

[65] Чарт. - Од. зб. 423, арк. 263-266; *Мицик Ю.* З документації гетьмана Петра Дорошенка // На пошану 80-річчя професора Теодора Мацьківа. Науковий збірник. - К., 1999. - С. 90-92.

[66] Акты ЮЗР. - Т. XIII. - Санкт-Петербург, 1884. - С. 136.

[67] *Туранли Ф.Г.* Османський документ про дипломатичну діяльність гетьмана Петра Дорошенка // Український археографічний щорічник. Нова серія. - Вип. 5/6. - К., 2001. - С. 334-340.

[68] Acta historica... - Vol. II. - Pars. 2. - S. 901.

7. Турецька альтернатива як відповідь на Андрусівське перемир'я 1667 р. між Москвою та Варшавою

[1] *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя та політичної діяльності. - Нью-Йорк, 1985. - С. 111-112; *Савич О. А.* Андрусівське перемир'я 1667 року // Наукові записки Інституту історії і археології АН УРСР. - К.,1946. - Кн..2. - С.131-151; *Степанков В.С.* Боротьба України і

Польщі проти експансії Османської імперії у 1672-1676 рр. // Україна і Польща в період феодалізму. - К., 1991. - С. 112-128; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). - К., 1999. - С. 286-287; *Чухліб Т.В.* Правобережна Україна у сфері геополітичних інтересів країн Східної та Південно-Східної Європи (60-ті рр. XVII - початок XVIII ст.). Автореферат ... канд. істор. наук. - К., 1995; *Копреева Т. Н.* Русско-польские отношения во второй половине XVII века (от Андру-совского перемирия 1667 г. до «Вечного мира» 1686 г.). Автореферат ... канд. истор. наук. - Ленинград, 1952. - С. 20; *Галактионов И.В.* Из истории русско-польского сближения в 50-60-х годах XVII века (Андрусовское перемирие 1667 г.). - Саратов, 1960. - С. 5-8; *Галактионов И. В.* Украина в дипломатических планах России, Польши, Крыма и Турции в конце 60-х гг. XVII в. // Славянский сборник. - Вып. 3. - Саратов, 1985. - С. 41-59; *Санин Г.А.* Русско-польские отношения 1667-1672 гг. и крымско-турецкая политика в Восточной Европе // Россия, Польша и Причерноморье в XV-XVIII вв. - Москва, 1979. - С. 276-286; *O'Brien, C.Bickford.* Moscovy and the Ukraine. - Berkeley,1963; *Gierowski J.-A.* Historia Polski. - Kraków, 1983. - S. 240-241; *Jasienica P.* Rzeczpospolita Obojga narodów. Calamitatis regnum. - Warszawa, 1989. - S. 244-249; *Perdenia J.* Hetman Piotr Doroszenko a Polska. - Kraków, 2000. - S. 111-115; *Wójcik Z.* Jan Sobieski. - Warszawa, 1994 (друге видання). - S. 244; *Kołodziejczyk D.* Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki. 1672-1699. - Warszawa, 1994. - S. 50-51; *Іналджик Г.* Боротьба за Східно-Європейську імперію, 1400-1700 рр. Кримський ханат, Османи та піднесення Російської імперії // Кримські татари: історія і сучасність (до 50-річчя депортації кримськотатарського народу). - К., 1995. - С. 116-129.

[2] *Wójcik Z.* Między Traktatem Andruszowskim a wojna turecką... - S. 12.

[3] Historia dyplomacji Polskiej... - T. 2. - S. 222.

[4] *Галактионов И.* Из истории русско-польского сближения... - С. 5-8.

[5] Acta historica res gestas Poloniae illustranta. - Vol. 2. - Pars. 2. - S. 567.

[6] Ibid. - S. 568.

[7] *Смолій В.* Петро Дорошенко... - С. 122.

[8] *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... - С. 112.

[9] Acta historica... - Vol. 1. - Pars. 1 - S. 126.

[10] *Dorośenko D., Rypka J.* Hejtman Petr Dorosenko a jego turecka politika. - Praha, 1933 - C.13; *Silihdar Findiklin Mehmed Aga.* Silindar Tarihi. - Istanbul, 1928. - C. 472.

[11] Dypłomaci w dawnych czasach. Relacje staropolskie z XVI-XVIII stólecia / Oprac. A. Przyboś i R. Zelewski. - Kraków, 1959. - S. 318.

[12] Pamiętnik dziejów polskich / Zebr. S. Barącz. - Lwów, 1855. - S. 80.

[13] Акты ЮЗР. - T. VI. - С. 237-238.

[14] *Majewski W.* Podhajce, letnia - jesienna kampania 1667 r. // SMHW. -T. VI. - Cz. I.- Warszawa, 1960. - S. 47-93.

[15] Цит. за: *Perdenia J.* Hetman Piotr Doroszenko... - S. 128.

[16] Чарт. - Од. зб. 402, арк. 665-667.

[17] *Санин Г.А.* Правобережная Украина и русско-польские переговоры... - С. 128.

[18] Акты ЮЗР. - T. VI. - С. 243; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... -

С. 256.

[19] *Санин Г.А.* Правобережная Украина и русско-польские переговоры... - С. 132.

[20] Acta historica... - Vol. 2. - Pars. 2. -S. 585.

[21] Ibid.

[22] Ibid. - S. 586.

[23] Акты ЮЗР. - Т. VI. - С. 245.

[24] Там же. - С. 247-248.

[25] Там же. - С. 240.

[26] Acta historica... - Vol. 1. - Pars. 1. - S. 333-334; *Wójcik Z.* Między Traktatem Andruszowskim a wojna turecką... - S. 124.

[27] *Бантыш-Каменский Д. Н.* Источники малороссийской истории. - Ч. 2. - Москва, 1859. - С. 192.

[28] Там же. - С. 191.

[29] РДАДА - Ф. 79, оп. 1, кн. 128, арк. 319 зв.; *Санин Г.А.* Правобережная Украина и русско-польские переговоры... - С. 296.

[30] Акты ЮЗР. - Т. IX. - С. 98-100.

[31] Цит.за: *Эйнгорн В.* Отставка А. Л. Ордин-Нащокина...- С. 141.

[32] Акты ЮЗР. - Т. IX. - С. 181-185.

[33] Там же.

[34] *Grabowski A.* Ojczyste spominki w pismach do dziejów dawnej Polski. - Kraków, 1845. - T. II. - S. 307.

[35] *Chrapowcki J.A.* Diariusz wojewody witebskiego. - S. 197.

[36] *Jaworski M.* Kampania Ukrainna Jana Sobieskiego w 1671 r. - S. 71.

[37] Ibid.

[38] Акты ЮЗР. - Т. IX. - С. 196, 300.

[39] *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... - С. 121.

[40] Акты ЮЗР. - Т. VI. - С. 173.

[41] Acta historica... - Vol. 2. - Pars. 2. -S. 567-568.

[42] *Санин Г.А.* Правобережная Украина и русско-польские переговоры... - С. 148.

[43] Акты ЮЗР. - Т. VII. - С. 47.

[44] *Андрусяк М.* До історії боротьби між П. Дорошенком та П. Суховієм в 1668-1669 рр. // ЗНТШ. - Т. 150. - Львів, 1929. - С. 197-198; *Чухліб Т.* Гетьман П. Суховієнко (Суховій) у союзі з Кримським ханством проти Польщі і Росії // Українська козацька держава: витоки і шляхи історичного розвитку. - Вип. 7. - К., 2000. - С. 199-209.

[45] Акты ЮЗР. - Т. VII. - С. 84-85.

[46] Там же. - С. 85-86.

[47] *Бантыш-Каменский Д. Н.* Источники малороссийской истории. - Ч. 2. - С. 224.

[48] Acta historica... - Vol. 2. - Pars. 2. -S. 1112.

[49] *Мицик Ю.* "Пам'ять (1671 р.)" - український полемічний твір // Український археографічний щорічник. Нова серія. - Вип. 5/6. - К., 2001. - С. 311.

8. "Козацький колабораціонізм" та українська політика Польсько-Литовської держави (1660 - 1670-ті рр.)

[1] Historia dyplomacji Polskiej. - T. 2. - S. 218.
[2] Чарт. - Од.зб. 381, арк. 123-127; *Яковлєва Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття... - С. 155-156.
[3] *Каманин Н.* Новые исторические материалы о Богдане Хмельницком // Киевская старина. - Т. XXII. - № 7. - К., 1888. - С. 23-24; *Яковлєва Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття... - С. 197.
[4] Пам'ятники, изданные временною коммиссиею. - Т. IV. - Отд. 3. - К.,1859. - С. 31-47.
[5] *Wójcik Z.* Ukraina w latach 1660-1663. Przyczynek do dziejów moźnowladczej polityki (maszynopis pracy doctorskiej). - Warszawa, 1949. - S. 36.
[6] Цит. за: *Соловьев С. М.* История России. - Кн.3. - Т.XI.- Сбц. 93.
[7] Цит за: *Wójcik Z.* Ukraina w latach 1660-1663… - S. 41.
[8] *Газін В.В.* Гетьманство Павла Тетері… - С. 55.
[9] Volumina legum… - T. IV. - Petersburg, 1859. - S. 360; *Газін В.В.* Гетьманство Павла Тетері… - С. 56.
[10] *Wójcik Z.* Ukraina w latach 1660-1663… - S. 61; *Горобець В.* Еліта козацької України... - С. 285.
[11] Чарт. - Од. зб. 402, № 68, арк. 421.
[12] Пам'ятники, изданные временною коммиссиею. - Т. IV. - Отд. 3. - С. 244.
[13] Цит. за: *Wójcik Z.* Ukraina w latach 1660-1663... - S. 135.
[14] Чарт. - Од. зб. 402, № 73, арк. 451-452.
[15] Пам'ятники, изданные временною коммиссиею. - Т. IV. - Отд.3. - С.209-211, 212-214, 218-223, 224-229, 230-233, 234-238, 239-246; *Wójcik Z.* Nieznany dokumenty do biografii Pawła Teteri, Jerzego Chmielnickiego i Jożefa Tukalskiego // Przegląd Historyczny. - T. LII. - Z. III. - Warzsawa, 1969. - S. 521-522.
[16] Acta historica. - Vol. 1. - Pars. 1. - S. 215.
[17] *Wójcik Z.* Jan Kazimierz Waza. - Wrocław, 1997. - S. 158.
[18] Ibid. Nieznany dokumenty... - S. 524-525.
[19] *Kersten A.* Stefan Czarniecki 1599-1665. - Warszawa, 1963. - S. 500.
[20] АГАД. - Ф. "Архів Замойських", № 3036, арк. 185.
[21] Там же.
[22] Чарт. - ТН, од. зб.157, № 4, арк. 19.
[23] *Костомаров М.* Історичні монографії. - Т. 6. - Тернопіль, 1891; *Антонович В.Б., Бец В.А.* Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах. - К., 1885; *Грушевский М.С.* Очерк истории украинского народа. - К., 1990; *Липинський В.* Твори. - Т. 2. - Філаделфія, 1980; *Гарасимчук В.* Смерть Івана Виговського // Ювілейний збірник на пошану академіка М. С. Грушевського. - Ч. 1. - К., 1928. - С. 205-216; *Крип'якевич І.* Історія України. - Львів, 1990; *Wójcik Z.* The early period of P.Teterja's Hetmancy in the Right-Bank Ukraine (1661-1663) // Harward Ukrainian Studies. - 1979/1980. - Vol. 3-4. - P. 958-972; *Горобець В.В.* Еліта козацької України...
[24] *Jurkov E.* Pawel Tetera, hetman Ukrainy prawobrzezny w ll. 1662-1665 (rola polityczna). Докторська дисертація. - Львів, 1928 р. // Львівський обласний

державний архів. - Ф. 26, оп. 4, спр. 678; *Дашкевич Я.* Павло Тетеря // Володарі гетьманської булави: історичні портрети. - К., 1994. - С. 254-284; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). - К., 1999; *Газін В.В.* Гетьманство Павла Тетері: спроба подолання суспільно-політичної кризи в українській державі 91663-1665 рр.). Дисертація… канд. істор. наук. - К., 2001.

[25] *Горобець В.М.* Еліта козацької України... - С. 422-443.

[26] Там же. - С. 439.

[27] Там же.

[28] *Гуржій О.І., Чухліб Т.В.* [Рецензія] Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654-1665 // Укр. істор. журнал. - 2002 - № 2 - С. 104-114

[29] *Гарасимчук В.* Смерть Івана Виговського… - С. 206.

[30] Historia panowania Jana Kazimierza z klimakterow Wespazyana Kochowskiego / Wyd. Z rekopismu przez E. Raczynskiego. - T. 2. - Poznań, 1859 - S. 265.

[31] *Дашкевич Я.* Павло Тетеря... - С. 281.

[32] *Чухліб Т.* Михайло Ханенко // Володарі гетьманської булави... - С. 317-330; *Його ж.* З історії політичної боротьби в Українській державі у 60-70-х рр. XVII ст.: діяльність правобережного гетьмана Михайла Ханенка // Середньовічна Україна. Збірник наукових праць. - Вип. 2. - К., 1997. - С. 171-184

[33] *Hniłko A.* Wojna polsko-moskiewska pod Cudnowem. - Warszawa, 1922. - S. 96.

[34] Пам'ятники, изданные временною коммиссиею. - Т. IV. - Отд.3. - С. 68-73; Русский биографический словарь. - Т. XXI. - Санкт-Петербург, 1877. - С. 273.

[35] *Janas E.* Konfederacja wojska koronnego w latach 1661-1663. Dzieje i ideołogia. - Lublin, 1998. - S. 78.

[36] *Wójcik Z.* Ukraina w latach 1660-1663… - С. 140.

[37] Дневник генерала Патрика Гордона веденный им во время его шведской и польской службы от 1655 до 1661 г. - Ч. II (1661-1684 гг.). - Москва, 1892. - С. 35.

[38] Акты ЮЗР. - Т. XII. - С. 92.

[39] *Majewski W.* Powstanie kozackie 1664 r. (czerwiec - grudzien) // SMHW. - T. XVIII. - Cz. 2. - Warzsawa, 1972. - S. 172.

[40] *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... - С. 469.

[41] Русский биографический словарь. - Т. XXI. - С. 63.

[42] Літопис Самовидця. - К., 1971. - С. 109.

[43] Акты ЮЗР. - Т. IX. - С. 46-47.

[44] РДАДА. - Ф. 210, оп.12, спр.78, арк. 145-150.

[45] Там же. - Оп. 9, спр. 3, арк. 150; *Яворницький Д.* Історія запорізьких козаків. - Львів, 1991. - Т. 2. - С. 270.

[46] Acta Historica. - Vol. II. - Pars. I. - S. 503.

[47] Relacye nuncyuszów apostolskich i innych osob o Polsce od *roku* 1548 do 1690. - T. I. - Berlin; Poznań, 1864. - С. 404.

[48] Акты ЮЗР. - Т. IX. - С. 222.

[49] *Бантыш-Каменский Д.Н.* Источники малороссийской истории... - Т. 1. - С. 230-232.

[50] РДАДА. - Ф. 13, оп. 1, спр. 5, арк. 1-26; *Величко С.* Літопис. - Т. 2. - К., 1991. - С. 130-134.

[51] *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... - С. 287-317.
[52] Там же. - С. 306.
[53] *Korzon T.* Dola i niedola Jana Sobieskiego. 1629-1674. - T. 2. - Kraków, 1898. - С. 396; Acta historica. - Vol. II. - Pars. I. - S. 614.
[54] АГАД. - Ф. "Архів Замойських", № 3036, арк. 210-215; Акты ЮЗР. - Т. IX. - С. 346-351.
[55] Volumina legum... - T. V. - Petersburg, 1860. - S. 30.
[56] *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... - С. 308; *Степанков В.* Петро Дорошенко... - С. 308; *Чухліб Т.* Михайло Ханенко... - С. 321
[57] АГАД. - Ф. "Архів Замойських", № 3036, арк. 210.
[58] *Мицик Ю.* З документів українських гетьманів та полковників доби Руїни (за матеріалами польських архівосховищ) // Сіверянський літопис. - 1999. - № 3. - С. 20.
[59] Акты ЮЗР. - Т. IX. - С. 313-314.
[60] Там же. - С. 315-316.
[61] *Величко С.* Літопис. - Т. 2. - С. 141.
[62] Tag-Register von dem Ffeld-Zug welchen die politische Armee unter dem Commando dess Ober-Feld Herrn und Reichsmarscalks, Herrn Johannis Sobieski durch Podolien an die Ukraina... anno 1671 // Archiwum komisyi historyczney. - T. 1. - Kraków, 1878. - S. 210-261.
[63] Tag-Register von dem Ffeld-Zug... - S. 213.
[64] *Grabowski A.* Ojczyste spominki... - T. II. - S. 143.
[65] *Jaworski M.* Kampania Ukrainna... - S. 111.
[66] Tag-Register von dem Ffeld-Zug... - S. 224; *Grabowski A.* Ojczyste spominki... - T. II. - S. 146-148.
[67] Tag-Register von dem Ffeld-Zug... - S. 238.
[68] Acta historica. - Vol. II. - Pars. I. - S. 701.
[69] Літопис Самовидця. - С. 111.
[70] Tag-Register von dem Ffeld-Zug... - S. 257, 258; *Мицик Ю.* З документів українських гетьманів... - С. 20-21.
[71] Цит. за: *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... - С. 387.
[72] Там же. - С. 388.
[73] Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. - К., 1992. - С. 205.
[74] Materiały do dziejów wojny polsko-tureckiej 1672-1676... // SMHW. - T. X. - Cz. 1. - S. 239-240.
[75] Ibid. - S. 240-241.
[76] Акты ЮЗР. - Т. IX. - С. 887, 888.
[77] Там же. - Т. XI. - С. 18-20.
[78] Materiały do dziejów wojny polsko-tureckiej 1672-1676... - S. 244.
[79] Acta historica. - Vol. I. - Pars. II. - S. 905.
[80] Ibid. - C. 17.
[81] РДАДА. - Ф. 124, оп. 5, спр. 5, арк. 3-11.
[82] АГАД. - Ф. "Архів Замойських", № 3037, арк. 222.
[83] Materiały do dziejów wojny polsko-tureckiej 1672-1676... - S. 248.
[84] Ibid. - S. 247.
[85] Ibid - T. X. - Cz. 2.- Warszawa, 1964. - S. 255.

[86] Acta historica. - Vol. II. - Pars. II. - S. 1224.
[87] Акты ЮЗР. - Т. XII. - С. 225; *Grabowski A.* Ojcryste spominki... - T. II. - S. 234.
[88] *Эйнгорн В.О.* Сношение малороссийского духовенства с Московским правительством в царствование Алексея Михайловича. - Москва, 1899. - С. 936, 937.
[89] Акты ЮЗР. - Т. XI. - С. 313.
[90] *Величко С.* Літопис. - Т. 2. - С. 174.
[91] Акты ЮЗР. - Т. XI. - С. 409, 410.
[92] Там же. - Т. XIII. - С. 43, 44.
[93] Там же. - С. 410.
[94] Tag-Register von dem Ffeld-Zug... - S. 236.
[95] *Чухліб Т.В.* Соратники Богдана Хмельницького: військово-політична діяльність Євстафія Гоголя (1648-1679 рр.) // Доба Богдана Хмельницького. Зб. наук. праць. - К., 1995. - С. 142-160; *Його ж.* Євстафій Гоголь - полковник Війська Запорозького та наказний гетьман Правобережної України // Укр. іст. журнал. - 1997. - № 1. - С. 93-104; *Крикун М.* З історії української козацької старшини другої половини XVII століття. Полковник Остап Гоголь // ЗНТШ. - Т. 233. - Львів, 1997. - С. 398-443.
[96] Акты ЮЗР. - Т. IX. - С. 739.
[97] Там же. - Т. XV. - С. 282; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... - С. 36.
[98] Там же. - Т. XV. - С. 282-288.
[99] Там же. - С. 405-406.
[100] Там же. - Т. VII. - С. 138.
[101] Volumina legum... - T. IV. - S. 359-360.
[102] Polski Słownik Biograficzny. - T. IX. - Wrocław, 1961. - S. 580.
[103] Акты Московского госсударства. - Т. III. - Санкт-Петербург, 1901. - С. 318-319.
[104] Пам'ятники, изданные временною коммиссиею. - Т.VI. - Отд. 3. - С. 317.
[105] Там же. - С. 461.
[106] Там же. - С. 459.
[107] Чарт. - № 402, арк. 615-633; *Дорошенко Д.* Початок гетьманування Петра Дорошенка (1665-1666) // Праці українського історично-філологічного товариства в Празі. - Т. 4. - Прага, 1942. - С. 134.
[108] *Окиншевич Л.* Генеральна Рада на Україні-Гетьманщині XVII-XVIII ст. // Праці комісії для виучування західньо-руського та українського права. - Вип. 6. - К., 1929. - С. 420.
[109] Акты ЮЗР. - Т. IX. - С. 81.
[110] Acta historica. - Vol. II. - Pars. I. - S. 645.
[111] *Grabowski A.* Ojczyste spominki...- T. I - Kraków, 1845. - S. 178; Acta historika. - Vol. II. - Pars. I. - S. 641.
[112] *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... - С. 396.
[113] Acta historica. - Vol. I. - Pars. II. - S. 1313.
[114] Акты ЮЗР. - Т. XI. - С. 408-411.
[115] Там же. - С. 421.
[116] Там же. - С. 470.
[117] Dwa pamiętniki z XVII wieku Jana Gedrowskiego i Jana Fl. Drobysza

Tuszynskiego. - Wrocław, 1954. - S. 58

[118] Ibid.

[119] Чарт. - Од. зб. 431, арк. 3.

[120] БНВ, Відділ мікрофільмів. - № 1787, арк. 46.

[121] Там же. - Арк. 49.

[122] *Оглоблин О.* Проблема предків Миколи Гоголя // Український історик. - Нью-Йорк; Мюнхен, 1967. - № 3-4. - С. 86-87.

[123] Цит. за: *Крикун М.* З історії української козацької старшини… - С. 434.

[124] БНВ, Відділ мікрофільмів. - № 1787, арк. 46.

[125] АГАД. - Ф. "Архів Замойських", № 3053, арк. 104.

[126] Там же; *Крикун М.* З історії української козацької старшини… - С. 439.

[127] АГАД. - Ф. "Архів публічний Потоцьких", № 47, т. III, арк. 16.

[128] Volumina legum… - T. V. - S. 202.

[129] Акты ЮЗР. - Т. XII. - С. 533.

[130] *Чухліб Т. В.* Правобережна Україна в міжнародних договорах у другій половині XVII - на початку XVIII ст. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. - Вип. 3. - К., 1993. - С. 83.

[131] АГАД. - Ф. "Архів публічний Потоцьких", №. 48, арк. 1-2.

[132] Volumina legum... - T. V. - S. 224.

[133] *Perdenia J.* Stanowisko Rzeczypospolitej szlacheckiej wobeć sprawy Ukrainy na przełomie XVII-XVIII w. - Wrocław, 1963. - S. 17.

[134] Акты ЮЗР. - Т. XIII. - С. 90.

[135] Там же. - С. 142.

[136] Чарт. - Од. зб. 175, арк. 363.

[137] Там же. - Арк. 511.

[138] Акты ЮЗР. - Т. XIII. - С. 436, 580-581.

[139] РДАДА. - Ф. 229, оп. 1, спр. 136, арк.23-24

[140] *Wójcik Z.* Ukraina w latach 1660-1663… - С. 67.

9. У "братерській дружбі" з Кримським ханатом проти Московської держави

[1] *Степанков В.* Кам'янецька угода й Переяславська рада… - С. 13.

[2] *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький: хроніка життя та діяльності. - К., 1994. - С. 178-214; *Горобець В.* Між Кам'янцем та Озерною: українська зовнішня політика другої половини 1655 року в контексті геополітичних перегрупувань у Центрально-Східній Європі // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI-XVIII ст. - К., 2000. - С. 245-271.

[3] *Чухліб Т.* Конотопська битва 1659 р… - С. 92.

[4] *Галактионов И.В.* Из истории русско-польского сближения.... - С. 53.

[5] *Фаизов С.Ф.* Взаимоотношения России и Крымского ханства в 1667-1677 гг. (от Андрусовского перемирия до начала первой русско-турецкой войны). Диссертация ... канд. истор. наук. - Саратов, 1985. - С. 40-41.

[6] *Гуржій О.І., Чухліб Т.В.* [Рецензія] Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654-1665 // Укр. істор. журн. - 2002 - № 2 - С. 104-114.

[7] Цит. за: *Газін В.В.* Гетьманство Павла Тетері… - С. 46.

[8] Там же. - С. 61.
[9] Пам'ятники, изданные временною коммиссиею. - Т. IV. - Отд. 3. - С. 259-260.
[10] Там же. - С. 259-260.
[11] Там же. - С. 287.
[12] *Газін В.В.* Гетьманство Павла Тетері... - С. 123.
[13] Пам'ятники, изданные временною коммиссиею. - Т. IV. - Отд.3. - С. 416.
[14] *Дорошенко Д.* Степан Опара, невдалий гетьман Правобережної України // Праці українського історично-філологічного товариства в Празі. - Т. II. - Прага, 1939. - С. 43-44.
[15] Там же. - С. 30-44.
[16] Пам'ятники, изданные временною коммиссиею. - Т. IV. - Отд. 3. - С. 74 - 77.
[17] Акты ЮЗР. - Т. V. - С. 233-234.
[18] *Majewski W.* Powstanie kozackie 1664 r. (czerwiec - grudzien) // SMHW. - T. XVIII. - Cz. 1.- Warszawa, 1972. - S. 179.
[19] Акты ЮЗР. - Т. V. - С. 244.
[20] *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... - С. 85.
[21] Там же. - С. 49-50.
[22] Акты ЮЗР. - Т. V. - С. 233.
[23] Цит. за: *Majewski W.* Opara Stefan // Polski Słownik Biograficzny. - T. XXIV. - Warszawa, 1979. - S. 113.
[24] Акты ЮЗР. - Т. VI. - С. 275-276; *Петровський М.* Нариси історії України. - Харків, 1930. - С. 400.
[25] *Дорошенко Д.* Степан Опара. - С.36
[26] Цит. за: *Дорошенко Д.* Вказ. праця
[27] Там же. - С. 37.
[28] *Majewski W.* Opara Stefan... - S. 113.
[29] Акты ЮЗР. - Т. V. - С. 306-307.
[30] *Chrapowicki J.A.* Diariusz. - Warszawa, 1988. - S. 67-68.
[31] *Беляшевский Н.* Расходы Речи Посполитой на казацких послов // Киевская старина. - 1897. - VI. - С. 85-95; *Majewski W.* Opara Stefan... - S. 114.
[32] *Дорошенко Д.* Степан Опара... - С. 38.
[33] Акты ЮЗР. - Т. V. - С. 300.
[34] Там же. - С. 306.
[35] Там же.
[36] Акты ЮЗР. - Т. V. - С. 300.
[37] Latopisiec albo Kronieczka Joachima Jerlicza. - T. II. - Warszawa, 1853. - S. 106-107.
[38] Акты ЮЗР. - Т. V. - С. 308.
[39] *Дорошенко Д.* Степан Опара... - С. 38.
[40] Акты ЮЗР. - Т. V. - С. 308.
[41] Там же. - Т. VI. - С. 60.
[42] Там же. - С. 30.
[43] Там же.
[44] Там же. - С. 30-31.
[45] *Дорошенко Д.* Степан Опара... - С. 40.
[46] *Беляшевский Н.* Расходы Речи Посполитой на казацких послов... - С. 87;

Korzon T. Dola i niedola Jana Sobieskogo… - T. II - S. 485.
[47] Historia panowania Jana Kazimierza… - T. 2. - S. 265.
[48] *Korzon T.* Dola i niedola Jana Sobieskogo… - T. II. - S. 373 - 374; *Дорошенко Д.* Степан Опара… - С. 40.
[49] *Nagielski M.* Rokosz Jerzego Lubomirskiego w 1665 roku. - Warszawa, 1994. - S. 36.
[50] *Majewski W.* Opara Stepan… - S. 114; Poezia Zwięzku swieconego i rokoszu Lubomirskiego. - Wrocław, 1953. - S. 166.
[51] *Дорошенко Д.* Степан Опара… - С. 41.
[52] *Majewski W.* Opara Stefan… - S. 114.
[53] Цит. за: *Дорошенко Д.* Степан Опара… - С. 40.
[54] Цит. за: *Фаизов С.Ф.* Взаимоотношения России и Крымского ханства… - С. 44.
[55] *Чухліб Т.* Гетьман П. Суховієнко… - С. 199-209.
[56] Акты ЮЗР.- Т. VII. - С. 98.
[57] Величко С. Літопис. - Т. 2. - С. 123.
[58] *Андрусяк М.* До історії боротьби між П. Дорошенком та П. Суховієм… - С. 197-198.
[59] Acta historica - Vol. II. - Pars. I. - S. 470.
[60] *Соловьев С.* История России с древнейших времен… - Т. XII. - С. 371.
[61] Акты ЮЗР. - Т. VII. - С. 82.
[62] Там же. - С. 154.
[63] Акты ЮЗР. - Т. VII. - С. 82; Т. VIII. - С. 109.
[64] Там же. - Т. VII. - С. 82.
[65] *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко… - С. 218.
[66] Акты ЮЗР. - Т. VII. - С. 84.
[67] Там же. - С. 85.
[68] Там же.
[69] Там же.
[70] Там же.
[71] Там же. - С. 113.
[72] Там же.
[73] Там же. - С. 151.
[74] Там же.
[75] Там же. - С. 135.
[76] *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко… - С. 220.
[77] Там же.
[78] Акты ЮЗР. - Т. VII. - С. 113; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко… - С. 221.
[79] Акты ЮЗР. - Т. VIII. - С. 71.
[80] Там же. - С. 180; *Андрусяк М.* До історії боротьби між П. Дорошенком та П. Суховієм… - С. 215.
[81] Акты ЮЗР. - Т. VIII. - С. 179.
[82] Там же. - С. 222.
[83] Там же. - С. 250.
[84] Там же. - Т. IX. - С. 33.
[85] *Окиншевич Л.* Генеральна Рада на Україні-Гетьманщині… - С. 421.
[86] Акты ЮЗР. - Т. IX. - С. 33.

[87] *Окиншевич Л.* Генеральна Рада на Україні-Гетьманщині... - С. 422.
[88] Літопис Самовидця. - С. 106.
[89] Акты ЮЗР. - Т. IX. - С. 44, 63.
[90] Там же. - С. 44.
[91] Літопис Самовидця. - С. 109.
[92] Acta historica - Vol. II. - Pars. I. - S. 499.
[93] *Дорошенко Д.* Гетьман Перо Дорошенко... - С. 267.
[94] Акты ЮЗР. - Т. IX. - С. 227.
[95] *Фаизов С.Ф.* Взаимоотношения России и Крымского ханства... - С. 97.
[96] Акты ЮЗР. - Т. IX. - С. 284.
[97] Там же. - С. 818.
[98] Там же. - С. 163.

10. Міжнародний статус Українського гетьманату в світлі зовнішньополітичних впливів

[1] *Черняк Е.Б.* Изменения в системе европейских государств во второй половине XVII - начале XVIII века // История Европы. - Т. 4. - Москва, 1994. - С. 191; *Геровский Ю.А.* Польша среди европейских государств XVI-XVIII вв. // Вопросы истории. - 1977. - № 12. - С. 144.
[2] *Копреєва Т.Н.* Русско-польские отношения во второй половине XVII века. - С. 18.
[3] *Заруба В.Н.* Украинское козацкое войско в борьбе с турецко-татарской агрессией (последняя четверть XVII в.). - Харьков, 1993. - С. 32.
[4] Zródła do poselstwa Jana Gninskiego wojewody hełmińskiego do Turcyi w latach 1677-1678. - Warszawa, 1907. - S. 238.
[5] *Rawita-Gawronski F.* Ostatni Chmielniczenko. (Kniąze kozacki). 1640-1679. - Poznań, 1919. - S. 131.
[6] АГАД. - Ф. "Архів Коронний Варшавський", від. "Турецький", № 77/470; Zródła do poselstwa Jana Gninskiego... - S. 207.
[7] Zródła do poselstwa Jana Gninskiego... - S. 207.
[8] АГАД. - Ф. "Архів Замойських", № 3037, арк. 321; *Konopczyński W.* Polska w okresie wojen tureckich. - Kraków, 1924. - S. 20-23.
[9] *Крикун М.Г.* Матеріали розмежувань Речі Посполитої з Турецькою імперією на українських землях 1680 і 1703 років // Проблеми слов'янознавства. - 1991. - Вип. 44. - С. 5.
[10] *Панашенко В.В.* 300-річчя героїчної оборони Чигирина від турецько-татарської агресії // Укр. істор. журнал - 1977. - № 8. - С. 126-130.
[11] *Смирнов Н.А.* Россия и Турция в XVI-XVII вв. - Т. 2. - Москва, 1946. - С. 143.
[12] *Величко С.* Літопис. - Т. 2. - С. 56.
[13] *Копреева Т.Н.* Неизвестная записка А. Л. Ордина-Нащокина о русско-польских отношениях второй половины XVII века // Проблемы источниковедения. - Т. IX. - Москва, 1961. - С. 197.
[14] Бібліотека Університету Варшавського, Відділ рукописів (далі - БУВ ВР). - Ф. 91, арк. 24.
[15] *Попов А.* Турецкая война в царствование Федора Алексеевича // Русский вестник. - Москва, 1857. - Т. 8. - С. 294.

[16] *Павлищев Н.И.* Польская анархия при Яне Казимире... - Т. 3. - С. 63.
[17] *Бантыш-Каменский Н.Н.* Обзор внешних сношений России (по 1800 г.). - Ч. 3. - Москва, 1897. - С. 150; Zródła do dziejów polskich. - T. 2. - Wilno, 1844. - S. 58.
[18] *Галактионов И.В., Чистякова Е.В.* А. Л. Ордин-Нащокин русский дипломат XVII в. - Москва, 1961. - С. 128.
[19] Чарт. - Од. зб. 177, № 19.
[20] *Wójcik Z.* Rzeczpospolita wobeć Turcji i Rosji. - S. 219; *Флоря Б.Н.* Войны Османской империи с государствами Восточной Европы... - С. 136-137.
[21] РДАДА. - Ф. 79, кн. 192, арк. 202-238; АГАД. - Ф. "Архів Замойських", № 3031, арк. 104-107; *Смирнов Н.А.* Россия и Турция в XVI-XVII вв... - Т. 2. - С. 162-163.
[22] АГАД. - Ф. "Архів Радзивілів", від. III, кн. 15, № 99.
[23] Исторические связи народов СССР и Румынии в XV - начале XVIII в. - Т. 3. - Москва, 1970. - С. 44-47.; *Соловьев С.М.* История России. - Кн. 3. - Т.XIII. - Сбц. 849.
[24] *Смирнов Н.А.* Россия и Турция в XVI-XVII вв... - Т. 2. - С. 164.
[25] *Wojcik Z.* Op. sit. - S.196
[26] *Копреева Т.Н.* Неизвестная записка А.Л. Ордина-Нащокина... - С. 215.
[27] АГАД. - Ф. "Архів Радзивілів", від. III, кн. 15, № 88.
[28] *Соловьев С.М.* История России. - Кн..3. - Т.XIII. - Сбц. 851; *Заруба В.Н.* Украинское козацкое войско... - С. 84.
[29] *Соловьев С.М.* История России. - Кн..3. - Т.XIII. - Сбц.854 - 855.
[30] *Статейный* список стольника Василия Тяпкина и дьяка Никиты Зотова посольства в Крым в 1680 г. для заключения Бахчисарайского договора. - Одесса, 1850. - С. 143-144.
[31] Там же. - С. 271-271.
[32] *Бабушкина Т.К.* Международное значение крымских походов 1687 и 1689 гг. // Исторические записки. - Москва, 1950. - № 33. - С. 159.
[33] РДАДА. - Ф. 89, оп. 1, спр. 3.
[34] *Орешкова С.Ф.* Османская империя во второй половине XVII в.: внутренние проблемы и внешнеполитические трудности // Османская империя и страны Центральной... Европы в XVII в. - Часть 2. - С.24
[35] БНВ, Відділ мікрофільмів. - Од. зб. 123, арк. 297.
[36] Там же.
[37] Traktaty polsko-austriackie z drugiej połowy XVII wieku. - Warszawa, 1985. - S. 104.
[38] Памятники дипломатических сношений... - Т. 6. - Санкт-Петербург, 1862. - С. 595.
[39] Там же.
[40] *Бантыш-Каменский Н.Н.* Обзор внешних сношений России... - Ч. 3. - С. 155.
[41] Там же.
[42] Чарт. - ТН, од. зб. 181, № 70, арк. 379.
[43] *Махатка О.* Взаимоотношения России, Австрии и Польши в связи с антитурецкой войной в 1683-1699. Дисертация ... канд. истор. наук. - Ленинград, 1958. - С. 91.

[44] Traktaty polsko-austriackie... - S. 123.
[45] *Gierowski J.-A.* Historia Polski... - S. 318.
[46] *Wójcik Z.* Rokowania polsko-rosyjskie o "Pokój wieczysty" w Moskwie w roku 1686 // Z dziejów polityki i dyplomacji Polskiej. - Warszawa, 1994. - S. 42.
[47] *Копреева Т.Н.* Русско-польские отношения во второй половине XVII века... - С. 20.
[48] *Греков И.Б.* Вечный мир 1686 года: Автореферат... канд. ист. наук. - Москва, 1950. - С. 25.
[49] *Wójcik Z.* Rokowania polsko-rosyjskie... - С. 43.
[50] РДАДА. - Ф. 79, оп. 3, № 14, арк. 1-30; *Величко С.* Літопис. - Т. 2. - С. 311-325.
[51] *Величко С.* Літопис. - Т. 2. - С. 315.
[52] Там же.
[53] Там же. - С. 316.
[54] Памятники дипломатических сношений... - Т. 6. - С. 1311-1313.
[55] *Петрушевич А.* Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. - Т. 1. - Львов, 1874. - С. 630.
[56] *Махатка О.* Взаимоотношения России, Австрии и Польши... - С. 12.
[57] *Podhorodecki L.* Chanat Krymski i jego stosunki z Polska... - S. 229.
[58] *Устрялов Н.* История царствования Петра Великого. - Т. 2. - Санкт-Петербург, 1858. - С. 214.
[59] *Павлищев Н.* Польская анархия при Яне Казимире... - Т. 3. - С. 235.
[60] Памятники дипломатических сношений... - Т. 9. - Санкт-Петербург, 1868. - С. 823; *Королюк В.Д.* Избрание Августа II на польский престол и русская дипломатия // Ученые записки Института славяноведения. - Т. 3. - Москва, 1951. - С. 223.
[61] Collectanea z dziejopisów tureckich do historii polskiej służących. - T. 2. - Warszawa, 1825. - S. 196-197.
[62] *Бантыш-Каменский Д.Н.* Источники малороссийской истории. - Ч. 2. - С. 30-34.
[63] Див., наприклад: *Feldman J.* Polska w dobie wielkiej wojny Pólnocnej. - Kraków, 1925; *Ejusd.* Stanislaw Leszczyński. - Kraków, 1948; *Konopczyński W.* Dzieje Polski Nowożytnej. - T. 2. - Warszawa, 1936; *Wimmer J.* Wojsko Rzeczypospolitej w dobie wojny Pólnocznej. - Warszawa, 1965; *Hassinger E.* Brandenburg-Preussen, Rusland und Schweden. 1700-1713. - München, 1953; *Koroluk W.* Polska i Rosja a Wojna "Pólnocna". - Warszawa, 1954; *Королюк В. Д.* Русская дипломатия и подготовка вступления Речи Посполитой в Северную войну // Ученые записки Института славяноведения (далі - УЗИС). - 1953. - Т. 7; *Его же.* Вступление Речи Посполитой в Северную войну // УЗИС. - 1954. - Т. 7.
[64] *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. - Нью-Йорк; Київ, 2001. - С. 239.
[65] Там же. - С. 240.
[66] Там же. - С. 241.
[67] *Janczak J.* Per Palej Aubstand von 1702 bis 1704 in der Ukraine und die Haltung der Rzeczypospolita zum Nordischen Kriey um die Polnischen Krieges 1700-1721. - Berlin, 1962; *Каминьский А.* Первые годы польско-русского союза 1704-1709 гг. (в связи с работами В. Конопчиньского и Ю. Фельдмана)

// Международные отношения в Центральной и Восточной Европе. - Москва, 1966. - С. 214.

[68] *Королюк В. Д.* Вступление Речи Посполитой в Северную войну (продолжение) // УЗИС. - 1954. - Т. 10. - С. 332.

[69] *Там же* - С. 332-334; *Janczak J.* Powstanie Paleja // Zeszyty Naukowie Uniwersytetu Wrocławskiego. Historia III. - Seria A, № 23. - Wrocław, 1960. - S. 148.

[70] Volumina legum. - T. VI. - Petersburg, 1860. - S. 82-84.

[71] Ibid. - S. 85.

[72] Чарт. - Од. зб. 529, арк. 188.

[73] *Каминьский А.* Первые годы польско-русского союза 1704-1709 гг… - С. 218.

[74] *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба... - С. 242-243.

[75] Historia dyplomacji Polskiej. - T. II. - С. 364.

[76] *Артамонов В.А.* Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы (1709-1714). - Москва, 1990. - С. 56.

[77] Письма и бумаги Петра Великого. - Т. XI. - Вып. I. - Москва, 1964. - С. 216.

[78] Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана, генерального писаря Филиппа Орлика, киевского воеводы Иосифа Потоцкого на латинском и польском языках / Изд. О. Бодянского. - Москва, 1847. - С. 50.

[79] *Крикун М.* Згін населення з Правобережної України в Лівобережну 1711-1712 років // Україна модерна. - 1996. - № 1. - С. 52-53.

[80] *Артамонов В.А.* Россия и Речь Посполитая… - С. 90.

[81] *Крикун М.* Згін населення з Правобережної України... - С. 40-62.

[82] *Орешкова С.Ф.* Русско-турецкие отношения в начале XVIII в. - Москва, 1971. - С. 152-158.

11. Князювання від імені Османської імперії: гетьман-“princeps” Ю. Хмельницький

[1] *Липинський В.* Твори. - Т. 3. - Філадельфія, 1980. - С. 251; *Верба І.В.* Ідея спадковості влади в Українській козацькій державі (друга половина XVII-XVIII ст.) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. - К., 1991. - С. 79-85; *Смолій В.* Національно-визвольна війна в контексті українського державотворення // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. - К., 1998. - С. 9-25; *Степанков В.С.* Ідея Української держави і Річ Посполита в середині XVII ст. (1648-1660) // Польсько-українські студії. - Вип. 1.- К., 1992. - С. 78-79; *Його ж.* Богдан Хмельницький // Історія в особах: Козаччина. - К., 2000. - С. 37-38; *Мицик Ю.* Політичні концепції Богдана Хмельницького: деякі аспекти реалізації // Доба Богдана Хмельницького. Зб. наук. праць. - К., 1995. - С. 25-39.

[2] *Wójcik Z.* Rzeczpospolita wobeć Turcji… - S. 12.

[3] *Kołodziejczyk D.* Podole pod panowaniem tureckim… - S. 133-208; *Наумов Е.Н.* Юго-Восточная Европа // История Европы. - Т. 3. -Москва, 1993. - С. 260; *Чухліб Т.В.* Козацький устрій Правобережної України (остання чверть XVII ст.) - К., 1996. - С. 35-41.

[4] *Колодзейчик Д.* Кам'янецький еялет: турецькі джерела до історії Поділля 1672-1699 рр. // Український археографічний щорічник. - Вип. 1. - Т. 4. - К., 1992. - С. 114.
[5] Там же.
[6] Акты ЮЗР. - Т. XII. - С. 751-752.
[7] Collectanea z dziejopisów tureckich… - T. 2. - S. 123.
[8] Акты ЮЗР. - Т. VII. - С. 31.
[9] Там же. - С. 59.
[10] Acta historica. - Vol. 1. - Pars. 1 - S. 492.
[11] Оссол. - Од. зб. 245, арк. 498.
[12] Acta historica. - Vol. 1. - Pars. 2. - S. 493-494.
[13] *Helsel A.* Listy Jana Sobieskiego do żony Maryi Kazimiry. - Kraków, 1860. - S.198. *Andrusiak M.* Z ostatnich lat Pawła Tetery (1665-1671) // Kwartalnik historyczny. - R. LI. - Lwów, 1937. - S. 556-561.
[14] Акты ЮЗР. - Т. IX. - С. 265-266.
[15] Акты, относящиеся к истории Западной России собранные и изданные Археографическою коммисиею (далі. - Акты ЗР). - Т. 5. - Санкт-Петербург, 1853. - С. 152, 156, 157; АГАД. - Ф. "Архів Публічний Потоцьких", від. II, № 1657; Чарт. - ТН, од. зб. 175, № 10, арк. 97; № 12, арк. 103-104.
[16] Collectanea z dziejopisów tureckich... - S. 124.
[17] *Rawita-Gawronski F.* Ostatni Chemielniczenko… - S. 124.
[18] Чарт. - Од. зб. 175, № 10, арк. 97-98.
[19] *Бантыш-Каменский Д.Н.* Источники малороссийской истории… - Ч. 1. - С. 304.
[20] Бібліотека Польської Академії Наук у Курніку, Відділ рукописів (далі - Курн.) - Од. зб. 387, арк. 8; Чарт. - ТН, од. зб.175, № 12, арк. 103-104.
[21] *Крип'якевич І.* Остафій Астаматій (Остаматенко), український посол в Туреччині 1670-их рр. // Україна. - 1928. - Кн..IV. - С. 6-11.
[22] Źródła do poselstwa Jana Gnińskiego… - S. 10.
[23] Ibid. - S. 297.
[24] Чарт. - Од. зб. 421, № 103, арк. 413.
[25] Źródła do poselstwa Jana Gnińskiego... - S. 206.
[26] РДАДА. - Ф. 210, оп. 12, № 958, арк. 613-619; *Заруба В.Н.* Украинское казацкое войско… - С. 34.
[27] Źródła do poselstwa Jana Gnińskiego... - S. 246.
[28] АГАД. - Ф. "Архів Радзивілів", від II, № 1657.
[29] Źródła do poselstwa Jana Gnińskiego... - S. 364.
[30] Ibid. - S. 370.
[31] *Бантыш-Каменский Д.Н.* Источники малороссийской истории… - Ч. 1. - С. 276.
[32] Акты ЗР. -Т. 5. -С. 151-152.
[33] Źródła do poselstwa Jana Gnińskiego... - S. 187.
[34] *Крип'якевич І.* Остафій Астаматій... - С. 11.
[35] Źródła do poselstwa Jana Gnińskiego... - S. 403.
[36] АГАД. - Ф. "Архів Замойських", № 3037, арк. 327-328.
[37] Чарт. - ТН, од. зб. 176, № 140, арк. 611.

[38] *Костомаров Н.И.* Собрание сочинений. - Кн..6. - Т.XV. - С. 319; *Мицик Ю.* Юрій Хмельницький // Володарі гетьманської булави… - С. 249; *Чухліб Т.В.* Козацький устрій... - С. 39.
[39] Акты ЗР. - Т. 5. - С. 156-157; *Rawita-Gawronski F.* Ostatni Chemielniczenko… - S. 137.
[40] Акты ЗР. - Т. 5. - С. 157.
[41] Чарт. - Од. зб. 177, арк. 953-954.
[42] АГАД. - Ф. "Архів Замойських", № 3053, арк. 270-271; Чарт. - ТН, од. зб. 177, арк. 953-954.
[43] *Замысловский Е.Е.* Сношения России с Польшей в царствование Федора Алексеевича. - Санкт-Петербург, 1888. - С. 37.
[44] Acta historica. - Vol. 1. - Pars. 1. - S. 456.
[45] РДАДА. - Ф. 229, оп. 13, № 93, арк. 49.
[46] *Wójcik Z.* Rzeczpospolita wobeć Turcji... - S. 205.
[47] Чарт. - Од. зб. 177, № 95, арк. 627.
[48] АГАД. - Ф. "Архів Радзивілів", від III, кн. 15, № 109.
[49] *Maliszewski K.* Problematyka turecka w polskich gazetach pisanych w czasach panowania Jana III Sobieskiego // Studia z dziejów epoki Jana III Sobieskiego. - Wrocław, 1984. - S. 97-109.
[50] Цит. за: *Maliszewski K.* Problematyka turecka... - С. 102.
[51] АГАД. - Ф. "Архів Радзивілів", від III, кн. 15, № 118; Documente privitore la istoria Romanilor. - Supl. II. - Vol. 2. - Paris; Bucuresti, 1900. - S. 129.
[52] Акты ЗР. - Т. 5. - С. 160.
[53] Бібліотека Ягелонського університету у Кракові, Відділ рукописів (далі - Ягелон.). - Од. зб. 1151, арк. 76; Documente privitore la istoria Romanilor. - Supl. II. - Vol. 2. - S. 132.
[54] *Величко С.* Літопис. - Т. 2. - С. 302; *Петрушевич А.* Сводная галицко-русская летопись… - Т. 1. - С. 576; *Антонович В., Бец В.* Исторические деятели Юго-Западной… - С. 34.

12. Повернення правобережних гетьманів до сюзеренітету польських королів в останній чверті XVII ст.

[1] *Чухліб Т.В.* Козацький устрій Правобережної України… - С. 27.
[2] Архив ЮЗР. -Ч. 2. - Т. II. -К., 1888. - С. 393.
[3] Там же. -С. 408.
[4] АГАД. -Ф. "Архів Публічний Потоцьких", № 133, арк. 110.
[5] Там же. -Арк. 111.
[6] Архив ЮЗР. -Ч. 3. -Т. II. - К., 1868. -С. 9.
[7] *Антонович В.Б.* Содержание актов о козаках на правой стороне Днепра (1679-1714) // Архив ЮЗР. - Ч. 3. - Т. II. - С. 15.
[8] *Theiner A.* Monuments historigues de Russie. -Rzym, 1859. -S. 249; *Korzon T.* Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. - T. 3. - Kraków, 1923. -S. 10; *Urbański T.* Rok 1683 na Podolu, Ukrainie i w Mołdawii. - Lwów, 1907. -S. 28-29.
[9] Цит за: *Urbański T.* Rok 1683 na Podolu, Ukrainie i w Mołdawii. -S. 29.
[10] *Антонович В.Б.* Содержание актов о козаках… - С. 34-37; *Костомаров Н.И.* Собрание сочинений.- Кн.6. - Т.XV. – С.333 – 334; *Волк-Карачевский В.* Борьба

Польши с казачеством во второй половине XVII и начале XVIII вв. - К., 1899. С.248 -251; *Крупницький Б.* З історії Правобережжя 1683-1688 pp. // Праці історико-філологічного товариства в Празі. - Вип. 4. - Прага, 1942.- С. 3-6; *Назарко І.* Знаменне письмо козаків до Папи Римського // Український історик. - 1965. - № 1-2. - С. 23; *Сергієнко Г.Я.* Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст. - К., 1963 - С. 50-51; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Правобережна Україна у другій половині XVII-XVIII ст.: проблема державотворення. - К., 1993. - С. 50; *Вони ж.* Українська державна ідея XVII-XVIII ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації. - К., 1997. - С. 189; *Гуржій О., Чухліб Т.* Гетьманська Україна. - К., 1999. - С. 236; *Чухліб Т.В.* Козацький устрій Правобережної України... - С. 28-32.

[11] *Urbański T.* Rok 1683 na Podolu, Ukrainie i w Mołdawii. - Lwów, 1907. - S. 11-20; *Chowaniec Cz.* Wyprawa Sobieskiego do Mołdawii w 1686 r. - Warszawa, 1932. - S. 25; *Korzon T.* Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. - T. 3. - S. 10-14; *Perdenia J.* Stanowisko Rzeczypospolitej szlacheckiej wobeć sprawy Ukrainy na przełomie XVII - XVIII w. - Wrocław, 1963. - S. 22-23; *Wimmer J.* Wiedeń 1683. Dzieje kampanii i bitwy - Warszawa, 1983. - S. 410-413; *Wójcik Z.* Jan Sobieski. - Warszawa, 1983. - S. 356-357.

[12] *Мохов Н.А.* Молдавия эпохи феодализма. - Кишинев, 1964. - С. 343-344; *Власова А.В.* Молдавско-польские политические связи в последней четверти XVII - начале XVIII века. - Кишинев, 1980. - С. 28-29.

[13] Чарт. -ТН, од. зб. 179, № 140, арк. 699.

[14] Бібліотека Польської Академії наук у Кракові (далі - ПАН Краків). - Од. зб. 645, № 30, арк. 33-34.

[15] Там же. -Од. зб. 645, № 30, арк. 33-34; *Urbański T.* Rok 1683 na Podolu, Ukrainie i w Mołdawii. -S. 39.

[16] Чарт. -ТН, од. зб. 180, № 4; Theatrum Europeum. -T. XII. -Frankfurt-am- Main, 1707. -S. 695; *Urbański T.* Rok 1683 na Podolu, Ukrainie i w Mołdawii. -S. 39.

[17] Kara Mustafa pod Wiedniem. Zródła musulmanskie do dziejów wyprawy wiedeńskiej 1683 roku - Kraków, 1973 - S.319

[18] ПАН Краків. -Од. зб. 645, № 38.

[19] *Zawadzki K.* Gazety ulotne polski i polski dotyczące XVI-XVIII wieku. -T. 2. - Wrocław, 1984. - S. 42.

[20] Ibid. - S. 59.

[21] Ibid. - S. 60.

[22] Ibid.

[23] Ibid. - S. 61.

[24] Ibid. - S. 62, 64, 196.

[25] Nuova, edistinta Relatione. -Napoli, 1684. -29.II. // БНВ, Відділ стародруків. - № 314685.

[26] *Власова А.В.* Молдавско-польские политические связи… -С. 27; *Мохов Н.А.* Молдавия эпохи феодализма. -С. 395; *Wimmer J.* Wiedeń 1683... - S. 412-413.

[27] Чарт. -ТН, од. зб. 180, № 6, арк. 29.

[28] Там же. -Од. зб. 179, арк. 1006.

[29] Там же. -Арк. 39.

[30] *Perdenia J.* Stanowisko Rzeczypospolitej… - S. 24.

[31] Дополнения к актам историческим... - Т. 11. - Санкт-Петербург, 1869 - С. 90.
[32] Чарт. - ТН, од. зб. 180, № 55, арк. 187.
[33] Акты ЗР. - Т. 5. - С. 176.
[34] АГАД. - Ф. "Архів Замойських", № 3036, арк. 165.
[35] Чарт. - Од. зб. 2765, арк. 35; *Петрушевич А.* Сводная галицко-русская летопись... - С. 208-209.
[36] Чарт. - Од. зб. 422, арк. 288.
[37] Дополнения к актам историческим... - Т. 11 - С. 171.
[38] Акты ЗР. - С. 176; *Величко С.* Літопис. - Т. 2. - С. 371.
[39] Архив ЮЗР. - Ч. 3. - Т. II. - С. 94.
[40] Там же.
[41] Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі - ЦДІАУК). - Ф. 2, оп. 1, спр. 3, арк. 212 зв.
[42] Дополнения к актам историческим... - Т. 11 - С. 150.
[43] Літопис Григорія Грабянки. - С. 233.
[44] Volumina legum. - T. V. - S. 350.
[45] Архив ЮЗР. - Ч. 3. - Т. II. - С. 337.
[46] РДАДА. - Ф. 210. Розрядний приказ, стовпці Білгородського столу, оп. 12, ствп. 1170, арк. 549.
[47] Дополнения к актам историческим... - Т. 12. - Санкт-Петербург, 1872. - С. 302.
[48] Осолін. - Од. зб. 210, арк. 312.
[49] *Chowaniec Cz.* Wyprawa Sobieskiego do Mołdawji w 1686 r. - S. 127-138.
[50] АГАД. - Ф. "Архів Замойських", № 3028, арк. 185; *Korzon T.* Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. - T. 3. - S. 14.
[51] ЦДІАУК. - Ф. 2, оп. 1, спр. 4, арк. 63.
[52] АГАД. - Ф. "Архів Замойських", № 3028, арк. 185; *Korzon T.* Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. - T. 3. - S. 14.
[53] Król Jan III Sobieski i jego epoha / Oprac. J. Płocha. - Warszawa, 1986. - S. 70-71.
[54] АГАД. - Ф. "Архів Радзивілів", від. II, кн. 25, арк. 202.
[55] *Бантыш-Каменский Н.Н.* Обзор внешних сношений России... - Т. 3. - С. 159.
[56] *Станіславський В.* Гетьман Андрій Могила і запорозькі козаки // Київська старовина. - 1999. - № 3. - С. 155-162.
[57] *Його ж.* Поїздка "товмача" гетьмана Андрія Могили до Білгородчини та Криму (1688) // Український історичний збірник. - К., 2000. - С. 305-310.
[58] Чарт. Од. зб. 422, арк. 313; *Perdenia J.* Stanowisko Rzeczypospolitej... - S. 73.
[59] АГАД. - Ф. "Архів Публічний Потоцьких", № 47, т. 2, арк. 162.
[60] *Антонович В.Б.* Содержание актов о козаках на правой стороне Днепра (1679-1714) // Архив Юго-Западной России. - Ч. 3. - Т. 2. - К., 1868; *Волк-Карачевский В.* Борьба Польши с казачеством во второй половине XVII и начале XVIII вв. - К., 1899; *Крупницький Б.* З історії Правобережжя 1683-1688 рр. // Праці історико-філологічного товариства в Празі. - Вип. 4. - Прага, 1942. - С. 3-6; *Андрусяк М.* До історії правобічних козаків у 1688-1689 рр. // ЗНТШ. - Т. 100. - Львів, 1930 - С. С.232 - 274; *Сергієнко Г.Я.* Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст. - К., 1963; *Чухліб Т.* Правобережна Україна у сфері геополітичних інтересів країн Східної та

Південно-Східної Європи (60-ті рр. XVII - поч. XVIII ст.). Дисертація ... канд. істор. наук. - К., 1995; *Чухліб Т.В.* Козацький устрій Правобережної України (остання чверть XVII ст.) - К., 1996.

[61] *Chowaniec Cz.* Wyprawa Sobieskiego do Mołdawii w 1686 r. - Warzawa, 1932. - S. 25; *Korzon T.* Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. - T. 3. – S.16-17; *Perdenia J.* Stanowisko Rzeczypospolitej szlacheckiej wobeć sprawy Ukrainy na przełomie XVII-XVIII w. - Wrocław, 1963. - S. 22-23; *Wimmer J.* Materiały do zaganienia, organizacji i liczebnosci armii koronnej w ll. 1690-1696 // SMHW. - T. IX. - Cz. 1. - Warszawa, 1963; *Wagner M.* Stanisław Jabłonowski (1634-1702). Politik i dowódca. - Siedłce, 1997.

[62] Dyaryusz prawdiwej relacyi praeclare gestorum Woyska JKM ci i Rptey na kampanii w R. 1685 po wielu mieyseach, a osobliwie w Wołoszech // Biblioteka starożytna pisarzy polskich. - T. V. - Warszawa, 1844. - S. 241-261.

[63] *Wagner M.* Stanisław Jabłonowski... - S. 214.

[64] Ibid. - S. 216.

[65] Dyaryusz prawdiwej relacyi... - S. 242.

[66] Pamiętnie wprowadzenie woyska z cieśni Bukowinskiej jasne wielmoznego Jmci St. Jabłonowskiego. - Zamosć, 1745. - S. 33.

[67] Осолін. - Од. зб. 250/II, арк. 11-12.

[68] Там же. - Арк. 84.

[69] Там же. - Арк. 119.

[70] АГАД. - Ф. „Архів Публічний Потоцьких", № 47, т. 2, арк. 729.

[71] Осолін. - Од. зб. 876, арк. 35; *Андрусяк М.* До історії правобічних козаків... Додаток. - С. 260.

[72] *Махатка О.* Взаимоотношения России, Австрии и Польши в связи с антитурецкой войной в 1683-1699 гг. - С. 151.

[73] АГАД. - Ф. "Архів Публічний Потоцьких", № 47, т. 2, арк. 162-166; *Perdenia J.* Stanowisko Rzeczypospolitej... - S. 77.

[74] АГАД. - Ф."Архів Радзивілів", від. II, кн. 25, арк. 231.

[75] Там же. - Ф. "Архів Публічний Потоцьких", № 47, т. 2, арк. 164.

[76] Там же. - Арк. 165.

[77] Noova, vera e distinta relatione della vittoria ziportata clall'armi imperialli contro i Turchi e del principe Cosacco contro i Tartari. - Modena, Eredi Soliani. - 2.X.1689 // БНВ, Відділ мікрофільмів - № 44153; *Zawadzki K.* Gazety ulotne polski i polski dotyczący XVI-XVIII wieku. - T. 2. - S. 76; Rzeczpospolita w dobie Jana III. - Warszawa, 1983. - S. 279.

[78] Осолін. - №. 876, арк. 35-60; *Андрусяк М.* До історії правобічних козаків... Додаток. - С. 261-262.

[79] Perdenija J. Stanowisko Rzeczypospolitej... - S. 75.

[80] АГАД. - Ф. "Архів Публічний Потоцьких", № 47, т. 2, арк. 156.

[81] Чарт. - Од. зб. 2679, арк. 135.

[82] Архив ЮЗР. - Ч. 3. - Т. II. - С. 235-236.

[83] Чарт. - Од. зб. 2679, арк. 135.

[84] АГАД. - Ф. „Архів Радзивілів", від. II, кн. 25, арк. 212-213.

[85] *Perdenija J.* Stanowisko Rzeczypospolitej... - S. 82.

[86] АГАД. - Ф. "Архів Радзивілів", від. II, кн. 25, арк. 212-213.

[87] *Андрусяк М.* До історії правобічних козаків... Додаток. - С. 266.
[88] Осолін. - Од. зб. 876, арк. 182; *Андрусяк М.* До історії правобічних козаків... Додаток. - С. 274.
[89] Чарт. - Од. зб. 2699/IV, арк. 16.
[90] *Perdenija J.* Stanowisko Rzeczypospolitej... - S. 51.
[91] *Korzon T.* Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. - T. III. - S. 16
[92] Ibid.
[93] Осол. - Од. зб. 876, арк. 171-172.
[94] Там же.
[95] Там же. - Арк. 183.
[96] Там же.
[97] *Wójcik Z.* Jan Sobieski. - S. 471.
[98] АГАД. - Ф. "Архів Радзивілів", від. III, кн. 17, арк. 181; *Wójcik Z.* Jan Sobieski. - S. 470; Власова А.В. Молдавско-польские политические связи... - С. 97
[99] Чарт. - Од. зб. 183, арк. 541; *Wimmer J.* Materiały do zaganienia organizacji i liczebnosci armii koronnej w ll.1690-1696 // SMHW. - T.IX. - Cz.I. - Warszawa,1963. - S. 228; *Artamonow W.A.* Rosja, Rzeczpospolita i Krym w latach 1686–1699 // Studia i materiały z czasów Jana III. - Wrocław, 1992. - S. 37-38.
[100] *Wojtaśik J.* Od Wiednia do Karłowic // SMHW. - T. XXX. - Cz.I. - Warszawa, 1988. - S. 100-101.
[101] Чарт. - Од. зб. 2699/IV, арк. 5, 16.
[102] РДАДА - Ф. 210, оп. 13, арк. 552.
[103] Чарт. - Од. зб. 2699/IV, арк. 45.
[104] Ягелон. – Од. зб. 1151, арк. 56-57; Starozytnosci Historyczne Polski. - T. 2. - Kraków, 1840. - S. 531.
[105] Ягелон.- Од. зб. 1151, арк. 29; *Sarnecki K.* Pamiętniki z czasów Jana Soieskiego. - S. 355.
[106] ПАН Краків. - Од. зб. 967, арк. 300.
[107] Чарт. - Од. зб. 1949/IV, арк. 4.
[108] Сборник летописей относящихся к истории Южной и Западной Руси, изданные комиссиею для разбора древних актов. - К., 1888. - С. 266; *Sajkowski A.* W strone Wiednia. – Kraków, 1984. - S. 318.
[109] Сборник летописей... - С. 271-272.
[110] Чарт. - Од. зб. 1949/IV, арк. 1-120.
[111] РДАДА. - Ф. 229, спр. 67, арк. 1060; *Сергієнко Г.Я.* Визвольний рух на Правобережній Україні... - С. 91.
[112] Чарт. - Од. зб. 1949/IV, арк. 35.
[113] Там же. - Арк. 63.
[114] БНВ, Відділ мікрофільмів. - № 22194, арк.202; *Чухліб Т.В.* Козацький устрій Правобережної України. - С. 89; *Wojtaśik J.* Rosprawa zbrojna z turkami i tatarami // SMHW. - T. XIII. -Cr. 1. -Warszawa, 1967. - S. 84.
[115] Чарт. - Од. зб. 1949/IV, арк. 67.
[116] АГАД. - Ф. "Архів Публічний Потоцьких", № 47, т. 2, арк. 601-608.
[117] Чарт. - Од. зб. 406/III, арк. 123.
[118] Там же. - Од. зб. 867/IV, № 42, арк. 23; *Sarnecki K.* Pamięniki z czasów Jana Sobieskiego... - S. 215.

[119] АГАД - Ф. "Архів Публічний Потоцьких" - № 162, т. 1, арк. 120; *Sarnecki K.* Pamięniki z czasów Jana Soieskiego... - S. 214.
[120] Архив ЮЗР. - Ч. 3. - Т. II. - С. 329-330.
[121] Volumina legum. - T. VI. - S. 13; *Perdenija L.* Stanowisko Rzeczypospolitej... - S.113.
[122] РДАДА. - Ф. 124, оп. 3, спр. 1045, арк.12.
[123] Там же. - Спр. 1023, арк. 1-2.
[124] Там же. - Спр. 1137, арк. 7.
[125] *Perdenija J.* Stanowisko Rzeczypospolitej... - S. 114.
[126] Чарт. - Од. зб. 1668, арк. 260.
[127] *Сергієнко Г.Я.* Визвольний рух на Правобережній Україні... - С. 113.
[128] Там же.
[129] Volumina legum. - T. VI. - S. 34.
[130] Чарт. - Од. зб. 867, арк. 34-38; Diariusz Sejmu Walnego Warszawskiego 1701-1702 / Wyd. P. Smolarek. - Warszawa, 1962. - S. 42.
[131] *Janczak J.* Powstanie Paleja // Zeszytu Naukowe Uniwersytetu Wrocławskiego. Historia III. - - S. 99.

13. "Господарювання" в Україні ставленика Порти молдавського князя Г. Дуки

[1] Див., наприклад: *Мохов Н.А.* Очерки истории молдавско-русско-украинских связей. - Кишинев, 1961; *Єрмоленко О.Ф.* Відносини України з Молдавією в період Визвольної війни українського народу // Наукові записки Інституту історії АН України. - Вип. 4. - К., 1952. - С. 35-62; *Ермоленко А.Ф.* Украинско-молдавские отношения в годы Освободительной войны украинского народа (1648-1654) // Воссоединение Украины с Россией. Сборник статей. - Москва, 1954. - С. 221-241; *Мохов Н.А.* Зарождение економических, политических и культурных связей молдавского народа с русским и украинским народами (XV-XVI вв.) // Ученые записки Кишиневского государственного университета. - Кишинев, 1957. - Т. 26. - С. 21-40; *Флоря Б.Н.* Россия и походы запорожцев в Молдавию в 70-х гг. XVI века // Карпато-дунайские земли в средние века. - Кишинев, 1975. - С. 124-157; *Леп'явко С.* Формування молдавського напряму військової політики українського козацтва // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку - Вип. 7. - К., 2000. - С. 79-89.
[2] *Kantemir D.* Ictoria imperiului Ottomann. - T. 1. - Bukaresti, 1876. - S. 406; *Jorga N.* Sobieski et les Roumains 1683-1696. - Paris, 1933. - S. 7.
[3] *Kantemir D.* Ictoria imperiului Ottomann. - S. 406.
[4] *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... - С. 396.
[5] Acta historica. - Vol. II. - Pars. I. - S. 697, 702; *Grabowski A.* Ojczyste spominki... - T. 1. - S. 178.
[6] Jan Sobieski: Listy do Marysieńki. - T. 2. - Warszawa, 1973. - S. 126-127.
[7] *Wołinski J.* Materiały do dziejów wojny polsko-tureckiej 1672-1676 // SMHW. - T. XVI. - Cz. 1. - Warszawa, 1970. - S. 275-276.
[8] *Wójcik Z.* Rzeczpospolita wobeć Turcij... - S. 62.

[9] Чарт. - Од. зб. 423, арк. 531-532; Wójcik. Z. Rzeczpospolita wobeć Turcij... - S. 63.
[10] Чарт. - Од. зб. 423, арк. 531-532.
[11] *Wójcik Z.* Rzeczpospolita wobeć Turcij... - S. 70.
[12] *Новосівський І.* Деякі українські проблеми в світлі молдавської хроніки Йона Некульчі // Збірник на пошану професора О. Оглоблина. - Нью-Йорк, 1977. - С. 348.
[13] Zródła do poselstwa Jana Gnińskiego... - S. 11-12.
[14] Ibid. - S. 365.
[15] Ibid.
[16] Ibid.
[17] *Stoicescu N.* Lista marilor dregatori ai Moldovei (sec. XV-XVII) // Anuarul Institutului de istorie si arheologie. - Vol. 8. - Bukuresti, 1971. - P. 402.
[18] *Еремия И.А.* Молдавско-русские политические связи во второй половине XVII века. Дисертация канд. истор. наук. - Кишинев, 1987. - С. 148.
[19] Там же.
[20] Исторические связи народов СССР и Румынии в XV - начале XVII в. Документы и материалы в трех томах. - Т. 3. - Москва, 1970. - С. 345.
[21] Там же. - С. 44-47.
[22] Там же.
[23] *Смирнов. Н. А.* Россия и Турция в XVII-XVIII вв. - Т. 2. - С. 164; *Wójcik Z.* Rzeczpospolita wobeć Turcji ... - S. 203.
[24] *Еремия И. А.* Молдавско-русские политические связи... - С. 150.
[25] Исторические связи... - Т. 3. - С. 52.
[26] Цит.за: *Еремия И.А.* Молдавско-русские политические связи... - С. 151.
[27] Там же.
[28] Там же.
[29] Там же. - С. 152.
[30] РДАДА. - Ф. 89, оп. 1. 1678-1681, спр. 18, арк. 355.
[31] Там же.
[32] Цит. за: *Еремия И.А.* Молдавско-русские политические связи... - С. 153.
[33] Исторические связи... - Т. 3. - С. 60.
[34] Там же.
[35] Там же. - С. 349.
[36] *Соловьев С.М.* История России. - Кн.3. - Т.XIII. - Сбц. 850 - 852; *Чухліб Т.* Козацький устрій Правобережної України... - С. 15.
[37] Цит. за: *Еремия И.А.* Молдавско-русские политические связи... - С. 154.
[38] Исторические связи... - Т. 3. - С. 60.
[39] *Еремия И.А.* Молдавско-русские политические связи... - С. 155.
[40] Исторические связи... - Т. 3. - С. 67.
[41] РДАДА. - Ф. 124, оп. 1, 1680, спр. 2, арк. 23, 28, 29-30.
[42] Там же. - Ф. 123, оп. 1, спр. 4, арк. 587.
[43] Там же. - Арк. 537.
[44] Статейный список стольника Василия Тяпкина и дьяка Никиты Зотова... - С. 143-144.
[45] Там же. - С. 278-279.
[46] *Костомаров Н.И.* Собрание сочинений. - Кн. 6. - Т. XV. - Санкт-Петербург,

1905; *Антонович В.* Содержание актов о козаках на правой стороне Днепра (1679-1716) // Архив ЮЗР. - Ч. 3. - Т. II. - К., 1868 - С. 1-197; *Волк-Карачевський В.* Борьба Польши с казачеством во второй половине XVII и начале XVIII ст. - К., 1899; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя та політичної діяльності. - Нью-Йорк, 1985; *Крупницький Б.* З історії Правобережжя 1683-1688 рр. // Праці історико-філологічного товариства в Празі. - Прага, 1942. - С. 1-32; *Сергієнко Г.Я.* Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і початку XVIII ст. - К., 1963; *Смолій В., Степанков В.* Правобережна Україна в другій половині XVII-XVIII ст.: проблема державотворення. - К., 1993; *Чухліб Т.* Козацький устрій Правобережної України... - К., 1996; *Він же*. Ставленник турецького султана в Україні молдавський господар Григорій Дука (1681 - 1683 рр) // Київська старовина. -2002.- №4. - С.126 - 140.

[47] *Jorga N.* Sobieski et les Roumains 1683-1696. - Paris, 1933; *Мохов Н.А.* Молдавия эпохи феодализма. - Кишинев, 1964; *Власова А.*В. Молдавско-польские политические связи последней четверти XVII ст. - Кишинев, 1983; *Еремия И.А.* Молдавско-русские политические связи во второй половине XVII века. Дисертация... канд. ист. наук. - Кишинев, 1987.

[48] *Urbański T.* Rok 1683 na Ukrainie, Podolu i Mołdawii. - Lwów, 1907; *Wimmer J.* Wiedeń 1683. Dzije kampanii i bitwy. - Warszawa, 1983; *Wójcik Z.* Rzeczpospolita wobeć Turcji i Rosji 1674-1679. - Wrocław,1976; *Czamańska N.* Oswobodziciel czy najezdca? Polityka Jana III Sobieskiego wobeć Hospodarstw Mołdawii i Wołoszyzny // Roczniki Historyczne. - R. LV-LVI. - Warszawa; Poznań, 1990. - S. 162-163.

[49] *Новосівський І.* Деякі українські проблеми... - С. 346; *Papacostea V.* Civilizatie romaneasca si civilizatie balcanica. - Bucuresti, 1983. - P. 101.

[50] *Величко С.* Літопис. - Т. 2. - С. 289.

[51] Ягелон. - Од. зб. 1151, арк. l.18; Documente privitoare la istoria romanilor. In 44 vol. - Vol. V. - S. 135-136.

[52] Ягелон. - Од. зб. 1151, арк. 12; Documente privitoare... - Vol. V. - S. 137.

[53] *Еремия И.А.* Молдавско-русские политические связи... - С. 158.

[54] Там же. - С. 159.

[55] Ягелон. - Од. зб. 1151, арк. 19-20; Documente privitoare... - Vol. V. - S. 137.

[56] РДАДА. - Ф. 89, оп. 1, 1682-1684, спр. 24, арк. 69.

[57] Там же. - Арк. 7.

[58] *Еремия И.А.* Молдавско-русские политические связи... - С. 160.

[59] *Мохов Н.А.* Молдавия эпохи феодализма. - С. 342; *Новосівський І.* Деякі українські проблеми... - С. 346.

[60] Ягелон. - Од. зб. 1151, арк. l.18.

[61] *Новосівський І.* Деякі українські проблеми... - С. 346.

[62] *Костомаров Н.И.* Собрание сочинений. - Кн. 6. - Т. XV. - С. 329.

[63] АГАД. - Ф. "Архів Радзивілів", від. III, кн. 16, № 142; Ф. "Архів Замойських" - № 3053, арк. 288-289.

[64] Documente privitoare... - Vol. V. - S. 140-141.

[65] РДАДА. - Ф. 123, оп. 1, 1682, спр. 235, арк. 1-2.

[66] Там же. - Спр. 1, арк. 27-28.

[67] БНВ, Відділ мікрофільмів. - № 123, арк. 297.
[68] Цит. за: *Ясмінський Б.* Відень 1683. - Відень, 1983. - С. 68.
[69] Див. напр.: АГАД. - Ф. "Архів Публічний Потоцьких", № 47, т. 1, арк. 130.
[70] Цит.за: *Костомаров Н.И.* Собрание сочинений. - Кн. 6. - Т. XV. - С. 329.
[71] *Величко С.* Літопис. - С. 289.
[72] РДАДА. - Ф. 68, 1682, спр. 2, арк. 2; Исторические связи… - Т. 3. - С. 351.
[73] *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко… - С. 396.
[74] *Бабушкина Т.К.* Международное значение крымских походов 1684 и 1689 гг. // Исторические записки. - Москва, 1950. - № 33. - С. 159.
[75] *Бантыш-Каменский Д. Н.* Источники малороссийской истории. - Ч. 2. - С. 279.
[76] Там же. - С. 280.
[77] *Новосівський І.* Деякі українські проблеми… - С. 346; *Величко С.* Літопис. - С. 289.
[78] Акты ЗР. - Т.5. - С.167-168.
[79] *Величко С.* Літопис. - С. 289.
[80] *Urbański T.* Rok 1683 na Ukrainie… - S. 33.
[81] РДАДА. - Ф. 68, 1682, спр. 2, арк. 2 зв.-3; Исторические связи… - Т. 3. - С. 351.
[82] АГАД. -Ф. "Архів Публічний Потоцьких", № 47, т. III, арк. 344.
[83] Там же. - Т. 1, арк. 129-130.
[84] *Величко С.* Літопис. - С. 290.
[85] *Еремия И.А.* Молдавско-русские политические связи... - С. 162.
[86] *Wimmer J.* Wiedeń 1683... - S. 173.
[87] *Новосівський І.* Деякі українські проблеми… - С. 346-347; *Еремия И.А.* Молдавско-русские политические связи… - С. 160.
[88] Kara Mustafa pod Wiedniem… - S. 103.
[89] Ibid. - S. 161.
[90] Ibid. - S. 196.
[91] *Urbański T.* Rok 1683 na Ukrainie… - S. 36.
[92] Чарт. - ТН, од. зб. 179, арк. 743.
[93] Там же. - Од. зб. 179, арк. 699.
[94] *Про похід С. Куницького до Молдавії та Буджаку див. нашу статтю*: Гетьман С. Куницький у боротьбі Правобережної України та Речі Посполитої проти Османської імперії (1683-1684 рр.) // Україна у Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI-XVIII ст. - К., 2000. - С. 314-332 (бібліографія - с. 329-332).
[95] *Чухліб Т.* Правобережне Військо Запорозьке у геополітичних планах Османської імперії (1676-1685 рр.) // Запорозьке козацтво в українській культурі, історії та національній самосвідомості. - К., 1997. - С. 171-181.
[96] *Власова А.* Молдавско-польские политические связи… - С. 29.
[97] Чарт. - ТН, од. зб. 179, арк. 1005-1006.
[98] *Urbański T.* Rok 1683 na Ukrainie… - S. 42; *Wimmer J.* Wiedeń 1683… - S. 413-414.
[99] АГАД. - Ф. "Архів Замойських", № 3028, арк. 133-134.

14. "Ucraina terra Cosaccorum" у східноєвропейській політиці Речі Посполитої

[1] *Wójcik. Z.* Jan Sobieski. 1629-1696. - Warszawa, 1994. - C. 227.

[2] *Див. наприклад*: *Степанков В.С.* Боротьба України і Польщі проти експансії Османської імперії у 1672 - 1676 рр. // Україна і Польща у період феодалізму. - К., 1991. - С. 112-128; *Чухліб Т.В.* Правобережна Україна у сфері геополітичних інтересів країн Східної та Південно-Східної Європи (60-ті рр. XVII - початок XVIII ст.). Авторефат ... канд. істор. наук. - К., 1995; *Копреева Т.* Русско-польские отношения во второй половине XVII века (от Андрусовского перемирия 1667 г. до «Вечного мира» 1686 г.). Автореферат ... канд. истор. наук. - Ленинград, 1952. - С. 20; *Галактионов И.* Из истории русско-польского сближения в 50-60-х годах XVII века (Андрусовское перемирие 1667 года). - Саратов, 1960. - С. 5-8; *Wójcik Z.* Jan Sobieski. 1629-1696. - S. 244; *Kołodziejczyk D.* Podole pod panowaniem tureckim. Ejałet Kamieniecki. 1672-1699. - Warszawa, 1994. - S. 50-51; *Іналджик Г.* Боротьба за Східно-Європейську імперію. 1400-1700 рр. Кримський ханат, Османи та піднесення Російської імперії // Кримські татари: історія і сучасність. - К., 1995. - С. 116-129, та інш.

[3] *Rogalski L.* Dzieje Jana III Sobieskiego. - Warszawa, 1847; *Korzon T.* Dola i niedola Jana Sobieskiego 1629-1674. - T. I-III. - Kraków, 1898; *Piwarski K.* Dyplomacja polska w czasach Jana III. - Warszawa, 1933; *Konopczyński Wl.* Polska a Turcja. 1683 - 1792. - Warszawa, 1936; *Woliński J.* Król Jan III Sobieski. W 250-letnią rocznicę zgonu. - Warszawa, 1946; *Ejusd.* Z dziejów wojny i polityki w dobie Jana Sobieskiego. - Warszawa, 1960; *Podgorodecki L.* Jan Sobieski. - Warszawa, 1964; *Ejusd.* Sobiescy herbu Janina. - Warszawa, 1981; *Matwijowski K.* Pierwsze sejmy z czasów Jana III Sobieskiego. - Wrocław, 1976; *Wójcik. Z.* Jan Sobieski. 1629-1696. - Warszawa, 1983, (друге видання - 1994); Studia z dziejów epoki Jana III Sobieskiego. - Wrocław, 1984; Studia i materialy z czasów Jana III Sobieskiego. - Wrocław, 1992.

[4] *Jaminski B.* Wien 1683. Kosaken und Kolschitzky. - Wien, 1983; *Kamiński A.-S.* Republik vs Autocracy. Poland-Lithuania and Russia. 1686-1997. - Cambridge, 1993; *Morton J.B.* Sobieski, king of Poland.- London, 1932; *Coyer G.P.* Histoire de Jeen Sobieski, Roi de Pologne. - Vol. I-III. - Amsterdam, 1761; *Lochner G.W.-K.* Uber den Antheil Johann III Sobiesky's konigs von Polen. - Nűrnberg, 1831; *Birnbaum P.* Johan Sobieskis svenska förbindelser 1674-1677. - Arsbok, 1950; *Forst de Battaglia O.* Jan Sobieski kónig von Polen.- Zűrich, 1946; *Salwandy N.A.* Histoire de Pologne avant et sous le roi Jean Sobieski. - Vol. I-III. - Paris, 1829.

[5] *Woliński J.* Król Jan III a sprawa Ukrainy. 1674-1675. - Warszawa, 1934.

[6] *Perdenia J.* Stanowisko Rzeczypospolitej szlacheckiej wobeć sprawy Ukrainy na przełomie XVII-XVIII w. - Wrocław, 1963.

[7] *Wójcik Z.* Rzeczpospolita wobeć Turcji i Rosji 1674-1679. - Wrocław, 1976; *Ejusd.* Jan Sobieski. 1629-1696. - Warszawa, 1983; *Ejusd.* Rokowania polsko-rosyjskie o «Pokój wieczysty» w Moskwie w roku 1686 // Z dziejów polityki i dyplomacji polskiej. - Warszawa, 1994.

[8] *Rawita-Gawronski F.* Ostatni Chmielniczenko. Książę kozacki (1640-1679). - Poznań, 1919; *Chowaniec Cz.* Wyprawa Sobieskiego do Mołdawji w 1686 r. -

Warszawa, 1932; *Eusd.* Z dziejów powiedeńskiej polityki Jana III na Bliskim Wschodzie 1683-1686 // Przegląd Współczezny. - T. II. - 1929; *Urbański T.* Rok 1683 na Podolu, Ukrainie i w Mołdawii. - Lwów, 1907; *Wimmer J.* Wiedeń 1683. Dzieje kampanii i bitwy. - Warszawa, 1983; *Jaworski M.* Kampania Ukrainna Jana Sobieskiego w 1671 r. // SMHW. - T. XI. - Cz. 1. - Warszawa, 1965; *Kołodziejczyk D.* Podole pod panowaniem tureckim. Ejałet Kamieniecki. 1672-1699. -Warszawa, 1994.

[9] *Смолій В.А., Головко О.Б.* Проблема українсько-польських зв'язків доби феодалізму в українській історіографії // Україна і Польща в період феодалізму. Зб. наук. праць. - К., 1991. - С. 6.

[10] *Антонович В.Б.* Содержание актов о козаках на правой стороне Днепра (1679-1714) // Архив Юго-Западной России. - Ч. 3. - Т. 2. - К., 1868. - С. 1-197; *Ефименко А.* Очерки история Правобережной Украины. - К., 1895; *Волк-Карачевский В.* Борьба Польши с казачеством во второй половине XVII и начале XVIII вв. - К., 1899; *Сергієнко Г.Я.* Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст. - К., 1963; *Смолій В., Степанков В.* Правобережна Україна у другій половині XVII-XVIII ст.: проблема державотворення. - К., 1993; *Вони ж.* Українська державна ідея XVII-XVIII ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації. - К., 1997.

[11] *Андрусяк М.* До історії правобічних козаків у 1688-1689 рр. // ЗНТШ. - Т. 100. - Львів, 1930. - С. 251-274; *Крупницький Б.* З історії Правобережжя 1683-1688 рр. // Праці історико-філологічного товариства в Празі. - Вип. 4. - Прага, 1942.- С. 3-6; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя та політичної діяльності. - Нью-Йорк, 1985; *Степанков В.С.* Боротьба України і Польщі проти експансії Османської імперії у 1672-1676 рр. // Україна і Польща у період феодалізму. - К., 1991. - С. 112-128; *Заруба В.Н.* Украинское казацкое войско в борьбе с турецко-татарской агрессией (последняя четверть XVII в.) - Харьков, 1993; *Чухліб Т. В.* Козацький устрій Правобережної України (остання чверть XVII ст.) - К., 1996; *Його ж.* До питання про політичні стосунки між королем Яном III Собеським та гетьманами Правобережної України // Український історичний збірник. - Вип. І. - К., 1997. - С. 61-100; *Його ж.* Козацтво Правобережної України в політичних планах королівського уряду Речі Посполитої. 1674-1702 рр. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наук. праць. - К., 1998. - С. 240-260; *Станіславський В.В.* Політичні відносини Запорозької Січі з Річчю Посполитою та Правобережною Україною в 1686-1699 рр. // Укр. істор. журн. - 1998. -№ 6. - С. 3-11.

[12] АГАД. - Ф. "Архів дому Радзивілів", від. III, кн. 1, арк. 124.

[13] Historia diplomacji Polskiej - T. II. - C. 183.

[14] АГАД. - Ф. "Архів Замойських", № 3036, арк. 277-278, *Woliński J.* Król Jan III a sprawa Ukrainy... - S. 19; *Wójcik Z.* Rzeczpospolita wobeć Turcji ... - S. 29.

[15] *Wójcik Z.* Jan Sobieski. - S. 257.

[16] АГАД. - Ф. "Архів Замойських", № 3036, арк. 257; Архив ЮЗР. -Ч. 2. - Т. II. - С. 14.

[17] Архив ЮЗР. - Ч. 2. - Т. II. - С. 12.

[18] *Widacka H.* Jan III Sobieski w grafice XVII i XVIII wieku. - Warszawa, 1987. - S. 50.

[19] Ibid. - S. 64-65.
[20] АГАД. - Ф. "Архів Замойських", № 3053, арк. 376.
[21] БНВ, Відділ мікрофільмів. - № 123, арк. 270.
[22] *Замысловский Е.Е.* Сношения России с Польшей... - С. 36-37; *Wójcik Z.* Rzeczppospolita wobec Turcji ... - S. 190.
[23] АГАД. - Ф. "Архів Замойських", № 3053, арк. 297-298.
[24] БУВ ВР. - Ф. 73, арк. 72.
[25] БНВ, Відділ Мікрофільмів. - № 123, арк. 297; АГАД. - Ф. "Архів Радзивілів", від. III, кн. 16, № 124.
[26] АГАД. - Ф. "Архів Замойських", № 3053, арк. 306.
[27] Там же. - № 3036, арк. 252.
[28] Там же. - Арк. 261.
[29] *Wójcik Z.* Jan Sobieski. - S. 599.
[30] *Павлищев Н.Н.* Польская анархия при Яне Казимире... - Т. 3. - С. 82.
[31] *Чухліб Т.* Гетьман С. Куницький у боротьбі Правобережної України та Речі Посполитої проти османської імперії (1683-1684 рр.) // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI-XVIII століть. - С. 314-332.
[32] Осолін. - Од. зб. 248/II, арк. 173-174; *Urbański T.* Rok 1683 na Podolu, Ukraine i w Mołdawii. - S. 42.
[33] *Німчук І.* Українці і відсіч Відня 1683 р. - Львів, 1933. - С. 14; *Чухліб Т.В.* Чи вирішена проблема участі українських козаків у битві під Віднем 1683 року? // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. - Вип. 6. - Черкаси, 1997. - С. 78-84.
[34] АГАД. - Ф. "Архів Публічний Потоцьких", № 162, т. 1, арк. 49.
[35] Архив ЮЗР. - Ч. 3. - Т. II. - С. 39; *Antony* (Rolle) *A.* Kozacy na Polesiu Kijowskim // Biblioteka Warszawska. - T. IV. - Warszawa, 1881. - S. 61.
[36] *Kazimiera M.* Listy Jana Sobieskiego. - Warszawa, 1966. - S. 244; *Німчук І.* Українці і відсіч Відня 1683 р. - С. 14.
[37] *Niemcewicz J.* Zbior pamiętnikow historycznych o dawnej Polsze. - T. 5. - Puława, 1830. - S. 303.
[38] *Hełcel A.* Listy Jana Sobieskiego... - S. 382.
[39] Ibid. - S. 384.
[40] *Kazimiera M.* Listy Jana Sobieskiego. - S. 244.
[41] Listy do Maryseńki. - T. 2. - Warszawa, 1973. - S. 241; *Hełcel* A. Listy Jana Sobieskiego... - S. 156.
[42] Listy do Maryseńki... - T. 2. - S. 257.
[43] *Німчук І.* Українці і відсіч Відня 1683 р. - С. 34.
[44] Pamiętniki Jana Chryzostoma z Gozlawic Paska. - Lwów1923. - S. 329.
[45] *Крупницький Б.* З історії Правобережжя... - С. 5.
[46] *Pułkaniec L.* Sobieski a stolica apostolska na tle wojny z Turciją (1683-1684). - Wilno, 1937. - S. 23-24.
[47] *Чухліб Т.В.* Козацькі компути останньої чверті XVII ст. як джерело до вивчення політичної історії Правобережної України // Українська козацька держава. - Вип. 4. - К., 1994. - С. 27-31.
[48] АГАД. - Ф. "Архів Замойських", № 3112, арк. 323.
[49] Чарт. - № 2679, арк. 121-122; *Чухліб Т.В.* Чи вирішена проблема участі

українських козаків у битві під Віднем 1683 року? - С. 80.

[50] АГАД. - Ф. "Рахунки надворні", № 7, арк. 505; *Wimmer J.* Wiedeń 1683... - S. 412-413.

[51] Чарт. - Од. зб. 422, арк. 200.

[52] Осолін. - Од. зб. 248/II, арк. 171.

[53] Там же. - Од. зб. 876, арк. 35; *Андрусяк М.* До історії правобічних козаків... - С. 260.

[54] АГАД. - "Архів Замойських", № 3053, арк. 325-327.

[55] Там же. - Арк. 325.

[56] Там же. - Арк. 326.

[57] Там же. - Арк. 326 зв.

[58] АГАД. - Ф. "Архів Замойських", № 3053, арк. 325 зв.

[59] Архив ЮЗР. - Ч. 3. - Т. II. - С. 94.

[60] Чарт. - ТН, од. зб. 181, № 26, арк. 174; *Chowaniec Cz.* Wyprawa Sobieskiego do Mołdawiji w 1686 r. - S. 19.

[61] Volumina legum. - T. V. - S. 350.

[62] Pamiętnie wprowadzenie wojska z cieśni Bukowienskiey... - Zamosć, 1745; *Jonsak D.* Zycie St. Jabłonowskiego. - T. 3. - Poznań, 1866. - S. 42.

[63] Dyaryusz prawdiwej relacyi praeclare gestorum Woyska JKM ci i Rptey na kampanii w R. 1685 po wielu mieyseach, a osobliwie w Wołoszech // Biblioteka starożytna pisarzy polskich. - Warszawa, 1844. - T. V. - S. 241-261.

[64] *Wagner M.* Stanisław Jabłonowski... - S. 214.

[65] *Chowaniec Cz.* Materiały do wyprawy Sobieskiego do Mołdawii 1686 r. - S. 305.

[66] *Wójcik Z.* Jan Sobieski. - S. 383.

[67] *Wimmer J.* Materiały do zaganienia organizacji i liczebnosci armii koronnej w ll. 1690-1696 // SMHW. - T. IX. - Cz. 1. - Warszawa, 1963. - S. 218.

[68] *Власова А.В.* Молдавско-польские политические связи в последней четверти XVII - начале XVIII вв. - С. 96-97.

[69] Державна публічна бібліотека ім. Салтикова-Щедріна у Санкт-Петербурзі, Відділ рукописів. - Ф. 293, оп. 1, № 440, арк. 1-6.

[70] АГАД. - Ф. "Архів Радзивілів", від. II, № 1768, арк. 1-2.

[71] Осолін. - Од. зб. 876, арк. 171-172; *Андрусяк М.* До історії правобічних козаків... - С. 273.

[72] ЦДІАУК. - Ф. 2, оп. 1, спр. 4, арк. 10.

[73] АГАД. - Ф. "Архів Публічний Потоцьких", № 47, т. 2, арк. 141.

[74] Там же. - Ф. "Архів Радзивілів", від. II, кн. 25, арк. 233.

[75] Там же. - Арк. 343; *Perdenia J.* Stanowisko Rzeczypospolitej... - S. 79.

[76] Осолін. - Од. зб. 876, арк. 148; *Андрусяк М.* До історії правобічних козаків... - С. 272.

[77] *Perdenia J.* Stanowisko Rzeczypospolitej... - S. 77-79.

[78] Осолін. - Од. зб. 408/II, арк. 209-211.

[79] Сборник летописей относящихся к истории Южной и Западной Руси. - К., 1888. - С. 267.

[80] *Мюллер Й.* Історична дисертація про козаків... - Лейпціг, 1684 // Всесвіт. - 1988. - № 6. - С. 136.

15. Московський протекторат і особливості зовнішньої політики урядів І. Самойловича й І. Мазепи

[1] *Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII-XVIII віках. - Варшава, 1934. - С. 118.
[2] *Бантыш-Каменский Д.Н.* Источники малороссийской истории. - Ч. 1. - С. 244.
[3] *Kamiński A.*-S. Republic us Autocracy. Poland-Lithuania and Russia 1686-1697. - Cambridge, 1993. - P. 132.
[4] *Попов А.* Русское посольство в Польше в 1673-1677 годах. - Санкт-Петербург, 1854. - С. 10-11.
[5] *Бантыш-Каменский Д.Н.* Источники малороссийской истории. - Ч. І. - С. 251.
[6] *Яковлів А.* Українсько-московські договори... - С. 114.
[7] Цит. за: *Попов А.* Русское посольство... - С. 63.
[8] АГАД. - Ф. "Архів Замойських", № 3036, арк. 228-229.
[9] Там же. - Арк. 231.
[10] АГАД. - Ф. "Архів Публічний Потоцьких", № 47, т. 1, арк. 389.
[11] Акты ЗР. - Т. 5. - С. 140.
[12] Цит. за: *Попов А.* Турецкая война в царствование Федора Алексеевича // Русский вестник. - Т. 8. - Москва, 1857. - С. 294.
[13] Там же. - С. 295-296.
[14] Там же.
[15] Осолін. - Од. зб. 2958/1, арк. 68.
[16] Акты ЗР. - Т. 5. - С. 151.
[17] РДАДА. - Ф. 229, оп. 2, кн. 50, арк. 667; *Заруба В.Н.* Украинское козацкое войско... - С. 78.
[18] РДАДА. - Ф. 79, оп. 2, кн. 192, арк. 66.
[19] Цит. за: *Павлищев Н.* Польская анархия при Яне Казимире... - Т. 3. - С. 72.
[20] АГАД. - Ф. "Архів Радзивіллів", від. III, кн. 15, № 105.
[21] *Бантыш-Каменский Д.Н.* Источники малороссийской истории. - Ч. 1. - С. 279.
[22] Статейный список стольника Василия Тяпкина и дьяка Никиты Зотова посольства в Крым в 1680 г. для заключения Бахчисарайского договора. - С. 261-262.
[23] Акты ЗР. - Т. 5. - С. 166-167; *Величко С.* Літопис. - Т. 2. - С. 287.
[24] *Бантыш-Каменский Д.Н.* Источники... - Ч. 1. - С. 282-283.
[25] Дополнения к актам историческим... - Т. XI. - С. 150.
[26] *Чухліб Т.В.* Гетьман Правобережної України Андрій Могила (1684-1689) // Середньовічна Україна. - Вип. 1. - К., 1994. - С. 128.
[27] Чарт. - ТН, од. зб. 177, арк. 477-478; *Wójcik Z.* Rzeczpospolita wobeć Turcji... - S. 204.
[28] Цит. за: *Wójcik Z.* Rzeczpospolita wobeć Turcji ... - S. 205.
[29] Дополнения к актам историческим... - Т. XI. - С. 87; *Perdenia J.* Stanowisko Rzeczypospolitej... - S. 30.
[30] *Бантыш-Каменский Д.Н.* Источники малороссийской истории. - Ч. 1. - С. 279-280.

[31] Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. - Т. 6. - С. 708-710.
[32] Дополнения к актам историческим... - Т. XI. - С. 142.
[33] Там же. - С. 15.
[34] Там же. - С. 16.
[35] *Греков И.Б.* "Вечный мир" 1686 года. - С. 392.
[36] Там же. - С. 395.
[37] *Соловьев С.М.* История России. - Кн.3. - Т.XIV. - Сбц. 992.
[38] Дополнения к актам историческим... - Т. XI. - С. 142.
[39] Там же. - С. 20.
[40] Акты ЗР. - Т. 5. - С. 176.
[41] *Смолій В.А.* Правобережна Україна другої половини XVII - початку XVIII ст.: провінція Речі Посполитої чи частина самостійної держави? // Польсько-українські студії. - Вип. I. - К., 1993. - С. 118; *Wójcik Z.* Rokowania polsko-rosyjskie o "Pokój wieczysty" w Moskwie w roku 1686 // Z dziejów polityki i dyplomacji Polskiej. - S. 42.
[42] *Perdenia J.* Stanowisko Rzeczypospolitej... - S. 30.
[43] *Греков И.С.* "Вечный мир" 1686 года... - С. 393.
[44] *Бантыш-Каменский Д.Н.* Источники... - Ч. 1. - С. 289-296.
[45] *Perdenia J.* Stanowisko Rzeczypospolitej... - S. 49.
[46] *Wójcik Z.* Rokowania polsko-rosyjskie... - S. 42.
[47] *Величко С.* Літопис. - Т. 2. - С. 316.
[48] Памятники дипломатических сношений... - Т. 6. - С. 1311-1312.
[49] РДАДА. - Ф. 124, оп. 3, № 487, арк. 48; *Костомаров Н.И.* Собрание сочинений. - Т. 16. - С. 317.
[50] АГАД. - Ф. "Архів Публічний Потоцьких", № 47, т. 1, арк. 394.
[51] Там же. - Арк. 395.
[52] Там же. - Арк. 389-392.
[53] Памятники дипломатических сношений... - Т. 6. - С. 1479.
[54] Там же. - С. 1500.
[55] Там же. - С. 1535-1537.
[56] АГАД. - Ф. "Архів Замойських", № 3031, арк. 145-146.
[57] *Бантыш-Каменский Д.Н.* Источники... - Ч. 1. - С. 302.
[58] *Пархоменко В.* До питання про політику гетьмана Самойловича // Ювілейний збірник на пошану М.С. Грушевського. - К., 1928. - С. 226.; *Смолій В.А.* Правобережна Україна другої половини XVII - початку XVIII ст.: провінція Речі Посполитої чи частина самостійної держави? - С. 118; *Сергієнко Г.* Іван Самойлович // Володарі гетьманської булави. - С. 383; *Чухліб Т.* Іван Самойлович // Історія України в особах: Козаччина. - К., 2000. - С. 161-171.
[59] Цит. за: *Яковлів А.* Українсько-московські договори… - С. 123.
[60] *Бантыш-Каменский Д.Н.* Источники малороссийской истории. - Ч. 2. - С. 16.
[61] *Андрусяк М.* Мазепа і Правобережжя. - Львів, 1938. - С. 36.
[62] *Станіславський В.* Від Коломацької ради до повстання Петра Іваненка: нові дані про Івана Мазепу та Україну в 1687-1691 рр. // Листи Івана Мазепи. 1687-1691 /Упор. В. Станіславський. - Т. 1. - К., 2002. - С. 9.
[63] *Дядиченко В.А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України

кінця XVII - початку XVIII ст. - К., 1959. - С. 166.

[64] *Krupnickij B.* Hetman Masepa und seix Zeit. - Leipzig, 1941; *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. - Нью-Йорк; Київ, 2001; *Андрусяк М.* Мазепа і Правобережжя. - Львів, 1938; *Його ж.* Зв'язки Мазепи з Станіславом Лещинським і Карлом XII // ЗНТШ. - Т. 152. - Львів, 1933. - С. 35-61; *Дядиченко В. А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII - початку XVIII ст. - К., 1959; *Станіславський В.* Від Коломацької ради до повстання Петра Іваненка: нові дані про Івана Мазепу та Україну в 1687-1691 рр. // Листи Івана Мазепи. 1687-1691. - Т. 1. - С. 6-82.

[65] РДАДА. - Ф. 124, оп. 1, 1688, спр. 17, арк. 10-12; Листи Івана Мазепи. 1687-1691. - Т. 1. - С. 87-88.

[66] *Станіславський В.* Від Коломацької ради до повстання Петра Іваненка... - С. 9.

[67] *Artamonow W.A.* Rosja, Rzeczpospolita i Krym w latach 1686-1699 // Studia i materiały z czasów Jana III. - S. 35-36.

[68] Архив ЮЗР. - Ч. 2. - Т. III. - К. - 1910. - С. 141-143.

[69] РДАДА. - Ф. 124, оп. 3, № 72, арк. 23; *Дядиченко В.А.* Нариси суспільно-політичного устрою... - С. 92.

[70] Акты ЗР. - Т. 5. - С. 222; *Гуржій О., Чухліб Т.* Гетьманська Україна. - С. 25, 212.

[71] *Устрялов Н.* История царствования Петра Великого. - Т. 2. - С. 206.

[72] Там же.

[73] РДАДА. - Ф. 124, оп. 3, № 767, арк. 16.

[74] *Дядиченко В.А.* З історії боротьби українського народу на Правобережжі проти шляхетської Польщі в кінці XVII ст. // Наукові записки Інституту історії і археології АН УРСР. - Кн. 7. - К., 1943. - С. 170.

[75] *Величко С.* Літопис. - Т. 2. - С. 391.

[76] Там же.

[77] Там же. - С. 400-401, 406, 433; *Андрусяк М.* Мазепа і Правобережжя. - С. 25-27.

[78] Чарт. - ТН, од. зб. 183, арк. 829.

[79] Ягелон. - Од. зб. 1151, арк. 69-72.

[80] *Darowski A.* Intryga Solomonka. Kartka z dziejów Jana Mazepy // Szkice Historyczne. - Ser. 1. - Wyd. II. - Warzsawa, 1901. - S. 203.

[81] *Востоков А.* Посольство Шакловитого к Мазепе в 1688 гг. // Киевская Старина. - 1890. - № 5. - С. 223.

[82] *Петрушевич А.* Сводная галицко-русская летопись. - Т. 1. - С. 772; *Соловьев С.М.* История России. - Кн.3. - Т.XIV. - Сбц. 1222.

[83] *Величко С.* Літопис. - Т. 2. - С. 603.

[84] *Дядиченко В. А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України. - С. 93.

[85] РДАДА. - Ф. 229, оп. 2, кн. 83, арк. 263.

[86] Там же. - Ф. 124, оп. 3, № 5, арк. 114; *Королюк В.Д.* Речь Посполитая и подготовка Северной войны // Ученые записки института славяноведения. - Т. 4. - Москва, 1951. - С. 234.

[87] *Бантыш-Каменский Д.Н.* Источники малороссийской истории. - Ч. 2. - С. 30-34; *Андрусяк М.* Мазепа і Правобережжя. - С. 41; *Гуржій О.І.* Гетьман Іван Скоропадський. - К., 1998. - С. 23.

[88] *Otwinowski E.* Dzieje Polski pod panowaniem Augusta II od 1696-1728. - Kraków, 1849. - S. 19.
[89] *Соловьев С.М.* История России. - Кн.3. - Т.XIV. - Сбц.1301; *Сергієнко Г.Я.* Вказ. праця. - С.178
[90] Архив ЮЗР. - Ч. 2. - Т. III. - С. 632 -635
[91] *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа... - С. 227.
[92] Архив ЮЗР. - Ч. 2. - Т. III. - С.640

16. Виникнення "Ханської" України як прояв опозиції орієнтації Батурина на Москву

[1] *Artamonow W. A.* Rosja, Rzeczpospolita i Krym... - S. 24.
[2] Цит. за: *Попов.А.* Русское посольство... - С. 299.
[3] *Wójcik Z.* Rzeczpospolita wobeć Turcji... - S. 124.
[4] Акты ЗР. - Т. 5. - С. 157.
[5] Реестр делам Крымского двора от 1474 по 1779 год, учиненный Бантыш-Каменским Н.И. в 1808 г. - Симферополь, 1893. - С. 180.
[6] Цит.за: *Смирнов В.Д.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. - Санкт-Петербург, 1887. - С. 595.
[7] *Оглоблин О.* До історії Руїни // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. - Кн. XVI. - К., 1928. - С. 205.
[8] *Його ж.* Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика). - К., 1929. - С. 17.
[9] Там же.
[10] *Эварницкий Д.* Источники для истории запорожских казаков. - Т. 1. - Владимир, 1903. - С. 368.
[11] Цит. за: *Оглоблин. О.* Ескізи... - С. 13.
[12] *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. - С. 195-196.
[13] *Крупницький Б.* З історії Правобережжя 1683-1688 рр. // Праці історико-філологічного товариства в Празі. - Вип. IV.. - С. 4-25; *Петровський М.* Епізод з українсько-кримських відносин кінця XVII в. // Записки Українського наукового товариства в Києві. - Т. 32 - К.,1929; *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. - С. 195-196.
[14] Чарт. - Од. зб. 2728/III, арк. 17-19.
[15] ПАН Краків. - № 1855, арк. 252-253.
[16] *Чухліб Т.* Немирів - гетьманська столиця Правобережної України в останній чверті XVII - на початку XVIII ст. // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (історія і сучасність). - Рівне, 1993. - С. 112-114.
[17] ПАН Краків. - Ф. 967, арк. 292.
[18] *Крупницький Б.* З історії Правобережжя... - С. 12.
[19] Чарт. - Од. зб. 2728/III, арк. 18; *Załuski. A.* Epistolae historicum-familiarium. - Т. 1. - Brunsbergs, 1711. - S. 881; *Крупницький Б.* З історії Правобережжя 1683-1688 рр. // Праці історико-філологічного товариства в Празі. - Вип. IV. - С. 12.
[20] ПАН Краків. - Од. зб. 645, № 44.
[21] Там же. - Од. зб. 1855, арк. 252-253; Ф. 645, № 44.
[22] Цит. за: *Крупницький Б.* З історії Правобережжя... - С. 14.
[23] ПАН Краків. - Од. зб. 645, № 51; № 52.
[24] *Крупницький Б.* З історії Правобережжя... - С. 13.

[25] *Чухліб Т.В.* Козацький устрій... - С.56
[26] Архив ЮЗР. - Ч. 2. - Т. ІІ. - С. 341, 362.
[27] *Perdenia J.* Stanowisko Rzeczypospolitej... - S. 74.
[28] Осолін. - Од. зб. 876, арк 97-98; *Андрусяк М.* До історії правобічних козаків... - С. 265.
[29] Оссол. - Од. зб. 876, арк. 98.
[30] *Sarnecki K.* Pamiętniki z czasów Jana Sobieskieqo. - S. 11.
[31] Ibid. - S. 377.
[32] *Korzon T.* Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. - S. 15.
[33] АГАД. - Ф. "Архів Публічний Потоцьких", № 47, т. 2, арк. 407.
[34] *Іналджик Г.* Боротьба за Східно-Європейську імперію, 1400-1700 рр... - С. 125.
[35] Starozytnosci historyczne polskie. - Т. 2. - S. 523.
[36] *Sarnecki K.* Pamiętniki z czasów Jana Sobieskieqo. - S. 39.
[37] Чарт. - Од.зб.1949/IV, арк..17.
[38] *Величко С.* Літопис. - Т. 2. - С. 430.
[39] Там же. - С. 417-418.
[40] *Sarnecki K.* Pamiętniki z czasów Jana Sobieskieqo. - S. 259.
[41] Ibid. - S. 260.
[42] Чарт. - Од. зб. 184, № 172, арк. 413.
[43] Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. - С. 266.
[44] Там же. - С. 275.
[45] *Theiner A.* Vetera monumenta Poloniae et Lituaniae. - Т. 3. - Romae, 1863. - S. 760.
[46] РДАДА. - Ф. 79, оп. 2, 1696, спр. 314, арк. 1.
[47] *Krupnickij B.* Hetman Masepa und seix Zeit. - S. 186.
[48] Чарт. - Од. зб. 493, арк. 112.
[49] Там же.
[50] БНВ ВР. - Ф. ІІІ 6649, арк. 128.
[51] *Андриевский А.* Русские конфиденты в Турции и Крыму в 1765-1768 гг. - К., 1894. - С. 10.

17. "Палієва держава" між польським королем і російським царем (середина 1680-х - 1704 рр.)

[1] *Смолій В.А., Степанков В.С.* Правобережна Україна у другій половині XVII-XVIII ст. - С. 52; *Крупницький Б.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. - К., 2001. - С. 19.; *Маркіна В.А., Крижанівська В.В.* Економічні наслідки антифеодальної та національно-визвольної боротьби на Правобережній Україні в кінці XVII - 60-х роках XVIIIст. // Науково-методичні праці з історії СРСР. Зб. статей. - Вип. 1. - К., 1991. - С. 11.
[2] *Волк-Карачевский В.* Борьба Польши с казачеством во второй половине XVII и начале XVIII вв. - К., 1899; *Дядиченко В.А.* З історії боротьби правобережного козацтва проти шляхетської Польщі (1690-1699 рр.) // Наукові записки інституту історії і археології АН УРСР. - Кн. 2. - К., 1946. - С. 166-

177; *Сергієнко Г.Я.* Визвольний рух на Правобережній Україні у кінці XVII і на початку XVIII ст. - К., 1963.

[3] *Див., наприклад: Полонська-Василенко Н.* Палій та Мазепа // Літопис Червоної калини. - Львів, 1992. - Ч. 8-9. - С. 5.

[4] Volumina legum. - T. V. - S. 350.

[5] Чарт. - Од. зб. 2765, арк. 9.

[6] Листи Івана Мазепи 1687-1691. - Т. 1. - С. 123.

[7] Там же. - С. 275-276.

[8] АГАД. - Ф. "Архів Публічний Потоцьких". - № 47, т. 2, арк. 141.

[9] Там же. - С. 142.

[10] Цит. за: *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа. - С. 210.

[11] АГАД - Ф. "Архів Радзивіллів", від. II, кн. 25, арк. 231; РДАДА. - Ф. 124, оп. 3, спр. 586, арк. 21.

[12] Там же. - Арк. 233-234.

[13] АГАД. - Ф. "Архів Публічний Потоцьких № 133, арк. 294.

[14] Осолін. - Од. зб. 876, арк. 130-131.

[15] Там же.

[16] Там же. - Од. зб. 876, арк. 111; АГАД - Ф. "Архів Радзивілів", від. II, кн. 25, арк. 231-234.

[17] АГАД. - Ф. "Архів Радзивілів", від. II, кн. 25, арк. 343.

[18] Там же. - Ф. "Архів Замойських", № 3060, арк. 21.

[19] *Чухліб Т. В.* Козацький устрій Правобережної України. - С. 62.

[20] БНВ, Відділ рукописів. - Од. зб. 21029, арк. 7.

[21] *Величко С.* Літопис. - Т. 2. - С. 436.

[22] Осолін. - Од. зб. 452/2, арк. 1.

[23] *Величко С.* Літопис. - Т. 2. - С. 457.

[24] Ягелон. - Од. зб. 1151, арк. 71-72.

[25] Осолін. - Од. зб. 406/III, арк. 123-124.

[26] Архив ЮЗР. - Ч. 3. - Т. II. - С. 397.

[27] Teka Gabryela Junoszy Podoskiego. - T. 1. - Poznań, 1854. - S. 35.

[28] *Krupnickij B.* Hetman Masepa und seix Zeit. - S. 54.

[29] *Zawisza K.* Pamiętniki. - Warszawa, 1862. - S. 40-41.

[30] *Королюк В.Д.* Речь Посполитая и подготовка Северной войны... - С. 228.

[31] *Чухліб Т.* Семен Палій // Історія України в особах: Козаччина. - К., 2000. - С. 189.

[32] Чарт. - Од. зб. 867/IV, № 42, арк. 23; Од. зб. 1668, арк. 54.

[33] Там же. - Од. зб. 1668, арк. 170.

[34] ДПБ ім. М.Салтикова-Щедріна у Санкт-Петербурзі, Відділ рукописів - Ф. 523, спр. 3, арк. 1.

[35] *Чухліб Т.* Семен Палій. - С. 190.

[36] АГАД. - Ф. "Архів Публічний Потоцьких", № 55, т. 2, арк. 111.

[37] Архив ЮЗР. - Ч. 2. - Т. II. - С. 479-480; *Сергієнко Г.Я.* Визвольний рух на Правобережній Україні... - С. 67.; *Смолій В.А, Степанков В. С.* Правобережна Україна у другій половині XVII-XVIII ст. ... - С. 52.

[38] Архив ЮЗР. - Ч. 2. -Т. II. - С. 497.

[39] Ягелон. - Од. зб. 1151, арк. 56-57.

[40] *Majewski W.* Palij Semen // Polski Słownik Biograficzny. - T. 25. - Kraków, 1982. - S. 79.
[41] Архив ЮЗР. - Ч. 3. - Т. II. - С. 229-230.
[42] *Королюк В.Д.* Речь Посполитая и подготовка Северной войны. - С. 230.
[43] Архив ЮЗР. - Ч. 3. - Т. II. - С. 411; *Сергієнко Г.Я.* Визвольний рух на Правобережній Україні… - С. 123.
[44] *Балабушевич Т.А.* Територіальні межі правобережних полків (друга половина XVII - початок XVIII ст.) // Проблеми історичної географії України. Зб. наук. праць. - К., 1991. - С. 31.
[45] *Дядиченко В.А.* З історії боротьби правобережного козацтва… - С. 167.
[46] Архив ЮЗР. - Ч. 2. - Т. II. - С. 496-503.
[47] Цит. за: *Сергієнко Г.Я.* Визвольний рух на Правобережній Україні… - С. 119.
[48] Архив ЮЗР. - Ч. 3. - Т. II. - С. 484, 502, 518-519.
[49] Осолін. - № 271, арк. 126; *Janczak J.* Powstanie Paleja // Zeszyty Naukowie Uniwersytetu Wrocławskiego. Historia 3. - S. 107-108.
[50] РДАДА. - Ф. 229, кн. 86, арк. 424-425; *Сергієнко Г.Я.* Визвольний рух на Правобережній Україні… - С. 132.
[51] *Сергієнко Г.Я.* Визвольний рух на Правобережній Україні... - С.132.
[52] Осолін. - Од. зб. 271, № 126.
[53] Чарт. - № 1676, арк. 119-120; Архив ЮЗР. - Ч. 2. - Т. III. - С. 449-450.
[54] Осолін. - Од. зб. 271, № 126; *Janczak J.* Powstanie Paleja. - S. 115.
[55] Чарт. - Од. зб. 1955, арк. 120-123.
[56] Там же. - Од. зб. 1676, арк. 19.
[57] Осолін. - Од. зб. 3550, арк. 141.
[58] РДАДА. - Ф. 124, оп. 3, № 39.
[59] Письма и бумаги императора Петра Великого. - Т.IV. - Санкт-Петербург, 1900. - С. 468.
[60] *Антонович В.* Последние времена казачества на правой стороне Днепра. - С. 133-134; *Сергієнко Г.Я.* Визвольний рух на Правобережній Україні… - С. 147.
[61] РДАДА. - Ф. 124, оп. 1, спр. 253, арк. 39.
[62] Там же. - Ф. 229, кн. 122, арк. 97-98; *Сергієнко Г.Я.* Визвольний рух на Правобережній Україні… - С. 190.
[63] Чарт. - Од. зб. 1676, арк. 357.
[64] Там же. - Од. зб. 525, арк. 236-237.
[65] Чарт. - № 197, арк. 131-134; *Janczak J.* Powstanie Paleja. - S. 143.
[66] Volumina legum. - T. VI. - S. 166.
[67] *Сергієнко Г.Я.* Визвольний рух на Правобережній Україні… - С. 174.
[68] Літопис Григорія Грабянки. - С. 166.
[69] Письма и бумаги императора Петра Великого. - Т. V.- Санкт-Петербург, 1907. - С. 490-491.
[70] *Крикун М.* Згін населення Правобережної України… - С. 48.
[71] *Артамонов В.* Россия и Речь Посполитая после Полтавской битвы (1709-1714). - С. 54.
[72] Там же.

18. Українська булава під захистом Шведської корони. Законодавче закріплення незалежності від Росії

[1] *Костомаров Н.* Мазепа и мазепинцы. - Санкт-Петербург, 1885; *Уманец Ф.* Гетман Мазепа: историческая монография. - Санкт-Петербург, 1897; *Кравцов Д.* Гетьман Мазепа в українській історіографії XIX в. // Записки історико-філологічного відділу Української академії наук. - 1925. - Т. VI. - С. 234 - 246; Мазепа. Збірник. // Праці Українського наук. інституту. - Т. 1-2. - Варшава, 1939. - С. 3-34; *Андрусяк М.* Зв'язки Мазепи з Станіславом Лещинським і Карлом XII // ЗНТШ. - Т. 152. - Львів, 1933. - С. 35-61; *Георгиевский Г.* Мазепа и Меньшиков. Новые материалы // Исторический журнал. - 1940. - № 12. - С. 72-84; *Млиновецький Р.* Гетьман Мазепа в світлі фактів і дзеркалі історії. - Торонто, 1976; *Субтельний О.* Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. - К., 1994; *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. - Нью-Йорк; Київ, 2001; *Хегман Бертіль.* Шведсько-українська велика стратегія щодо Росії (1709-1714 рр.) // Київська старовина. - № 6. - 1994. - С. 72-76.

[2] Універсали Івана Мазепи 1687-1700. - К.; Львів, 2002. - С. 66.

[3] *Krupnickij B.* Hetman Masepa und seix Zeit. - S. 54.

[4] *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. - С. 254.

[5] Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана, генерального писаря Филиппа Орлика, киевского воеводы Иосифа Потоцкого на латинском и польском языках / Изд. О. Бодянского. - Москва, 1847. - С. 20-21.

[6] *Крупницький Б.* Гетьман Пилип Орлик (1672-1742). Огляд його політичної діяльності. - Варшава, 1938; *Різниченко В.* Пилип Орлик (гетьман-емігрант). Його життя та діяльність. - К., 1996; *Субтельний О.* Мазепинці ; *Василенко М.П.* Конституция Филипа Орлика // Ученые записки института истории РАННИОН. - Т. IV. - Москва, 1929. - С. 153-171; *Мельник Л.Г.* Конституція 1710 р. Пилипа Орлика // Вісник Київського університету. Історико-філологічні науки. - Вип. 2. - К., 1991. - С. 3-23; *Капелюшний В.П.* Конституція Пилипа Орлика в українській історіографії // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. - Вип. 3. - К., 1993. - С. 127-130; *Ульновський В.* Пилип Орлик // Володарі гетьманської булави. - К., 1994. - С. 436-439; *Чухліб Т.* Пилип Орлик // Історія України в особах: Козаччина. - К., 2000. - С. 193-202.; *Rawita-Gawroński F.* Filip Orlik, nieuznany hetman Kozacki // Studya i szkice historyczne. - Lwów, 1903. - S. 29-70.

[7] Переписка и другие бумаги... - С. 18.

[8] Там же. - С. 18-19; *Крупницький Б.* Гетьман Пилип Орлик... - С. 13-14; *Субтельний О.* Мазепинці... - С..15.

[9] *Крупницький Б.* Гетьман Пилип Орлик... - С. 57.

[10] Переписка и другие бумаги... - С. 17-18.

[11] Угода та Конституція Пилипа Орлика // Літературна Україна. - 12 липня 1990. - С. 5.

[12] Там же.

[13] Там же.

[14] *Konopczyński W.* Polska a Turcja. 1683-1792. - Warszawa, 1936. - S. 63.

[15] *Артамонов В.А.* Россия и Речь Посполитая... - С. 51.
[16] *Крупницький Б.* Гетьман Пилип Орлик... - С. 31.
[17] *Яворницький Д.* Історія запорізьких козаків. - Т. 3. - Львів, 1991. - С. 322.
[18] Переписка и другие бумаги... - С. 44-45; *Субтельний О.* Мазепинці... - С. 194-185.
[19] Переписка и другие бумаги.... - С. 45.
[20] Там же. - С. 46-47; *Субтельний О.* Мазепинці... - С. 189.
[21] *Крупницький Б.* Гетьман Пилип Орлик... - С. 36-53.
[22] Переписка и другие бумаги... - С. 34-35.
[23] Письма и бумаги Петра Великого. - Т. XI. - Вып. I. - Москва, 1964. - С. 216.
[24] *Крикун М.* Згін населення з Правобережної України... - С. 48-49; *Артамонов В.А.* Россия и Речь Посполитая... - С. 116.
[25] *Артамонов В.А.* Россия и Речь Посполитая... - С. 52.
[26] Война с Турцией 1711 года (Прутская операция): Материалы // Сборник военно-исторических материалов. - Вып. 12. - Санкт-Петербург, 1898. - С. 225-227.
[27] Переписка и другие бумаги... - С. 38; *Субтельний О.* Мазепинці... - С. 78.
[28] Там же. - С. 56.
[29] Цит. за: *Ульяновський В.* Пилип Орлик. - С. 443.
[30] *Крупницький Б.* Гетьман Пилип Орлик... - С. 48.
[31] Переписка и другие бумаги... - С. 81; *Субтельний О.* Мазепинці... - С. 81.
[32] Матеріали з Пруського таємного державного архіву в Берліні // *Крупницький Б.* Гетьман Пилип Орлик. Додатки. - С. 185-186.
[33] *Крупницький Б.* Гетьман Пилип Орлик... - С. 53.
[34] Там же. - С. 54.
[35] *Крикун М.* Згін населення з Правобережної України... - С. 46.
[36] Переписка и другие бумаги... - С. 59.
[37] *Яворницький Д.* Історія запорізьких козаків. - Т. 3. - С. 326.
[38] Артамонов В.А. Россия и Речь Посполитая... - С. 178-179.
[39] Допрос Григора Герцика // Киевская старина. - 1883. - Т. III. - С. 601-610; *Субтельний О.* Мазепинці... - С. 84.
[40] *Єнсен А.* Орлик у Швеції // ЗНТШ. - Т. 92. - Львів, 1908. - С. 140, 209.
[41] Переписка и другие бумаги... - С. 30.
[42] *Пріцак О.* Один чи два договори Пилипа Орлика з Туреччиною на початку другого десятиріччя вісімнадцятого століття // Український археографічний щорічник. -Вип. 1. - К., 1992. - С. 307-320.
[43] Цит.за: *Борщак І.* Гетьман П. Орлик і Франція // ЗНТШ. - Т. 134-135. - Львів, 1924. - С. 133-134; Пріцак О. Один чи два договори Пилипа Орлика... - С. 308-309.
[44] Чарт. - Од. зб. 498, арк. 101; Сборник статей и материлов по истории Юго-Западной России. - К., 1916. - Вып. 2. - С. 75-77; *Пріцак.О.* Один чи два договори Пилипа Орлика... - С. 907-908.
[45] Цит.за: *Пріцак О.* Один чи два договори Пилипа Орлика... - С. 307.
[46] *Ульяновський В.* Пилип Орлик. - С. 446.
[47] Там же.
[48] Переписка и другие бумаги... - С. 57-60; *Ульяновський В.* Пилип Орлик. - С. 449.
[49] Переписка и другие бумаги... - С. 57.

[50] *Борщак І.* Orlikiana // Хліборобська Україна. - Ч.4. - Відень, 1922. - С. 366-367.
[51] *Крупницький Б.* Гетьман Пилип Орлик... - С. 80; *Субтельний О.* Мазепинці... - С. 96.
[52] *Субтельний О.* Мазепинці... - С. 96; *Крупницький Б.* Гетьман Пилип Орлик... - С. 76.
[53] *Feldman J.* Polska a sprawa wschodnia 1709-1714 // Polska Akademia Umiejętnosci. - T. 40. - Krakow, 1920. - S. 86.
[54] *Єнсен А.* Орлик у Швеції. - С. 160.
[55] Цит.за: *Субтельний О.* Мазепинці... - С. 98.
[56] *Єнсен А.* Орлик у Швеції. - С. 95.
[57] Матеріали з Стокгольмського державного архіву // *Крупницький Б.* Вказ. праця. - С. 212.
[58] Письма к государю императору Петру Великому от генерал-фельдмаршала графа Бориса Петровича Шереметева. -Ч. 3. - Москва, 1778-1779. - С. 224, 228, 239, 252; Материалы для отечественной истории / Изд. М. Судиенко. - Т. 2. - К., 1885. - С. 52.
[59] РДАДА. - Ф. 79, оп. 1, спр. 5, арк. 44.

Додатки

[1] Історія України в документах і матеріалах. - Т.ІІІ. - С.184-185; Документи Богдана Хмельницького. - С.128-131; Універсали Богдана Хмельницького. - С.52 - 56; *Грушевський М.* Історія України-Руси. - Т.VIII. - Ч.3. - С.210-213;
[2] Державний архів у Кракові. - Збірка Русецьких, № 31, арк. 63 - 66; Чарт. - Од. зб. 144, арк. 437 - 440; Собрание государственных грамот и договоров. - Т.ІІІ. - Москва, 1822. - С.450; *Грушевський М.* Вказ. праця. - С.215-217; Ugody polsko-ukraińskie w XVII wieku. - Kraków, 2002. - S. 38 - 41.
[3] Собрание государственных грамот и договоров. - Т.ІІІ. - С.444-447; Документи Богдана Хмельницького. - С.619 -622; Універсали Богдана Хмельницького - С.67 - 70; *Пріцак О.* Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною // Український археографічний щорічник. Нова серія. - Вип..2. - К.,1993. - С.191 - 192;
[4] РДАДА. - Ф.229, Малоросийский приказ, оп.1, спр.230, арк.1-12, 18, 20, 13-15, 21, 22, 16, 17, 19; Акты ЮЗР. - Т.Х. - С.445 - 452; Документи Богдана Хмельницкого. - С.323 - 325; Універсали Богдана Хмельницького. - С.64 - 67
[5] ВУсР. - Т.ІІІ. - С.560-565
[6] Чарт. - Од. зб. 402, арк. 281 - 290, 293 - 305; *Грушевський М.* Історія України-Руси. - Т.Х. - К.,1998. - С.354-364; Ugody polsko-ukraińskie w XVII wieku. - С.48 - 63
[7] Переклад з латинської В.О. Андрушка за редакцією В.М. Нічик ("Слово". - 1993. - № 11 (78). - С. 1 - 4); *Гуржій О.* Українська козацька держава в другій половині XVII - XVIII ст..: кордони, населення, право. - К.,1996. - С.180 - 186
[8] Акты ЮЗР. - Т.VIII. - С.218 - 220; *Бантыш-Каменский Д.Н.* Источники малороссийской истории. - Ч.1. - С.209 - 212
[9] Універсали Івана Мазепи - С.66; *Борщак І.* Договір Карла XII і Мазепи // Стара Україна. - Львів. 1925. - № 1-2
[10] Літературна Україна. - 19 липня 1990 р. - С. 5

Список джерел та літератури

а) архівні джерела:

Архів головний актів давніх у Варшаві –
Ф."Архів Замойських", №№ 3028, 3031,3037, 3053, 3060, 3112;
Ф."Архів Публічний Потоцьких", №№ 47, 55, 133, 162;
Ф."Архів Дому Радзивіллів", Від. II, III, V;
Ф."Архів Коронний Варшавський", Від. "Козацькі справи", "Турецький відділ"

Архів Інституту історії України НАН України, Записки М. Голінського. - № 4184

Бібліотека Національного інституту ім. Осолінських у Вроцлаві, Відділ рукописів. - Од. зб. 245, 248, 250, 405, 406, 407, 408, 452, 876, 2288

Бібліотека Польської Академії Наук у Кракові, Відділ рукописів. - Од. зб. 363, 645, 967, 1081, 1855

Бібліотека Ягелонського університету у Кракові, Відділ рукописів. - Од. зб. 101, 1151

Бібліотека Польської Академії Наук у Курніку, Відділ рукописів. - Од. зб. 384, 387

Бібліотека університету Варшавського, Відділ рукописів. - Од. зб. 73, 91

Бібліотека Національна у Варшаві, Відділ мікрофільмів. - №№ 123, 1787, 6699, 21029, 22194, 32423, 44153

Державна публічна бібліотека ім. М. Салтикова-Щедріна в Санкт-Петербурзі, Відділ рукописів. - ФФ. 293, 523

Львівський обласний державний архів. - Ф.26

Музей Національний ім. Кн. Чарторийських у Кракові, Відділ рукописів. - Од. зб. 155, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 183, 184, 191, 194, 401, 419, 421, 422, 425, 430, 431, 493, 515, 524, 609, 616, 844, 866, 1168, 1949, 2109, 2112, 2676, 2679, 2699, 2715, 2728, 2765

Національна бібліотека України ім. В.Вернадського, Інститут рукописів. - Ф.II

Російський державний архів давніх актів у Москві. - ФФ. 68, 79, 89, 124, 210, 229

Центральний державний історичний архів України в Києві. - Ф. 2

б) опубліковані джерела, літописи, хроніки, мемуари:

Акты исторические, относящиеся к России, извлеченные из иностранных архивов и библиотек. - Т. - II. - Санкт-Петербург, 1842

Акты Московского государства, изданные императорский Академией наук под ред. Н. А. Попова. - Т. 1. - Санкт-Петербург, 1890; Т. II. - Санкт-Петербург, 1894; Т. III. - Санкт-Петербург, 1901

Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. - Т. II. - Санкт-Петербург, 1865; Т. III. - Санкт-Петербург, 1861; Т. IV. - Санкт-Петербург, 1863; Т. V. - Санкт-Петербург, 1867; Т. VI. - Санкт-Петербург, 1869; Т. VII. - Санкт-Петербург, 1872; Т. VIII. - Санкт-Петербург, 1875; Т. IX. - Санкт-Петербург, 1877; Т. X. - Санкт-Петербург, 1878; Т. XI. - Санкт-Петербург, 1879.; Т. XII. - Санкт-Петербург, 1882; Т. XIII. - Санкт-Петербург, 1884; Т. XV. - Санкт-Петербург, 1892

Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. - Т. 5. - Санкт-Петербург, 1853

Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, изданные при управлении Виленского учебного округа. - Т. VII. - Вильно, 1879

Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов. - Ч. 2. - Т. II. - К., 1888; Ч. 2. - Т. III. - К., 1910; Ч. 3. Т. I. - К., 1863; Ч. 3 - Т. II. - К., 1868; Ч. 3. - Т. IV. - К., 1914; Ч. 3. - Т. VI. - К., 1908; Ч. 6. - Т. III. - К., 1908; Ч. 7. - Т. - III. - К., 1905

Бантыш-Каменский Д.Н. Источники малороссийской истории. - Ч. 1. - Москва, 1858; Ч. 2. - Москва, 1859

Бантыш-Каменский Н.Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 год). - Ч. 1. - Москва, 1894; Ч. 3. - Москва, 1897

Бантыш-Каменский Н.Н. Переписка между Россией и Польшей по 1700 год. - Ч. 1-3. - Москва, 1862

Блашкович Й. Два турецких документа к истории Трансильвании // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. - Москва, 1974. - С.142 - 163

Богословский М.И. Петр I. Материалы для биографии. - Т. 4. - Москва, 1948

Борничень-Максим М. Турецкие документы о финансово-экономических обязательствах Молдавии и Валахии перед Османской империей во второй половине XVI в. // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. - Т. III. - Москва, 1974. - С. 237 - 259

Брехуненко В.А. Невідомі джерела до історії української державності кінця 50-х - середини 70-х рр. XVII ст. в польських архівосховищах та відділах рукописів наукових бібліотек // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. - Вип. 3 - К.; Черкаси, 1993. - С.99 - 103

Бростовский П.К. Дневник дороги на коммисию в Вильну 1656 г. с самого акта коммисии наскоро списанный // Сборник Муханова. - Санкт-Петербург, 1866. - С. 499 - 532

Величко С. Літопис. - Т. 1,2 - К, 1991

Война с Турцией 1711 года (Прутская операция): Материалы // Сборник

военно-исторических материалов. - Вып.12. - Санкт-Петербург, 1898

Воссоединение Украины с Россией. - Т. 1,2 - Москва, 1953; Т. 3. - Москва, 1954

Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. - Т. III. - Москва, 1974

Грабянка Г. Действия презельной от начала поляков крвавшой небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана запорожского. - К.,1854

Дневник генерала Патрика Гордона, веденный им во время его шведской и польской службы от 1655 до 1661 г. - Ч. II. (1661-1684 гг.) - Москва, 1892

Документи Богдана Хмельницького (1648-1657). - К., 1961

Документи Російських архівів з історії України. - Т.1: Документи до історії запорозького козацтва 1613 - 1620 рр. - Львів, 1998

Документы об освободительной войне украинского народа 1648 - 1654 гг. - К.,1965

Дополнения к актам историческим, собранные и изданные Археографической комиссиею. - Т. III. - Санкт-Петербург, 1848; Т. XI. - Санкт-Петербург, 1869; Т. XII. - Санкт-Петербург, 1872

Допрос Григора Герцика // Киевская старина. - 1883. - Т. III. - С.601 - 610

Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских козаков. - Т. 1. - Владимир, 1903

Жерела до історії України-Руси. - Т. XII. - Львів, 1911

З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи / Упор. В. Станіславський. - К., 1996

Історія України в документах і матеріалах. - Т. III. - К., 1941

Исторические связи народов СССР и Румынии в XV - начале XVIII в. Документы и материалы в 3-х томах. - Т. 3. - Москва, 1970

История Татарии в документах и материалах. - Москва,1937

Кириченко Н. Текст русско-молдавского договора 1711 г. и соответсвие его летописи И. Некулче // Вековая дружба. Сб. ст. - Кишинев, 1961. - С. 295 - 321

Книга посольская метрики Великого княжества Литовского (с 1545 по 1572 год). - Москва,1843

Ковальский Н.П. Источниковедение истории Украины XVI-XVII вв. - Ч. 4: Обзор основных отечественных собраний архивных источников. - Днепропетровск, 1979.

Ковальский Н.П., Мыцык Ю.А. Анализ архивных источников по истории Украины XVI-XVII вв. - Днепропетровск, 1984

Колодзейчик Д. Кам'янецький еялет: турецькі джерела до історії Поділля 1672-1699 рр. // Український археографічний щорічник. - Вип. 1. - Т. 4. - К., 1992. - С. 113 - 118

Крип'якевич І. Неопубліковані листи Богдана Хмельницького 1650-1657 рр. // ЗНТШ. - Т. 149. - Львів, 1928. - С.169 - 178

Листи Івана Мазепи. 1687-1691 р./ Упоряд. В. Станіславський. - Т. 1. - К., 2002

Літопис Самовидця. - К., 1971

Малорусские казаки между Россией и Польшей в 1659 году по взгляду на них серба Юрия Крижанича // Чтения в императорском обществе истории и

древностей Российских при Московском университете. - Кн. 3. - Ч. 5. - Москва, 1876. - С.117 - 120

Материалы для отечественной истории / Изд. М. Судиенко. - Т. 2. - К., 1885

Матеріали з Пруського таємного державного архіву в Берліні // Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик (1672-1742). Огляд його політичної діяльності. - Варшава, 1938. -С. 182 - 194

Матеріали з Стокгольмського державного архіву // Крупницький Б. Вказ.праця. - С.207 - 251

Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. - Вып. 1. - К., 1896

Мицик Ю. З документації гетьмана Петра Дорошенка // На пошану 80-річчя професора Теодора Мацьківа. Науковий збірник. - К., 1999. - С. 70 - 102

Мицик Ю. З документів українських гетьманів та полковників доби Руїни (за матеріалами польських архівосховищ) // Сіверянський літопис. - 1999. - № 3. - С. 20 - 21

Мицик Ю. З українського дипломатарія другої половини XVII століття // ЗНТШ. - Т. 223. - Львів, 1997. - С. 360 - 397

Мицик Ю. Нововиявлені документи з історії Національно-визвольної війни середини XVII ст. // Укр. істор. журнал. - 1998. - № 6. - С. 114 - 118

Мицик Ю.А. Джерела з польських архівосховищ до історії України другої половини XVII ст. // Український археографічний щорічник. - Вип. 1. - Т. 4. - К., 1992. - С. 72 - 93

Мицик Ю. "Пам'ять (1671)" - український полемічний твір // Український археографічний щорічник. Нова серія. - Вип. 5/6. - К., 2001. - С. 306 - 312

Мицик Ю.А. Дипломатичне листування Османської імперії як джерело до історії Визвольної війни українського народу середини XVII ст. // Международные отношения и государственные структуры в Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европе в IV - XVIII вв. - Запорожье,1993. - С.42 - 47

Мицик Ю.А. Перший український історико-політичний трактат // Укр. істор. журнал. - 1991. - № 5. - С. 129 - 138

Мыцык Ю.А. Анализ архивных источников по истории освободительной войны украинского народа 1648 - 1654 гг. - Днепропетровск, 1988

Мюллер Й.Й. Історична дисертація про козаків, яку представлено у приміщенні філософського факультету на публічний розгляд під головуванням месіра Готфріда Вайса з Торуні у Прусії. - Лейпціг, 1684. // Всесвіт. - 1988. - № 6. - С.120 - 139

Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. - Т. 1. - Санкт-Петербург, 1851; Т. 4. - Санкт-Петербург, 1856; Т. 6. - Санкт-Петербург, 1862; Т. 9. - Санкт-Петербург, 1868

Памятники, издаваемые Киевскою комиссиею для разбора древних актов. - Т. I - III. - К., 1898

Памятники, изданные временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. - Т. IV. - К., 1859

Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана, генерального писаря Филиппа Орлика, киевского воеводы Иосифа Потоцкого на латинском

и польском языках / Изд. О. Бодянского. - Москва, 1847

Петрушевич А. Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. - Т. 1. - Львов, 1874

Письма и бумаги Петра Великого. - Т. XI. - Вып. I. - Москва, 1964

Письма к государю императору Петру Великому от генерал-фельдмаршала графа Бориса Петровича Шереметева. - Ч.3. - Москва, 1778-1779

Письма преосвященного Лазаря Барановича с примечаниями. - Чернигов, 1865

Полное собрание законов Российской империи. - Собр. 1. - Т. 1. - Санкт-Петербург, 1830

Проезжая по Московии (Россия XVI - XVII веков глазами дипломатов). - Москва, 1991

Реестр делам Крымского двора от 1474 по 1779 год учиненный Бантыш-Каменским Н.Н. в 1808 г. - Симферополь, 1893

Сборник летописей относящихся к истории Южной и Западной Руси, изданные комиссиею для разбора древних актов. - К., 1888

Сборник статей и материлов по истории Юго-Западной России, изданный комиссией для разбора древних актов. - Вып. 2. - К., 1916

Селянський рух на Україні 1569 - 1647 рр. Збірник документів і матеріалів. - К., 1993

Станіславський В. "Статті" гетьмана Івана Самойловича щодо "Вічного миру" // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI - XVIII століть. - К.,2000. - С.348 - 385

Статейный список стольника Василия Тяпкина и дьяка Никиты Зотова посольства в Крым в 1680 г. для заключения Бахчисарайского договора. - Одесса, 1850

Туранли Ф.Г. Османський документ про дипломатичну діяльність гетьмана Петра Дорошенка // Український археографічний щорічник. Нова серія. - Вип. 5/6. - К., 2001. - С. 334 - 340

Угода та конституція Пилипа Орлика // Літературна Україна. - 12 липня 1990 р. - С.4 - 5

Універсали Богдана Хмельницького 1648 - 1657. - К., 1998

Універсали Івана Мазепи 1687-1700. - К.; Львів, 2002

Чухліб Т.В. Джерела до політичної історії Правобережної України останньої чверті XVII ст. в архівосховищах Польщі // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. - Вип. 5.- К.; Черкаси, 1995. - С.120 - 124

Чухліб Т.В. Документи про фінансування козацьких полків Річчю Посполитою та Ватиканом у 80 - 90-х роках XVII століття // Український археографічний щорічник. - Випуск 7. - К.; Нью-Йорк, 2002. - С. 340 - 355

Чухліб Т.В. Козацькі компути останньої чверті XVII ст. як джерело до вивчення політичної історії Правобережної України // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. - Вип. 4. - К.; Черкаси, 1994. - С.27 - 31

Шерер Н.-Б. Літопис Малоросії або коротка історія козаків-запорожців. - К.,1994

Acta Historica res gestas poloniae illustrantia ab anno 1507 usoue ad annum 1795. Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego / Zebr. Fr. Kluczycki. - Vol. 2. - Pars. 1. - Kraków, 1880; Vol. 1. - Pars. I, II. - Kraków, 1881.; Vol. 2. - Pars. 2. - Kraków, 1883

Chrapowicki J.A. Diariusz. Część pierwsza: lata 1656 - 1664 / Oprac. T. Wasilewski. - Warszawa, 1986; Część druga: lata 1665 - 1669 / Oprac. A. Rachuba i T. Wasilewski. - Warsяawa,1988

Collectanea z dziejopisów tureckich rzeczy do historii polskiej sluzących... przez J. J. Sękowskiego - T.II. - Warszawa, 1825

Diariusz kompanji w Wołoskiej ziemi 1686 r. królewicza Jakóba Sobieskiego / Chowaniec Cz. Wyprawa Sobieskiego do Mołdawii w 1686 r. // Przegląd Historycyno-Wojskowy. - T.IV. - Warszawa,1931

Diariusz Sejmu Walnego Warszawskiego 1701-1702 r. / Wyd. P. Smolarek. - Warszawa, 1962

Documente privitóre la istoria Romanilor. In 44 vol.- Vol. 2 - 3. - Bucuresci, 1900

Dyarusz prawdiwej relacyi praeclare gestorum woyska JKM ci i Rptey na kampanii w R. 1685 po wielu mieyseach, a ocobliwie w Wołoszech // Biblioteka starożytna pisarzy polskich. - T. V. - Warszawa, 1844

Dypłomaci w dawnych czasach. Relacje staropolskie z XVI - XVIII stulecia / Oprac. A. Przyboś i R. Zelewski. - Kraków, 1959

Dwa pamiętniki z XVII wieku Jana Gedrowskiego i Jana Fł. Drobysza Tuszynskiego / Wyd. A. Pryboś. - Wrocław, 1954

Grabowski A. Ojczysty spominki w pismach do dziejów dawnej Polski. - T. II. - Kraków, 1845

Grabowski A. Starozytności historyczne Polskie. - T. II. - Kraków, 1840

Historia panowania Jana Kazimierza z klimakterów Wespazyana Kochowskiego / Wyd. z rękopismu przez E. Raczynskiego. - T. 1-3. - Poznań, 1859

Jan Sobieski: listy do Marysieńki / Oprac. L. Kukulski. - Warszawa, 1973

Kara Mustafa pod Wiedniem. Zródła muzulmańskie do dziejów wyprawy wiedeńskiej 1683 roku / Oprac. Z. Abrahamowicz. - Kraków, 1973

Katałog dokumentów tureckich. Dokumenty do dziejów Polski i krajów ościennych w latach 1455-1672 / Oprac. Z. Abrahamowicz. - Cz. 1. - Warszawa, 1959

Kazimiera M. Listy Jana Sobieskiego. - Warszawa, 1966

Latopisiec albo Kronieczka Joachima Jerlicza. - T.1-2. - Warszawa, 1853

Listy do Maryceńki. - T. 2. - Warszawa, 1973

Listy Jana Sobieskiego do żony Maryi Kazimiery wras z listami tej królewskiej rodzini i innych znakomitych osob.../ Uporz. A. Z. Helsel - Kraków, 1860

Listy Stanislawa Zółkiewskiego Kanclera Koronnego i hetmana 1584-1620 / Wyd. Jan Tadeusz Lubomirski. - Kraków, 1868

Listy z czasów Jana III i Augusta II. - Kraków, 1870

Maria Kazimiera d'Arguien la Grande. Listy do Jana Sobieskiego. - Warszawa, 1966

Memories du chevalier de Beaujeu. // Pamiętniki do czasów Jana III. - T. I. - Kraków, 1883

Michałowski J. Księga pamiętnicza. - Kraków, 1864.

Monumenta Ucrainae Historica. - T.IV (1671 - 1701) / Зібр. А. Шептицький. - Рим,1967

Niemcewicz J. Zbior pamiętnikow historycznych o dawnei Polscze. - T. 5. - Puława, 1830

Noova, vera e distinta relatione della victoria Ziportata clall'armi imperialli contro i Turchie del principe Cosacco contro i Tartari. - Modena, Eredi Soliani, 1698 - 2.X // Biblioteka Narodowa, Dział starodruków. - N. 44153

Nuova, edistinta Relatione-Napoli, 1684. - 29. II // Ibid. - № 314685

Otwinowski E. Dzieje Polski pod panowaniem Augusta II od roku 1696 - 1728. - Kraków, 1849

Pamiętnie wprowadzenie wojska z cieśni Bukowienskiey... J. W pana St. Jabłonowskiego. - Zamośc, 1745

Pamiętnik dziejów polskich / Zebr. S. Barącz. - Lwów, 1855

Pamiętniki do panowania Zygmunta III, Władysława IV, Jana Kazimierza / Wyd. K. Wójcicki. - T. II. - Warsawa, 1846

Pamiętniki do historyi zycia i czynów Jana III Sobieskiego przez Filipa Duponta / Wyd. J. Janicki. - Warszawa,1885

Pamiętniki Jana Chryzostoma z Goslawic Paska. - Lwów, 1923

Pamiętniki St. Zygmunta Druszkiewica stolnika Puławskiego // Dziennik Literacki. - Lwów, 1856. - № 70-73

Pisma polityczne z czasów panowania Jana Kazimierza Wazy 1648 - 1668. - T. 1: 1648 - 1660. - Wrocław, 1989

Pisma St. Żółkiewskiego. - Lwów, 1861

Przyczynki do wojny 1676 r. // Przegląd Historyczno-Wojskowy. - T. II. - Cz. 2. - C.123 - 147

Relacye nuncyszów apostolskich w Polsze od roku 1548 do 1690. - T. 1. - Berlin-Poznań, 1864

Sarnecki K. Pamiętniki z czasów Jana Sobieskiego. Diariusz i relacje z lat 1691 - 1696 / Wyd. J. Woliński - Wrocław, 1958

Starozytnosci Historyczne Polski. - T. 2. - Kraków, 1840

Tag-Register von dem Ffeld-Zug welchen die politische Armee unter dem Commando dess Ober-Feld Herrn und Reichsmarscalks, Herrn Johannis Sobieski durch Podolien an die Ukraina...anno 1671 // Archiwum komisyi historyczney. - T. 1. - Kraków, 1878. - C. 210 - 261

Teka Gabryela Junoszy Podoskiego. - T. 1. - Poznań, 1854

Theatrum europeum. - T. XII. - Frankfurt am Main, 1707

Theiner A. Monuments historigues de Russie. - Rzym, 1859

Theiner A. Vetera monumenta Poloniae et Lituaniae. - Vol. III. - Romae, 1863

Traktaty między mocarstwami europeyskiemi od roku 1648. - T. 1. - Warszawa, 1773

Traktaty polsko-austriackie z drugie połowy XVII wieku / Oprac. Zb.Wójcik. - Warszawa, 1985

Turkische, tatarische und persische Urkunden im Schwedischen Raichsarchiv / Vers. von K.V. Zettersteen. - Uppsala, 1945

Ugody polsko-ukraińskie w XVII wieku. - Kraków, 2002

Volumina legum. Przedzuk zbioru praw staraniem XX pijarów. -T.III. - Petersburg, 1859; T. IV. - Petersburg, 1859; T. V. - Petersburg, 1860; T. VI. - Petersburg, 1860

Wimmer J. Materiały do zaganienia, organizacji i leczebnosci armii koronney w ll. 1690-1696 // Studia i materiały do historii wojskowosci Polskiey. - T. IX. - Cz.I. - Warszawa, 1963. - C.215 - 234

Woliński J. Materiały do rokowań polsko-tureckich r.1676 // Przegląd Historyczny. - 1930-1931. - № 29. - C.361 - 385

Woliński J. Materiały do dziejów wojny polsko-tureckiej 1672-1676 // SMHW. - T.X. - Cz.1. - Warszawa,1964. - S.229 - 267; T.XII. - Cz.2. - Warszawa,1966. - S.274 - 320; T.XIII. - Cz.1. - S.220 - 269, Cz.2. - Warszawa,1967. - S. 184 - 238; T.XV. - Cz.1. - Warszawa,1969. - S.271 - 296; T. XVI. - Cz. 1. - Warszawa, 1970. - C.250 - 281

Woliński J. Wojna polsko-turecka w swietle relacji rezydentów austriackich w Turcji // SMHW - T. VII. - Cz. 2. - C.214 - 241

Wypisy zródłowe do historii polskiey sztuki wojennej. - Zesz.6. - Warszawa, 1954

Z sidzyllatów Rumelijskich epoki wyprawy wiedenskiej. Akta tureckie / Zebr. J. Grzegorzewski. - Lwów, 1912

Załuski A. Epistolae historicum-familiarium. - T. 1-2. - Brunsbergs, 1711

Zawadzki K. Gazety ułotne polskie i polski dotyczące XVI-XVIII wieku. - T.1. - Wrocław,1977; T. 2. - Wrocław, 1984; T. 3. - Wrocław, 1990

Zawisza K. Pamiętniki. - Warszawa, 1862

Zbior pamietników do dziejów polskich / Wyd. W. S. Bral-Rlater. - Warszawa, 1858. - T. 2

Zródła do dziejów Polskich. - T. 1-2. - Wilno, 1845

Zródła do poselstwa Jana Gnińskiego wojewody chełmińskiego do Turcyi w latach 1677-1678 / Wyd. F.Pułaski. - Warszawa, 1907

в) монографії, дисертації, збірники, статті, реферати:

Андриевский А. Русские конфиденты в Турции и Крыму в 1765-1768 гг. - К., 1894

Андрусяк М. До історії боротьби між П. Дорошенком та П. Суховієм в 1668-1669 рр. // Записки наукового товариства ім.. Шевченка. Т.150. - Львів, 1929. - С.197 - 215

Андрусяк М. До історії правобічних козаків у 1688 - 1689 рр. // ЗНТШ. - Т. 100. - Львів, 1930. - С.232 - 274

Андрусяк М. Зв'язки Мазепи з Станіславом Лещинським і Карлом XII // ЗНТШ. - Т. 152. - Львів, 1933.- С. 35 - 61

Андрусяк М. Мазепа і Правобережжя. - Львів, 1938

Антонович В.Б. Содержание актов о козаках на правой стороне Днепра (1679-1716) // Архив ЮЗР. - Ч. 3. - Т. II. - К., 1868. - С. 1 - 197

Антонович В.Б., Бец В.А. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах. - К., 1883

Апанович О.М. Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії у 50-70-х роках XVII ст. - К., 1961

Апанович О.М. Українсько-російський договір 1654 р. Міфи і реальність. - К.,1994

Артамонов В.А. Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы

(1709-1714). - Москва, 1990

Бабушкина Т.К. Крымско-турецкий вопрос во внешней политике России в 80-е гг. XVII гг. Автореферат... канд. ист. наук.- Москва,1947

Бабушкина Т.К. Международное значение крымских походов 1687 и 1689 гг. // Исторические записки. - Москва, 1950. - №33. - С.158 - 172

Балабушевич Т.А. Територіальні межі правобережних полків (друга половина XVII - початок XVIII ст.) // Проблеми історичної географії України. Зб. наук. праць. - К., 1991. - С. 23 - 32

Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. - К., 1993

Баран О. Козаки в Тридцятилітній війні // На службі Кліо. Зб. наук. праць на пошану Любомира Романа Винара, з нагоди 50-річчя його наукової діяльності. - К.; Нью-Йорк, 2000. - С. 170 - 175

Баранович А.И. Опустошение и восстановление Правобережной Украины // История СССР. - 1960. - № 5. - С. 148 - 158

Барг М.А. Великая английская революция в портретах ее деятелей. - Москва, 1991

Бардах.Ю., Леснодорский Б., Пиетрчак М. История государства и права Польши. - Москва, 1980

Беляшевский Н. Расходы Речи Посполитой на казацких послов // Киевская старина. - 1897. - №6. - С.85 - 96

Білер Г., Дмитрієв А. Вестфальський мир 1648 року. - К.,1996

Блок Марк. Феодальне суспільство. - К.,2002

Блюш Ф. Людовик XIV. - Москва, 1998

Борисенко В. Дем'ян Многогрішний // Володарі гетьманської булави: історичні портрети. - К.,1994. - С. 331 - 346

Борщак І. Orlikiana // Хліборобська Україна. - Відень, 1922. - Ч.4. - С.366 - 367

Брехуненко В. Стосунки українського козацтва з Доном у XVI - середині XVII ст. - К., 1998

Брехуненко В. Взаємини козацьких спільнот Східної Європи в XVI - середині XVII ст. Автореферат... докт. істор. наук. - К., 2000

Бутич І. До історії українсько-трансільванських взаємин (1648-1656) // Архіви України. - 1966. - № 3 - С. 62 - 71

Василенко М.П. Територія України XVII віку // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія. - К., 1927. - С. 112 - 132

Василенко Н.П. Конституция Филипа Орлика // Ученые записки института РАН НИОН. - Т. IV. - Москва, 1926. - С.153 - 171

Величенко С. Володарі і козаки: замітки до проблеми історичної легітимності і тяглості в українській історіографії XVII-XVIII ст. // Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей. - Т. 1. - К., 1993. - С. 117 - 121

Верба І.В. До питання про гетьманів України другої половини XVII ст. // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. Матеріали міжнародної наукової конференції. - Вип. 3. - К., 1993. - С. 105 - 110

Верба І.В. Ідея спадковості влади в Українській козацькій державі (друга половина XVII-XVIII ст.) // Українська козацька держава: витоки та шляхи

історичного розвитку. - Вип.1. - К., 1991. - С.79 - 84

Винар Л. Силуети епох. Дмитро Вишневецький, Михайло Грушевський. Історичні розвідки. - Дрогобич, 1992

Винар Л. Дипломатична місія Олександра Комуловича в Україну 1594 року // Записки чину святого Василія Великого. - 1963. - № 10. - С. 42 - 61

Владимирський-Буданов М. О взаимоотношениях Богдана Хмельницкого с Швецией в 1655 - 1657 гг. // Доба Богдана Хмельницького. Зб. наук. праць. - К.,1995. - С.253 - 264

Власова А.В. Молдавско-польские политические связи в последней четверти XVII - начале XVIII в. - Кишинев, 1980

Власова А.В. Два направления внешней политики Молдавии и их преломление в ее взаимоотношениях с Польшей в 80-90-е гг. и в XVII в. // Россия, Польша и Причерноморье в XV - XVIII вв. - Москва, 1979. - С.332 - 343

Власова А.В. Взгляды Дмитрия Кантемира на развитие молдавско-османских политико-правовых отношений в XV - начале XVIII в. // Социально-экономическая и политическая история Молдавии периода феодализма. - Кишинев, 1988. - С. 110 - 111

Возгрин В.Е. Россия и европейские страны в годы Северной войны. - Ленинград,1986

Возгрин В.Е. Исторические судьбы крымских татар. - Москва,1992

Вознесенский Н. Очерки Трансильвании. - Санкт-Петербург, 1849

Волк-Карачевский В. Борьба Польши с казачеством во второй половине XVII - начале XVIII с. - К., 1899

Володарі гетьманської булави: історичні портрети. - К., 1994

Востоков А. Посольство Шакловитого к Мазепе в 1688 г. // Киевская старина. - 1890. - №5. - С.199 - 226

Газін В.В. Гетьманство Павла Тетері: спроба подолання суспільно-політичної кризи в Українській державі (1663 - 1665 рр.). Дисертація ... канд. істор. наук. - К.,2001

Галактионов И.В. Из истории русско-польского сближения в 50-60-х годах XVII века (Андрусовское перемирие 1667 г.). - Саратов,1960

Галактионов И.В. Россия и Польша перед лицом турецко-татарской агрессии в 1667 г. // Россия, Польша и Причерноморье в XV - XVIII вв. - Москва,1979. - С.382 - 389

Галактионов И.В. Украина в дипломатических планах России, Польши, Крыма и Турции в конце 60-х гг. XVII в. // Славянский сборник. - Вып.3. - Саратов, 1985. - С.41 - 59

Галактионов И., Чистякова Е. А.Л. Ордин-Нащокин русский дипломат XVII в. - Москва, 1961

Галенко О. Дві статті з історії українсько-турецьких відносин із ненадрукованого збірника 1930-х рр. "Україна і Схід"// Східний світ. - 1997. - №1-2. - С. 189 - 194

Галенко О. Дипломатія Кримського ханства (середина XV - 1783) // Нариси з історії дипломатії України. - К., 2001. - С. 208 - 263

Галенко О. Коментар: Про османську титулатуру українських гетьманів // Східний світ. - 1997. - №1-2. - С. 216 - 221

Гарасимчук В. Смерть Івана Виговського // Ювілейний збірник на пошану академіка М. С. Грушевського. - Ч.1. - К., 1928. - С. 205 - 216

Гасратян М.А., Орешкова С.Ф., Петросян Ю.А. Очерки истории Турции. - Москва, 1983

Георгиевский Г. Мазепа и Меньшиков. Новые материалы // Исторический журнал. - 1940. - № 12 - С.68 - 81

Геровский Ю. Польша среди европейских государств (XVI-XVIII вв.) // Вопросы истории. - 1977. - № 12. - С. 135 - 147.

Гой П. Дипломатичні стосунки України з Московщиною 1648-1651. - Львів, 1996

Голобуцкий В. А. Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648 - 1654 гг. - К., 1962

Гонца Г.В. Изменение тактики внешнеполитического курса Молдавского государства в последних десятилетиях XV- начале XVI в. // Социально-экономическая и политическая история Юго-Восточной Европы (до середины XIX в.) - Кишинев, 1980. - С. 87 - 109

Горобець В.М. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII - першої чверті XVIII ст. - К., 1995

Горобець В. Гадяцька угода 1658 р. в контексті міжнародних відносин // Київська старовина. - 1999. - №1. - С. 46 - 60

Горобець В. Зовнішня політика Української держави другої половини 1650-х років у контексті геополітичного розвитку Центрально-Східної Європи // Четвертий міжнародний конгрес україністів. Історія. - Част.1. - Одеса; Київ; Львів, 1999. - С.181 - 188

Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою. 1654-1665. - К., 2001

Горобець В. Переяславсько-московський договір 1654 р. причини і наслідки історіографічної традиції та історичні реалії // Українсько-російський договір 1654 р.: нові підходи до історії міждержавних стосунків. - К., 1995. - С. 14 - 27

Горобець В. Між Кам'янцем та Озерною: українська зовнішня політика другої половини 1655 р. в контексті геополітичних перегрупувань у Центрально-Східній Європі // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI-XVIII століть. - К., 2000. - С.245 - 271

Горобець В., Чухліб Т. Історія української "Руїни" очима російського історика (рецензія на монографію: Яковлєвої Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII ст. Причини і початок Руїни) // Наукові записки. - Т.14. - К., 2000. - С. 118 - 123;

Греков И.Б. Вечный мир 1686 года: Автореферат... канд. ист. наук. - Москва, 1950

Греков И.Б. Из истории совместной борьбы Украины и России за осуществление решений Переяславской Рады (1657-1659 гг.) // Воссоединение Украины с Россией 1654-1954. Сб. статей. - Москва, 1954. - С. 307 - 356

Греков И.Б. Османская империя и страны Центральной и Восточной Европы в 50-70-е гг. XV в. // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XV-XVI вв. - Москва, 1984. - С. 60 - 79

Грушевський М.С. Історія України Руси.- Т.VI,VII,VIII. - К., 1995; Т.IX. -

К.,1997; Т.Х. - К.,1998; Т.ХІ. - К.,2000

Грушевський М.С. З приводу листування Б. Хмельницького з Оттоманською Портою // Україна. - 1930. - Кн.42. - С.3 - 7

Грушевский М.С. Очерк истории украинского народа. - К., 1990

Гурбик А.О. Українська армія у війні коаліційних сил проти Речі Посполитої (1656-1657 рр.) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. - Вип..7. - К.,2000. - С.69 - 78

Гурбик А.О. Україна в умовах Раднотської системи: похід української армії на Краків (1657 р.) // Україна і Польща - стратегічне партнерство на зламі тисячоліть. - Част.І. - К.,2001. - С.34 - 47

Гуржій О.І. Українська козацька держава в другій половині XVII ст.: територіальні межі та населення. - К., 1992

Гуржій О.І. Українська козацька держава в другій половині XVII-XVIII ст.: кордони, населення, право. - К., 1996

Гуржій О.І. Гетьман Іван Скоропадський. - К., 1998

Гуржій О.І., Чухліб Т.В. Гетьманська Україна - К., 1999

Гуржій О.І, Чухліб Т.В. Новий погляд на політичну історію України періоду Національної революції XVII століття. (Рецензія на монографію В. Горобця "Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654-1665" - К., 2001) // Історія України. - №2. - 2002 - С. 7 - 8

Гусарова Т.П. Международная обстановка в Центральной и Юго-Восточной Европе на заключительном етапе войны. Установление Вестфальского мира // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. - Часть. 1. - Москва, 1998 - С. 128 - 156

Дашкевич Я. Гетьманська Україна: Полки. Полковники. Сотні. Лівобережжя // Пам'ятки України. - 1990. - № 2. - С. 11 - 13

Дашкевич Я. Клан Хмельницького - легенда чи дійсність // Україна в минулому. - К.; Львів. - Вип. 2. - С.78 - 92

Дашкевич В. Павло Тетеря // Володарі гетьманської булави. - К., 1995. - С.253 - 284

Дашкевич Я. Полково-сотенний лад XVII - XVIII ст. на Україні – штучна "біла пляма" // Пам'ятки України. - 1990. - № 1. - С.6 - 8.

Дашкевич Я. Україна і Туреччина: дослідження взаємовідносин XV - XVIII ст.// Проблеми української історичної медієвістики. - К., 1990. - С.35 -42

Дашкевич Я. Шляхи подолання упереджень (перешкоди нормалізації польсько-українських стосунків) // Польсько-українські студії. - Вип. 1. - К., 1993. - С. 23 - 27

Дашкевич Я. Большая граница Украины // Этнополитические зоны в европейской части СССР. - Москва,1989. - С.7 - 21

Дашкевич-Горбацький В. Про походження Остапа Дашковича // За державність. - Каліш,1935. - Зб. 5. - С. 197 - 201

Дворнік Френсіс. Слов'яни в європейській історії та цивілізації // Історія України. - 2002. - № 8. - С. 9

Димитров С., Манчєв К. История на балканските народи XV-XIX вв. - София, 1971

Доба Богдана Хмельницького (до 400-річчя від дня народження Великого

гетьмана). Зб. наук. праць. - К., 1995

Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї. - К., 1991

Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя та політичної діяльності. - Нью-Йорк, 1985

Дорошенко Д. Нарис історії України. - Львів, 1991

Дорошенко Д. Степан Опара, невдалий гетьман Правобережної України // Праці українського історично-філологічного товариства в Празі. - Т. II. - Прага, 1939. - С. 30 -41

Дорошенко Д. Початок гетьманування П. Дорошенка (1665-1666) // Праці українського історично-філологічного товариства в Празі. - Т. - Прага, 1942. - С.17 - 35

Дубровський В. Богдан Хмельницький і Туреччина // Український історик. - Нью-Йорк,1975. - №3-4. - С.23 - 27

Дубровський В. Про вивчення взаємин України з Туреччиною у другій половині XVII ст. // Східний Світ. - №5. - 1928. - С. 54 - 72

Дубровський В. Посольство гетьмана Івана Мазепи до Туреччини та Криму 1699 - 1700 pp. // Східний світ. - № 1-2. - 1997. - С. 195 - 202

Дюби Жорж. Развитие исторических исследований во Франции после 1950 года // Одиссей. Человек в истории. Культурно-антропологическая история сегодня. - Москва, 1991. - С.48 - 59

Дядиченко В.А. Семен Палій. - Саратов, 1942

Дядиченко В.А. З історії боротьби правобережного козацтва проти шляхетської Польщі (1690-1699) // Наукові записки Інституту історії і археології АН УРСР. - Кн. 2. - К., 1946. - С. 166-178.

Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII - початку XVIII ст. - К., 1959

Дьяконов М. Очерки общественного и государственного строя Древней Руси. - Санкт-Петербург, 1912.

Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии в XVII в. - Москва, 1899

Эйнгорн В.О. Сношения Малороссийского духовенства с Московским правительством в царствование Алексея Михайловича. - Москва, 1899

Єнсен А. Орлик у Швеції // ЗНТШ. - Т. 92. - Львів, 1908;- С. 140 - 209

Єрмоленко О.Ф. Відносини України з Молдавією в період Визвольної війни українського нарроду // Наукові записки Інституту історії АН України. - Вип. 4. - К., 1952. - С.35 - 62

Еремия И.А. Молдавско-русские политические связи во второй половине XVII века. Дисертация... канд. истор. наук. - Кишинев, 1987.

Ермоленко А.Ф. Украинско-молдавские отношения в годы Освободительной войны украинского народа (1648-1654) // Воссоединение Украины с Россией. Сборник статей. - Москва, 1954. - С. 221 -241

Ефименко А. Очерки истории Правобережной Украины. - К., 1895

Жак Ле Гофф. Цивилизация средневекового Запада. - Москва, 1992

Железнякова А. Босния под Османской властью в XV-XVII вв. // Османская империя: государственная власть и социально-политическая структура. - Москва, 1990. - С.71 - 105

Заборовский Л. В. Крымский вопрос во внешней политике России и Речи

Посполитой в 40-х - середине 50-х годов XVII века // Россия, Польша и Причерноморье в XV - XVIII в. - Москва,1979

Заборовский Л.В. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в. - Москва, 1981

Заборовский Л.В. Порта, Крымское ханство, государства Центральной и Восточной Европы в 1648-1654 гг.// Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. - Часть. 1. - Москва, 1998 - С. 190 - 225

Замысловский Е.С. Сношения России с Польшей в царствование Федора Алексеевича. - Санкт-Петербург, 1888

Заставний Ф.Д. Географія України. - Львів, 1994

Заруба В.Н. Украинское козацкое войско в борьбе с турецко-татарской агрессией (последняя четверть XVII в.) - Харьков, 1993

Зашкільняк Л. Історична думка в країнах Центрально-Східної Європи у 50 - 60-х роках XX ст. // Центральна і Східна Європа в XV - XVIII століттях: питання соціально-економічної та політичної історії. - Львів,1998. - С.235 - 242

Іваницький С. Переяславський договір з 1654 р.: Правна якість заложеного цим договором відношення сторін. - Нью-Йорк, 1954

Іналджик Г. Османська імперія. Класична доба 1300-1600. - К., 1998

Іналджик Г. Боротьба за Східно-Європейську імперію, 1400-1700 рр. Кримський ханат, Османи та піднесення Російської імперії // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). - Вип..2. - К.,2002. - С.119 - 135

Історична наука: термінологічний і понятійний довідник. - К., 2002

Історія Центрально-Східної Європи. - Львів, 1996

Історія Української РСР: В 8 т. - Т. 2. - К., 1979

История внешней политики России. Конец XV - XVII век (от свержения Ордынского ига до Северной войны). - Москва,1999

История дипломатии. - Т. 1. - Москва, 1959

История Европы. - Т. 3: От Средневековья к Новому времени (конец XV - первая половина XVII в.) - Москва, 1993

История Европы. - Т. 4: Европа Нового времени (XVII-XVIII века) - Москва, 1994

История Болгарии. - Т.1. - Москва,1954

История Венгрии. - Т.1. - Москва,1971

История Польши: В 3 т. - Т.1. - Москва, 1953

История Чехии. - Москва, 1947

История Югославии. - Т.1. - Москва,1963.

Каманин И. Договоры Богдана Хмельницкого с Польшей, Швецией и Россией // Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. - Вып. 2. - К., 1916. - С. 93 - 108

Каминьский А. Первые годы польско-русского союза 1704-1709 гг. (В связи с работами В. Конопчиньского и Ю. Фельдмана) // Международные отношения в Центральной и Восточнеой Европе. - Москва, 1966. - С.213 - 223

Кантемир Д. Описание Молдавии. - Кишинев, 1973

Капелюшний В.П. Конституція Пилипа Орлика в українській історіографії

// Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвиту. - Вип. 3. - К., 1993. - С.127 - 130

Карлсон Оса. Карл XII. - Трелеборг, 2002

Книш З. Історія української політичної думки до кінця XVIII століття. - Париж,1952

Ковальский Ян Веруш. Папы и папство. - Москва, 1991

Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760-1830. - К., 1996

Компан О.М. Міста України в другій половині XVII ст. - К.,1967

Копреева Т.Н. Русско-польские отношения во второй половине XVII века (от Андрусовского перемирия 1667 до "Вечного мира" 1686 г.): Автореферат... канд. ист. наук. - Ленинград, 1952

Копреева Т.Н. Неизвестная записка А.Л. Ордина-Нащокина о русско-польских отношениях второй половины XVII века // Проблемы источниковедения. - Т. 9. - Москва, 1961. - С. 195 - 220

Кордуба М. Між Замостям і Зборовом (Сторінка зносин Семигороду з Україною і Польщею) // ЗНТШ. - Т. 133. - Львів, 1992. - С.146 - 161

Королюк В.Д. Избрание Августа II на польский престол и русская дипломатия // Ученые записки института славяноведения. - Т. 3. - Москва, 1951. - С. 176 - 219

Королюк В.Д. К вопросу о посольстве в Москву от запорожского гетмана Петра Сагайдачного в 1620 г. // Славянский архив. Сб. ст. и материалов. - Москва, 1956. - С. 34 - 38

Королюк В.Д. Речь Посполитая и подготовка Северной войны // УЗИС. - Т. 4. - Москва, 1951. - С. 190 - 236.

Королюк В.Д. Речь Посполитая и начало Северной войны // УЗИС. - Т. 5. - Москва, 1952. - С. 256 - 289.

Королюк В.Д. Русская дипломатия и подгтовка вступления Речи Посполитой в Северную войну // УЗИС.- № 7. - Москва, 1954. - С.211 - 247

Костомаров М.І. Наступники Богдана Хмельницького // Галерея портретів. - К., 1993. - С.163 - 190

Костомаров Н.И. Мазепа и мазепинцы. - Санкт-Петербург, 1885

Костомаров Н.И. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования. - Кн. 6. - Т. 15: Руина. Гетманство Брюховецкого, Многогрешного и Самойловича. - Санкт-Петербург, 1905; Кн. 6. - Т. 16: Мазепа и Мазепинцы. - Санкт-Петербург, 1905

Котляр М.Ф., Смолій В.А. Історія в життєписах. - К., 1994

Кравець М.М. Ульріх фон Вердум про агресію польсько-шляхетського війська на Брацлавщину // Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродженняю Наук. збірник. - Хмельницький, 1995. - С.143 - 169

Кравцов Д. Гетьман Мазепа в українській історіографії XIX в. // Записки історико-філологічного відділу Української академії наук. - 1925. - Т. VI. - С.234 - 246

Крикун Н.Г. Административно-териториальное устройство Правобережной Украины в XV-XVIII вв. Границы воеводств в свете источников. - Вып.1. - К., 1992

Крикун М.Г. Границі і повітовий поділ Брацлавського воєводства в XVI-XVIII ст. // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. - Вип. 8. - К., 1982. - С. 88 - 96

Крикун М. З історії української козацької старшини другої половини XVII століття. Полковник Остап Гоголь // ЗНТШ. - Т. 233. - Львів, 1997. - С. 398 - 443

Крикун М. Згін населення з Правобережної України в Лівобережну 1711-1712 років // Україна модерна. - 1996. - № 1. - С. 37 - 88

Крикун М. Інструкції послам Війська Запорозького на елекційний та коронаційний сейми 1669 року // Центральна і Східна Європа в XV - XVIII століттях: питання соціально-економічної та політичної історії. - Львів,1998. - С.189 - 214

Крикун М. Інструкція Послам Війська Запорозького на варшавський сейм 1666 р. і відповідь Яна Казимира на неї // Україна Модерна. - № 2-3. - Львів, 1999. - С.311 - 349

Крикун М. Корсунська козацька рада 1669 року // ЗНТШ. - Т.238. - Львів,1999. - С.117 - 148

Крикун М.Г. Матеріали розмежувань Речі Посполитої з Турецькою імперією на українських землях 1680 і 1703 років // Проблеми слав'янознавства. - Вип. 44. - 1991. - С. 3 - 15

Крип'якевич І. Данило Олівеберг де Грекані дипломат часів Хмельниччини // Доба Богдана Хмельницького (до 400-річчя від дня народження Великого гетьмана). Зб. наук. праць. - К., 1995. - С. 235 - 242

Крип'якевич І. Історія України. - Львів, 1990

Крип'якевич І. Козачизна в політичних комбінаціях 1620 - 1630 рр. // ЗНТШ. - Т. 117/118. - Львів, 1914.. - С. 65 - 106

Крип'якевич І. Остафій Астаматій (Остаматенко), український посол в Туреччині 1670-их рр. // Україна. - 1928. - Кн..IV. - С. 5 -12

Крип'якевич І. Під протекцією курфюрста. До історії політики П. Дорошенка // ЗНТШ. - Т. 117. - Львів, 1914. - С. 127 - 129

Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. - Львів, 1990

Крип'якевич І.П. Студії над державою Богдана Хмельницького (III. Державні межі. IV. Дороги) // ЗНТШ. - Т. 144/145. - Львів, 1926. - С. 109 - 140.

Крупницький Б. Гетьман Іван Мазепа та його доба. - К., 2001

Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик (1672-1742). Огляд його політичної діяльності. - Варшава, 1938

Крупницький Б. З історії Правобережжя 1683-1688 рр. // Праці історико-філологічного товариства в Празі. - Вип. 4. - Прага, 1942. - С.1 - 32.

Крыжановская В.В. Влияние антифеодальной борьбы крестьянства (конец XVI - 60-е гг. XVIII в.) на внутреннюю политику Речи Посполитой: Автореферат... канд. ист. наук. - К., 1975

Кубійович В. Географія України і суміжних земель. - Краків;Львів, 1943

Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. - Чернігів, 1996

Леп'явко С. Формування молдавського напряму військової політики українського козацтва // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку - Вип. 7. - К., 2000. - С. 79 - 89

Липинський В. - Твори. - Т. 2. - Філадельфія, 1980; Т. 3. - Філадельфія, 1980

Липинський В. Україна на переломі 1657-1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII ст. - Філадельфія, 1991

Люблинская А.Д. Государство эпохи Возрождения в Западной Европе // Типология и периодизация культуры Возрождения. - Москва, 1978. - С. 7 - 15

Максимович М.А. Собрание сочинений. - Т. 1. - К., 1876; Т. 2. - К., 1877

Маркина В.А. Крестьяне Правобережной Украины: конец XVII - 60-е годы XVIII ст. - К., 1971

Маркіна В.А., Крижанівська В.В. Економічні наслідки антифеодальної та національно-визвольної боротьби на Правобережній Україні в кінці XVII - 60-х роках XVIII ст. // Науково-методичні праці з історії СРСР. Зб. статей. - Вип. 1. - К., 1991. - С. 4 - 17

Маркина В.А., Крыжановская В.В. Крестьяне Правобережной Украины в борьбе за землю и волю (вторая половина XVII-XVIII в.) // Вопросы истории. - 1992. - С. 156 -160

Маркевич Н.А. История Малороссии. - Т. 2. - Москва, 1842

Марочкін В.П. Антифеодальний і визвольний рух на Україні в першій чверті XVII ст.. - К., 1989

Марченко М.І. Боротьба Росії і Польщі за Україну (1654-1664 рр.). - К., 1941

Масенко Л.Т. Невідома сторінка з біографії С. Палія (битва з татарами 1693 р.) // Укр. істор. журнал. - 1990. - № 9. - С. 106 - 108.

Матях В. "Шведська карта" у політичних комбінаціях Богдана Хмельницького (з приводу неопублікованих праць І. П. Крип'якевича та М. Ф. Владимирського-Буданова) // Доба Богдана Хмельницького (до 400-річчя від дня народження Великого гетьмана). Зб. наук. праць. - К.,1995. - С.235 - 242

Махатка О. Взаимоотношения России, Австрии и Польши в связи с антитурецкой войной в 1683 - 1699 гг.: Дисертация... канд. ист. наук. - Ленинград, 1958

Мацьків Т. Англійський текст Зборівського договору // Український історик. - Нью-Йорк; Мюнхен, 1970. - Ч. 1-3. - С. 120 - 121

Медведев И.П. Идея общественного договора в эпоху Ренесанса и ее античные корни // Античное наследие в культуре Возрождения. - Москва, 1984. - С.136 - 140

Международные отношения в Центральной и Восточной Европе. - Москва,1966

Международные отношения и государственные структуры в Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европе в IV - XVIII вв. - Запорожье,1993

Мельник Л.Г. Конституція 1710 р. Пилипа Орлика // Вісник Київського університету. Історико-філологічні науки. - Вип. 2. - К., 1991. - С.3 - 23

Мицик Ю. Політичні концепції Богдана Хмельницького // Доба Богдана Хмельницького. - К., 1995. - С. 25 - 39

Мицик Ю. Сучасна історіографія Національно-визвольної війни середини XVII ст. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. - Вип. 7. - К., 2000. - С.263 - 268

Мицик Ю. Юрій Хмельницький // Володарі гетьманської булави: історичні

портрети. - К.,1994. - С.237 - 252.

Млиновецький Р. Гетьман Мазепа в світлі фактів і дзеркалі історії. - Торонто, 1976

Мохов Н.А. Молдавия эпохи феодализма. - Кишинев, 1964

Мохов Н.А. Очерки истории молдавско-русско-украинских связей. - Кишинев, 1961

Мохов Н.А. Зарождение економических, политических и культурных связей молдавского народа с русским и украинским народами (XV-XVI вв.) // Ученые записки КГУ. - Кишинев, 1957. - Т. 26. - С. 21 - 40

Назарко І. Знаменне письмо козаків до Папи Римського // Український історик. - 1965. - № 1-2. - С. 22 - 27

Назарко І. Козаки на службі у Папи Римського // Старожитності. - 1992. - № 13-15. - С.15 - 17

Наливайко Д.С. Західноєвропейські історико-літературні джерела про визвольну війну українського народу 1648-1654 рр. // Укр. істор. журнал. - 1969 - № 8. - С. 137 -143; №9. - С.137 - 143; №10. - С.144 - 146; №12. - С.128 - 132; 1970. - №1. - С.138 - 140

Наливайко Д.С. Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західноєвропейських історико-літературних пам'ятках). - К., 1992

Нариси з історії дипломатії України / Ред. В. Смолій. - К., 2001

Наріжний С. Гадяцька умова в світлі української історіографії // Науковий збірник Українського університету у Празі, присвячений Т. Масарику. - Т. 2. - Прага, 1930

Наріжний С. Гетьманство Івана Виговського. - Б.д. і м.

Наумов Е.Н. Юго-Восточная Европа // История Европы. - Т. 3. - Москва, 1993. - С.259 - 262

Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.: політика, ідеологія, військове мистецтво / Ред. В. Смолій. - К., 1998

Німчук І. Українці і відсіч Відня 1683 р. - Львів, 1933

Новичев А.Д. История Турции. - Т. 1. - Ленинград, 1963

Новосівський І. Деякі українські проблеми в світлі молдавської хроніки Йона Некульчі // Збірник на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина. - Нью-Йорк, 1977. - С. 341 - 364

Новосельский А.А. Борьба Московского государства с татарами. - Москва, 1948

Нольде Б. Очерки русского государственного права. - Санкт-Петербург, 1911

Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. - Нью-Йорк; Київ, 2001

Оглоблин О. Проблема предків Миколи Гоголя // Український історик. - Нью-Йорк; Мюнхен, 1967. - № 3-4. - С. 86 - 87

Оглоблин О. Українсько-московська угода 1654 року. - Нью-Йорк, 1954

Оглоблин О.П. Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика). - К., 1929

Оглоблин О.П. До історії Руїни // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. - Кн. XVI. - К., 1928. - С. 200 - 215

Оглоблин О.П. До історії української політичної думки на початку

XVIII ст. // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. - Кн. XIX. - К., 1928. - С..231 - 241

Окиншевич Л. Вступ до науки про право і державу. - Мюнхен, 1987

Окиншевич Л. Генеральна рада на Гетьманщині XVII - XVIII ст. - К., 1929

"Око всей великой России". Об истории русской дипломатической службы XVI-XVII веков. - Москва, 1989

Олянчин Д. Опис подорожі шведського посла на Україну 1656-1657 рр. // ЗНТШ. - Т. 154. - Львів, 1937. - С. 41 - 69

Олянчин Д. Українсько-бранденбурзькі політичні зносини в XVII ст. // ЗНТШ. - Т. 151. - Львів, 1931. - С. 151 - 179

Орешкова С.Ф. Османская империя и европейские международные отношения начала XVIII века // Юго-Западная Европа в эпоху феодализма. - Кишинев,1973. - С.191 - 196

Орешкова С. Ф. Русско-турецкие отношения в начале XVIII в. - Москва, 1971

Осадчий Т. Казацкий батька Палий. - Херсон, 1892

Османская империя: госсударственная власть и социально-политическая структура. Сб. статей. - Москва, 1990

Османская империя в первой чверти XVII века. Сб. докум. и материалов. - Москва, 1984

Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XV-XVI вв. - Москва, 1984

Османская империя: система государственного управления, социальные и етнологические проблемы. - Москва, 1986

Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. - Часть 1: Главные тенденции политическихх взаимоотношений. - Москва, 1998; Часть 2. - Москва, 2001

Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества. - Кишинев, 1987

Павленко Н.И. Петр Великий. - Москва, 1994

Павлищев Н.И. Польская анархия при Яне Казимире и борьба за Украину. - Т. 2. - Санкт-Петербург, 1876; Т. 3. - Санкт-Петербург,1878

Панашенко В.В. Політико-адміністративний устрій те етносоціальні процеси на українських землях (XIV-XVIII ст.) // Українська народність: нариси соціально-економічної і етнополітичної історії. - К., 1990. - С. 334 - 378.

Панашенко В.В. 300-річчя героїчної оборони Чигирина від турецько-татарської агресії // Укр. істор. журнал. - 1977. - № 8. - С. 126 - 130

Параска П.Ф. Териториальное становление Молдавского феодального государства во второй половине XIV в. // Социально-економическая и политическая история Юго-Восточной Европы (до середины XIX в.) - Кишинев, 1980. - С. 60 - 83

Пархоменко В. До питання про політику гетьмана Самойловича // Ювілейний збірник на пошану академіка М. С. Грушевського. - К., 1928. - С. 225 - 226

Петров М.Т. Об исторической модели "мирового Возрождения" в связи с некоторыми политико-культурными характеристиками западноевропейского Ренесанса // Политические структуры эпохи феодализма в Западной Европе XI - XVII вв. - Ленинград, 1990. - С. 187 - 199

Петровський М. Нариси історії України. - Харків, 1930

Петровський М. З матеріалів до історії українсько-турецьких взаємин другої половини XVII ст. // Східний світ. - № 1-2. - 1997. - С. 206 - 215

Плохій С. Божествене право гетьманів: Богдан Хмельницький і проблема легітимності гетьманської влади в Україні // Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей. - Т. III. - К., 1994. - С. 17 - 47

Плохий С.Н. Освободительная война украинского народа в латиноязычной историографии середины XVII века. - Днепропетровск, 1983

Политические структуры эпохи феодализма в Западной Европе XI - XVII вв. - Ленинград, 1990

Полонська-Василенко Н. Історія України. - Т. 2. - К., 1992

Полонська-Василенко Н. Палій та Мазепа // Літопис Червоної Калини. - Львів, 1992. - Ч. 8-9. - С. 2 - 6.

Польсько-українські студії. - Вип. І. - К., 1993

Попов А. Русское посольство в Польше в 1673-1677 гг. - Санкт-Петербург, 1854

Попов А. Турецкая война в царствование Федора Алексеевича // Русский вестник. - Москва, 1857. - Т. 8. - С. 143-180, 285-328

Поршнев Б.Ф. К характеристике международной обстановки освободительной войны украинского народа в 1648 - 1654 годах // Вопросы истории. - 1954. - № 5 - С.44 - 58

Поршнев Б.Ф. Тридцатилетняя война и вступление в нее Швеции и Московского государства. - Москва, 1976

Поршнев Б.Ф. Франция, Английская революция и европейская политика в середине XVII в. - Москва,1970

Пріцак О. Один чи два договори Пилипа Орлика з Туреччиною на початку другого десятиліття вісімнадцятого століття // Український археографічний щорічник. - Вип. 1. - К., 1992. - С. 307 - 320

Пріцак О. Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною // Український археографічний щорічник. - Вип. 2. - К., 1993. - С.177 - 192

Пушкарев Л.Н., Семенова Л.Е. К переговорам Молдавии и Валахии с Россией в 1674 г. // Феодальная Россия во всемирно-историческом процессе. - Москва, 1972. - С.231 - 250

Різниченко В. Пилип Орлик (гетьман -емігрант). Його життя та діяльність. - К., 1996

Розенфельд И.Б. Присоединение Малороссии к России (1654-1793). - Петроград, 1915

Россия, Польша и Причерноморье в XV - XVIII вв. - Москва, 1979

Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України? - Львів, 1994

Русская и украинская дипломатия в Евразии: 50-е годы XVII века. - Москва, 2000

Савич О.А. Андрусівське перемир'я 1667 р. // Наукові записки Інституту історії та археології АН УРСР. - Кн. 2. - К., 1946. - С.131 - 151

Савчук Н.О. Українська держава за гетьманування Ю. Хмельницького (1659 - поч. 1663 рр.) - Кам'янець-Подільський, 2001

Санин Г.А. Взаимоотношения России и Правобережной Украины на рубеже

60-х - 70-х гг.XVII. Диссертация… канд. истор. наук. - Москва, 1970

Санин Г.А. Некоторые черты политики гетмана Петра Дорошенка // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. Матеріали міжнародної наукової конференції - Вип. 2. - К., 1993. - С. 18 - 26

Санин Г.А. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века. - Москва, 1987

Санин Г.А. Правобережная Украина и русско-польские переговоры 1667 г. в Москве // История СССР. - 1970. - № 1. - С. 128-136

Санин Г.А. Русско-польские отношения 1667 - 1672 гг. и крымско-турецкая политика в Восточной Европе // Россия, Польша и Причерноморье в XV-XVIII вв. - Москва, 1979. - С. 276 - 286

Санин Г.А. Украина в политических отношениях Российского государства и Османской империи (1667-1686) // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI-XVIII століть. - К., 2000. - С.333 - 347

Сас П.М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI - перша половина XVII ст.) . - К., 1998

Сас П.М. С. Оріховський, Й. Верещинський: політико-правові концепції державного устрою // Польсько-українські студії. - Вип. І. - К., 1993. - С. 66 - 67

Семенова Л.Е. Валахия и Габсбурги XVII в // Юго-Восточная Европа в эпоху феодализма. - Кишинев,1973. - С.186 - 190

Семенова Л.Е. Некоторые аспекты международного положения Молдавского княжества во второй половине XV в. // Юго-Восточная Европа в средние века. - Кишинев, 1972. - С. 207 - 234

Семенова Л.Е. Русско-валашские отношения во второй половине XVII - начале XVIII в. - Москва,1969

Сенютович-Бережнний В. Остап Дашкович (Дашкевич) - вождь козацький // Український історик. - 1969. - № 1-3. - С. 118 - 126

Сергієнко Г.Я. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст. - К., 1963

Сергієнко Г.Я. Семен Палій // Укр. істор. журнал. - 1960. - № 7. - С. 55 - 64.

Сергієнко Г.Я. Іван Самойлович // Володарі гетьманської булави: історичні портрети. - К., 1994. - С. 347 - 384

Сергеевич В. Лекции и исследования по давней истории русского права. - Санкт-Петербург, 1899

Середновічна Європа: погляд з кінця XX ст. Матеріали наукової конференції. - Чернівці, 2000

Середньовічна Україна. Зб. наук. праць / Ред. В. Смолій. - Вип..І. - К.,1994; Вип. 2. - К., 1997

Сирота Р. Концепції суспільного розвитку Центрально-Східної Європи XV - XVIII ст.. у сучасній англомовній історичній соціології // Центральна і Східна Європа в XV - XVIII століттях: питання соціально-економічної та політичної історії. - Львів,1998. - С.243 - 250

Січинський В. Чужинці про Україну. - К., 1992

Січинський В. Україна на європейських мапах // Територія України. - Прага, 1944. - С. 28 - 57.

Скрынников Р.Г. Россия в начале XVII в. «Смута». - Москва, 1988

Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII в. - Санкт-Петербург, 1887

Смирнов Н.А. Россия и Турция в XVII - XVIII вв.- Т. 2. - Москва, 1946

Смирнов Н.А. Борьба русского и украинского народов против агрессии султанской Турции в XVII - XVIII вв. // Воссоединение Украины с Россией 1654-1954. Сб. статей. - Москва, 1954. - С. 357 - 394.

Смолій В. Національно-визвольна війна в контексті українського державотворення // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. - К., 1998. - С.9 - 25

Смолій В. Петро Дорошенко // Історія в особах. Козаччина. - К., 2000. - С.117 - 130

Смолій В.А. Правобережна Україна другої половини XVII - початку XVIII ст.: провінція Речі Посполитої чи частина самостійної держави? // Польсько-українські студії. - Вип.1. - К., 1993. - С. 113 - 124

Смолій В.А. Правобережна Україна після Петра Дорошенка: традиції козацької державності // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку . - Вип..2. - Черкаси, 1992. - С. 1 - 3

Смолій В.А. Українська козацька держава // Укр. істор. журнал. - 1991. - № 4. - С. 7 - 12

Смолій В.А. Формування соціальної свідомості народних мас України. - К., 1985

Смолій В.А., Головко О.Б. Проблема українсько-польських зв'язків доби феодалізму в українській радянській історіографії // Україна і Польща в період феодалізму. Зб. наук. праць. - К., 1991. - С. 3 - 10

Смолій В.А., Гуржій О.І. Як і коли почала формуватися українська нація. - К., 1992

Смолій В.А.,Степанков В.С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. - К., 1993

Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький: хроніка життя та діяльності. - К., 1994

Смолій В.А., Степанков В.С. Дипломатична боротьба за збереження Української держави. Перетворення України на об'єкт міжнародних відносин (1657 - XVIII ст.) // Нариси з історії дипломатії України . - К., 2001. - С. 163 - 207

Смолій В.А., Степанков В.С. Переддень Руїни (1650-1670) // Київська старовина. - 1993. - № 3. - С. 2 - 16

Смолій В.А., Степанков В.С. Правобережна Україна у другій половині XVII - XVIII ст.: проблема державотворення. - К., 1993

Смолій В.А, Степанков В.С. Становлення української дипломатичної служби. Зовнішня політика уряду Б. Хмельницького (1648-1657) // Нариси з історії дипломатії України. - К., 2001 - С. 107 - 162

Смолій В.А., Степанков В.С. У пошуках нової концепції історії визвольної війни українського народу в XVII ст. - К., 1992

Смолій В., Степанков В. Українська державна ідея XVII-XVIII ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації. - К., 1997

Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). - К., 1999

Советов П.В. Проэкты вступления Дунайских княжеств в подданство России и Речи Посполитой в XVII- начале XVIII в. // Россия, Польша и Причерноморье в XV - XVIII вв. - Москва,1979. - С. 310 - 334

Соловьев С.М. История России с древнейших времен: в XV кн. (2 издание). - Кн..2. - Т.VI - X. - Санкт-Петербург,1896; Кн. 3. - Т. XI - XV. - Санкт-Петербург,1896

Социально-экономическая и политическая история Юго-Восточной Европы (до сред. XIX в.). - Кишинев, 1980

Станіславський В. Від Коломацької ради до повстання Петра Іваненка: нові дані про Івана Мазепу та Україну в 1687-1691 рр. // Листи Івана Мазепи. 1687-1691 р. - Т. 1. - К., 2002. - С.6 - 82

Станіславський В. Гетьман Андрій Могила і запорозькі козаки // Київська старовина. - 1999. - № 3. - С. 155 - 162

Станіславський В. Запорожжя під час виступу Петра Іваненка (Петрика) // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.: політика, ідеологія, військове мистецтво. - К., 1998. - С.176 - 189

Станіславський В. Нові дані з історії політичної діяльності правобережного гетьмана Андрія Могили // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст..). - Вип..2. - К.,2002. - С.366 - 378

Станіславський В. В. Політичні відносини Запорозької Січі і Кримського ханства у кінці XVII - на початку XVIII ст. Автореферат... канд. істор. наук. - К., 1996

Станіславський В. Поїздка "товмача" гетьмана Андрія Могили до Білгородчини та Криму (1688) // Український історичний збірник. - К., 2000. - С. 305 - 310;

Станіславський В.В. Політичні відносини Запорозької Січі з Річчю Посполитою та Правобережною Україною в 1686-1699 рр. // Укр. істор. журнал. - 1998. - № 6. - С. 3 - 11

Социально-экономическая и политическая история Молдавии периода феодализма. - Кишинев, 1988

Степанков В. Богдан Хмельницький // Історія України в особах: Козаччина. - К., 2000. - С.32 - 46

Степанков В.С. Боротьба України і Польщі проти експансії Османської імперії у 1672-1676 рр. // Україна і Польща в період феодалізму. - К., 1991. - С. 112 - 128

Степанков В.С. Боротьба народних мас Поділля проти соціального та національно-релігійного гніту за возз'єднання Правобережної України з Лівобережною у складі Росії (друга половина XVII-XVIII ст.) // Нариси історії Поділля. - Хмельницький, 1990. - С. 87 - 114

Степанков В.С. Гетьманство Івана Виговського: соціально-політична боротьба і проблеми державного будівництва (серпень 1657 - вересень 1559 р.) // Середньовічна Україна. - Вип. 1. - К., 1994. - С.51 - 73

Степанков В.С. Ідея Української держави й Річ Посполита в середині XVII ст. (1648-1660 рр.) // Польсько-українські студії. - Вип. 1. - К., 1993. - С. 76 - 87

Степанков В.С. Кам'янецька угода і Переяславська Рада: спроба дослідження політичних наслідків Жванецької кампанії // Українсько-

російський договір 1654 р.: нові підходи до історії міждержавних стосунків. - К., 1995. - С.6 - 13

Степанков В.С. Петро Дорошенко // Володарі гетьманської булави. - К., 1994. - С.285 - 316

Степанков В. С. Проблема возз'єднання козацької України в контексті міжнародних відносин Центрально-Східної Європи (остання чверть XVII ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст..). - Вип..2. - К.,2002. - С.257 - 280

Стецюк К.І. З історії боротьби російського і українського народів проти агресії шляхетської Польщі й султанської Туреччини у другій половині XVII ст. // Укр. істор. журнал. - 1983. - № 3. - С.25 - 41

Сторожевский Н. Семен Палий. - Житомир, 1893

Стороженко А.В. Стефан Баторий и днепровские казаки. - К., 1904

Стороженко А. Князь Дмитрий Иванович Вишневецкий по народному прозвищу Байда // Киевская старина. - 1897. - №. 5-6. - С. 517 - 532

Стороженко Н.В. Западно-русские провинциальные сеймики. - К., 1886

Струкевич О.К. Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (інтегральний погляд на питання). - К.,2002

Струкевич О.К. Провідні політико-культурні орієнтації еліти // Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості. - К., 2001. - С. 111 - 162

Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. - К., 1994

Толочко О. Образ держави і культ володаря в давній Русі // Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей. - Т. III. - К., 1994. - С. 17 - 47

Толочко А.П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. - К., 1992

Тунманн. Крымское ханство. - Симферополь: Таврия, 1991

Україна і Польща в період феодалізму. Зб. наук. праць. - К., 1991

Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.) / Ред. В.Смолій. - Вип..2. - К.,2002

Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії IX-XVIII ст./ Ред. В. Смолій. - К., 2000

Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. - Вип.1 - К.,1991; Вип..2. - К.,Черкаси, 1992, Вип. 3. - К., Черкаси, 1993; Вип.4. - К., Черкаси,1994, Вип..5. - К.,Черкаси,1995; Вип.6. - К., Черкаси, 1997; Вип..7. - К.,2000; Вип..8. - Черкаси,2002

Українське козацтво. Мала енциклопедія. - К.; Запоріжжя, 2002

Українське козацтво – сучасний стан та перспективи дослідження проблеми (матеріали «круглого столу») // Укр. істор. журнал. - 1990. - №12. - С.2 -19

Ульяновський В. Пилип Орлик // Володарі гетьманської булави. - К., 1994. - С.419 - 498

Уманец Ф.М. Гетман Мазепа. Историческая монография. - Санкт-Петербург, 1897

Устрялов Н. История царствования Петра Великого. - Т. 2. - Санкт-Петербург, 1858

Фаизов С.Ф. Взаимоотношения России и Крымского ханства в 1667-1677 гг. (от Андрусовского перемирия до начала первой русско-турецкой войні). Дисертация… канд истор. наук. - Саратов, 1985

Федорук Я.О. Австрія в східноєвропейській політиці 1654 р. // Укр. істор. журнал. - 1995. - №4. - С.114 - 130

Федорук Я.О. Міжнародна дипломатія і політика України 1654 - 1657. - Частина І:1654 рік. - Львів,1996

Флоря Б. Богдан Хмельницький і турецька “протекція” // Київська старовина. - 2001. - № 3. - С. 87 - 107

Флоря Б. Запорозьке козацтво і плани турецької війни Владислава IV // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Зб. наук. праць. - К., 1992. - С. 79 - 104

Флоря Б.Н. З історії взаємовідносин українського козацтва і російського уряду (80-ті роки XVI ст.) // Укр. істор. журнал. - 1978. - № 8. - С. 128

Флоря Б.Н. Начало открытой османской экспансии в Восточной Европе // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. - Ч. 2. - Москва, 2001

Флоря Б.Н. Войны Османской империи с государствами Восточной Европы (1672-1681 гг.) // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. - Ч. 2. - Москва, 2001. - С. 110 - 137.

Флоря Б.Н. Османская империя, Крым и страны Восточной Европы в 20-е - начале 30-х гг. XVII в. // Османская империя и страны… - Часть 1. - Москва, 1998. - С. 96 - 114

Флоря Б.Н. Россия и походы запорожцев в Молдавию в 70-х гг. XVI века // Карпато-дунайские земли в средние века. - Кишинев, 1975. - С. 124 - 157

Флоря Б.Н. Центральная Европа в Европе средневековья // Центральная Европа как исторический регион. - Москва, 1996. - С.26 - 48

Хегман Бертіль. Шведсько-українська велика стратегія щодо Росії (1709-1714 рр.) //Київська старовина. - 1994. - № 6. - С.72 - 76

Цибульський В. Переяславська угода 1654 року в зарубіжній історіографії (1945-1990). - Рівне, 1993

Центральна і Східна Європа в XV-XVIII століттях: питання соціально-економічної та політичної історії. До 100-річчя від дня народження професора Дмитра Похилевича / Ред. Л. Зашкільняк та М. Крикун. - Львів, 1998.

Цьольнер Еріх. Історія Австрії. - Львів, 2001

Черкас Б.В. Остафій Дашкович - черкаський і канівський староста XVI ст. // Укр. істор. журн. - 2002. - № 1. - С. 53-67

Черняк Е.Б. Изменения в системе европейских государств во второй половине XVII начале XVIII века // История Европы. - Т. 4. - Москва, 1994. - С.191 - 217

Чухліб Т.В. Гетьман Правобережної України Андрій Могила (1684-1689) // Середньовічна Україна. Зб. наук. праць - Вип. 1. - К., 1994. - С.124 - 132

Чухліб Т. Гетьман П. Суховієнко (Суховій) у союзі з Кримським ханством проти Польщі і Росії // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. - Вип. 7. - К., 2000. - С. 199 - 209

Чухліб Т. Гетьман С. Куницький у боротьбі Правобережної України та Речі

Посполитої проти Османської імперії (1683-1684 рр.) // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI - XVIII ст. - К., 2000 - С.314 - 332

Чухліб Т. До питання про політичні стосунки між королем Яном III Собеським та гетьманами Правобережної України // Український історичний збірник. - Вип. 1. - К. 1997. - С.61 - 100;

Чухліб Т. З історії політичної боротьби в Українській державі у 60-70-х рр. XVII ст.: діяльність правобережного гетьмана Михайла Ханенка // Середньовічна Україна. Зб. наук. праць. - Вип. 2. - К., 1997. - С.171 - 184;

Чухліб Т. Конотопська битва 1659 року в контексті міжнародної ситуації у Східній Європі // Конотопська битва 1659 р. Матеріали наукової конференції. - К., 1996. - С.86 - 93

Чухліб Т. Міжнародний статус Правобережної України в останній чверті XVII ст. // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.: політика, ідеологія, військове мистецтво. - К., 1998. - С.142 - 152

Чухліб Т. Правобережне Військо Запорозьке у геополітичних планах Османської імперії (1676-1685 рр.) // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості. - К., 1997. - С.171 - 182

Чухліб Т. Проблема поділу Української держави в світлі польсько-російських стосунків (1656-1667) // Богдан Хмельницький та його доба. Матеріали міжнародної наукової конференції. - К., 1996. - С.90 - 97

Чухліб Т. Соратники Богдана Хмельницького: військово-політична діяльність Євстафія Гоголя (1648-1679 рр.) // Доба Богдана Хмельницького. - К., 1995. - С.142 - 160

Чухліб Т. Українське козацтво в політичних планах Речі Посполитої // Польсько-українські студії. - Вип. 1. - К., 1993. - С.55 - 62

Чухліб Т. Українсько-молдавська персональна унія 1681-1683 років // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. - Вип..11. - К., 2002. - С.3 - 20

Чухліб Т. Чи вирішена проблема участі українських козаків у битві під Віднем 1683 року ? // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. - Вип. 6. - Черкаси, 1997. - С.78 - 84

Чухліб Т. "Ucraina terra Cossacorum" та східноєвропейська політика Яна III Собеського (1674 - 1696 рр.) // Україна і Польща - стратегічне партнерство на зламі тисячоліть. - Ч. 1. - К., 2001. - С.48 - 60

Чухліб Т. В. Козацький устрій Правобережної України (остання чверть XVII ст.) - К., 1996

Шевченко Ф.П. Дипломатична служба на Україні під час Визвольної війни 1648-1654 рр. // Історичні джерела та їх використання. - Вип. 1. - К., 1964. - С.83 - 104

Шевчук В. Державні заходи Івана Самойловича // Розбудова держави. - 1992. - № 6. - С.12 - 23

Шульгин О. Нариси з нової історії Європи. - Прага, 1925

Шутой В.Е. Казачий предводитель // Вопросы истории. - 1972. - № 1. - С.125 - 136

Шушарин В.П. Королевство Венгрия и Трансильвания во время войны Османов с Габбсбургами // Османская империя и страны Центральной,

Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. - Часть 1: Главные тенденции политическихх взаимоотношений. - Москва, 1998. - С.29 - 48

Шушарин В.П. Особенности международной обстановки на Балканах во второй половине XIV - первой половине XV в. // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XV-XVI вв. Главные тенденции политических взаимоотношений. - Москва, 1984. - С.41 - 83

Щербак В. Динаміка зростання чисельності українського козацтва до середини XVII ст. // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.: політика, ідеологія, військове мистецтво. - К., 1998. - С.53 - 61

Щербак В. Україна в політичних планах Швеції, Польщі і Російської держави в другій половині 20-х - на початку 30-х років XVII ст. // Україна і Польща в період феоділізму. Зб. наук. праць. - К., 1991. - С.98 - 104

Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV - середина XVII ст. - К., 2000

Щербак В. Формування козацького стану в Україні (друга половина XV - середина XVII ст.) - К., 1997;

Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. - Т. 2,3 - Львів, 1991

Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). - К., 1993

Яковлєва Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. - К., 1998

Яковлів А. Бунт черкасців і канівців в 1536 р. // Україна. - Т. 1. - К., 1907. - С.81 - 96

Яковлів А. Договір Богдана Хмельницького з Москвою року 1654. - Нью-Йорк, 1954

Яковлів А. З історії регістрації українських козаків в 1-й пол. 16 в. // Україна. - Т. 1. - К., 1907. - С.266 - 273

Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII-XVIII віках. - Варшава, 1934

Andrusiak M. Z ostatnich lat Pawła Tetery (1665-1671) // Kwartalnik historyczny. - R. LI. - Lwów, 1937. - S. 556-561

Antony (Rolle) A.J. Bunty Palejowe // Przewodnik naukowy i literacki. - Rocz. VI. - Lwów, 1878. - S.176 - 188

Antony (Rolle) A.J. Kozacy na Polesiu Kijowskim // Biblioteka Warszawska. - T. IV. - Warszawa, 1881. - S. 16 - 42

Artamonow W.A. Rosja, Rzeczpospolita i Krym w latach 1686-1699 // Studia i materiały z czasów Jana III. - Wrocław, 1992. - S.19 - 46

Basarab J. Perejaslav 1654: A Historiografical Study. - Edmonton, 1982

Biedrzycka A., Kaczmarczyk J. Kozacy zaporoscy w wojnie Hocimskiej 1621 roku // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.: політика, ідеологія, військове мистецтво. - К., 1998. - С.62 - 75

Birnbaum P. Johan Sobieskis svenska forbindelser 1674-1677. - Arsbok, 1950

Brunel P. L'Etat et le Souverain. - Paris,1978

Brunner O. Land und Herrschaft. Grundfragen der territorialen Verfassugsgeschichte Osterreichs im Mittelalter. - Darmstadt, 1973

Cantemir D. Istoria imperiului Ottomane. - Vol. II. - Bucuresti, 1878

Chowaniec Cz. Sobieski wobeć Tatarszyzny 1683-1685 // Kwartalnik Historyczny. - R. XLII. - Lwów, 1928. - S.52 - 66

Chowaniec Cz. Wyprawa Sobieskiego do Mołdawiji w 1686 r. - Warszawa, 1932

Chowaniec Cz. Z dziejów polityki Jana III na Bliskim Wschodzie 1683 - 1686 // Kwartalnik Historyczny. - R.XL. - Lwów, 1926. - S.151 - 160

Chynczewska-Hennel T. Rzeczpospolita XVII wieku w oczach cudzoziemców. - Wrocław, 1993

Chynczewska-Hennel T. Swiadomośc narodowa szlachty ukrainskiej i kozaczyzny od schylku XVI do połowy XVII w. - Warszawa, 1985

Costăchescu M. Documente moldovenesti inainte de Steban cel Mare. - Vol. II. -Bucurecti, 1959

Coyer G.P. Histoire de Jeen Sobieski, Roi de Pologne. - Vol. I-III. - Amsterdam, 1761

Czamańska N. Oswobodziciel czy najeźdzca? Polityka Jana III Sobieskiego wobeć hospodarstw Mołdawii i Wołoszczyzny // Roczniki Historyczne. - R. LV-LVI. - Warszawa; Poznań, 1990. - S.152 - 169

Czamańska N. Stosunki polsko-tureckie w XVII w. // Posolstwo Rafala Leszynskiego do Turcji w 1700 roku. Diariusze i inne materialy. - Leszno, 1998. - S.7 - 15

Czaplinski W. Władysław IV wobeć wojny 30-letnej (1637-1645). - Kraków, 1937

Czermak W. Plany wojny tureckiej Wladyslawa IV. - Kraków, 1895

Czerewko W.-S. Przebieg dzialań wojennych Chmielnickiego w latah 1654-1655. - Lwów, 1932

Czołowski A. Ikonografia wojenna Jana III // Przegląd Historyczno-Wojskowij. - T. 2. - Cz. 2. - Warszawa, 1930. - S.12 - 43

Czołowski A. Wojna polsko-turecka 1675 r. / Kwartalnik Historyczny. - R.VIII. -1894. - S.593 - 526

Darowski A. 30 lat traktatów pokójowych (1656-1686) // Szkice historyczne. - Ser. 2. - Petersburg., 1895

Darowski A. Intryga Solomonka. Kartka z dziejów Jana Mazepy // Szkice Historyczne. - Ser. 1. - Wyd. II. - Warzsawa, 1901

Dorośenko D., Rypka J. Hejtman Petr Dorośenko a jego turecka politika. - Praha, 1933

Dzieje Papieży od poczatków kościola do czasów dzisiejszych. - Warszawa, 1997

Feldman J. Polska a schodnia 1709-1714 // Polska Akademia Umiejętności. - T.40. -Kraków, 1926

Feldman J. Polska w dobie wielkiej wojny Pólnocnej. - Kraków, 1925

Feldman J. Stanislaw Leszczyński. - Kraków, 1948

Forst de Battaglia O. Jan Sobieski Kónig von Polen. - Zürich, 1946

Gajecky G. The Cossack Administration ob the Hetmanate. - Vol. 1,2. - Cambridge, 1978

Ganshof F.L. Qu'est-ce que la feodalite? - Brussels, 1957

Gawlik M. Proekt unii rosyjsko-polskiej w drugiej połowie XVII w. // Kwartalnik

Historyczny. - R.XXIII. - 1909. - S.78 - 125

Gierowski J-A. Historia Polski. 1505-1764. - Krakow, 1983

Hammer J. Histoire de l'empire Ottoman. - T. XI. - Paris, 1838

Hassinger E. Brandenburg-Preussen, Rusland und Schweden. 1700-1713. - Münhen, 1953

Hicks M. Bastard Feudalism. - London; New-York, 1995

Historia dyplomacji Polskiej. - T. II: 1572-1795. - Warszawa, 1982

Hniiko A. Wojna polsko-moskiewska pod Cudnowem. - Warzawa, 1922

Hommage a Roland Mousnier. Clienteles et fidelites en Europe a l'epoque moderne / Ed. Y. Durand. - Paris, 1981

Jaminskyj B. Wien 1683. Kosaken und Kolschitzky. - Wien, 1983;

Jan Sobieski - wódz i polityk (1629 - 1696). W trzechsetną rocznicę śmierci. - Sedlce,1997

Janas E. Konfederacja wojska koronnego w latach 1661-1663. Dzieje i ideologia. - Lublin, 1998

Janczak J. Per Palej Aubstand von 1702 bis 1704 in der Ukraine und die Haltung der Rzeczypospolita zum Nordischen Kriey um die Polnischen Krieges 1700-1721. - Berlin, 1962

Janczak J. Powstanie Paleja // Zeszyty Naukowie Uniwersytetu Wrocławskiego. - Historia 3. - Wrocław, 1960. - S.91 - 154

Jarochowski K. Dzieje panowania Augusta II od smierci Jana III do chwili wstąpienia Karola XII. - Poznań, 1856

Jasienica P. Rzeczpospolita Obójga Narodow. Calamitatis regnum. - Warszawa, 1989;

Jaworski M. Kampania Ukrainna Jana Sobieskiego w 1671 r. // SMHW. - T. XI. - Cz. I. - Warszawa, 1965. - S.69 - 130

Jonsak D. Zycie S. Jabłonowkiego. - T. 3. - Poznan, 1866

Jorga N. Sobieski et les Roumains 1683-1696. - Paris, 1933

Jorga N. Geschichte des Osmanischen Reiches nach den Quellen dargestellt. - Vol. III. - Gotha, 1910

Kaczmarczyk J. "Działo się w obozie pod Cudnowem dnia 17 octobra anno 1660" // Z dziejów Europy Srodkowo-Wschodniej. - Białystok, 1995. - S.221 - 226

Kamiński A.-S. Republik vs Autoczacy. Poland-Lithuania and Russia 1686-1697. - Cembridge, 1993

Kennedy P. The Rise and Fall of the Great Powers Economic Change and Military conflict from 1500 to 2000. - Glasgow,1989

Kersten A. Stefan Czarniecki 1599-1665. - Warszawa, 1963

Kettering S. Patrons, Brokers and Clients in Seventeenth-Century France. - New-York; Oxford, 1986

Klientelsystem in Europa der fruhen Neuzeit / Hrsg. A. Mączak. - Munchen, 1988

Kołodziejczyk D. Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th - 18th Century). - Leiden; Boston; Koln, 2000

Kołodziejczyk D. Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki. 1672-1699. - Warszawa, 1994

Konopczyński W. Polska w okresie wojen tureckich. - Kraków, 1924

Konopczyński W. Dzieje Polski Nowożytnej. - T. 2. - Warszawa, 1936

Konopczyński W. Polska a Turcja. 1683-1792. - Warszawa, 1936

Koroluk W. Polska i Rosja a wojna "Pólnocna". - Warszawa, 1954

Korzon T. Dola i niedola Jana Sobieskiego. 1629-1674. - T. 2. - Kraków, 1898

Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. - T. 3. - Kraków, 1923

Król Jan III Sobieski s jego epoha. - Warszawa, 1986

Krupnickij B. Hetman Masepa und seix Zeit. - Leipzig, 1942

Kubala L. Wojna moskiewska r.1654 - 1655 - Kraków, 1910

Kubala L. Wojna szwecka w roku 1655 i 1656. - Lwów, 1913

Kubala L. Wojny duńskie i pokój Oliwski 1657-1660 - Lwów, 1922

Kurtyka J. Problem klienteli możnowładczej w Polsce późnośredniowiecznej // Genealogia - władza i społeczenstwo w Polsce średniowiecznej. - Toruń, 1999. - S. 47 - 122

Laskowski O. Jan III Sobieski. - Lwów, 1933

Link-Lenczowski A. Rzeczpospolita na rozdrozu 1696-1736. - Kraków, 1994

Lochner G. W.-K. Uber der Antheil Johann III Sobiesky's konigs von Polen. - Nürnberg, 1831

Longworth Philip. The Cossaks. - London,1971

Majewski W. Najazd tatarów w lutym 1695 r. // SMHW. - T. IX. - Cz. 1. - Warszawa, 1963. - S.125 - 178

Majewski W. Opara Stefan // Polski Słownik Biograficzny. - T. XXIV. - Warszawa, 1979. - S. 113 - 114

Majewski W. Palij Semen // Polski Słownik Biograficzny. - T. 25. - Warszawa, 1982. - S. 77 - 81

Majewski W. Podhajce, letnia i jesienna kampania 1667 r. // SMHW. - T. VI. - Cz. I. - Warszawa, 1960. - S.47 - 93

Majewski W. Powstanie kozackie 1664 r. (czerwiec - grudzien) // SMHW. - T. XVIII. - Cz. II. - Warzsawa, 1972. - S. 147 - 199

Majewski W. Podstawy rekonstrukcji przebiegu wyprawy Czehrynskiej Brzuchowieckiego (maj 1664 r.) // SMHW. - T. XVIII. - Cz. II. - Warzsawa, 1972. - S. 291-294

Maliszewski K. Problematyka turecka w polskich gazetach w czasach panowania Jana III Sobieskiego // Studia z dziejów epoki Jana III Sobieskiego. - Wrocław, 1984. - S.97 - 109

Matwijowski K. Pierwsze sejmy z czasów Jana III Sobieskiego. - Wrocław, 1976

Mączak A. Klientela. Nieformalne systemy władzy w Polsce i Europie XVI - XVIII w. - Warszawa, 1994

Michalowski J. Księga pamiętnicza. - Kraków, 1964

Morton J.B. Sobieski, king of Poland. - London, 1932

Nagielski M. Rokocz Jerzego Lubomirskiego w 1665 roku. - Warszawa, 1994

Nigazi A. Tarih. 3. - Istanbul, 1963

O'Brien, C.Bickford. Muscovy and the Ukraine. - Berkeley, 1963

Otwinowski E. Dzieje Polski pod panowaniem Augusta II od 1696-1728. - Kraków, 1849

Patrons and Clients in Mediterranean Societies / Wyd. E.Gellner, J.Waterbury. - London, 1977

Papacostea V. Civilizatie romaneasca si civilizatie balcanica. - Bucuresti, 1983
Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko a Polska. - Kraków, 2000
Perdenia J. Stanowisko Rzeczypospolitej szlacheckiej wobeć sprawy Ukrainy na przełomie XVII-XVIII w. - Wrocław, 1963
Pernal A. The Polish Commonwealth and Ukraine Diplomatic Relations 1648 - 1659. - Ottava,1977
Piwarski A. Dypłomacja polska w okresie Jana III. - Warszawa, 1933
Podhorodecki L. Chanat krymski i jego stosunki z Polska w XV-XVIII w. - Warszawa, 1987
Podhorodecki L. Jan Sobieski. - Warszawa, 1964
Podhorodecki L. Sobiescy herbu Janina. - Warszawa, 1981
Poezja Związku Swięconego i rokoszu Lubomirskiego / Przyg. J. Nowak-Dluzewski. - Wrocław, 1953
Polskie Tradycje Wojskowe. - T. 1. - Warszawa, 1990
Poly J.-P., Bournazel E. The Feudal Transformation 900 - 1200. - New-York; London, 1991
Przezdiecki A. Podole, Wołyn, Ukraina: obrazy miejściczasów. - T. 1. - Wilno, 1841
Przyboś A. Michal Korybut Wiśniowiecki 1640-1673. - Kraków; Wrocław, 1984
Pukianiec L. Sobieski a stolica apostolska na tle wojny z Turcją 1684-1684 r. - Wilno, 1937
Rawita-Gawroński F. Filip Orlik, nieuznany hetman Kozacki // Studya i szkice historyczne. - Lwów, 1903
Rawita-Gawronski F. Ostatni Chmielniczenko. (Ksiąze kozacki). 1640-1679. - Poznań, 1919
Reynolds S. Fiefs and Vassals. The Medieval Evidence Reinterpreted. - Oxford, 1996
Rogalskij L. Dzieje Jana III Sobieskiego króla Polskiego. - Warszawa, 1874
Rzeczpospolita w dobie Jana III. - Warszawa, 1983
Sajkowski A. W strone Wiednia. - Kraków, 1984
Salvandy N. Jan III Sobieski. - Warszawa, 1920
Salwandy N. Histoire de Pologne avant et sous le roj Jean Sobieski. - Vol. I-III, Paris, 1829
Samsonowicz H. Historia Polski do roku 1795. - Warszawa, 1990
Serczyk W. Historia Ukrainy. - Warszawa, 1990
Serczyk W. Na dalekej Ukrainie: dzieje kozaczyzny do 1648 roku. - Kraków, 1984
Silihdar Findiklin Mehmed Aga. Silihdar Tarihi. - Istambul, 1928
Stoicescu N. Lista marilor dregatori ai Moldovei (sec. XV-XVII) //Anuarul Institutului de istorie si arheologie. - Vol. 8. - Bukuresti, 1971
Stone L. The Crisis of the Aristocracy 1558 - 1642. - Oxford, 1965
Strayer J. On the medieval origins of the modern state. - Prinston, 1973
Studia i materialy z czasów Jana III Sobieskiego. - Wrocław, 1992
Studia z dziejów epoki Jana III Sobieskiego. - Wrocław, 1984
Subtelny Orest. Domination of Eastern Europe: native nobilities and foreign absolutism. 1500-1715. - Quebec, 1986
Sysyn F. The problem of Nobilities in the Ukrainie Past: The Polish Period

1569-1684 // Rethinking Ukrainian History. - Edmonton, 1981

The Medieval Nobility. Studies on the ruling classes of France and Germany from the sixth to the twelfth century / Ed. T.Reuter. - Amsterdam, 1978

Theatrum Europeum. - T. XII. - Frankfurt-am-Main, 1707

Tomkiewicz W. Unia Hadziacka // Sprawy Narodowosciowe. - №1-2. - Warszawa, 1937

Topolski J. Polska w czasach nowożytnych (1501 - 1795). - Poznań,1994

Tretjak J. Historya wojny chocimskiej 1621 r. - Lwów, 1889

Urbański T. Rok 1683 na Podolu, Ukraine i w Mołdawii. - Lwów, 1907

Wagner M. Stanisław Jabłonowski (1634-1702). Politik i dowódca. - Siedłce, 1997

Wejle C. Sveriges politik mot Polen 1630-1635. - Uppsala, 1901

Widacka H. Jan III Sobieski w grafice XVII i XVIII wieku. - Warszawa, 1987

Wimmer J. Wiedeń 1683. Dzieje kampanii i bitwy. - Warzsawa, 1983

Wimmer J. Wojsko polskie w drugiej połowie XVII wieku. - Warszawa, 1965

Wimmer J. Wyprawa wiedeńska 1683. - Warszawa, 1957

Wójcik Z. Jan Kazimierz Waza. - Wrocław, 1997

Wójcik Z. Jan Sobieski. 1629 - 1696. - Warszawa, 1994

Wójcik Z. Nieznane dokumenty do biografii Pawła Tetery, Jerzego Chmielnickiego i Jożefa Tukalskiego // Przegląd Historyczny. - T. LII. - Z. III. - Warszawa, 1969. - S.521 - 527

Wójcik Z. Rokowania polsko-rosyjskie o "Pokój wieczysty w Moskwie w roku 1686 // Z dziejów polityki i dypłomacji Polskiej. - Warszawa, 1994. - S.38 -55

Wójcik Z. Rywalizacja polsko-tatarska w Ukraine na przełomie lat 1660/1661 // Przegląd Historyczny. - T. XLV. - Z. 4. - Warszawa, 1954. - S.614 - 626

Wójcik Z. Rzeczpospolita wobeć Tureji i Rocji 1674-1679. - Wrocław, 1976

Wyjcik Z. The early period of P.Teterja's Hetmancy in the Right-Bank Ukraine (1661-1663) // Harward Ukrainian Studies. - 1979/1980. - Vol. 3-4. - P.958 - 972

Wójcik Z. Traktat Andruszowski 1667 i jego geneza. - Warszawa, 1959

Wójcik Z. Ukraina w latach 1660-1663. Przyczynek do dziejów moznowładczej polityki (maszynopis pracy doctorskiej). - Warszawa, 1949

Wojsko Rzeczypospolitey w dobie wojny pólnoczney. - Warszawa, 1957

Wojtasik J. Od Wiednia do Karłowic // SMHW. - T. XXX.- Cz.I. - Warszawa, 1988. - S.103 - 121

Wojtasik J. Rosprawa zbrojna z turkami i tatarami // SMHW. - T. XIII. - Cz. 1. - Warszawa, 1967. - S.68 - 91

Woliński J. Król Jan III a sprawa Ukrainy. 1674-1675. - Warszawa, 1934

Woliński J. Król Jan III Sobieski. W 250-letnia rocznicę zgonu. - Warszawa, 1946

Woliński J. Z dziejów wojny i polityki w dobie Jana Sobieskiego. - Warszawa, 1960

Woolrych A. Commonwealth to Protectorate. - Oxford,1982

Wójcik Z. Między traktatem Andrusowskim a wojna turecka. Stosunki polsko-rosyjskie 1667-1672. - Warszawa, 1968

Zajączkowski A., Reychman J. Zarys dyplomatyki osmańsko-tureckiej. - Warszawa,1955

Zarys dziejów wojskowosci Polskiej do roku 1864. - T. 2. - Warszawa, 1968

Zinkeisen I. W. Geschichte des Osmanischen Reichs in Europa. - Gotha,1856

Іменний покажчик

Summary

It is obvious, that the people of the late Middle Ages as well as the Early Modern Age, including that ones, which inhabited "the old" – Cossack Ukraine, had got quite different political intellection, than that a society of the beginning of the third millennium has. It is apparent, that three or five centuries ago the contemporary intellectuals and political figures interpreted absolutely otherwise international law relations between the different states and political formations. But its largely depended on the process of transformation of the old "private" feudal suzerain-vassals relations firstly into "private and political" and then into "state and political" connections, as well as on replacement of personal relations between the head of a state, suzerains and his vassal lords by modern institutional relations between a government and the whole mass of the subjects of one or another state. As a result of the development of poly-variant political structures and state institutions the process of formation of early Modern Age model of a state began, that afterward became the basis of *Etat modern.* The formation of new state-political systems of East-Central Europe and, in particular, such specific state organism as Ukrainian Hetmanate, having arisen as a result of the revolutionary events of the 1648-1676 years at the territory of "the Rus'" provinces of Polish-Lithuanian federation became constituent part of that process.

To the end of the 16-th – in the first part of the 17-th centuries the autonomic tendencies of Ukrainian Cossacks led to the fact that they in the status of corporative military and political structure – "collective vassal" – began their struggle for the "restoration" of their *privilegia et libertates* as well as for the purpose of influencing on Polish king (who was before a suzerain of Zaporozhian Cossacks during a long time), and they addressed to the neighboring monarchs with the request to accept them on military service and to grant the help. The result of these actions was the fact, that the Cossacks became the power having upset the contemporary system of international

relations, and, in consequence, gradually having assumed a character of an agent of interstate affairs. At the same time as a result of numerous political-military campaigns the Cossack officers (*starshyna*) acquainted themselves well with a problem of international affirmation of Near Danube Principalities – Moldavia, Wallachia, as well as Transylvania. It consisted in orientation of the local elites toward the three strong neighboring powers – Ottoman sultan, Austrian emperor and Polish king (and sometimes – towards the Hungarian king and Muscovite tsar also). The manifestation of foreign policy development of the governors of these small states was a changing of their suzerains by turn, and occasionally simultaneous acceptance of two (even three) protections for saving own independence. To our mind, it was influence of Moldavian, Wallachian and Transylvanian practice of intergovernmental relations that affected the arising of poly-vassalage subordination policy of Zaporozhian Cossacks - Ukrainian Hetmanat during considered period. The political and cultural exchange between Cossack corporation and Crimean Khanat was enough brisk as well.

The Ukrainian national revolution of the 1648-1676 years, that had been founded by Polish nobleman and Cossack officer Bohdan Khmel'nytskyi, became original continuation of European Thirty Years' War of 1618-1648, because of the leaders of the revolution completed the aims, which had not been solved by the leaders of anti-Habsburg coalition during the first part of the 17-th century, namely to counteract for the plans of the House of Austria to resume as well as to expand of supranational Habsburgs Empire of the period of Carle V. The arising of a new as a matter of fact national state at the eastern lands of Polish-Lithuanian federation not just made weaker this powerful country – "unofficial" catholic ally of Vienna but at the same time it destroyed the "east barrier" concept of Habsburgs in their plans of modernization of Holy Rome Empire.

Due the poly-vassalage subordination concept put in practice by B. Khmel'nytskyi, during ten revolutionary years the Ukrainian Hetmanat finally became firmly established in the geo-political structure of Europe as a truly independent state, but nominally dependant from the monarch courts of this region. At the territory of East-Central Europe the new state-political organism led by hetman came into being, that laid claim to the certain international status, that could be assured at that time just bordering dynastical houses. Self-proclaimed governor of the Hetmanat Khmel'nytskyi was recognized by European and Asian monarchs as a vassalage ruler, who had right to name himself with title *"dux"*.

The hetman of Ukraine made a number of international agreements, among

them the agreements with Muscovite Principality are special marked out in historiography, that in due course being influenced by certain factors assumed mythological ting in meaning "reunification", "affiliation", "unification" etc. of Ukraine and Russia. It is known that any pact had not been accepted by Cossack Assembly (*Rada*) of 1654 in the Pereyaslav-city. As a result of that-year negotiations between Ukraine and Russia in February and March two documents came into being, namely the 23 points – "articles", which were sent by Bohdan Khmel'nytskyi to Moscow and which had to become a basis of further agreement, and 11 points-"articles" which were sent to Chyhyryn by Muscovite tsar Aleksei Michaylovich. Just some of this "articles" (they are also named "the articles of March") were realized during the next years. According to statements of many historians, neither Russian party no Ukrainian one adhered to the attained agreements, therefore just a nominal tsar's protectorate over the Ukrainian state is likely to be spoken about. By the way, at the same time Khmel'nytskyi without hesitating recognized supremacy of Ottoman sultan as well as tended toward recognizing of Hungarian Prince and Swedish king protection. Thus he "intimidated" one monarch by other and tried to oppose the one dynastic sovereign to other for to achieve a separate "appanage" status for just consolidated Cossack State.

The policy of Bohdan Khmel'nytskyi was continued by his successors at a post of hetman. One of the reasons of the enough frequently changing of the protectors held by the government of Ivan Vyhovskyi, Yurii Khmel'nytskyi, Petro Doroshenko, Ivan Mazepa, Pylyp Orlyk, during 60-th of the 17 century – the beginning of the 18 century was impossibility to assure by them consolidation of Ukraine under the leadership of such or diverse monarchs. Some other factors causing hesitation of the Ukrainian rulers between dynastic monarchies and class-represented ones of European and Asian continents also existed. Rather the main factor among them was an assurance by a king of Polish-Lithuanian federation, by a tsar of Muscovite Principality or by a sultan of Ottoman Empire (It was the triangle that mostly the "barging" of hetmans from the one to other protection has taken part in it) the better liberties for Zaporozhian Cossacks as a corporative estate organization, as well as "the rights and privileges" of every supreme and middle classes of contemporary Ukrainian society, being consolidating factors of early modern Ukrainian state.

Within the some historical periods the Crimean khan, prince of Transylvania and king of Sweden were the protestors of Ukraine as well. Enough frequent transfer of hetmans from a one to another monarch and their policy of poly-vassalage (hence sometimes they recognized themselves as vassals of two or even three suzerains at ones) could mean only the fact that by means of

these actions they tried to ensure the *status quo* of own power and to help out movement towards achieving for themselves the more independent status.

The main "apple of discord" of a diplomatic and military rivalry, that from the middle of the 17-th century, was not able be divided by the prominent monarchic houses of the East-Central, East-South and the North Europe, was a problem of belonging of a new state of the region to the sphere of influence of a one of them. In accordance with this the international legal status of Ukraine continued be indefinite during long time. Neither Truce of Andrusovo of 1667 between Moscow and Warsaw nor Truce of Buchach of 1672 among Warsaw and Istanbul, as well as nor Truce of Bakhchisaray of 1681 among Istanbul and Moscow, or nor "Permanent Pease Treaty" of 1686 between Warsaw and Moscow established finally the authority of any of these dynastic houses over the entire territory of Ukraine. Beside this, since the middle 70-th step by step the boundaries of *modus vivendi* between Poland, Turkey and Russia started on to become apparent. The two former states temporally limited their territorial appetites with Right-bank Ukraine, the last one tried not to lost of its hands the Left-bank Ukraine. Although everyone of the "supreme parts" of this international contest did not left the plans to occupy all Ukrainian lands, gradually their diplomats began to follow the concept of balance in relation among their countries, on account of All-European tendencies in the international relations of that time.

Consequently, having analyzed the main aspects of Ukrainian Hetmanat foreign policy within the context of international relation of the states of East-Central, East-South and North Europe, the fact of recognizing by the governors of Cossack state a vassalage towards several neighboring monarchical rulers at once is to be noted. So during 1654-1657 the hetman B. Khmel'nytskyi simultaneously was under the protections of Turkish sultan and Muscovite tsar and he wanted to take a suzerainty of Sweden. In 1658 I. Vyhovskyi firstly submitted to Muscovite tsar and Swedish king and than he went over under a protectorate of Polish king. During 1669-1676 P. Doroshenko recognized own submission to Polish king and Turkish sultan but he finished with a Muscovite protection. During long time hetman I. Mazepa was under a scepter of Russian monarchs (1687-1708), and then under that of Polish and Swedish king. His fellow-fighter and successor P. Orlyk recognized the supremacy of Swedish king and Turkish sultan, nevertheless in the Ukrainian Constitution of 1710 he laid down the basis for an independent existing of Cossack State. The sources of such kind behavior of the main creators of international policy of Hetmanate are to be searched out in the practice or inter-governmental relations of this European region at an edge of the Middle Ages and Early Modern Age.

More than a half of a century the Ukrainian rulers, on account of the contesting of the more powerful state (Polish-Lithuanian federation, Muscovite-Russian State, Ottoman Empire, Kingdom of Sweden), were forced to conduct the policy of manoeuvring among them, to pass from the one side into other, to refused from the one suzerain for another. Thereby the international legal legitimacy of early- modern Ukrainian State was ensured. Sometimes the hetmans recognized their dependence from several monarchs simultaneously but this was doing only for protecting own state from incorporation into other states. It is obvious, that after a careful examination of foreign policy model of Ukrainian Hetmanate in 1648 and 1714, it may be noticed that it consists of a sticking to poly-vassalage towards the neighboring monarchical houses of the region and pursuing the aim to obtain independence from the contemporary dynastic rulers.

1996 – 2002,
Kyiv – Warsaw – St.-Petersburg –
Moscow – Krakow – Lviv.

Наукове видання

Чухліб Тарас Васильович

Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648 – 1714 рр.

Відповідальний редактор	*В. Смолій*
Художнє оформлення	*М. Яцишин*
Комп'ютерний набір	*О. Романової*
Оригінал-макет підготувала	*Л. Дрозденко*

Тарас Чухліб.

Ч - 96 **Гетьмани і монархи**. Українська держава в міжнародних відносинах 1648 - 1714 рр. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2003. – 518 с.

ISBN 966-02-2431-1

У монографії на основі багатого джерельного матеріалу із залученням досягнень вітчизняної та зарубіжної історичної науки розкривається міжнародно-політичний статус Української держави у другій половині XVII - на початку XVIII ст. Зокрема, досліджується проблема українсько-російських міждержавних домовленостей 1654 р. та їхній вплив на історичний поступ України у ранньомодерну добу світової історії.

Видання розраховане на науковців, дипломатів, викладачів, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться історією України та міжнародних відносин.

Підписано до друку 26.11.2002. Формат 60x84 1/8
Ум. друк. арк.60,10. Обл. вид.арк.31,40.
Наклад 300 прим. Зам. 109. 2003 р. Ціна договірна
Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, Грушевського, 4